

અખોત્રેમાનંદ જેવા કવિઓનો પરિચય તેમને એકલા અલગ પાડીને
 જેવાથી નહિ, પણ એમને આખાએ એમના અસખાળ વચ્ચે
 જેવાથી જ વધારે સારી રીતે થઈ શકે, અર્થાત્ એમાંના એકનો
 પરિચય કરવા જતાં આખાએ મધ્યકાલીન પરિચિત થતું અનિવાર્ય
 થઈ પડે. પરિણામે નરસિંહ કે મીરાં, અખો કે ત્રેમાનંદ તે પોતે
 એકલાં જ અભ્યાસવિષય રહેવાને બદલે, કેન્દ્ર બદલે મુખ્ય મથક
 (હેડક્વાર્ટર્સ) સર્માં બની રહે, જ્યાં કેરા નાખીને તમે સમગ્ર
 પ્રદેશનો-સમગ્ર મધ્યકાલીન સાહિત્યનો પણ કાંઈક પરિચય સાધી
 શકો. મધ્યકાલીન સાહિત્યના કેટલાક મુખ્ય પ્રશ્નો-કવિઓની
 આત્માભિમુખતા, ઉચ્ચોચ કવિતાસિદ્ધિનો અભાવ, ભક્તિ-
 સાહિત્યની અર્વાચીન મનોવિરલેપણશાળની દૃષ્ટિએ ચિકિત્સા,
 જ્ઞાનવૈરાગ્યને કાવ્યવિષય બનાવવાની શક્યતા, વગેરે-સમજવા તે
 મધ્યયુગના કાંઈ એકાદ કવિને જાણવા કરતાં અલગત વધારે મહત્ત્વનું
 છે. અને મધ્યયુગના કવિઓ વિશે કહ્યું તેવું જ આખા મધ્યયુગના
 સાહિત્ય વિશે પણ કહેવું જોઈએ કે આપણા મધ્યકાલીન સાહિત્યને
 એકલું પાડીને જોતું એ બરોબર નથી. આપણા મધ્યકાલીન
 સાહિત્યના પ્રશ્નો તે સમગ્ર મધ્યકાલીન સાહિત્યના પ્રશ્નોથી અલિપ્ત
 કે ભિન્ન નથી. ત્રેરણા પણ બધાની એક દેખાય છે: આપણા
 નરસિંહના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘જ્યાં લગી આતમા તત્ત્વ ગીન્યો
નહો, ત્યાં લગી આધના સર્વ જહી.’ એ ત્રેરણા ‘પદો’ની અર્થમાં
 જેનો ઉલ્લેખ થયો છે તે, સમગ્ર દેશની સંતપરંપરાએ પ્રચારમાં
 મૂકેલી સર્વમાન્ય એવી, ભજનભાષાના અભાવે, આપણા દેશના ખણે-
 ખણીના કવિજનોના હૃદયદાર ઠોકતી કેવી તો દરેકાઈ જિજ્ઞાસુને
 સુલભ હતી એ વિરલસુદર દ્રવ્ય પણ પ્રત્યક્ષ સાચ છે. અને દિંદીમાં
 કપીર, મનાડીમાં તુકારામ, ગૂજરાતીમાં અખો એમ તે તે કવિ એ
 જુદા જુદા પ્રાન્ત માટે જાણે એક જ સંસ્કૃતિઆત્માના અવતારના
 હોય એમ સમજાય છે...એ પ્રકારના ગારા સ્વાધ્યાયમાં અખો
 મને અનુકૂળ લાગ્યો એટલે અખોને મેં પસંદ કર્યો. અર્થાત્
 ‘અખો તે નિમિત્તમાત્ર’ છે.

પણ તે તે પ્રશ્નની ચર્ચા, અખાનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં જે સ્થાને એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય ત્યાં જ કરવામાં આવી છે. અભ્યાસ-વિષય અખો છે એ વાત નજર બહાર ન જાય એનું ધ્યાન રાખ્યું છે. માત્ર અભ્યાસનો આશય વ્યાપક છે એટલું જ સૂચવવાનું છે.

નિબંધની યોજના કાંઈક આવી છે:

પ્રથમ પ્રકરણમાં અખાની જીવનકથા આપવાનો ખ્યાલ હતો. પણ તેમાં સ્પષ્ટ દંતકથાના અંશો ભળી ગયેલા જોઈ જીવનચર્ચા કરતાં જીવનચર્ચા રજૂ કરીને જ સતોષ માનવો પડ્યો છે. આપણા ઠેક દયારામ સુધીના કવિઓની જીવનકથા ઉપર કુદરતી રીતે લોકકલ્પનાનું આક્રમણ તો મોટા પાયા ઉપર હતું જ, ત્યાં ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિવેચક વર્ગે પણ એ જાતનું જ કાર્ય કરીને તે તે કવિને સમજવાની મુશ્કેલી ઊભી વધારી મૂકી છે. વિવેચક વર્ગે પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભને જન્મ આપતાં પ્રેમાનંદના જીવન વિશે જે ઊહાપોહ પ્રકટાવ્યો તે તો પ્રેમાનંદને મારવાનો જ ઈલાજ હતો. પ્રેમાનંદ અને શામળ લડતા કે કેમ, કવિપુત્રનો તેમાં શો હિસ્સો, શિષ્ય-મહાત્મામાં કોણ કોણ, ડોહાઈના પુરાણીઓ જોડે શા માટે ઝઘડવું પડ્યું વગેરે પ્રશ્નો અને તે સૌ ઉપર કળશ ચઢાવે એવો પ્રેમાનંદના નાટકોનો પ્રશ્ન—એ બધી જગતમાં ગૂંજરાતીના એક મહાન કવિની કવિતાનું હૃદય સમજવાનો તો અવકાશ જ ક્યાંથી રહે ? આમ તો ગમે તેવો કવિ પણ બીરે બીરે મરી જાય. આજના અભ્યાસીએ પોતાના અભ્યાસવિષય કવિના હૃદયને પોતાનું લક્ષ્ય બનાવવાનું છે. પણ સાથે સાથે તે તે કવિ ઉપર આજસુધીમાં જે ગુજરી હોય તેની નોંધ પણ લીધા વગર એણું ચાલવાનું હતું ? એ, પાછા જૂની ચર્ચાના પોપડા ઉકેલવાના અને એની એ વાતો ફરીથી ઉપાડવાની પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ પણ જો સત્યશોધનના એક માત્ર આશયથી હાથ ધરવામાં આવે તો એનો આનંદ એ કાંઈ સામાન્ય ઠાટિનો આનંદ નથી. કાલિદાસ ક્યારે મર્યા એ પ્રશ્નની તપાસમાં શોધકને સત્ય-સાધનાની જે તાલીમ મળે એનો આનંદ એની કાંઈ કાબ્યકૃતિના આસ્વાદના આનંદ કરતાં ઓછો છે એમ ભાગ્યે જ કહી શકાય.

બનેનું સ્વતંત્ર રીતે સ્થાન છે. એકથી બીજાને ઢાંકવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં બનેનો સ્વતંત્ર રીતે આસ્વાદ લેવાની શક્તિ આપણે કેળવવી જોઈએ. એટલું જ નહિ, પણ એકના આસ્વાદનમાં અન્ય ઉપકારક પણ થઈ શકે. આપણા કવિઓને અંગે કહીએ તો, તેમને વિશેના પ્રશ્નોની તપાસ એ સ્વરૂપની છે કે તે તપાસનો વિનિયોગ તે તે કવિના હૃદયને સમજવાની પ્રવૃત્તિમાં આપણે કરી શકીએ તેમાં જ એ પ્રયત્નની કૃતાર્થતા છે. એમ કરવામાં, સ્થિતેઃ સમર્થનમ્ કરતાં પ્રમાણશુદ્ધ વીગતોને જ ઇતિહાસ લેએ સ્વીકારવી એ વલણ વધારે શુદ્ધિપ્રાપ્ત નીવડશે એમ મારું માનવું છે. અખા વિશે તપાસ કરતાં પ્રથમ તો બધી જ વીગતોને ચિંત્ય કાઢિની ગણી લીધી, તેમાંથી પછી ઊંડા ઊતરતાં કેટલીક પ્રમાણસિદ્ધ નીવડી આવી તો કેટલીક પોષણ નીકળી અને કેટલીક ચિંત્ય કાઢિની જ ગઈ. છાતી ઠોકાંને જોને વિશે કહી શકાય કે આ હકીકત છે તેનું જ હકીકત તરીકે આ નિબંધમાં ‘સમર્થન’ કર્યું છે. બીજી વીગતો આગળ ઉપર ચિંત્ય મટી હકીકત કરે તે સંભાવના આપણે બેશક સ્વીકારીએ, પણ આજે એને હકીકત કહેતાં શી રીતે જીભ ચાલે ? અખા વિશે નિઃશંક હકીકતો આટલી છેઃ (૧) તે સોની હતો. (૨) તેને ગોકુલ, ગોકુલનાથ, ગુંસાર્ધ, શ્રીનાથજી, ત્રણ મહાપુરુષ (સંભવતઃ શુદ્ધદૈતના પ્રથમ ત્રણ આચાર્યો) નો પરિચય છે. (૩) તેનો ‘ગુરુશિષ્ય-સંવાદ’ સં. ૧૭૦૧ માં અને ‘અખેગીતા’ સં. ૧૭૦૫ માં રચાય છે. જીવનકાળ કરતાં કવનકાળ વિશે કાર્ષ્નિક આટલું કહી શકાય કે ‘ગુરુ કીધા મેં ગોકુલનાથ’ તે પાઠના અનુસંધાનમાં ‘ત્યાર પછી ભિલડી મુજ વાણુ’ લેતાં ગોકુલનાથનો દેહવિલય સં. ૧૬૯૭ માં હોઈ અખાના કવનકાળની પૂર્વમર્યાદા મોડામાં મોડી સં. ૧૬૯૭ માં અને ઉત્તરમર્યાદા વહેલામાં વહેલી સં. ૧૭૦૫માં. શ્રી ગોકુલનાથ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પ્રત્યેનું અખાનું વલણ કેવું હતું તે પ્રશ્નની ચર્ચા ‘પ્રપંચ અંગ’ના આઠ છાંપા ઉપરથી જે મેં કરી છે તે બીજી સમૂલ વીગતો કરતાં પણ અખાને સમજવામાં વધારે સહાયશ્રુત યશો એવી આશા છે. ‘ધરડા જળદને ધાલી નાથ’ માં ‘ધરડા’ ને

ઠેકાણે મેં ‘ગળિયા’ પાઠની સંભાવના રજૂ કરી છે, તે વિદ્વાનો વિચારશે.

ખીજ પ્રકરણમાં અખાના પુરોગામીઓનો પરિચય છે. કાવ્યક્ષેત્રમાં અખાના ગુરુ સમા માંડણનો સવિસ્તર પરિચય એની મારે મન તો આખા લખાણના ક્લેશના ફલ જેટલી કીમત છે. અહીં આપણને મયક (હેડકનાર્ટર્સ) દોઢસો વરસ પાછળ ખસેડવાની જરૂર પડે છે. સાહિત્યક્ષેત્રના નકશાઓમાં પણ રોમ અને કેન્સ્ટન્ટીનોપલ, પાટલિપુત્ર અને ઉજ્જયિની, અણહીલવાડ પાટણ અને કર્ણાવતી, એમ બધાં મયકો જોવાનો અવસર મળે છે. વળી આપણે જેને મૌલિક ગણવામાં રાચતા તેવા કવિઓ ખીજથી પોષાતા જણાય છે. પણ એકે માટે માન ઘટાડવાને બદલે બિલકુલ પ્રત્યેકની આગવી વિશેષતા સમજવામાં આવે. પૂર્વજપરિચય ધણો જ અગત્યનો થઈ પડે છે.

ત્રીજ પ્રકરણમાં અખાની કૃતિઓમાં સમકાલીન જીવનનું પ્રતિબિંબ કેવુંકે પડ્યું છે તે જોવાનો પ્રયત્ન કરતાં, તે પ્રશ્નનું સ્વરૂપ મજવાનો અને મધ્યકાલીન કવિતાની આત્માભિમુખતાનો, પ્રશ્ન વિચારવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે.

અખાના ઐહિક જીવનની-સ્થલકાલ વગેરેની-મર્યાદાઓ તેમજ શક્તિઓની વિચારણા પ્રથમ ત્રણ પ્રકરણમાં પૂરી થતાં તેના અક્ષર દેહની-કૃતિઓની ચર્ચા ચોથા પ્રકરણમાં કરી છે. તેમાં કૃતિઓના ક્રમનો કાંઈક વિકટ પ્રશ્ન બાણી જોઈને જ હાથ પર લીધો છે. આંતર પુરાવાથી-ક્રમ નક્કી કરવો એ અભ્યાસીને માટે ભારે રસિક વિષય છે. અલબત્ત, એ માર્ગ જોખમ ભરેલો છે. પણ અખાથી અખો સમજવાનો વિચાર છોડી દેવો અને ઠીક ન લાગ્યો અને હસ્તપ્રતો વગેરેની મદદથી આગળ વધતો ગયો ને અખાને એના જ શબ્દ સંભળાવતો ગયો: ‘અખા, વિચાર્યેં જેહું દ્વાટ’. ‘પંચીકરણ’ જેવી કોઈ કૃતિ માટે કેટલીક વિવ્રક્ષણ વાત પણ મળી આવી છે.

આ ક્રમના નિર્ણયમાં કદાપ્રહને માટે સ્થાન ન હોય. છતાં મધ્યકાલીન સાહિત્યને જિંદગીભર અભ્યાસવિષય બનાવનાર

એક સાક્ષરનો મત મારા નિર્ણયને લગભગ મળતો આવતો હોઈ તે દસ્તાક્ષરમાં હોવા છતાં સંમતિરૂપે અહીં નોંધું છું. અખાના અધ્યાસને ગહસ્ત્ર આપનાર સ્વ. શ્રી નર્મદાશંકર દે. મહેતાના કાગળો તેમના પુત્ર પાસેથી હમણાં મને મળ્યા તેમાં જોતાં એમણે સ્વ. શ્રી. કેશવ હર્ષદ દ્રુવને અખા વિશે પૂછેલા પ્રશ્નોમાં એક કૃતિઓના ક્રમનો પણ છે તે અને તેનો શ્રી. કે. હ. દ્રુવનો પેન્સિલથી લખેલો ઉત્તર આમ છે: “પ્રશ્ન ૧૧: અખાના મથિનો કાર્યક્રમ આપ નિર્ણય કરી ચકયા હો તો તે જણાવશો, ઉત્તર: પદ્યબંધ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારતાં પંચીકરણ ને ચિત્તવિચારસંવાદ, પછી ગુરુશિષ્યસંવાદ ને અનુભવબિંદુ, તે પછી અખેગીતા, હિંદી કાવ્યમાં સંતપ્રિયા પ્રથમ અને તે પછી બ્રહ્મસીલા, બને મોટે ભાગે કાશીમાં રચાયેલ. ૭૫૫ ઉત્તરવચના, તેમજ ૫૬”.—જે મારા નિર્ણયને મોટે ભાગે ટોકા આપે છે. (‘૭૫૫’ પૂર્વવચના પણ ખરા, તેવા મારા મત માટે જુઓ પૃ. ૬૭.)

અખાની ભાષા અને છંદપસંદગી વિશેની નોંધ ઉપલા પ્રકરણને અંતે જ મૂકવી હતી, પણ માહિતી વધુ હોઈ સ્વતંત્ર પ્રકરણ કર્યું છે, જેને માટે મધ્યયુગની પદ્યરચના અને ભાષાની ઇબારત સમજવામાં રસ લેનારાઓની ભાગ્યેજ ક્ષમા માગવાની હોય. ભાષાની ચર્ચાને, અખો સમજવો કઠણ છે-ફૂટ છે એ પ્રશ્નની ખોટીએ બાંધવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

આમ બે પ્રકરણમાં અખાની રચનાઓના રમૂલ પરિચય પૂરો થતાં, છેલ્લે એ પ્રકરણ તેનું હૃદય સમજવાના પ્રયાસ માટે રોક્યાં છે. ખરું જોતાં આને માટે જ આગળની બધી મથામણ હતી. છટ્ટા પ્રકરણમાં અખાની રચનાઓના તત્ત્વગાન-અંશને અને સાતમામાં કાવ્ય-અંશને ઉદ્દેશીને ચર્ચા છે.

અ. લેખમાં બે વાત મળી જોઈને પડતી મૂકી છે. એક તો એમાં અખાની કૃતિઓના સાર આપ્યા નથી. દા. ત. સંસ્કૃત વિશે અંગ્રેજીમાં અંથ લખાતો હોય ત્યારે સંસ્કૃત ન જણનાર માટે તેના સાગની ઉપયોગિતા ધણી ગણાય. પણ ગૂજરાતી વાંચકો પાસે અખાનો પ્રાથમિક પરિચય હોય જ એમ માની લીધું છે. ખીજું, અખાના ગુરુ, વેશ, ભાષા, આભાસોત્ત જેવા વિષયો ઉપર શા ચિંતારે છે તેની ટીપ પણ મેં કરી નથી. એ વસ્તુ પણ પ્રાથમિક પરિચયની જ ગણાય. છતાં એના એક પ્રકરણનું કામ મેં સ્વચ્છ પાસેથી લીધું છે. જિજ્ઞાસુ, સૂચિમાં 'અખો' શબ્દ વીગતે જોશે તો અમુક અમુક વિષય પરત્વેના એના વલણની ચર્ચા નિબંધમાં ક્યાં ક્યાં થઈ છે તેનો ખ્યાલ મળી રહેશે.

નિબંધમાં નામૂલં લિખ્યતે કિંચિત્ એનો આગ્રહ રાખ્યો છે. તેમ નાનપેક્ષિતમુચ્યતેની પણ ઉપેક્ષા કરી નથી. જે કે સામાને તો કાંઈ જ અપેક્ષા નથી, અપેક્ષા પણ તમારે જ એનામાં જગાડવાની છે. અને શું પ્રેમમાં, શું સાહિત્યમાં, સંતોષવાની શરતે અપેક્ષા જગાડવાનો હરકોઈને અધિકાર છે. વળી અભ્યાસીનું માનસ બ્યારે કોઈ એક વિષયને ઘેરે ઘાલીને પડે છે ત્યારે એને પોતાને પણ જોતી કદી અપેક્ષા ન હોય એવા પ્રશ્નોનો સામનો કરવાનું એને પ્રાપ્ત થાય છે.

એ સંજોગોમાં કેઈ પ્રજા વિશે સામાને મંતોય આપતાં પદેષાં પોતાને ધયો છે કે નહિ એની સંભાળ મળી શકાય તોય જમ મણાનું લેઈએ. આચાર્ય મહિનાયના છેલા પ્રતોદ્યાના અનુસંધાનમાં નોચ્ચે નામસાદરતમ્ એ ઘોરખ મેં અખત્યાગ હતું છે.

હવિજીવનનું મહત્ત્વ, હવિકૃતિ ઉપર સમઠાલીન પરિચયિતનો પ્રભાવ, પરમેશ્વારિયુખતાનું સ્વરૂપ, હવિના-સ્વજ્ઞાનનું હૃદયનું હૃદય, કટાક્ષનું સ્થાન, હારયનું મહત્ત્વ, શાન્તનો ફોર રજા હોવાનો અધિકાર, વગેરે પ્રજોને ટાળીને પણ અખા વિગેની ચર્ચા હદમાં મધ્યાની સકાત. પણ તેમનો સત્કાર કરવો જોઈએ એમ મને લાગ્યું. અને એમ આ નિબંધનો આશય તે ઉપર હતું તેમ મધ્યકાલીન સાહિત્યને વ્યાપવાનો માત્ર ને ગદ્યનાં, હવિપ્રતિભાનું સ્વરૂપ, હવિપ્રતિભાની પ્રવૃત્તિ, હવિપ્રવૃત્તિ અને ઇતર એવી હૃદય પ્રવૃત્તિઓનો સંબંધ, વગેરે મહત્ત્વના મુદ્દાઓની દૃષ્ટિમાં સંશોધનની રચના અને ઉદ્ભાવની લાગતી વીમતોને ગોઠવવી, અર્થાત્ આપણા એકાદ હવિની મહત્ત્વી કાવ્યની અને કાવ્ય, તત્ત્વચિંતન અને એવા ધીમ મનોજીવનના પરમ પુરુષાર્થોના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવી, એમ વધુ ને વધુ મહાકાંક્ષી થતો ગયો. એટલું બધું તો નહિ પણ એવી વસ્તુનો અભ્યુસારો સરખો પણ આ લેખમાંથી મળી રહેશે તો પરિશ્રમ આર્થિક ધયો મળીશ.

આપણાં નગસિંહ અને મીરાં, નાકર અને પ્રેમાનંદ, સામળ અને દયારામ હજી અભ્યાસીઓની રાહ જોતાં બેઠાં છે. તેમને દરેકને વિશે સ્વાધ્યાયનિબંધો તૈયાર થશે તે પછી જ ગૃજાની સાહિત્યના ઇતિહાસની રેખાઓ સાચો આકાર ધારણ કરશે. આ મોટા કવિઓ જ નહિ, નાકર અને પ્રેમાનંદ તેમ જ સામળ અને દયારામ વચ્ચે અનેક કવિઓ પડ્યા છે, જેમને વિશે સાહિત્યના ઇતિહાસો લગભગ મૂક જ હોય છે, પણ જેમની કૃતિઓ ગુણવત્તાએ હાથી કક્ષાની છે અને આજ લગી કાળના પ્રવાહ સામે ટકી રહી છે. તેમને અભ્યાસવિષય બનાવવાની સવિશેષ જરૂર છે. અભ્યાસોઓ મોટા સાહિત્યકારો-પ્રેમાનંદ કે ગો. મા. ત્રિ.ને વિશે જ લખવાની

લાલચ ન રાખે. વિષય મોટો હોય છતાં એ પરિણામ નાનું હોઈ શકે. વિષયમાં કાંઈ નથી, એવું તમે શું બનાવો છો એમાં જ બધું છે.

આપણું ધણું મહત્ત્વનું સાહિત્ય પણ હજી હસ્તપ્રતોમાં જ દટાયેલું પડ્યું છે એમ મારે મારા આ અનુભવ ઉપરથી કહેવું જોઈએ. જે છપાયું છે તે પણ હસ્તપ્રતોની મદદથી ફરી સંશોધિત થયા સિવાય ચલાવવું એ સંશોધનના તત્વથી દૂર છે અને એમાં આપણી આપણા કવિઓ પ્રત્યેની ખેલદ ખેદરકારી જ છે તેવું અમાના 'છપા'ના બ્રહ્મ પાઠોની મારી ચર્ચા (પૃ. ૨૦૮-૯) ઉપરથી સહેજે સૂચન મળશે. જ્યાં સુધી હસ્તપ્રતોનું મન ઉપયોગમાં લેવાશે નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે જે એકના એક ગોળગોળ કટાગાબરેલા ખ્યાલો ધણા સમયથી પ્રચલિત છે તેને ઠેકાણે સુરેખ વધાર્યું સુરપટ અને ચોક્કસ વચારો બંધાવા પામશે નહિ. એ વિશે વિશેષ અહાં અપ્રસ્તુત છે. માત્ર અમાના શબ્દો 'પાને પોથે લખિયા હરી'માં છેલ્લે શબ્દ બદલાવે કહું કે

પાને પોથે લખી ગુજરી,
જેમ વેણુમા ખાડ વાખરી;
સતે ખાધી કાગી યધ.

ગુજરાતી ભાષાના સેવકોને માથે સંત યજ્ઞની મોટી જવાબદારી તો કેમ નાંખી શકાય, પણ નાનકડી કીડી જેટલી જવાબદારી ઉઠાવવાની તેમની પાસેથી આજ રાખીએ તો તે ભાગ્યે જ વધારે પડતું કહેવાય.

'છપા'ની જ પંક્તિને અનુક્રમે અઆધર્મિક-થી ઓળખાવી છે, હસ્તપ્રતો 'હપ્ર' એવો સંક્ષેપ યોજ્યો છે, વિદ્વાનો તેનો નિર્વાહ કરશે.

આ કામ કરતાં અનેક સહાયો તરફથી મને વારંવાર પ્રેતસાહન, સૂચના, મલાદ અને મદદ મળ્યા છે. તે સૌનો અને આવા અભાસી શક્યતા જેનાથી ઉત્પન્ન થઈ તે સંસ્થા-ગુજરાત વર્તિકપુસ્તક સંસ્થામંડીનો આભાર માનું છું.

ઉમાશંકર જેઠાલાલ જોષી

શુદ્ધિપત્ર

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦	૨૫	સેની	સોની
૨૬	૧૦	નિર્ભર્ત્તાના	નિર્ભર્ત્તાના
૨૭	૧૮	નવ	આઠ
૨૮	૨૪	નવમા	આઠમા
૩૦	૨૩	નવ	આઠ
૩૦	૨૪	ચાર	ત્રણ
૩૭	૧૪	મનન	મન ન
૩૭	૧૭	મન ન	મનન
૪૦	૨૦	આત્મનિર્ભર્ત્તા	આત્મનિર્ભર્ત્તા
૪૦	૨૪	વિગે	વિશે
૪૪	૨૬	પ્રબોધવીરી	પ્રબોધવીરી
૬૨	૨૨	ત્રણ	ચાર
૭૪	૧૩	એમ	એમ બે
૭૭	૨૫	છપ્પા	છપ્પા
૧૫૬	૧૩	વર્ણ,	વર્ણ,
૧૮૮	૧૩	પદાંતે	છપવી
૨૩૮	૨૧	differentty	differentl
૨૩૬	૧૦	તેનો	તે
૨૫૧	૧	લેખકન	લેખકની
૨૬૩	૩	કેટલીક વાર	કેટલીક વા
૨૬૬	૨૬	દરિયાલ	દરિયાલ
૨૭૩	૨૬	જીવનનું	સમાજનું
૨૮૧	૪	નથી	નથી

અનુક્રમ

	પૃષ્ઠ
૧ જીવનચર્યા	૩
૨ અખેા અને માંડણુ	૭૨
૩ સમઠાલીન સમાજનું પ્રતિબિંબ..	૧૧૦-
૪ કૃતિઓ અને તેમનો ક્રમ	૧૩૮૪
૫ 'હંદો' અને ભાષા	૧૬૭✓
૬ 'તત્ત્વનું દ્વંદ્વ'	૨૨૬✓
૭ અક્ષયરસ	૨૮૧
સચિ	૩૦૧

I sing not, Siren-like, to tempt; for I
Am harsh

—*John Donne*

અખો

[એક અધ્યયન]

જીવનચર્યા

‘ મન મહોના નીવડયા મેરા. ’

—અખે.

ઈસ્વી સનનો ક્ષતરમે સૈફે ગૂજગતી સાહિત્ય માટે ઘણા મહત્વનો છે. અખે, પ્રેમાનંદ અને શામળ—

૧૭ મે. સૈફે. એકમેકથી તદ્દન ભિન્ન પ્રતિભાવાળા એવા ત્રણ કવિઓ આ સૈફાને પોતાના ગાનથી

ભરી દે છે. આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા માનુ પ્રાકૃત ’ કહેતો પ્રેમાનંદ પૌરાણિક પાત્રોનું ઓઠું લઈ માનુષી લાવે ગાય છે. ‘ કલ્યુ કથે તે શાનો કવિ ? ’ એ શબ્દોમાં અવાઈ ગયેલી પૌરાણિક પરંપરાની નિંદા કરવાનો આભાસ ઉપજવતો શામળ ખીછ જ દોઈ પરંપરામાંથી કથાવસ્તુ ઉછીનું લઈ ને નવીનતાનો દેખાવ કરે છે અને કેટલીકવાર તો મનુષ્યજાતનાં પાત્રોનું વર્ણન પૌરાણિક પાત્રોને પણ ટપી જાય એવી અવાસ્તવિકતાથી કરે છે. [સંસ્કૃતનું પ્રાકૃત કરી લખે ’ એવા ફુલાપિયા કવિઓ તરફ કરડાકીથી જોતો, ‘ મિથ્યા સંસાર સાચો કવિ કવે ’ એમ ઠહી યથાર્થથી ફર રહેતા કવિમાત્ર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવવા અસંમર્થ અને ‘ રખે અખે તું એવું લવે ’ એમ સત્યથી વેગળી એવી કવિતામાંથી જન્મી જવા પોતાને સતત ટોકનાર કવિ અખે,] પ્રેમાનંદ અને શામળ બંનેનો પુરોગામી હોવા છતાં પાછળથી તે બંનેએ કવિતાના જે પ્રકારો પેડ્યા તે કરતાં જુદી જ જાતની કવિતા આપણને આંખી ગયો છે. કવિ યવાના એને કોડ નથી. કવિઓ તો એ ચારોમૂર ‘ ટાળાટાળ ’.

જુએ છે. એમની 'ગળા ચોપડી વાત'થી એને ગ્રંથો નથી.
 'અખા કથણીથી અનુલવ તે અલગ' એમ એ તરત બોલ લે છે.
 અનુલવનો જ એક એને ઓરતો છે. અનુલવ માટે એ પોતાની
 સમગ્ર પુરુષાર્થશક્તિને યોજે છે. દસ્યમાન જગત, તેની પ્રવૃત્તિ-
 ઓના જાવાત, એ બધું એ તેની વચ્ચોવચ અડગ ઊભો રહીને
 જુએનથી છે છતાં તે એના અંતસ્તમ જીવનને સ્પર્શી રહતું નથી,
 સંતોષી તો શકે જ કયાથી ? જે દેખાય છે તે તો સપાટી છે, તેની
 બીતરમાં શું છે ? જવનિકાની પછવાડે શું છુપાયું છે ?—એ એને
 બેધ છે. ઉપલક્ષ દષ્ટિએ જે ઠાઠ દેખાય છે એથી એ છેતરાવા
 માગતો નથી. એ બધામાં અનુસ્યત કાંઈ રહસ્યતત્ત્વ હોય તો તેને
 પકડવા એ અદર્શિય જાણે છે. દેશમાં ઉપલક્ષિયાં મૂલ્યોથી એનું
 મન માનવું નથી. નગદ મર્મ એ માગે છે. આ દેશના સાહિત્ય-
 ચાર્યોએ કવિને કાન્તદર્શી કહ્યો છે. જે અડખેપડખેની આગપંપાગ
 ઉભેખીને મીઠો પરમરૂપથી વાડમીના અંતઃપુરમાં જતો ઊભો
 રહે, બહિર્ગ સૃષ્ટિના રસાભાસોમાં ફસાયા વગર વિશ્વના અંતરંગમાં
 વિરાજતા રસો વેસઃ સાથે સમાધિ સાધે, તે કવિ. જે દેખાય છે,
 ચર્મચતુરને આદર્શવા જે વધ્યાં માગે છે તેની પેલી પાર જે
 ખરેખર દેખવાલાયક વસ્તુ છે, ચર્મચતુરથી છટકતોભાગતો એવો
 જે પદાર્થ તેને દેખે, દેખે એટલું જ નહિ પણ દેખાડે, તે કાન્તદર્શી
 કવિને આલો ઉત્તમ કાલિનો કવિધર્મ અખાએ સ્વીકાર્યો છે, યથા-
 શક્તિ બળવ્યો પણ છે. એનું કાન્તદર્શન મુખ્યત્વે શાંકરવેદાન્તની
 નીકમાં વહેવાનું પસંદ કરે છે એ તો, એની કવિતાને લાગેવળગે
 છે ત્યાંસુધી, એક અનુકૂળ અકસ્માત છે. અકસ્માત એટલા માટે
 કે બીજી કોઈ વિચારસરણીને ઉપાદાન તરીકે સ્વીકારીને પણ એનું
 કાન્તદર્શન વ્યક્ત થઈ શક્યું હોત, કેમકે એનું દર્શન એક
 કવિનું છે, કેવળ તત્ત્વચિંતકનું નથી, કે નથી કોઈ ધાર્મિક નૈવેદ્ય
 ઉપરના શાંકરવેદાન્તને એના માનસે અપનાવ્યું એ ઉપરથી એને પણ
 સમજવાનું નથી કે જગતને મિથ્યા ગણી એની કવિતાએ એદિક
 જીવનથી અરપૂરશુતા મેલી છે. હકીકત તેથી ગિજડી જ છે. એની

કિવિતા મનુષ્યજીવનની અભરતાથી ભરી છે.] છપ્પાઓ એવાથી સમગ્રશે કે જીવનને અસંખ્ય બિંદુએ સ્પર્શવાનું એ ચૂક્યો નથી. કિવિતાને અંગે લાય એ ગદ્ય છે કે તેમાં દર્શનની દીપ્તિ હોય પણ જીવન સાથે વિશ્લેષ ગદી ગયો હોય અને ષગિલાએ એ ગગન-ચારિણી જ બની ગઈ હોય. અથવા તો જીવનની નિરવધિ સમૃદ્ધિ વધાવવાનો સખળ પ્રયત્ન કર્યો હોય તોપણ તે સમગ્રતા જીવનરૂપ એવા તત્ત્વના દર્શનની જ તેમાં બિલુપ—મેમાં નવાણુંની બિલુપ-ગદી ગઈ હોય. [અખાના છપ્પામાં દર્શનનો પ્રભાવ તો પદેપદે પ્રતીત થાય છે. અને જીવનનો પાસ ન લાગ્યો હોય એવી એમાંથી એક કહી પણ ટાણ બતાવી શકો ?] અખો [જેને વાગાડ'બરનો પ્રખ-વિશેષી હતો અને એણે સીધે મીઠી, સઢ અને સચોટ વાણીમાં પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું છે. અત્યારે આપણે એમ કહી શકીએ એવી ગિચ્છિમાં છીએ કે એ લોકપ્રિય પણ થયું છે, છતાં તે મોળયું છે તો આત્મિક વિકાસમાં આગળ વધેલા કે વધવા તક્ષસતા શ્રોતાઓ માટે જ.] આમ-અખો અમાગના આત્મિક અધિકારની દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ એવા જાગ માટે પોતાની હૃદયધાગ રેલાવી રહ્યો છે. તો તેની પછી તરત આવતો કવિ પ્રેમાનંદ દર્શન કરતાં જીવનનિરૂપણ પગ વધારે લાગ મૂકી અધિકારની દૃષ્ટિએ મધ્યમ એવા વર્ગ આગળ ગાગર પગ વેદનો રજૂકરો બેલાવતો પોતાની દલાવાણી લલકારી ગદ્ય છે. પછી આવે છે શામળ, તેની પ્રતિભા દર્શનથી બુદ્ધ દૂર ગદ્ય છે. [જીવનના બેશમ વર્ણન પર એ મદાર આવે છે અને બેદત, વસવાયા વગેરેના મીઠી નીચલા થરને પોતાની પૂરપાટ વક્તવ્યશક્તિથી ડાલાવે છે. આ રીતે સત્તરમાં સૈકામાં ત્રણ કવિઓ એવા પાક્યા જેમણે જનતાના સધળા ધરોને પોતપોતાની આગવી પ્રતિભાશક્તિની કાંઈ ને કાંઈ પ્રસાદી પહોંચાડી.

બેશક આ ત્રિપુટિમાં પ્રેમાનંદ, બ્યારે એની જીવનનિરૂપણની હથોટી એના દર્શનને અન્યાય કરી બેસતી નથી (જેમ એ 'સુદામાચરિત' અને 'નળાખ્યાન' ને અંતે કરે છે.) ત્યારે, અને માત્ર ત્યારે જ, સહેજે પ્રથમ સ્થાનનો અધિકારી કરે છે. અને

આ સત્તરમી સદીના ત્રણ કવિઓ પૂરતું જ સાચું નથી, કદાચ આજ સુધીના સમગ્ર કવિગણ પૂરતું પણ સાચું છે. એટલે એથી 'અખે-ગીતા' અને છપ્પાના લખનારના ગૌરવ વિશે સાશંક થવાની જરૂર નથી. આવી પુણનાત્મક વિચારણાને ઘણીવાર તે તે લેખકોની પ્રતિભાની વિશિષ્ટતાઓને કારણે સ્થાન જ હોતું નથી, ૧૭મી પ્રસ્તુત હશે તેટલી ચર્ચા આ લેખના અંતભાગમાં આવશે. અહીં એટલું કહેવું પર્યાપ્ત થશે કે ખાત્ર સત્તરમા સદીના જ નહિ પણ સમગ્ર ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અખાનું સ્થાન અનોખું છે, તત્ત્વ-વસ્તુના દર્શનના એના આગ્રહને કારણે, જીવનમાં ભયાંથી હાથ ચઢી ત્યાંથી ઉપાડેલી ઉપમાઓની એણે ઉડાવેલી આતશબાજીને લીધે, 'હૃદયસોંસરી ચાલી જતી એની મર્મવાણીને લઈને અને મુખ્યત્વે તો આખા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં માત્ર ક્યાંક ક્યાંક જવલ્લે જ કાંઈ વલ્લભ મેવાડામાં, કાંઈ નર્મદમાં, કાંઈક ગાંધીમાં, જેવા મળતા, સહકમતાથી ગજગતા, પયગંબરી આવેશ (Prophetic fervour) ને કારણે.]

આપણે એને વિગતે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

કાંઈ પણ કવિનો અભ્યાસ કરતાં તેના જીવનથી શરૂઆત કરવાનો લગભગ ચિરસ્તો પડી ગયો છે. કદાચ કવિજીવનનું આ વસ્તુ યશિમની અસગને આભારી છે, મહત્ત્વ અહીંના પ્રાચીન ભાષ્યકારો કે રીકાકારો કવિ-જીવનને કાંઈક જ વાર સ્પર્શે છે. 'મેઘદૂત'માં ...સરસનિજુલ અને દિગ્નાગનાં પથિ...એ પંક્તિઓમાં શ્લેષનો આશ્રય લઈને કવિ કાલિદાસ રસિક સહાધ્યાયી નિયુલ કવિ અને પ્રતિપક્ષી બૌદ્ધ આચાર્ય દિગ્નામનો ઉલ્લેખ કરે છે, એમ મહિનાય કહે છે. પણ એવા પ્રસંગો એને કેટલા મળે છે? આપણા રસાચાર્યો કૃતિનું અન્યનિરપેક્ષ વ્યક્તિત્વ સ્વીકારીને તેને સમજવામાં જ પોતાની શક્તિ ખરચતા હતા. એની રસચર્ચામાં કવિ પ્રવેશ પામતો તો તે એની ગણ્યાતી હોય એવી બીજી કૃતિઓ સાથેના પુણનાત્મક અવધાસ પ્રસંગે જ. પરંતુ ત્યાં પણ કવિજીવન નહિ

પણ કવિકૃતિ ને અભ્યાસીને મન મહત્વના તો રહેતી. હા, પહેલાંના સમયમાં કવિઓના જીવન વિશે કુતૂહલ, આમ્ય કુતૂહલ, કોઈને ન હતું એમ નહિ. સામાન્ય જનસમાજને, રાજદરબારીઓને અને ખાસ તો જેઓ ખુદ સાહિત્ય માણુવા કરતાં સાહિત્ય વિશે જાણુવા હંમેશાં ઈતેન્નર હોય છે તે વર્ગમાં જુદાજુદા કવિઓ વિશે ફેટફેટલીય હકીકતો, કલ્પનાઓ, કિંવદન્તીઓ તરતી રહેતી. જોજ અને કાલિદાસને સમકાલીન ડેરવી તેમના નામ પર લાદેલા અમંખ્ય ચાતુર્માસિક દુયદા એ એનો નમૂનો છે. પણ લક્ષ્યમાં લેવાનું એટલું જ છે કે શુદ્ધ સાહિત્યોપાસના દરનાર અભ્યામીવૃંદમાં એ પ્રકારનું કુતૂહલ કચિત જ ડોકિયું કરી શકે છે.

પણ એથી પૂર્વાચાર્યોની વિવેચનામાં આપણને મહત્વની લાગે એવી અપૂર્ણતા એ ગહી ગર્ષ છે કે તેમની રસચર્યામાં ઐતિહાસિક તત્ત્વને યોગ્ય અગત્ય અપાઈ નથી. એ તો નિર્વિવાદ વાત છે કે [જે 'કાવ્ય માત્ર વર્તમાનના-કાલિકના-વર્ણન ઉપર નિર્ભર' ગહે છે તે પોતે પણ ક્ષણજીવી નીવડે છે. જે કાવ્ય વર્તમાનના મીમાઝા વટાવી ભૂત અને ભવિષ્ય સાથે સુસંગત અને સંવાદી હોય એવા સત્યને મૂર્ત કરવા સ્પુરાયમાણ થાય છે તે જ અમરતાને પાત્ર કરે છે.] પણ ઉત્તમ કવિતાની આવી પ્રવૃત્તિ તેણે સમકાલીન સમાજઘટના, વિચારવાતાવરણ, વગેરેથી મર્યાદિત છે. માનવમંરકૃમિની સમુલ્કાન્તિને જે સોપાને સમકાલીન સમાજ ઊભો હશે તેની ઉપર જ વારંવાર કવિની કલ્પકતાને પણ પોતાનાં અનિયંત્રિત ઉડ્યનેને અંતે જરી પોરો ખાવા ઊતરી આવવું પડશે. આથી જ રસચર્યામાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ તે આગંતુક નહિ, આમ્ય કુતૂહલપ્રેરુ નહિ, પણ મહત્વનું બને છે.

પણ સામાન્ય રીતે અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે આ ઐતિહાસિક તત્ત્વનો આગ્રહ કાંઈ જુદું જ પરિણામ લાવી બેઠો છે. આપણા કવિઓ વિશે જાણુવા આપણે એટલા બધા ઉત્સુક છીએ કે એમની કવિતા વિશે જાણુકાર ચલાવી આપણને અવકાશ રહેતો નથી. કવિ કલાપી પ્રત્યેનો એક પેઢીનો મોહ અને પછીની

પેદીનો પ્રતિભોહ (જે બનેને ' વ્યામોહ 'ની સ્થિતિએ ગણાવી શકાય), તેના મૂળમાં કવિજીવનને અકારણ અપાયેલું મહત્ત્વ જ કારણભૂત છે. એક પેદીને કવિજીવને આકર્ષ્ય, એટલે એણે એની કવિતાને પણ મસ્તકે ચઢાવી. બીજી પેદીને કવિજીવન કંઠધું એટલે એણે એની કવિતાની પણ અવગણના કરી. બનેએ કવિજીવન અને નહિ કે કવિકૃતિ તરફ દષ્ટિ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. હવે અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે કવિની કૃતિને અભ્યાસના મધ્યબિંદુ તરીકે ગાખનાર વર્ગ ઊભો થતાં કલાપીની કવિતા તેનું યોગ્ય સ્થાન પામતી બને છે.

[એટલે જે જરૂરનું છે તે એ છે કે કવિની કૃતિને કેન્દ્રમાં સ્થાપી તેને સમજવાના જ એકમાત્ર ધરાદાયી કવિના જીવનની અથવા તો સમકાલીન સમાજના જીવનની પર્યાયભૂતામાં અભ્યાસીએ પડતું જોઈએ] સમાજજીવનના કયા અંશે કવિને એના સર્જન-વ્યાપારમાં પ્રેરક, પ્રોત્સાહક, કે ઉપાદાનરૂપ, અથવા તો વિરોધક કે વિઘાતક નીવડે છે તે જ તપાસનો વિષય હોઈ શકે. સર્જન સાથે સંબંધ ન ધરાવતી એવી કવિજીવનની સ્થૂક હકીકતોને, તે કવિને લગતી છે એ જ એક કારણથી, બીજા કોઈના જીવનની હકીકતો કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપતું ન જોઈએ. અલબત્ત, કોઈ વાર મહાન કવિ તે મહાપુરુષ પણ હોય છે. તે સંજોગોમાં તેનું જીવન તે કોઈ પણ અન્ય મહાપુરુષના જીવનની પેઠે અગત્ય ધારણ કરે. પણ ત્યારે પણ તેની કૃતિએનો આસ્વાદ કરતી વખતે તો કાવ્યસર્જનને ઉપકારક કે બાધક એવા અને એટલા જ એના જીવનના અંશોને અભ્યાસીએ પ્રસ્તુત મળુવા જોઈએ. જ્યારે કોઈ સર્જક પોતે આત્મકથનરૂપે પોતાનું વર્ણન કરે ત્યારે પણ એક ચરિત્રાત્મક કલાકૃતિનું મહત્ત્વ પામવા એ લેખ અધિકારી છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો એ જરૂરી છે, એટલું જ નહિ પણ એની સર્જનપ્રવૃત્તિ સાથે એને સંબંધ ન હોય તો અને તેટલા ભાગ પૂરતા એના અદ્ભુત બોળ નીચે, તેની કૃતિના આસ્વાદ પ્રસંગે, નિરર્થક દબાવામાંથી અભ્યાસીએ બચી જતું જોઈએ.

આ વસ્તુ આટલા ભારપૂર્વક કહેવાની જરૂર હતી. પ્રેમાનંદ માથે પાઘડી મૂકતો ન હતો, ‘કૃષ્ણવિષ્ટિ’ લખીને એનું મન સંપાદન કરી પુત્ર વલ્લભે એક વાર એ પાઘડી પિતાને માથે મુકાવી; જે ‘નંદખત્રીસીના અંતભાગમાં, ‘સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત કહ્યું નંદ-તણું આખ્યાન’ એમ સ્પષ્ટ એકરાર કવિ શામળે કર્યો છે તેમાં જ ક્યાંક દર્શાતમાલામાં આવતી પંક્તિ ‘કહ્યું કથે તે શાનો કવિ ?’- એ મહાભારતપુરાણો ઉપરથી કવિતા કરનાર પ્રેમાનંદના વિરોધમાં જ છે, પ્રેમાનંદ અને શામળ તે દલપતનર્મદની પેઠે સમકાલીન અને સામસામા મોરચા બાંધી લડનાર કવિપુંગવો;—એવું એવું સિદ્ધ કરવા પાછળ, જાણે કે એ સિદ્ધ કરવું એ તે તે કવિની કૃતિઓના સંસ્કાર ઝીલવામાં અનિવાર્ય હોય એમ, આપણી પ્રથમ પંક્તિની વિદ્વતા ખરચાઈ છે. પ્રેમાનંદસુત વલ્લભ વિશે તો એટલો બધો ‘હકીકતો’ તેના સંપાદકે રમતી મૂકી છે કે વલ્લભ પોતે તેના જ્ઞાનમાં એ બધું કહી ગયો હોય તે સિવાય તે રજૂ કરવા માટે બીજો આધાર દેખાતો નથી. કેટલાક વિદ્વાનો વલ્લભના અસ્તિત્વ વિશે જ પાકી શંકા ધરાવતા થયા છે તે પણ સંપાદકોના કવિ-શ્રવન નિરૂપવાના અલખરસને આભારી છે.

ટૂંકામાં, ક્રિષ્ણના પરિગ્રીલનમાં કવિશ્રવનનું જ ઐકાન્તિક મહત્ત્વ જ્યારે છે નહિ, ત્યારે કવિશ્રવનની જે હકીકતો માટે પૂરતો પુરાવો નથી એને સત્ય તરીકે સ્વીકારી લઈ એના પાંચા ઉપર કવિની કૃતિઓના વિવેચનની માંડણી કરવી જોઈ એ નહિ. કારણ એ રીતે રચાયેલી આખી ઇમારત જોખમમાં છે.)

અખાતો દાખલો લઈએ તો પરંપરાથી અને તેના નાનકડા સંપ્રદાયમાં સચવાયેલી હકીકતોમાંથી મોટા ભાગનીને ચોક્કસપણે ‘માનવાનાં આપણી પાસે પૂરતાં કારણ નથી. છતાં એના શ્રવન અંગેની પડપૂછમાંથી જ એના કાવ્ય વિશે જે મોટી ઝેરસમજો ઊભી થઈ છે. ‘ગુરુ કીધા મેં’ ગોકુળનાથ ‘વાળા’ છપ્પા ઉપરથી કેટલાક તેને વૈષ્ણવમતાનુયાયી અને ‘બીજા વૈષ્ણવમતવિરોધી

- ગણે છે. પાછળના પક્ષ એની કૃતિઓમાં આવતા 'બ્રહ્માનંદ' શબ્દને પટીતપુરુષ સમાસ ગણવાને બદલે વિગેષનામ લેખી તે અખાના ગુરુનું નામ હતુ એમ નક્કી કરી, કાશીમાં બ્રહ્માનંદ પાસેથી અખાએ કેવી રીતે જ્ઞાન મેળવ્યુ, તેની ગસિક કથા આપણી આગળ ગજૂ કરે છે. પણ અખાના કાવ્ય જોડે આના કરતાં પણ વધારે સબધ જે બીજી વાતને છે તે એ કે જ્ઞાનવૈગવ્યનુ પ્રતિપાદન કરતો કવિ અખો જાટણી બધી વેધકતાથી લખે છે માટે જરૂર એને પૂર્વાશ્રમમા કાઈ કડવા અનુભવો થયા હશે, એવી જનસહજ માન્યતાથી તેના સોની તરીકેના જીવન વિશે રોમાચક કથાઓ પ્રચાર પામી છે તેને સત્યરૂપે સ્વીકારી લઈ વિવેચનામા અખાનું ખાટું થઈ ગયેલું મન ('bitter heart' ¹) અને એવા બીજા પ્રયોગો જેવા મળે છે, ત્યારે જ કવિજીવન માટેનું કુતૂહલ તે ગસાસ્વાદમા કેવી વિદંબણાઓ ઊભી કરે છે એ સમજાય છે.

[અખાના જીવન વિશે જે હકીકત પ્રચલિત છે તે ખંડશઃ કમે કમે લઈ તેની સત્યતા સમજવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું. એમાંની બધી જ સાચી નથી એ થોડી વારમા સમજાશે. તેમ એ બધી જ કથોલકસ્થિત છે એમ પણ કહી શકવાની સ્થિતિમા આપણે નથી પુગવો અત્યારે આપણને ઉપલબ્ધ ન હોવા છતાં કાળે કરીને મળી આવતા તે વસ્તુ સાચી હરે, કહી જ ઉપલબ્ધ ન થાય તે છતાં એ સાચી હોય, એ જાણવા છતાં પણ ભુદિ આપણને એ હકીકતોને નિરાંતપણે સત્ય માનતા રોકે તો આપણો પણ દોષ નથી. માનવીજીવનને સંપૂર્ણતમા સમજવાના સાધનોની મંજૂર ગણુપ આગળ આપણે લાચારી સ્વીકારવી પડે છે.

અખાના જીવનની હકીકતો તેના કાવ્યની સમજામા કેટલી ઉપયોગી છે તે પણ પ્રસંગોપાત્ત જોઈશું. છતાં અહીં ગસાસ્વાદને ઉપકારક ઉપગતની હકીકતોને પણ તપાસવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે, પણ તે પરંપરાગ્રાસ્ટ હેવાસોને સ્વીકારવામા આપણે કેવી

સાવચેતી બતાવવી જોઈએ એ તરફ સાહિત્ય-સંસ્કૃતિનું ધ્યાન ખેંચવાની અગત્યને માન આપીને.

અખો જન્મે સોની હતો, એ એનાં કેટલાંક પદોને છેડે 'અખા

મોનારા' આવે છે, (પદ: ૫૨, ૧૧૬, ૧૧૯,

૧૨૦, ૧૨૧ અને ૧૨૨), કોઈવાર અખા નામને બદલે માત્ર

ધંધો 'સોનારા' થી પણ પદ પૂરું થાય છે (પદ ૪૦)

અને એના હિંદી મંથ 'સંતપ્રિયા' માં

છાંપામાં જેમ 'અખો' આવે છે તેમ વારંવાર 'મોનારા' જ આવે છે, એ ઉપરથી ચોખ્ખું સમજાય છે. એ 'પરજિયો' સોની હતો એમ કહેવાય છે.^૧

[અમદાવાદમાં (જ્યાં પડખેના જેતલપુર ગામથી આવીને અખો વચ્ચે કહેવાય છે) ખાડિયામાં દેસાઈની પોળમાં સર

ચિત્રુભાઈના ડેલા પાસેના ફૂવાવાળા ખાંચામાં એક મકાનના ખંડને આજે પણ 'અખાનો ઓરડો' કહે છે. તેની પેઢીમાં હાલ વિદ્યમાન

લક્ષ્મીભાઈ ધોળીદાસના મત પ્રમાણે ધોળીદાસના પિતા મગનલાલ,

તેમના પિતા અનોપચંદ, તેમના પિતા બૂખણ અને બૂખણના પિતા ગંગારામ, ગંગારામ, અખેરામ અને ધમાસી એમ ગ્રંથિયાદાસ

સોનીને ત્રણ દીકરા હતા. અખેરામને કાંઈ પ્રગ્ન હતી નહિ. આ પેઢીનામુ વહીવંચાના ચોપડાનું નથી, પણ મોટે ઉતારાવેલું છે.

એટલે એમાં કેટલો વિશ્વાસ મૂકવો એ વિચારવાનું રહે છે.^૨ અખેરામ, ગંગારામ, વગેરે ભાઈઓની અને વિદ્યમાન લક્ષ્મીભાઈની

વચ્ચે બૂખણ-અનોપચંદ-મગનલાલ-ધોળીદાસ એમ ચાર પેઢી થઈ એવું ઉપરની વંશાવળી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પણ એમ હોય

તો આખી વંશાવળી મોટી શંકાને પાત્ર ઠરે છે. અખાને વિશે (૧) તે મોની હતો તે ઉપગત બીજી કોઈ સંશયાતીત હકીકત

તેનાં લખાણોમાંથી મળતી હોય તો તે એ છે કે (૨) તે વૈષ્ણવ-ચાર્ય ગોકુલનાથજીનો સમકાલીન હતો (૧૬૭૫) તથા 'ત્રણ

૧ સ. સા., પૃ. ૨૬.

૨ 'અખાનું કાળી' - ૧, પૃ. ૩.

મહાપુરુષ થી જાણુમાં હતો (૧૬૭૪) અને (૩) 'અખેગીતા' નામનો પોતાનો ગ્રંથ એણે 'સવન સત્ત પચ્ચોતરો' એટલે કે ૧૭૦૫ માં પૂરો કર્યો હતો હવે આ છેલ્લી બે હમીમ્તો, જેમને સ્વીમગ્વા આડે ઝાઈ મુરઝેલી નથી તેમના પ્રમશમાં ઉપની વશાવળી નપામીએ ગોરનામીશ્રી ગોકુલનાથજીની ગાદીએ અત્યારે બાગમાં પુનુષ વિઘ્નમાન છે તો અખાની પેદીમાં અત્યા પાચમે પુરુષ હોય એ વાતનો શ્રી ગોકુલનાથજીની પેદીના ચકાતીન દેવાડ સાથે મેળ મળતો નથી બીજી, અખેગીતા જેવો વિચારપૂર્ણ અને જામેલી હથોળીએ લખાયેલો ગ્રંથ અખાએ પાન્ટ ઉમરે ગયો હશે એમ અનુમાની શકાય એવું છે, છતાં તેની ગ્યના પત્રી એ વીસે વગસ જુઓ હશે એમ આપણે માનીએ તોપણ ત્રાગ પછીથી આજ સુધીના અઢીમે પોણાત્રણમે વરસમાં માત્ર પાચ જ પુનુષ થાય એ દિસા : બરોબર લાગતો નથી આમાં ય રીતે એ પેદી સરેગશ ૩૦-૩૩ વગસની લેખાય છે એમ્હે દૂકામાં, અખાના જીવન વિશે એના લખાણોમાંથી જે નિર્વિવાદ પુગવા મળે છે તે એની ઉપર આપેલી વશાવળીની વિનુદ પડે છે

પણ ઉપ મહુ છે તેમ એ મોની દોવા વિશે તો શમ જ નથી એને અગે એના લખાણોમાં ઠેઠેઠ પોતાના પ્રધાને લગના ઉલ્લેખવચનો ઉપમાવાક્યો દદાતો જણાશે

પડવ સુવર્ણ ને બીજી મન તેનુ ધોણુ ધાણુ ન હોય જતન
જો મર્મખાર અગ્નિને મળે, તો થાય ચોખ્ખુ મન પાર્કુ વો

(૩૦૫ અ ૬)

સુવર્ણાગર સોનીને ભોમ (૪૭૭અ)

જેમ બીજી રૂપ દળે વણપડણુ (૭૭આ)

ધાટ ગરબે ધડાય સોનુ તો સરણુ સત (સો ૮૩આ)

જેકે આમાં છેલ્લું અવતરણુ છે તે તો ઉપનિષદમાંથી આવતી વિચારપ્રણાલીનું જ પરિણામ છે અને તે દદાવ વોપરનાર દરેકને આપણે, એટલા જ ઉપગ્રી, મોની કંગવી શકીએ નહિ અખા વિશે તો શરૂઆતમાં આપેલા મગ્ધોને લીધે તેના

સોની હોવા વિશે શક નથી એટલે, માત્ર એક પૂરક કારણરૂપે જ, આ વસ્તુ રજૂ કરી છે. આથી, મોટા અનુભવી કવિઓની રચનામાં સંસારની એટલી અધી વિવિધતા સમાવિષ્ટ હોય છે કે દાખલા તરીકે તમે એકવાર ધારો તો 'કાલિદાસને પ્રખર ન્યોતિપી, બુઝોલવિદ, અર્થશાસ્ત્રવિશારદ, સંગીતજ્ઞ, અરે હરદોષ શાસ્ત્રવિશારદ કરાવી શકો. આંતર પુગવાનો તો તો દુરુપયોગ જ કર્યો કહેવાય. 'કશું કથે તે ચાનો કવિ?' એ ઉક્તિને પ્રેમાનંદ સામે આક્ષેપ-વચન તરીકે ધટાવવામાં રહેલી બ્રમણા વિશે હમણાં જ ઉપર આપણે જોયું છે.

[અખાના જન્મસ્થાન કે રહેઠાણ વિશે આપણને ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પરંપરાથી મંલળાય છે. જન્મસ્થાન કે એ અમદાવાદની દક્ષિણે દમેક માઈલ દૂર આવેલા જેતલપુરનો વતની હતો અને પછીથી અમદાવાદમાં આવીને રહ્યો હતો.] જેમ બીજા અનેક ગૂજરાતી-કવિઓ પોતાના રહેઠાણ વિશેની માહિતી કાવ્યને અંતે આપે છે તેમ અખાએ કર્યું નથી. 'ગામ તળાજામાં જન્મ મારો', 'ગિરિ-તળાડી ને કુંડ દામોદર', 'વગેરેથી નગસિદ્ધ વિશે મૂંઝવણ જ રહેતી નથી. પ્રેમાનંદ 'વીરક્ષેત્ર વડોદરું ગુજરાત મધ્યે ગામ' ('અખા-હરણ') ૨૫૪ આપે છે અને 'ઉદર નિમિત્તે સુરત મેલ્યું ને ગામ નંદરખાર' ('સુદામાચરિત') તે પણ જણાવે છે. કોઈ એક કાવ્યનું 'મૂઢત' કીધું સુરતમાં' પણ તે 'ચયું પૂર્ણ નંદરખારણ' ('નળાખ્યાન') એવી ત્રીણી માહિતી પણ આપે છે. સામળ જેનો 'વેગણપુરમાં વાસ' હતો તે 'માતર પ્રગણામાં રવિ, સિંહજ સકળ શુભ ગામ'માં જઈને રહ્યો, તો તેનું નામ પણ આપણને આપે છે. નરલા જેવા વળી 'ગોમતીપુર વડપોળમાં વાસ છે રે અમદાવાદ શહેરની પાસ' એમ પૂરું સરનામું પણ આપે છે. પણ [જે ઘર જન્મું મૂઝા પછી તે ઘર જીવતાં જુઓ] (૫૬ ૩૬-૪૧) અને 'સંતો રે વનરપતિ ફૂલી; માયાકેરા ધામમાં, ઘર ગયા છે ભૂલી' (૫૬ ૩૬) એમ ગાનારો અખો પોતાનાં રહેઠાણનાં નંદરખોરડાં ક્યા

ગામમાં છે તે વર્ણવવાની બહુ ચિંતા ન કરે તો એમાં તવાઈ પામવા જેવું પણ શું છે ?

[અહીં આંતર પ્રમાણો, ખાસ કરીને ભાષાપ્રયોગો, કાંઈ મદદરૂપ થઈ પડે ?] અખાની ભાષા તળપદી. બોલચાલની, લોકશક્તિની ભાષા છે, એથી એમાંથી કાંઈક દિશાસૂચન મળી પણ રહે. પરંતુ એ રીતની તપાસ કરતાં બિલકી આપણી મુશ્કેલી વધે છે, થકતી નથી. 'વળતી વાધે ત્રિહિ અદ્ધુન' (૧૨૪)માં 'વળતી' ચરોતરી પ્રયોગ છે. તો 'સદ્ગુરુ શરણ મહેતું ખરે' (૧૦૭૪)—માં 'જોઈએ'ના અર્થમાં 'ખરે', 'વટાજે તે વપુ વાવડે' (૨૨૬૭)—માં 'પવન' માટે 'વાવડો' અને 'જેમ વરઘોડે મળી બહુ વના' (૫૫૪)માં 'વરરાગ'ના અર્થમાં 'વનો', વગેરે કચ્છી શબ્દોના પ્રયોગો પણ મળી રહે છે. 'જાલવી, આગળ જ્યાં વોહોકજો' ('અખેગીના', ૫૬૨, પં. ૫)માં 'વોહોકજો' શબ્દપ્રયોગ કાઠિયાવાડી છે. સં. ૧૭૭૫ની હાથપ્રતમાં 'વેહેકજો' છે તે લલિયાનો ફેરફાર ન હોય તો તે ઉત્તર ગૂજરાતનો પ્રયોગ કરે. સોરઠ તરફ 'વેકરો' પ્રયોગ પણ છે. અને અખાની અને આપણી વચગાળાના સમયમાં શબ્દોનાં રૂપ અને અર્થમાં ફેરફારની જાણવના ધ્યાનમાં લેતાં આવા એકાદ શબ્દ પરથી કશું જ નક્કીપણે કહી શકાય નહિ. છતાં અખાની ભાષા ઉત્તર ગૂજરાત—જેની દક્ષિણ હદ અમદાવાદ—ની હોવાનું સંભવિત લાગે છે.] 'જળ જામે ને જળ વીધરે' (૫૮૬અ) એ સ. સા.નો પાઠ દેખીતો જ જોડો છે. 'વીધરે' જોઈએ. ઉત્તર ગૂજરાતમાં ઉનાળાની ચરમીથી થી પાતળું રેડી શકાય એવું થાય તે કિંમતે 'વીધરવું' કહે છે. 'જામે' શબ્દની વિરુદ્ધે 'વીધરે' શબ્દ વપરાયો છે એ સ્પષ્ટ છે. 'વના' શબ્દ માટે કહી શકાય કે ઉત્તર ગૂજરાતમાં ચારવાડીની અસર હેઠળ લગ્નગીતોમાં 'બનડો', 'બનો' વગેરે પ્રયોગો અઘાપિપર્યંત ઘણા સારા પ્રમાણમાં વપરાશમાં છે. અખાનો પુરોગામી માંડણ બંધારો. જે ઉત્તર ગૂજરાતનો. જેલ્યા વિશે સંશય નથી, તે 'માહિ વન અંતરિ વની' ('પ્રબોધબ્રતોક્તી' ૮૫૪)માં 'વની' નો પ્રયોગ કરે છે એ આ સંદર્ભમાં

લક્ષ્યમાં થેવા જેવું છે. 'કારણ અદિષું રે કર્મણું' (૫૬ ૨૭)માં વરસાદ પહેલાં ધૂળનો વટોળિયો આકાશમાં ચડે છે તેને માટે 'કારણ' શબ્દ વાપર્યો છે તે ઉત્તર ગૂજરાતમાં વપરાય છે; કાઠિયાવાડમાં તેને માટે 'કમરી' ('કંબર'પરથી) પ્રયોગ છે. એકંદરે આખાની ભાષાના વળ અને વણાટ ઉત્તર ગૂજરાતના જણાય છે. |

બાકી, અનંતરના પ્રયોગો થોડાકણ મળે તો એ ઉપરથી એના નિવાસસ્થાનને બદલવા કરતાં એણે પ્રવાસ ખેડેલો હશે એમ કહેવું એ બરાબર છે. પોતે તીર્થોમાં માનતો નથી, પણ ફરદો માણસ તો લાગે જ છે. દેશદેશના આગવા પ્રયોગોમાંથી કોઈકે એની કાંઈ વસી ગયા હોય અને કાવ્યમાં સ્થાન પામ્યા હોય એમાં કોઈ અસંભવિત નથી. બીજું એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ભજનિકોની ભાષા તે દેશભરમાં—આખા હિંદમાં—લગભગ સરખી હતી. એનું કાફું સાદી ભરણ હિંદીનું હતું અને એ તે તે ભાષાભાષીની પોતાની બોલીના વાધા ધારણ કરતું. આથી કેટલાક હિંદી શબ્દો પણ અખા જેવા લેખકમાં મળવાના. 'ઉપર બડી નામે નિ'શંક' (૫૮૮આ)માં 'ઉફી'—ફફો એ શબ્દ હિંદીમાં અને મગદીમાં વપરાય છે તેવો આપણામાં^૧ વપરાતો નથી. આ બધા ઉપરથી ભાષાપ્રયોગના આંતર પ્રમાણ ઉપર ભાર મૂકીને ગ્યનારના નિવાસસ્થાનના નિર્ણય પર આવવામાં પણ કેટલી બધી મુશ્કેલીઓ છે તે અમંગશે. અખાને વિશે, તે જોતલપુગમાં જન્મેલો અને અમદાવાદ આવીને રહેલો, વગેરે વિગતો નિર્વિવાદપણે એક્કસ પુગવાથી આપણે આગળ ધરી શકીએ એમ નથી, તોપણ એની ભાષાને રણુકો ઉત્તર ગૂજરાત (જેની સૌથી દક્ષિણ હદ અમદાવાદ, દક્ષિણ દસકોઈ) તરફનો જ લાગતો હોઈ ત્યાં એનો વસવાટ હોય એ અસંભવિત લાગતું નથી, એમ આપણે કહી શકીએ.

૧ આપણે મહાજનના કાવને અને હાલ એ શબ્દ વાપરીએ છીએ પણ એ શબ્દ મૂળ અર્ધાનો કે હમણાં હમણાં આપાત કરેલો કે પછી કેટલાક શબ્દો વચ્ચે થોડો વખત ફગડી મારી જવા દેશે ને જગી તક મળ્યે પાછા ડેકિયું કરતા હશે ?

અખાએ સંસારત્યાગ કેમ કર્યો તે વિશે રસભર્યા પ્રસંગો વર્ણવામાં આવે છે:

સંસારત્યાગનું કારણ જોતલપુત્રી પંદર-સોળ વર્ષની વયે અમદાવાદમાં આવીને એણે નિવાસ કર્યો હતો. એનો પિતા અને અને એની બહેનને લઈને રાજગાર માટે અમદાવાદમાં દેસાઈની યોજના રહ્યો હતો. એની વીસ વર્ષની વય પહેલાં એના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો; અને એ પછી થોડા જ સમયમાં એની એકની એક બહેન કે જેના પર એનો માઠ રનેહ હતો તેણે દેવવાસ કર્યો. બાળલમથી પ્રાપ્ત થયેલી યુવાન સ્ત્રી પણ એ જ સમયમાં મૃત્યુ પામી. એણે બીજી વાર લગ્ન કરેલું દેહેવાય છે. કિંતુ એ લગ્ને પણ એને કશી સંતતિ આપી નહિ અને એ પત્નીનો પણ મૃત્યુએ સત્વર વિયોગ કરાવ્યો. આમ નજીકના સબંધીઓને ઉપરાઉપરી ગુમાવવાથી વિગગનુ બીજા એના અંતઃકળુમાં રાપાઈ ચૂક્યું.^૧ અખે બાળપણથી જ સાધુસંતોના સંગનો ગસિયો હતો. તેની સ્ત્રી કંકાશિયા સ્વભાવની હતી.^૨ પણ તે પહેલીવારની કે બીજી એ જાણ્યું નથી. સૌથી પ્રથમ અખા વિશે લખનાર નમંદેવ 'જનવાર્તા, તેની કવિતા અને મારા વિચાર એ ત્રણ ઉપરથી',^૩ કવિચરિત્ર આપેલું તેમાં ઉપરની દકીકતો નથી.]

નમંદેવ અખાના જીવનનો એક બીજો મહત્વનો પ્રસંગ આપે છે: અખે ઘણો પૈસાદાર હતો અને તેને ત્યાં એક બાઈએ ત્રણમેક રૂપિયા અનામત મૂક્યા હતા. એક વખત તે બાઈએ કહ્યું કે મને એની કંઠી ઘડી આપો, ત્યારે અખાએ પોતાની તરફથી સો રૂપિયા ઉમેરીને ચારસેંની કંઠી કરી આપી ને તે પ્રમાણે પેલી બાઈ જેના ઉપર તે બહેનના જેવું વદાલ રાખતો હતો.

૧ સ્વામી સ્વયંભોયેતિ, સ, સા, પૃ. ૨૬-૨૭.

૨ 'અખાકૃત કાવ્યો'-૧, પૃ. ૩.

૩ 'નૃપ નર્મગદ', પૃ. ૪૫૭-૪૬૦.

તેને કહી દીધું. પણ તે બાઈને એવું મૂઝવું કે અખભાઈ જાતના સોની છે તેથી તેણે કાંઈ ગંરજ કીધી હશે. તે ઉપરથી તે બાઈએ બીજા સોનીને તે કંઠી કીમત કરાવવાને આપી. તેણે કહેડો કાપીને ગાળી જોઈ ચારસેનો માલ છે એમ કહ્યું. બાઈ ખસિયાણી પડી ગઈ ને અખાને કહ્યું કે ભાઈ, આ સમી કરી આપો. અખો કંઠી વૂટવાનું કારણ પૂછી લીધા પછી ઘણો ખિન્ન થયો ને બોલ્યો કે સંસાર સાચાનો નથી.^૧

પણ પાછળથી અન્ય ચરિત્રલેખકેએ આ પ્રસંગનું સહેજ દેરકારથી વર્ણન કર્યું છે. અખાની ધર્મલગિનીએ પૈસાની થાપણ મૂકેલી અને સીધી પૈસાની રકમ માગવી ઠીક ન લાગવાથી એણે દાગીનો કરી આપવા કહેલું. કાપ મુકાવી સાચી કીમત બાણીને કંઠી સમગવવા બાઈ અખા પાસે આવી, કંઠી ઉઢરે કાપી નાખી છે એમ બોલી, એ ઉપરથી અખાએ એને કાપ ઉઢરનો નથી માટે સાચી વાત શી છે તે કહે એમ પૂછીને વાતનો ભેદ મેળવ્યો.^૨ કાપ મૂકીને કંઠીની સાચી કીમત આંકનાર કારીગરને કંઠી હતી તેવી કરી આપવાની વિનંતી કરવામાં આવતાં 'એ તો એનો મૂળ ધડનારો જ હવે પહેલાં હતી એવી કરી શકે' એમ એણે કહ્યું, અને તેથી બાઈને અખા પાસે જવું પડ્યું એમ પણ આ પ્રસંગની વીગત મારા સાંભળવામાં આવી છે.

ત્રિમંદ બીજો એક કિસ્સો પણ તોખ્યો છે: 'બીજી વાત એવી ચાલે છે કે તે દંટકાળનો ઉપરી હતો ને એક વખત કાંઈએ સરકારમાં રાવ આપી કે અખો સિક્કાઓમા હીણી ધાતુ ભેળે છે, તે ઉપરથી તપાસ થઈ, પણ તે રાવ સાચી હતી નહિ. એ ઉપરથી તેનું દિલ સંસાર ઉપરથી બિડી ગયું.^૩ જ્યોતે નિમકહ્યાથ અને

૧ 'નૂનું નર્મગલ', પૃ. ૪૫૭-૮.

૨ સર. સ. સા., પૃ. ૨૭.

૩ સ્વામી સ્વયંજ્યોતિ, સ. સા., પૃ. ૨૭; જૂ. મા. દિ. જાગ ૩, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૩.

નિર્દોષ ક્યો તે પહેલાં થોડો વખત એને બંદીખાને રહેતું પડ્યું હતું એમ પાછળના ચરિત્ર લખનારાઓ ઉમેરે છે.^૧

એવાં એવાં કારણોથી અખાને સોનીના ધંધા ઉપર ધિક્કાર આવ્યો ને તેણે પોતાનાં હથિયાર દૂવામાં નાખી દીધાં ને પછી સંસારમાં સાચું શું છે તેની ખતે જોળ કરવા લાગ્યો.^૨

હવે આ બધા વૃત્તાંતની કોઈ અભ્યાસી ‘ખતે જોળ’ કરે તો તેને એમાંથી આ સાચું છે, આ એમ જ છે, એમ જાતી ઠોકીને કહી શકે એવું આણું જ જડશે. કવિ નર્મદ કહે છે તેમ ‘જનવાર્તા’ અને સ્વામી સ્વયંજયોતિ કહે છે તેમ ‘દંતકથા’ જ એને ગણવી પડે. બનવાજોગ છે કે સોની તો સગી બહેનનું પણ ચોરે એ કહેવતને ઓઠે સોનીઓના બચાવ દાખલ આવી કથા ગોઠવાઈ ગઈ હોય. સગી બહેનના પૈસાની ચોરીની વાત આવ્યા બચાવમાં ઠીક પણ ન લાગે, એથી ધર્મભગિની વાર્તામાં દાખલ થઈ હોય એવ સંભવિત છે. કદાચ કોઈ સોનીની બાબતમાં ખરેખર આવો પ્રસંગ બન્યો પણ હોય. અને પાછળથી સોનીની નાતમાં એક આવો અખા જેવો મહાપુરુષ પાડ્યો એટલે સામાન્ય રીતે સોનીઓના વગોણાના બચાવરૂપે વપરાતો દુચકો આ મહાપુરુષને વૈરાગ કેવી રીતે આવ્યો એ બતાવવામાં વપરાવાં માંડ્યો હોય.

આવા પ્રસંગોને દંતકથાની કાલિમાં મુદવાથી ઇતિહાસની સમૃદ્ધિમાં આપણે ખાધ પાડવા જેવું કરીએ છીએ એમ નથી. ઉપર દિંદના સતો માટેની કથાઓ જાહેર છે. તે જોતાં જણાશે કે કોઈ મહાસંત વૈરાગી થાય તો તે કોઈ આવા વૈરાગ્યપ્રેરક પ્રસંગને લીધે જ એકાએક સંસાર ઉપરથી મન જીડી જવાથી થયો એમ સમજવા લોકસમાજે પ્રયત્ન કર્યો છે. સુરદાસની (અને બિલ્વમંગળની)^૩ પ્રિયતમા પર આસક્તિ, ધનધોર મેઘસી રહે

૧ જુ. કા. દે., વાચ ૩, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૩.

૨ ‘નર્મદ નર્મમય’, પૃ. ૪૫૮.

૩ જુઓ કલાપીનું કાવ્ય: ‘બિલ્વમંગળ’.

શખને હોડી ગણી ઘોડાપૂર તરી જવું, સર્પને દોરકું ગણી મેડી પર જવું અને છેવટે આટલી આસક્તિ પરમાત્મા ઉપર હોય તો કેવું એવું આત્મજ્ઞાન થવું—આ બધું વર્ણન એ શુદ્ધ જનવાર્તાની કોટિનું જ છે. દેખીતી વાત છે કે વૈરાગ્ય કાંઈ એકાએક બનેલા એકાદ પ્રમંથના અનુભવ માત્રથી ઉદ્ભવી શકતો નથી, કદાચ ઉદ્ભવે તોપણ નબી શકતો નથી. એ તો માણસની અંદર જ કાંઈક એવું જોઈએ જેને સંસારની મમતા ગોઠે નહિ. ત્યારે જ એનો વૈરાગ્ય ટકી શકે. અણધાર કાલિદાસની શબ ઉપર કાલીમાતાની કૃપાથી સરસ્વતી વસી, અબૂઝ પ્રેમાનંદે દોડતા દોડતા વળી રામાનંદ સ્વામીને રસ્તે પકડી પાડ્યા તો છેવટે સંસ્કૃત નહિ તો પ્રાકૃતમાં ઉત્તમ કવિ થવાના આશીર્વાદ એને મળ્યા, ધૃત્કીલસતે જ્ઞાણપણમાં જ ડાયોનિસસ દેવે બાવી નાટકકાર બનવાના આશીર્વાદ આપ્યા, આ જનવાર્તાઓ પણ ઉપરની વાર્તાઓના કુટુંબની જ છે. આ રીતે મહાકવિ કે મહાસંત થવાય નહિ એ કહેવાની બાગ્યે જ જરૂર હોય. એનો અર્થ એમ નથી કે માણસને જીવનમાં કોઈ તીવ્ર અનુભવ થાય ને તેને પરિણામે એના મનોમય જીવનની આખી કાયાપહોટ ચર્ષી જાય એ વસ્તુ બનવાનું જ નથી. પણ જનસમાજ ઉપર મુજબની વાર્તાઓ પોતાના મહાપુરુષો માટે ઉપજાવી શકે છે ને તે સાચી હોય એ રીતે તેમને વળગી રહે છે ત્યારે એની પાછળ જનસહજ એવી એક જાતની આત્મ-સંતોષવૃત્તિની પ્રતિ તો કારણભૂત નહિ હોય ? અમે પણ મહા-વૈરાગી થઈ શકત, અમે પણ બલે પેલા કાળિયા કે પ્રેમલા જેવા ગમાર હોઈએ, મોટા વાયસ્પતિ થઈ શકત પણ—પણ જુઓને અમને પ્રણયયાત્રામાં મુરદાસ જેવો પ્રસંગ ન જાન્યો, અમારી જિંદગી ઉપર કોઈએ સરસ્વતી રચાવી નહિ; નહિ તો.....! મોટાં મોટાં ઇહેરા વિશે પણ આવી જ દંતકથાઓ પ્રવર્તે છે. ‘જ્યુ’ સરસા પર કુતા આયા, બાદશાહને ચહર બસાયા’ એ કથા એકલા અમદાવાદ માટે જ નથી; અલુહિલવાડ પાટણ માટે છે; અહમદનગર (ખેદર-નિકામ) અંગે પણ છે અને તવારીખકાર

ફિરિશ્તાએ તો સામે દલીલ પણ કરી છે કે ભાઈ! સસહુ કૂતરાની સામે થયું હોય તોપણ એમાં તે તે જગ્યાના પાણીનો મહિમા જોવાનું કાંઈ કારણ નથી; પ્રાણી, પછી ભલેને તે કમજોર હોય, શ્વ ઉપર આવે એટલે છેઠા ઉપાય તરીકે સામું થાય એમાં નવાઈ શી ? કહેવાનો આશય એ છે કે આવી દંતકથાઓ તે કાંઈ પણ વસ્તુની કે વ્યક્તિની મહત્તાને ઘટાવવાની જનસમાજની પોતાની વિલક્ષણ પદ્ધતિની જ સૂચક છે. તેની ઉપર બહુ આધાર રાખી શકાય નહિ. કાંઈ પણ 'વિશ્વતિમત' જોવા મળે તો તેને અંગે કાંઈ ને કાંઈ ચમત્કારવાર્તા ચોળ્યા વગર જનસમાજને ચેન પડતું જ નથી. ઇતિહાસે આ જનવૃત્તિથી ચેતીને ચાલવાનું છે.

ટંકશાળવાળા પ્રસંગની બાબતમાં બહારના પુરાવાઓમાંથી એક વસ્તુ મદદરૂપ થઈ પડે એવી છે. જહાંગીર બાદશાહે અમદાવાદમાં હાલ સ્વામીનારાયણનું મંદિર છે તેની નજીકમાં ટંકશાળ રચાવી હતી. "રાજ્યના તેરમા વર્ષમાં જહાંગીરની સ્ત્રી નૂરજહાં અમદાવાદની સીસુબેગમ" ૧૪ એ લેખવાળા સિક્કા પણ પાડવામાં આવ્યા હતા. અખો એક કુશળ અને સંપન્ન સોની હોય ને એને ટંકશાળમાં મહત્વનો હોદ્દો સોંપવામાં આવ્યો હોય તો તે અસંભવિત નથી. પણ સિક્કા પાડવા જેવી મહત્વની બાબતમાં એની ઉપર ખોટી ધાતુ ભેળવવાનો શક જાય અને એની સહેજ છેડતી થાય તો એટલા ઉપરથી જોખરો કૂવામાં નાખી એ દિમાલચનો રસ્તો પકડે એટલો બધો ભોજો કે લાગણી-વેડાથી પિડાતો માણસ એ એનાં લખાણ પરથી લાગતો નથી. બાવા અગત્યના હોદ્દા સંભાળતાં બારીક પ્રસંગો વિરોધીઓની રૂપાથી આવ્યા વગર ન જ રહે એટલું સમજ ન શકે એવો અણધર મોત્રી એ લાગતો નથી. અખા વિશે પ્રથમ પહેલી છાપ જ એ પડે છે કે એ અનુભવી છે. અને એણે ધધો છોડ્યો હશે તોપણ તે આવેશમાં કે લાગણીવેડામાં તણાઈને જોખરો કૂવામાં નાખી

દર્ધને નહિ પણ જોને કોઈને ખપ લાગે તેને વેચી તેના પૈસા ઉપજાવી તે પૈસાનો યોગ્ય ઉપયોગ કરીને જ છોડ્યો હશે એમ માનવામાં જ એની ધકાએલી અનુભવશક્તિને આજામાં આજો અન્યાય થશે.]

ખાસ કરીને 'હાપા'માં મહોર, રૂપિયા, છૂંદ, બીજું, વગેરેના ઉત્ક્રેષ્ઠો વારંવાર આવે છે. પણ તેટલા ઉપરથી એ ટંકશાળમાં હતા એમ કેમ કહેવાય ? એ 'પ્રકારના નિર્ણયોમાં કેવું જોખમ રહેલું છે તે હમણું જ ઉપર તેના મોની હોવા બાબતની ચર્ચામાં જોયું છે. ટંકશાળમાં ગયા વગર પણ એ વસ્તુઓ તે કહી શક્યો હોત. બીજું, કવિઓ પોતાના ધંધાની વીગતો પોતાની રચનામાં હમેશાં લાવે જ છે એમ નથી. વળી જે ધંધાની વીગતો મળતી હોય તે ધંધા એ કરતા હશે એમ હિતાવગિયું અનુમાન બાંધીએ તો અખાની બાબતમાં મોટી ખુશ્કેશી બની થવા સંભવ છે. તેના લખાણમાં (૧) નાટક અને (૨) જહાજના બદ્ધ ઉત્ક્રેષ્ઠો આવે છે. બીજી વસ્તુ અંગે તો એમ પણ કહી શકાય કે દરિયાના જેટલા ઉત્ક્રેષ્ઠો અખાએ કર્યા છે તેટલા બીજા કોઈ યુગ્મરાતી કવિએ બાગ્યે જ કર્યા હશે. પ્રેમાનંદ 'રણુપક્ષ'માં લંકાની વાત કરવા બેઠા હોય કે શામળબદ્ધ જેવા ઘોષા અને ભવાની વારતા લખતા હોય ને દરિયો આવે એ જુદી વાત. એવા ઉત્ક્રેષ્ઠોમાંથી લેખકને દરિયાનો અનુભવ હોય એવું દેખાઈ આવતું નથી. અખો 'માધમ', 'વાવડો', 'સોહ', 'નોકાના મૂપક', વગેરે પ્રયોગ કરે છે તે દરિયાથી દૂર બેઠા બેઠા કવિતા કરનારના પ્રયોગ જેવા હોવા કરતાં કોઈ વિશેષ મૂલ્યે છે. એણે જળયાત્રા કરી હશે ? એ રૂઢિરક્ષક કે રૂઢિપૂજક તો લાગતો જ નથી. દરિયાઈ મુસાફરી કરવામાં એ રૂઢિને કારણે પાછો પડે એવો નથી. પૂર્વાશ્રમમાં ધંધા અંગે મુસાફરી કરી હશે ? સંસાર છોડ્યા પછી કરી હશે ? તો શા કારણે કરી હશે ? 'જોઈએ' ના અર્થમાં 'ખપે'નો ને એવા કચ્છી પ્રયોગોનું મૂળ પણ એની જળયાત્રાની સંભાવના સ્વીકારીએ તો સમજવું સહેલું થઈ પડે. મૃજશત કાઠિયાવાડ કગચી સુધીનાં જ નહિ, કોંકણપટ્ટીનાં બંદરોના પણ ખારવાની ભાષામાં અમુક શબ્દસૂમૂહ સામાન્ય છે

એ હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં ઉપરની વસ્તુ તરત ૨૫૪ થશે. પણ આ જહાજ અને નાટકના પ્રશ્ન પર આગળ ઉપર ફરી વિચારણા કરવાનો પ્રસંગ આવશે. અહીં એટલું જ નોંધવું બસ થશે કે આ પ્રકારના આંતર પુરાવાનો ઉપયોગ લેખકની કારકિર્દી નક્કી કરવામાં બહુ મદદગાર થઈ શકે એમ નથી.

અખાએ સંસાર છોડી સાધુસંતોનો સમાગમ વધાર્યો અને ગુરુની શોધમાં રખડવા માંડ્યું એમ કહેવાય છે. ‘ગુરુ કીધા મે’ ‘જે જે પંથો ચાલતા હતા તે તેના મોટેરાઓની ગોઠાવનાથ’ પાસે જઈને તેઓની સાચવટ જોતો, પણ તેમાં બધે ઠગ્યાજી તેણે જોઈ. [એક વખત તે પોતાનાં નામવેશ બદલીને કોઈ ગોસાંઈજીના મંદિરમાં ગયો હતો, ત્યાંથી તેને ધણો ભારી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો હતો ને તે ઉપરથી તેણે ગોસાંઈજીને કહ્યું કે તમે સધળા પૈસાના સાથી છો, માણસ અને ગેરીબાઈના સાથી નથી ને પછી સાખી લખી કે—

ગુરુ કીધા મે’ ગોઠાવનાથ, ધરડા બળદને ધાલી નાથ

ધન હરે ધોઠો નવ હરે, એવો રૂઠ કલ્યાણ શું કરે ? ૧૧]

બૃહત્કાવ્યદોહન ભાગ ૩ ની પ્રસ્તાવના (ઈ. સ. ૧૮૮૮)-માં ઉપરની વાત વીગતે અપાઈ છે: ‘પ્રથમ એણે અમદાવાદમાં સદગુરુની ઘણી શોધ કીધી, પણ ત્યાંથી કોઈ નહિ મળવાથી કાશી, પ્રયાગ જવાનો નિશ્ચય કરી તે એ નગર છોડી નીકળ્યો. માર્ગમાં તે જેપુર ગયો કહેવાય છે. ત્યાંના ગોસાંઈના બાળકને શરણે જઈ રહ્યો. અખા પામે પુષ્કળ દ્રવ્ય હોવાથી મદારાજે તેને ધણો સારો સત્કાર કર્યો. ત્યાં સારાં સારાં મિટાન્નો, ડોર, ખુવા, મધાઈ, વગેરે પદાર્થો તેને રાજના જમવાના મળતા હતા, પણ ઉપદેશની તો વાત જ મળે નહિ. એટલે એણે મદારાજને નમસ્કાર કીધા અને ગેટદશણ આપી વિદાય થયો. અખે એ પછી ગોઠાવનાથપુરામાં પણ ગયેલો જણાય છે... આ

કોઈ સ્થળે સદ્ગુરુ નહિ મળવાથી તે અતે કાશી ગયો... કાશીમાં ઘણો વખત રહેવા પછી એ પાછો અમદાવાદ આવીને રહ્યો જણાય છે. અમદાવાદ આવતાં માર્ગમાંથી એ પાછો જેપુર ગયો હતો, ને ત્યાં ગોકુલનાથજી નામના ગોસાઈજીના બાળકના મંદિરમાં જઈ તેની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા કરી. આ વખતેનો એનો વેપ તદ્દન બદલાઈ ગયો હતો. જ્ઞાનનું તેજ એના મોંદા પર પ્રકાશી નીકળેલું હતું, ને તેથી એણે માથે આડંબરનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કીધો હતો. મંદિરના દરવાને આવા વિલક્ષણ વેપધારીને મંદિરમાં પ્રવેશ કરાવવાને માટે ના પાડી, ત્યારે એણે કહ્યું કે, 'હું તો અખો શેઠ છું.' દરવાને કહ્યું કે 'અખો શેઠ તો બડો પૈસાદાર હતો, ને તું તો ફકીર છે તે અખો શેઠ ક્યાંથી થઈ પડ્યો ?' આ પ્રમાણે દરવાજા પર ગડબડ થતી હતી તે સંભળીને મેડી પરથી બારીમાં મહારાજે ડોકિયું કર્યું ને અખાને 'બરાબર પિછણ્યો, તે છતાં તેનો તિરસ્કાર કીધો. ત્યારે અખાને ધણું દુઃખ લાગ્યું હતું. તેણે કહ્યું, કે 'આ અસાર સંસારમાં જે કોઈ સાર વસ્તુ આ અધર્માખાને માટે હોય તો તે માત્ર દ્રવ્ય જ છે. એ સઘળા દ્રવ્યના સગા છે, પણ નિર્ધનના સાથી નથી. ધિક્ ! ધિક્ !' આ પ્રસંગના સ્મરણાર્થે એક સાખી એણે લખી છે: ગુરુ કીધા મેં ગોકુલનાથ.....વગેરે વગેરે.'

આમ, નર્મદે આપેલ ગોળગોળ હેવાલ ઓગણીસમી સદીની આખરમાં એક બરોબર બંધબેસતી દેખાય એવી કથાનું રૂપ ધારણ કરે છે. અખાએ ઓળંગ કૂવામાં ફેંકી દીધા છે. પણ ગુરુ શોધવા નીકળ્યો ત્યારે 'પુષ્કળ દ્રવ્ય' સાથે રાખવાનું એ ભૂલ્યો નથી એ વીગત સરતબહાર રખાઈ નથી, 'ગુરુ કીધા મેં'.....વાળા 'અખાને આમાં પણ 'સાખી' કહી છે તે કદાચ નર્મદની સરતચૂકનું અનુકરણ હશે.

૧૮૬૨માં ગોવર્ધનરામ - માધવરામ ત્રિપાઠી ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ વિશેના પોતાના સમર્થ વ્યાખ્યાનમાં

વલ્લભમતવાદીઓનાં બે મંદિર હતાં અને તે મેવાડ અને ગૂજરાતમાં હતાં એમ નોંધી કહે છે કે ‘અખો જન્મથી અને ઉછેરથી મેવાડની ગાદીનો સુરત ભક્ત હતા’...એ સમયના વલ્લભ-સંપ્રદાયના આચાર્ય તે એના પ્રથમ ગુરુ હતા. પણ તેમને ગુરુ તરીકે સ્વીકારવામાં અખાને દેખાણું કે ઘરડા બળદને નાચ ધાડ્યા જેવું પોતે કહ્યું છે.’^૧

એટલે કે અખો જન્મે વૈષ્ણવ હોવાથી ગોકુલનાથજી પાસે દીક્ષા લેવા ગયો એમ, કથામાં એક વધુ કડી વળી ઉમેરાઈ.

સ્વામી સ્વયંભોર્ણિનુ ચરિત્રનિરૂપણ તે મોટા ભાગે બૃહત્ કાવ્યદોહનને જ અનુસરે છે. ફેર એટલો છે કે બૂં ૬૧૦ કાં ૬૧૦માં અખાએ જેપુર દીક્ષા લીધી એમ કહ્યું નથી. એની પાસે પુષ્કળ દ્રવ્ય હોવાથી તેનો સત્કાર થયો પણ ઉપદેશનુ તે નામ જ મળે નહિ એવી રિવાજ હતી એમ કહ્યું છે. સ્વામીના હેવાલમાં ‘દીક્ષા’ની વાત દાખલ થઈ નય છે. “દ્રવ્યવાન યાત્રાણુ હોવાથી ત્યાંના વૈષ્ણવ મંદિરમાં એને બહુ સારો સત્કાર મળ્યો. એ સત્કારથી ભોળવાઈને ત્યાં જ તેણે ગુરુદીક્ષા લીધી. ‘ગુરુ કીધા મે’ ગોકુલનાથ’ ઇં વાક્ય થઈ એ વાત સમજાય છે.”^૨

આ બધામાંથી ખીજું કંઈ સમજાતું નથી, એક જ વસ્તુ સમજાય છે અને તે એ કે ‘ગુરુ કીધા મે’ ગોકુલનાથ’ એ ‘સાખી’ ની આસપાસ ક્રમે ક્રમે કેવી સવિસ્તર કથા જામી શકી છે. (દી. ખ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ ‘ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો’ ભાગ ૧ ની પહેલી આવૃત્તિમાં ગોકુલનાથજીને અખો જેપુર મળ્યો એમ નોંધેલું તેને બદલે ખીજી આવૃત્તિમાં ‘શ્રી નટવરલાલ ધરજીરામ દેસાઈની સચનાથી ગોકુલમાં મળ્યો એમ ફેરફાર કર્યો છે એ બરાબર છે, કેમકે તે સમયમાં જેપુરમાં

૧ ‘Official Poets of Gopaband’ પૃ. ૩૨.

૨ તે જ, પૃ. ૩૪.

૩ ઇ. સ. ૧૬, પ્રતાપના, પૃ. ૨૮.

૪ પૃ. ૭૬, ફૂટનોટ ૧ (અંમેજી આવૃત્તિ).

ગોકૃષ્ણનાથજી હોવાનો સંભવ જ ન હતો. અખાએ પોતે પણ 'પછે શુરુ કરવાને ગોકૃષ્ણ ગયો' (૧૬૬૯) એમ ૨૫૯ કહ્યું છે.]

ઉપર જે ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામેલી કથા આપેલી છે તેના મૂળમાં અખાના છપ્પાઓમાંની 'શુરુ કીધા મેં ગોકૃષ્ણનાથ' 'શુરુ કરવા હું ગોકૃષ્ણ ગયો' અને 'જલ્મ મહાપુરુષ ને એથે આપ' એ પંક્તિઓ છે એમ લાગે છે. પણ એ સિવાયની આખી વાતની સત્યતા માટે આંતર કે બાહ્ય કોઈ પણ જાતનો પુરાવો મેળવવા આપણે અશક્તિમાન છીએ.

ગોકૃષ્ણમાં અખો ગયેલો તેને અજેની વાત આટલી કાલીકૂલી તેમાં બીજી એક વસ્તુએ પણ લાગ લગ્યો. 'ધરડા બળદને છે. 'શુરુ કીધા મેં ગોકૃષ્ણનાથ' પછી 'ધરડા ધાલી નાથ.' બળદને ધાલી નાથ' અથવા 'નગુરા મનને ધાલી નાથ' એવાં પાઠાંતરોવાળીં પંક્તિ આવે છે. 'પહેલો પાઠ નર્મદથી માંડી સ્વામી સ્વમંત્ર્યોતિ' મુધીના વિદ્વાનો સમક્ષ હોવાથી અખાને વૈષ્ણવ આચાર્ય સાથે ખટરાગ થયો હોવો જોઈએ એવા તર્કમૂલક કથાથી અખાની ગોકૃષ્ણ-યાત્રાના પ્રસંગનો હેવાલ પોષાતો આવ્યો. અ-વૈષ્ણવોના અને અખાને વેદાન્તી કવિ ભેખનાર વર્ગમાં અખાએ વૈષ્ણવાચાર્યને ઉઘાડા પાડવાની આ તક લીધી છે એવો લલચાવનારો મત પણ અંધારાં પ્રસરત હેવાલને સારું પીઠગળ મળ્યું હશે. ગોકૃષ્ણમાં જઈ ગોકૃષ્ણનાથને શુરુ કર્યો તોપણ મન તો માન્યું નહિ અને છેત્રે શાંદર વેદાન્તનો આચરો લીધો ત્યારે જ આરત રમી; એમ અખાનાં લખાણો પરથી દેખાય છે. તો પછી એણે ગોકૃષ્ણનો ઉલ્લેખ જ પોતાના બળાખા કાદવા કર્યો હોવો જોઈએ—એવા નિર્ણય પર આવતાં વાર શી ? અખો જ-એ, ઉછેરે વૈષ્ણવ હતો, એમ વિકલ્પે સ્વીકારતાં પણ પ્રૌઢરૂપે એ વેદાન્તી થયો માટે વૈષ્ણવપ્રધાન પ્રત્યે તિરસ્કારનાં એ વચનો હોવાં જોઈએ—એવા મત પર આવવું

૧ સ. સા. આ. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૦; જોડે પુસ્તકમાં ૫૦ ૧૯૦ ઉપર 'શુરુએ મુજને ધાલી નાથ' એમ પાઠ છાપ્યો છે.

હીક પડ્યું હશે. હા, અખો દંબીઓ ઉપર ફિટકાર વરસાવવામાં બાકી રાખતો નથી, ગિથ્યાચાર સામે બળાપા પણ કાઢે છે, પણ નામ પાડીને કોઈની નિંદા કરે એટલો બધો એ તુચ્છ દેખાતો નથી. અને તિરસ્કાર પણ તે પોતાનો—પોતાની દુર્વૃત્તિઓનો કરે છે તેટલો તો બહારના પાખંડનો પણ કરતો નથી. બળાપા પણ પોતાની સામે એ કાઢે છે એવા ખીન્ન શાની સામે કાઢે છે? ‘બહુ કાળ હું રોતો રહ્યો.’ ‘ધણું કૃત્ય કીધાં મેં બાલ્યો.’ વગેરે ઉદ્દગારો જેવાથી એ સમજાશે. અને એની વચ્ચે ‘શુરુ કીધાં મેં’ વાળી પંક્તિઓ આવે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. આત્મનિરીક્ષણ અને આત્મનિર્ભરતાના આ ઉદ્દગારો જેતાં એનાં એમ સચવવાનો આશય લાગે છે કે ગોકુલમાં જન્મને ગોકુલનાથજી જેવાને શુરુ કર્યા તોપણ મારું કંઈ વળ્યું નહિ એવી ભારી હીનભાગ્ય દશા હતી. એમાં શુરુને ઉતારી પાડવા કરતાં પોતાને ઉતારી પાડવા જેવું વિશેષ તો છે. એ શ્લોકની વિચારણામાં મધ્યબિંદુ તરીકે અન્ય કોઈ નથી પણ પોતે જ છે. ખીન્નની નહિ પણ ખીન્નને બહાને પોતાની પડપૂજમાં એ પડ્યો છે: કહે છે—

વિચાર કહે પામ્યાં કું અખા, જન્મજન્મનો ભાં છે સખા ૧ (૧૬૭ જળ)

✓ માત્ર કોઈ મોટા પુરુષને શુરુ તરીકે સ્વીકારી લેવાથી જ આત્મજ્ઞાન થાય નહિ એ એની આ આર્તવાણીનો ખ્વનિ છે. શુરુને ચરણે પોતાની છુદ્ધિ કે અનુભવમાહકતા ગીરો મૂકીને હવે તરી ગયા એમ મનમાં લાડવા વાળે એવો જડ શિષ્ય અખો ન હતો. એને તો પોતાને સાચી વસ્તુનો જાતો અનુભવ મેળવવો હતો. ‘ત્રોડસી’થી—ખીન્ન (પછી લાલે તે શુરુ હોય) મારફત—આધ્યાત્મિક જીવન જીવવાએ તૈયાર નહોતો. આવી મહત્વાકાંક્ષાવાળા સાધકને, સહજ છે કે ધણુંધણું સહન કરવું પડે. અખો કહે છે—

બહુ કાળ હું રોતો રહ્યો. (૧૬૮અ)

પણ પરિણામે

આફે અચાનક હરિ પરગટ થયો. (૧૬૮આ)

આમ, ગુરુકૃપા પામ્યા પછી પણ ગુરુને વળગી રહીને બેસી ન રહેતાં આત્મમંથનોમાં ઊંડા ઊતરવાના અભ્યાસને કારણે અંતે આપોઆપ દષ્ટિનાં પડળ ખૂલી ગયાં અને આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. અખા જેવો આત્મનિરીક્ષક પોતાના આત્મિક જીવનના આ કટોકટીના પ્રસંગનું તારતમ્ય કાઢ્યા વગર રહે એ તે બને ? કહે છે :

ત્રણ મહાપુરુષ ને ચોથો આપ, જેહેને ન યાગે વેદે, થાપ;
અમે ઉરઅંતર લીધો બધુ, ત્યાર પછી બધડી મુજ વાણ.
(૧૧૮૪-બ)

એટલે કે માત્ર ત્રણ મહાપુરુષ (ગોકુલનાથજી તેમ જ તેમની પહેલાંના બે આચાર્યો—વિકૃલનાથજી અને વલ્લભાચાર્ય)^૧નું શરણ ગ્રહીને બેસી રહેવું એ ક્રિયામાં, આત્મસાધનાના એ પ્રકારમાં, મોટી બળપ હતી, કઈ એ બળપ ? આત્માને આલો રાખ્યો હતો એ. ત્રણમાં કોઈક ચોથું લગાવાની જરૂર હતી. એ ચોથી વસ્તુ—આત્મા—સમજમાં ઊતરતાં વેદ પણ જોને ઉઘાપી ન શકે એવું રસાયન—ગુરુભક્તિ અને આત્મપ્રતીતિનું—થયું. આ રસાયન પોતે પચાવ્યું તે પછી જ પોતાની વાણી બધડી એવો એકરાર પણ એ કરે છે. આ છાપાઓમાં અખાને એક અતિમહત્વનો એવો આત્માનુભવ અંકિત થયેલો છે. ‘પ્રપંચઅંગના નવ’ છાપા છે તેમાંના પ્રથમ ચાર એણે ‘મિથ્યા સંસાર’ને સાચો કહેનારા, ‘પૂજવા મનમાં ખી કાક’ રાખનારા, ‘શ્લોક સુભાષિત મોડી

૧ શ્રી. ન. દે. મહેતા આને અંગે ખીજે વિકલ્પ રોધે છે: અપર, પર, પરાત્પર, પરમહ—એવી ચાર બ્રહ્મવસ્તુની ભૂમિકા થાય છે. ‘તેવી રીતે બ્રહ્મવસ્તુનો બોધ કરનાર ગુરુની પરંપરા—ગુરુ, પરમગુરુ, પરાત્પરગુરુ અને પરમેષ્ઠીગુરુ થાય છે. આવા ચોથા પદના તત્ત્વને જે લક્ષણ વડે બોધ કરાવે, તે સત્યગુરુ. પ્રત્યક્ષ ગુરુની પરંપરામાં ત્રણ ગુરુઓ તે ત્રણ ‘મહાપુરુષ’, જેનો ઉલ્લેખ ‘પ્રપંચઅંગ’માં આવે છે; અને તેનાથી પણ પર એટલે ચોથો મહાપુરુષ એટલે પોતે ‘અંતર્યામી આત્મદેવ’ તે ખરો ગુરુ ગોવિંદ.—‘અખાદ્ય કાવ્યો’—૧, પૃ. ૬૧-૨.

વાણુ' ગાનારા કવિઓના મિથ્યા વ્યાપારને ઉધાડો પાડવા માટે યોજ્યા છે. આવી રીતે કવન કગ્નુ એ જ 'પ્રપંચ' છે એ કહેવા માટે આ આખું 'પ્રપચઅંગ' રચાયુ છે. પણ અખેા તો જ્યો આત્મનિરીક્ષક. તગ્ત જ એને પ્રશ્ન થાય છે કે તો પછી પોતે આ બધા કવિપણા આદરી બેઠો છે એનું શુ? ત્યારે પંછી ખીજ આર સ્તોકમા પોતે કેવી રીતે કવિતા કરતો થયો એનું એ બયાન આપે છે. કવિઓના વાદપ્રપચને ચાર સ્તોકમા ઠીકડો લીધા પછી અંતગિયાળ પોતાના કવન પરત્વે ખીજ કાઢીએ જાણે પોતાને પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય એમ માની લઇને પાચમા સ્તોકથી એ પોતાનો પ્રત્યુત્તર સ્પષ્ટ કરે છે.

કહે અખેા ૯ ધણુએ રહ્યો. (૧૧૬ગ)

મેં પણ, લાઈઓ, તમારી પેઠે ઘણીધણી કવિતા કરેલી, ધણા બાલ્ય કૃત્યો કર્યા, પણ મનની દાઝ લાગી નહિ. દગ્દગન કર્યા, બેખ ધાગનાગઓને મેળ્યા અને છેવટે શુરુ કરવાથી કાઈક મળશે એમ ધારી ગોકુલ પપુ ગયો. ત્યાં ગોકુલનાથને શુરુ કરવા છતાંયે તત્ત્વવસ્તુથી તો હું દૂર જ હતો. પણ મારી એ આર્તદશા દગ્મિયાન અધ્યાનક મને આત્મદર્શન થયું. ત્યાં મહાપુરુષમા ચોથું આત્મતત્ત્વ ભજતાં બધી વાત ગરતે પડી, વેદ પણ એમા કાઈ મીનમેખ કરી શકે એવું નહિ. આ 'નણુ મહાપુરુષ ને ચોથો આપ' તે મેં 'હિરઅતર લીધો જાણુ,' ત્યારે, 'જાણુ' કૃત્યોમાંથી છૂટી આતરપ્રતીતિ પામી ચક્ર્યો, ત્યારે વાણી બધડી, ત્યારે સાચા અર્થમાં હું કવિ બન્યો. પહેલા ગરતો હતો તે જુદું ને હવે મારું વાણીપૂર ચાલે છે એ જુદું. વચગાળામા જે ફેરફાર થઈ ગયો તેનું 'એ ધાણુ' શુ? અખેા છેવટે નવમો સ્તોકમા કહે છે કે એનું એ ધાણુ એ કે 'ચવ્યુ ન ચાવે અખેા અજાણુ,' જે ચવાઈ ગયેલા વિષયો છે તેનું ચર્ચણુ હું કરતો નથી. આ રીતે એણે વાદપ્રપંચ કરનાર કવિગણને ઉધાડો પાડ્યો છે. પછી તગ્ત આવતા 'ગાનીઅંગ' માં એ જ વિષય આગળ લખાવ્યો છે અને અમૃત અને પાણી વચ્ચેનો ફગક બતાવ્યો છે. ગાનીનું કવન

તે અમૃત. એ અમૃત રસ છે—પ્રવાહી છે, એટલે એને વાણી ગણવાની ભ્રમણામાં ન પડશે એમ પણ એ કહે છે. ‘કહે અખો હું એવું કવું’ એમ પણ આ અતિ નમ્ર^૧ કવિ એક વાર તો સ્પષ્ટપણે કહી દે છે, અને છેવટે કહે છે કે આવાં કવન તેજ વાક્યપ્રપંચ દોવાના આરોપમાંથી બચી સકે એવાં છે: ‘તેહ વિના મનરખતી જાણ.’

આમ, [‘પ્રપંચઅંગ’ જેમાં ગોકુલ, ગોકુલનાથ અને ત્રણ મહાપુરુષના ઐતિહાસિક ઉદ્ભવો આવે છે તે આખું અંગ (એને ઉપર જોઈને તેમ તે પછીનું અંગ પણ) વાણીનો પ્રપંચ પાથરનારા, સંસ્કૃતનું પ્રાકૃત કરી લખનારા, ‘અગણ્ય’ કવિઓની ખૂબર લેવા યોગ્ય છે અને નહિ કે ગુરુગીરીને અથવા તો કોઈ એક ગુરુને ઉતારી પાડવા માટે.] અલગત, અન્યત્ર ગુરુગીરીને એણે પોતાની કટાક્ષશક્તિનો સારો એવો પરચો બતાવ્યો છે; પણ તેથી એમ અનુમાન બાંધવાની ઉતાવળ આપણે કરવી ન જોઈએ કે એ ગુરુનો જ વિરોધી છે. ‘અખેગીતા’માં દરેક કડવાને અંતે એ ‘સેવો દરિ—ગુરુ—સંતને’ એ વચનમાં ગુરુનું મહત્ત્વ કહે છે, ભજનોમાં પણ ‘કહે અખો ગુરુગમસે’^૨ એવા ઉદ્ગાર મળે છે, અને સૌથી અગત્યની હકીકત તો એ છે કે ‘મહિના’ની પેટે ‘વાર’નું પણ જે સાહિત્ય આપણી બાપામાં છે તેમાં અખાએ એક મોટી વિધિષ્ટતા બતાવી છે કે એણે વારનું વર્ણન કરતાં ગુરુથી^૩ શરૂઆત કરી છે. [આપણા બધા સતો અને ભક્ત-

૧ સરખાવો ‘અખેગીતા’, કડકું ૨ અને ઉલ્લું.

૨ પદ ૧૩૩.

૩ પહેલે સદ્ગુરુ સેવ રે પ્રાણી, જે અવસર મળ્યો આ વાર, કૃપા કરી કલા આણે ગુરુ, તેણે અલ કળે સંસાર.

ગુ. વ. સો. હ. લિ. પુ. નં. ૧૧૬. ગુ. વ. સો. પ્રકાશિત ‘અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવાણી,’ પૃ. ૧૩ ઉપર બીજી લીટી ‘કૃપા કરીને કળ આણે ગુરુ’ એમ છે.

કવિઓની પેઠે ગુરુ ન હોય એ આધ્યાત્મિક જીવનચર્યાની ઊણપ^૧ ગણાય એવું એ પણ માનતો લાગે છે. પરંતુ ગુરુ પણ સાધન છે, સાધ્ય નથી એમ એ જોઈ શક્યો છે.] છેવટે તત્ત્વવસ્તુની પ્રતીતિ થાય એ રિચતિ લાવવામાં મોટો ભાગ પોતે જ ભજવવાનો રહેશે, એટલે કે પોતે જ પોતાનો હાથ ઝાકીને પોતાને દોરવો પડશે, આત્માએ જ આત્માના ગુરુ થવાનું રહેશે એમ એ માને છે અને આગ્રહપૂર્વક કહે છે.] આત્મિક અનુભવની આખરી કક્ષા સર કરવામાં ગુરુ કે કોઈપણ બાહ્ય આશ્રયન કામ આવી શકશે નહિ, આત્માએ પોતે જ પોતાના પ્રયત્નથી પોતાની પ્રતીતિ ગ્રામ કરવી રહેશે. તેથી વાકપ્રયંયથી જગતની બધી આળ-પપાળમાં લોહાને રાહી રાખનાર કવિઓને જ્યારે અખે પ્રથમ એમની ઝાટકણી કાઢી, પછી પોતે પહેલાં જો કે તેમના જેવી જ કવિતા કરતો હતો પણ હવે તો આત્મદર્શન પછી જુદી જ જગતની-ચર્ચિત વિષય છોડી અચળ્યા રસની-કવિતા ગાઈ રહ્યો છે એમ ગાઈ બળવીને કહે છે, સારે છેવટે રૂપદ શબ્દોમાં ઉમેરે છે કે ‘જે નરને આત્મા ગુરુ થશે, કહ્યું અખાનું’ તે પ્રીતશે. ’ પછી તરતના ‘રાનીઅગ’ માં પણ કહે છે કે ‘આપે આપની પામે ભાવ્ય, સારે જગ જગત જંગળ’ (૧૭૫૪૪). એનાં લખાણોમાં આ વિચારનું પુનઃપુનઃક્રિયારણ કરતાં એ થાકતો નથી] ‘અનુભવર્થિદ્’માં એ આગ્રહપૂર્વક કહે છે:

‘ગુરુ થા તારો તું જ નથી કોઈ બીજો ભજર્વા.’ (પં. ૧૮૩)

‘હીરે હીરે’ વીંધવાનો છિ એમ એ ‘હિપ્પા’માં^૨ પણ કહે છે.

તાત્પર્ય એ કે ‘પ્રપંચઅંગ’ના નવે હિપ્પામાં શરૂઆતના ચાર ‘અજણુ’ કવિઓને ઉતારી પાડવામાં, પછીના ‘ચાર’ પોતે પણ શા માટે કવન કરી રહ્યો છિ તે બતાવવામાં અને છેલ્લો એક

૧ સરખાવો ‘સત્યના પ્રયોગો-આત્મકથા’ની પ્રસ્તાવનામાં આ બાબત ગાંધીજીનો અભિપ્રાય.

૨ ૪૧૨બ.

પોતાની વિશેષતા દર્શાવવામાં ચોછો અખાએ પોતાનો ચર્ચા-
વિષય તે સારીનરસી કવિતા અને નહિ કે સાચાખોટા ગુરુ છે, એ
વિશે શંકા રહેવા દીધી નથી. તરત અનુસંધાનમાં આવતા
'સાનીઅંગ'માં પણ કવિતા વિશેના એના અભિપ્રાય ફરી
એણે સ્પષ્ટ રૂપમાં મૂક્યા છે. આ રીતે આજીવનમાં એના
સાચા અનુભવમાં જોતાં સમગ્રશે કે ગોકુલ, ગોકુલનાથ અને ત્રણ
મહાપુરુષની હાંસી કરવાનો 'પ્રપંચ અંગ'માં ઉપક્રમ નથી;
'અગ્નિ' (જ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન, વગરના) કવિઓની ખબર લેવાનો જ
આશય સ્પષ્ટ છે.)

'તો પછી અંદર ગોકુલ ને એ બધું લાવવાની જરૂર શી?—એવો
પ્રશ્ન થાય એ સ્વાભાવિક છે. એમ લાગે છે કે જે કવિઓને એણે
પોતાના પુણ્યપ્રકાશના પાત્ર બનાવ્યા છે તે વૈષ્ણવ કવિઓ હોવા
જોઈએ. હાકટા શૃંગારનાં એમનાં વર્ણનો, એમનાં 'શ્લોકસુભાષિત
મીઠી વાણી'થી કંટાળીને એણે પોતે એમનામતિ જ એક છે એમ
રજે કાઢી માને એ આશંકાથી, પોતાની વિશિષ્ટતા બતાવી છે. ઉપર
આપણે જોયું છે તેમ એ કહે છે કે તે બધા કવિઓ અગ્નિ છે,
એમને જ્ઞાન થયું નથી, આત્માનુભૂતિ વગર જ એ ગાયે રાખે છે,
ચરાર્થ ગયેલા વિષયોનું પુનઃચર્ચા કયે જાય છે, જ્યારે પોતે તો
અચંચા પદાર્થનું ગાન કરે છે. પોતે આ ધર્મિજનક સિદ્ધિએ
કેવી રીતે પહોંચ્યા? આના પ્રશ્નો જાણે કે કવિ આકકતરી રીતે
હિતર ન આપતો હોય એમ પોતાની સાધનાની ચર્ચાનું બયાન કરતો
હોય તે રીતે કહે છે: કવિજનો, તમારી પેઠે મેં પણ ગોકુલ જઈને
ગોકુલનાથજીને ગુરુ ગણ્યા હતા: અને મનાવ્યું હતું કે હુંયે સગુરો
થયો; પણ એટલું કરવાથી જ આપણે આપણી આધ્યાત્મિક
જવાબદારીથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. અખો જાણે કે સૂચવતો ન
હોય કે પેલાઓ જ્યારે ત્રણ મહાપુરુષને જોળે માથું મૂકીને ધોરતા
હતા ત્યારે પોતે અનિદ્ર રહીને સતત મંથનશીલ રહ્યો. એ કહે છે;
હે કવિઓ! ત્રણ મહાપુરુષ તો ખરા, પણ એથો આપ-આત્મા,
જેનો વેદ પણ ઉઘાડ કરી શકે નહિ એવો આત્મા, તે મેં 'લીધો

ઉરઅંતર જાણુ' સારે હું અસારે જેવું બોલી રહ્યો છું તેવું બોલતાં શીખ્યો. આમ અખો વૈષ્ણવ કવિઓને ઉદ્દેશ્યોને કહે છે કે તમે ગુરુ ઉપર, પછી ભલે તે ગોકુલનાથજી હોય, અરે ત્રણે મહાપુરુષ હોય, મદાર બાંધીને જાતે આત્માનુભૂતિ મેળવ્યા વગર જ ગાયે જાઓ. એ તો પોતાને ને બીજાઓને ઠગવાના ધંધા છે, ગુરુને નામે ચરી ખાવાની વાત છે, મોટા માણસનું નામ આડું ધરી પોતાની હીનતા પોષ્યે રાખવાનો પ્રયત્ન છે. પરિણામ પણ શું આવે છે ? ચવાઈ ગયેલી વસ્તુઓ તમારે ફરી ફરી ચાવવી પડે છે, અચર્વિત પદાર્થ તો તમારે લખતો હોય જ ક્યાંથી ? કાંઈ મહાપુરુષને ગુરુ કરીને તમે તો પલાંઠી વાળીને બેસી ગયા. ગુરુ કરવામાં જ પુરુષાર્થની તમે ધૃતિથી માની. પોતે કાંઈ કરવું જોઈએ એવું તો તમારા મનમાં વસ્યું જ નહિ.

આ પ્રમાણે વૈષ્ણવ આચાર્યોને નહિ પણ ઉપર જોયું તેમ કવિઓને અને હમણા જ જોયું તેમ વિશેષે કરીને વૈષ્ણવ કવિઓને એ પ્રહાર કરતો લાગે છે. અખો શરણાતમાં વૈષ્ણવ હતો ને પાછળથી કેવલાદ્વૈતી થયો અથવા તો આગળ ઉપર જોઈ શું તેમ કાંઈ પણ મતના અનુયાયી હોવાપણામાંથી છૂટી ગયો સારે પોતાના એક વખતના સમગાયકોથી પોતે કેવી રીતે જુદો પડી આવે છે એ બતાવવાનો એને પ્રમંથ આવ્યો હોય એ મંભવ જોતાં પણ ઉપરની વિચારણાને પ્રુષ્ટિ મળશે.

આ વિચારણા પ્રમાણે અખાનો આશય વૈષ્ણવ આચાર્ય કે આચાર્યોને નિદેશનો નહિ પણ ગાયકોને, સંભવતઃ વૈષ્ણવમતાનુયાયી ગાયકોને, ઉઘાડા પાડવાનો લાગે છે, —જે બીજી જ વાત છે, અને આત્મનિરીક્ષણવાળા વૈષ્ણવમતાનુયાયીઓ પણ વિશિષ્ટ મંત્રેગોમાં જ કરવાનો પોતાનો ધર્મ સમજે.

આટલી કાંઈક વિરતૃત પણ અખા ત્રિપે ચાલતી ગેરસમજેનો એની પોતાની કવિતાના સ્પષ્ટ, શાસ્ત્રીય, અને દલેદલ બોલીને અંદરનો પરિમલ પામવાના આશયવાળા અખાસ વડે ઉકેલ

આણુવા માટે અત્યંત અનિવાર્ય એવી ચર્યા પછી ' ધરડા બળદને ધાડી નાચ 'વાળા પાઠના નિર્ણય માટે પણ આપણે અહીં સહેજ ચોંટવું પડશે.

ઉપર નર્મદમાંથી ' સાખી ' આપી છે તેમાં ' ગુરુ કર્યા મેં ' - વાળી પંક્તિઓ પછી ' ધન હરે ' વાળી પંક્તિઓ જોડી દીધી છે. જુ. કા. દોહનમાં પણ તેમ જ કર્યું છે. અને શ્રી ગો. મા. ત્રિપાડીએ પણ એમ જ કર્યું છે. સ. સા. ની આવૃત્તિમાં અને તે પહેલાંની શિવાગ્રેસની આવૃત્તિમાં તથા ગુ. વ. સો. ની હસ્તપ્રત નં. ૫૮૨ માં જોતાં ' પ્રપંચઅંગ ' જેમાં ' ગુરુ કર્યા મેં ' વાળી પંક્તિઓ આવે છે તેમાં ' ધન હરે ' વાળી પંક્તિઓ છે જ નહિ. ' ધન હરે ' પણ ધોખો નહિ હરે ' એ પંક્તિ આગળ (૨૯૯૪) આવે છે, પણ તે ' પ્રપંચઅંગ ' ની પંક્તિઓ જોડે શ્રી રીતે જોડાઈ ગઈ એ નવાઈની વાત છે. મૂળે એકમેકના ચંદર્ભમાં ન વપરાયેલી એવી પંક્તિઓને સાથે મૂકવાથી વૈષ્ણવાચાર્યો કરતાં આપણા કવિને જ વધારે હુંકસાન થયું છે. એ પાઠ અખાતો હોય એમ લાગતું નથી. કહેવાનો આશય એવો નથી કે અખો વૈષ્ણવાચાર્યોને પ્રભુ પોતાની કટાક્ષશક્તિનો પરચો દેખાડવાથી ડરે એવો હતો. કહેવાનું એટલું જ છે કે અહીં (' પ્રપંચઅંગ ' માં) એનો એવો ઇગદો દેખાતો નથી. ગુરુગીરીને અને ગુરુ પછવાડે તથાઈ મરનાગઓને જતો કરે એવો તો એ છે જ નહિ:—

ગુરુ મઈ જોડો દોરો કરી, કંઠે પાણુ, શકે કયમ તરી ?
જ્યમ નાર નાનકી હવું પ્રસૂત, વળતી વાવે નહિ અદ્ભુત.
(૧૨૨-ઈ)

પોતે હરિ નહિ જાણે લેશ, કાઢી જોડો ગુરુનો વેપ.
સાપને વેર પડાણો સાપ, મુખ ચારી ચાલ્યો ઘેર આપ.
(૧૩૨-ઈ)

પ્રાપ્ત રામ કહે તે ગુરુ, ખીલ ગુરુ તે લાખ્યાં વર.
ધન હરે પણ ધોખો નહિ હરે, સંબંધ સંસારી સાચો કરે.
(૨૯૯૪-ઈ)

ગુરુ થઈ બેઠો રોનો સાથ ? સ્વામીપણની વળગી વ્યાધ.
(૧૪૧અ-આ)

શિષ્ય રાખ્યાનો શિર પર ભાર, ઉપર ત્યાગ ને અદર પ્યાર.
(૧૪૩ઇ-ઈ)

જ્ઞાની ગુરુ ન થાયે કેનો (૧૪૪અ)

દેહાસિમાન હણ ગારોર, વિદ્યા ભણતા વાધ્યુ રોર.
થરથા વદતા તોણુ થયો, ગુરુ થયો ત્યા મણ્ડમા ગયો
(૧૪૫અ-ઈ)

વધારે દેહાતોની જગ નથી હતા આનો અર્થ? ભાગ્યે જ એવો થઈ શકે કે ગુરુનું મહત્ત્વ એના મનમા વસ્યું નથી તો પછી 'સાત વાર' લખતા ગુરુથી એ શરૂ કરે છે તે હકીકતનું શું? ગુરુ કરવામા જ ફેતફેય થનારા તેમ જ ગુરુપદું કરવામા ધન્યતા સમજનારા વર્ગને નિર્દય રીતે પ્રહાર કરનાર અખે ગુરુમાત્રનો વિરોધી છે એમ કહી દેવું યથાર્થ નથી, જેમ તીથો અને શાસ્ત્રો વિરુદ્ધ એણે ભારે ઠટાક્ષ કર્યા છે એ ઉપગથી એ ધર્મને ઉમર છોડીને બહાર નીકળ્યો જ નથી, કેઈ શાસ્ત્રગ્રંથની ચર્ચા એણે વાંચી સાલણી જ નથી એમ કહી દેવું એ બરોણ જ નથી. [ખોટાની અખે નિંદા કરે છે તે સાચાની કીમત એ ન્હોતે છે એ કાગળે, સાચા ગુરુને એનું માથું હમેશ નમે છે. કેવો ગુરુ અને મતનો મહિમા એણે માયો છે. પણ તોયે આ ગુરુની બામતમા એને એક વાત અત્યંત આગ્રહથી કહેવાની છે તે એ છે કે સગુરા થવાથી જ વાત પતી જતી નથી. મન તો ધણી વાર નગુરુ જ ગહી જાય છે. બળદને નાથ ધાલીએ હીએ તે શા માટે? એની પામે કામ કઠાવવાનું સુતર બને તે માટે. આપણે ગુરુરાજા થયા, અખાની દૃષ્ટાંતવાણીમાં કહીએ તો, બળદને નાથ ધાલી, પગ તુ તેથી એમ જોણુ જ ■ કે આપણી પામેથી આધ્યાત્મિક સાધનાનું કામ કઠાવવા આપણે સરળ થઈ ચૂક્યા? મન તો જ્યાં બેઠું છે ત્યાંથી ખસવાની જ ના પાડે છે. એટલે નાથ ધાલવાની,

શુરુ કરવાની જાહેરથી કાઈ કાયદો મવાનો નહિ. એ તો બળદને જ ન્યારે એમ થાય કે લાવ સામે લીલીજમ ધ્રો છે, શીતળ સરોવરની જે તો મહેજે ઊઠીને એ પોતાની મેજે દોડતો દોડતો જશે. આપણા મનનુ પણ એવું જ છે. એને શુરુથી નાથ ધાવીએ, એટલે કે નાથ ધાધીને બળદને માલિક જેમ દોરે તેમ તે દોગય એવી સગળતા આપણી બાગતમા આપણે શુરુને કરી આપીએ તોપણ ખરેખર તેને શુરુ દોરી શકશે એમ કહેવાય નહિ. ગળિયા બળદને જેમ નાથ ધાધીને તમે ચલાવી શકશો નહિ તેમ એ તો ઉપર કહ્યું તેમ બળદને પોતાને જ કાઈ સાગ વસ્તુ દેખાય તો એ વળી મહેનત કરે, એ રીતે આપણા મનમા પણ કાઈ જગી આવે તો એ બ્યેયસિદ્ધિ તરફ આપમેજે ધપવાનું.

ઉપરના વિવચન પછી સહેજે સમજશે કે નીચે આપેલા પાઠાતરોમાથી ‘ધન હરે’ ‘વાળી પ કિતઓવાળો પાઠ ૬ શા માટે સ્વીકારનો નથી છતાં નવા પાઠની ‘નયુગ મનને યાદી નાથ’ એ પ કિતને બદલે ‘ધન હરે’ ‘વાળા પાઠની જ’ ઘડા બળદને યાદી નાથ’ એ પ કિત સ્વીકારુ છું એનું કારણ. એ કે મનને નાથ^૧ ધાધવી એવું બાવાત્મક (એમ્પ્રેસ્ટ) દૃષ્ટાંત આપે તો

૧. ‘યાદી નાથ’ એ ચિત્ર એની કલમે હપતબુધ્ધ પણ છે. સરખાવો કાળમવની ધાધી જોતે, તેને નાકે ધાધી નાથ.

(પદ ૧૦, પ. ૧૪)

અમામા પુનઃસ્મિતી નવાઈ નથી. એક વાત સારી રીતે કહેવાઈ ગઈ હોય તો તેના તે રાખ્દો ફરી વાપરતા એ ખંચમતો નથી. (જુઓ આગળ ‘કૃતિઓ અને તેમનો ક્રમ.’)

ખરી વાત એ છે કે અનુદ્ય માનવીને કે તેના મનને પણ સાથે સરખાવી સદુરાં યવાની ક્રિયાને નવાવા (નાથ મેળવવા)ની ક્રિયા જોડે સરખાવવાની અને એ નાથ પણ વડે તે સ્થિતિને ઉચ્ચમ ચક્ષુવાની પ્રજ્ઞાથી ઠેક નરસિંહથી આપણા સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. સરખાવો

પધનું જેમ પશુ પૂઠળ વળચુ ફરે, નરસિંહ નાથલ નાથ તોડી.

(નરસિંહ મહેતા દૃવ કાવ્યસંમદ્, પ. ૪૭૮)

એ અખેદ નહિ એ તો સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષપ્રતીત ચાય એવા રોજનાં અનુભવનાં દળદ્વં ચિત્રો આપણી આગળ દેરતો રહે છે ચિત્રો, દષ્ટાંતો ને કથાનકોમાં જ એ વાત કરે છે 'મેં ગુરુ કર્યા, એટલું કહી તરત જ એ કથન એણે મૂત' (કોન્કીટ) કરી આપ્યું એ કેવું થયું તો ધરડા બળદ પાસે કામ દેવાવવા એને નાથ નાખીએ એવું! અને એનું વક્તાય એ રીતે આપણી મનોભૂમિ ઉપર સચોટપણે છપાઈ ગયું આ કૌશલ્ય એ અખાની 'કવિ દાખલ' મોટી ખૂબી છે પણ 'ધરડા બળદને' એમ હોય તો કોઈ જોકુલનાથ સાથે એ શબ્દો જોડી દે એ ભીતિથી નીચેની પકિતમાથી 'નગુરો' શબ્દ ઉપીનો લઈ 'નગુર મનને' વાળો પાઠ ચોજવામાં આવ્યો હશે પણ દેખીતું જ છે કે 'ધરડા બળદને' એ શબ્દો 'જોકુલનાથ' જોડે અર્થાનિષ્પરિચાય એવા અન્વયથી જોડી શકાય એમ નથી ગુરુને-જોકુલનાથ નાથ ધાલવાનો પ્રસંગ જ ક્યાં જોડો થયો છે? નાથ ધાલનાર જ

દયાશમમાં પણ આ નવાવાનો વિચાર બહુ સ્પષ્ટપણે વર્ણવાયેલ દેખવા મળે છે એ જોઈ એ ખ્યાલની આપણા કવિઓમાં લોપપ્રિયતા કેમ હતી તે સમજીએ:

મારું દણકડું દોર દણકે છે સદા નમ્રમાં સીમ જેતર ખણુ કાઈ ન મૂના જાતુ જય ત્યાહા, ના ખાતુ ખાય તે, રખાવું નિત્ય તે એમાં ન થવાળી લાતુ ઘેર ને ઘોતુ માડું મળ્યું, લીંટની હુંડ પણ તે ન સૂં પહેલા રાડાઓ ધાસ કહ્યું ફેસકા મારે ખાઈને પણ તે ન હુંદરડો-હાડેરડો મારો માન્યો નહિ, થયું હરાડું હાવા ॥ તો હારે વરા મારે નથી તદ્દપિ મારું કહાણ્યું, રદ્દ ॥ અચલીત ચિંતાનો મારે રે ગુરુ આ ગોપાળ મેં અરખ્યું એ આપને, વરા કરી રાખો નિજ પાસ મા સાધુપણુ સીખતી, વદાવન ચારણે, કહેસ મારા દગે પાય લાઃ હે હંપીકેરા, એ કહેસ મનવનવણા આપ ટાળો, કરો શુદ્ધ સાઃ સમરણુ રોવન બને અદરનિશ આપનું અચળ આનંદ માને એહ જ મનમતિ જમડતા સર્વ કાઈ જગડિયું, હરેનું જનું નાથજી દયા આં જન દયાના પ્રિયમ શ્રીને વરધનધરણુ, કૃપાદષ્ટે જુઓ, નિજનો જાં

(દયાશમકૃત કાવ્યસંમદ, પૃ. ૨૬૬)

ગુરુ છે. ' ગુરુએ મુજને ધાલી નાથ ' એ રીતનો પણ ખીન્ને નિર્દોષ (૧) પાઠ પ્રચલિત છે. એ પણ બરોબર લાગતો નથી. ગુરુના કર્તૃત્વને ગાવા કે એમના કૌશલપાકૌશલ્યને વખાણવા- નિંદવાનો અહીં અખાનો આશય નથી, એ તો પોતાનાં હાથનાં કર્યા જ ગણાવવા ભેડો છે: હાવ ગુરુ કરુ કાંઈ વળે છે ? એમ કરી મેં એક મોટા માણસને ગુરુ કર્યા અને આ મળિયા બળદને (પોતાને) નાથ ધધારી આમ્નો એટલુ જ એને કહેવું છે.

પ્રચલિત પાઠો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) નર્મદ, ગો. મા. ત્રિ., અને જૂ. ઠા. દો. ને અભિપ્રેત પાઠ:

ગુરુ કીધા મેં ગોઢવનાથ, પરડા બળદને ધાલી નાથ,
ધન લે ને ધાકો નવ હરે, એ ગુરુ કહ્યાણુ મું કરે ?

(૨) સ. સા. ની આવૃત્તિનો પાઠ:

ગુરુ કર્યા મેં ગોઢવનાથ, ગુરુએ મુજને ધાલી નાથ,
મનન મનાવી સદ્ગુરુ થયો, પણ વિચાર નમસનો રયો.

સને ૧૮૮૪ માં પૂગ્ગરા કાનજી બીમજીએ પ્રકટ કરેલ ' ક્ષત્રિજાની અખા બક્ષતના છપા ' માં ઉપર પ્રમાણે પાઠ છે, પણ ' મનામું ' એમ ત્રીજી લીટીમાં ફેર છે.

(૩) ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં ચિદાગ્રેસમાં છપાયેલી, અમદાવાદની પુસ્તકવૃદ્ધિ કરનાર મંડળ તરફથી પ્રકટ થયેલી ' અખાજના છપા ' ની આવૃત્તિનો પાઠ:

ગુરુ કર્યા મેં ગોઢવનાથ, નગરા મનને ધાલી નાથ,
મન મનાવી સદ્ગુરુ થયો, પણ વિચાર નગરાનો નદ્ધરે રયો.

ગુ. વ. મો. હસ્તલિખિત પ્રત નં. ૫૮૨ નો પાઠ પણ આ રીતનો જ છે.

પાઠ (૨) માં ' સદ્ગુરુ ' ને ઠેકાણે ' સગુરુ ' અથવા ' સગુરો ' જ, પાછળ આવતા ' નગરા ' નો સંબંધ વિચારતાં,

નેઈએ એ સ્પષ્ટ છે. 'મનન' અને 'મન ન' જોઈતી માત્રાની દૃષ્ટિએ બરોબર છે પણ અર્થ માટે તો 'મન' જ બંધ બેસતો શબ્દ છે. 'મન' કરવાથી માત્રાબળ પણ સાધી શકાય. બીજા પાઠોની ચર્ચા અખાને અભિપ્રેત વિચારસરણીને પ્રાધાન્ય આપી ઉપર વીગતે કરી જ છે. એ વિચારસરણીને અનુકૂલ પાઠ તે પ્રથમ એ પંક્તિ (૧) ની અને બીજી એ પંક્તિ (૩) ની લેવાથી થાય એમ મારું માનવું છે એ પણ ઉપરની ચર્ચા પછી સ્પષ્ટ થયું હશે. એ પાઠ આ રીતનો થાય:

(૪) શ્રુ ક્યાં મેં ગોકુલનાથ, ઘરડા બળદને ધાણી નાથ;
મન મનાવી સચુરો થયો પણ વિચાર નચુરાને નચુરો રહ્યો.

'ઘરડા બળદને ધાણી નાથ' એ પંક્તિનો પક્ષ અખાની વાકસૈલીનું આલંબન લઈને હમણાં જ ક્યો છે, પણ કોઈ વાર કવિની કલમ જુદી તરેહથી પણ ચાલે એમ કોઈ કહી શકે. એ ઉપરાંત બીજો કોઈ આધાર છે? એમ પૂછી શકાય. 'કુટકળ-અંગ' માં ૭૦૪-૫-૬ એ ત્રણ છંદમાં શાકટ (શકટ, ગાકું, જેંચનાર બળદ) નું વર્ણન આવે છે, એ આ સંદર્ભમાં ધ્યાનમાં લેવા સૂચવું છું. ત્યાં પણ આત્મજ્ઞાન યથા પહેલાંની રિયતિ તે બળદની રિયતિ (પછી લલે તે 'નાથ' ધાણેલા બળદની રિયતિ હોય) છે એવું 'પ્રપંચઅંગ' ના છંદપાને મળતું જ વર્ણન છે:

સાજ તે શાકટને બધુ, જોઈને વેળે તે જ્ઞાની વખાણ,
(૭૦૪૩૮)

જ્ઞાની વચ્ચે મુઠા કરી ગણે, શાકટ તો મુઠાને વિષ મણે.
(૭૦૫૪૪)

શાકટનો પ્રવૃત્તિ પરિવાર, જ્ઞાનીનો તો નિવૃત્તિ કુમાર.
(૭૦૬૪૪)

પોતે પણ 'હરિ પરમટ યયો' તે પહેલાં શાકટ જ હતો—જો કે નાથ ધલાવી આવ્યો હતો—એ એનું વક્તવ્ય છે. આ રીતે બેતાં 'બળદને ધાણી નાથ' એ પાઠને પ્રુષ્ટિ મળે છે. આ પાઠમાં

‘ ધરડા ’ને બદલે ‘ ગળિયા ’ શબ્દ હોવાની મંજાવના હું રજૂ કરું છું. ઉપર (૩) સિનાયના કેઈ પણ પાઠને હાથપ્રતનો ટેકો નથી, એથી તે બધા જ પાઠો મંજૂરતાતીત કક્ષાને પામવાથી દૂર છે. પણ અખાતી સમગ્ર વિચારણાને અનુકૂળ પાઠ આ પ્રમાણે હોવાનું મંજૂર છે:

(૫) શુરુ કર્યા મેં ગોઠવનાય, ગળિયા બળદને ધાવી નાય,
મન મનાતી સગુરો યયો, પણ વિચાર નગુરનો રહ્યો.

આ મંજૂરના તે ‘ ગ ’ અને ‘ જ ’ ની વર્ણસંગ્રાહ સધાય છે એવા કેઈ શબ્દાવધારના લાભાર્થે નહિ, પણ ઉપર કહ્યું છે તેમ, અખાતી વિચારસરણીને^૧ વકાદાર શબ્દાવલિ એ હોવાને કારણે, રજૂ કરી છે. પુરોગામી માંડણ બંધારો, જેની પાસેથી આગળ ઉપર જોઈશું તેમ અખા સોનારાએ પુઠ્ઠળ લીધું છે તેની ‘સેવાવીશી’માંની પંક્તિઓ ‘ બળદને ધાવી નાય ’ અને ‘ ગળિયા ’ એ બંને સંજ્ઞાવનાઓને અનુમોદન આપે છે:

એતાં પછી સગુરુ શું કહય, જી ગલીક ઢાંડું ધઈ રહય ?
(૪૮૨૭૭)

અર્થાત્, જો છુ ગળિયા બળદ (ઢાંડું) ની પેડે ધઈને પડ્યો છું તો પછી સગુરો છે એમ કહેવડાવીને શો અર્થ સર્વો ? માંડણનું આ કથન પોતે, અથવા તો માંડણે કહેવતોનો મંચય કર્યો હોઈ મૂળ પ્રચલિત કહેવત, અખાને કાને પડેલ દરો. તેમાં એણે પોતાના તરફથી સ-ગુરુ માણસના વર્ણનમાં એનું સ-નાયપણું (નાય-વાળાપણું) પણ ઉમેર્યું. માંડણના વર્ણનમાં પણ ‘ ગલીક ઢાંડું ’ એ શિબ્ધના જ સંદર્ભમાં છે એય સાથે સાથે ખ્યાનમાં લેવાનું છે.

અખાએ અન્યત્ર બળદને બદલે બેંસનુ દર્શાવત પણ લીધું છે ‘ આરત વિના ન ઊપજે હેત ’ એ બતાવવા કહે છે:

૧ સરખાવો

એક સમે ખર જાડે ગયો, કાંઠા દેખી ગળિયા યયો:

ખરે આપી તેજને પેર, એવું જણી અખા જીતો ધર.

(૬૪૮૪-૭)

પૂંછતી બેંસ ન માડે પગ, નેર કરીને ચાક્યા દગ;
ઉપાડે ધણા પણુ ડાલી ન યાપ, અખા નેર કરનારા પાછા નપ.

(૭૧૦૪-બ)

પેલા દાખલામાં બળદ છે અને એની નાથ ગુરુ ખેંચ્યા કરે છે પણ ગળિયો હોઈ એ પોતાનું સ્થાન છોડતો નથી; તેમ અહીં બેંસ છે અને તે 'બેસકણુ'—'બેસોક' પડી છે, અને એના પગ ઉપર હાંબી ગળવા માણસો પ્રયત્ન કરે છે પણ બીજી થાય તો ને ! આ દષ્ટાંતમાં બિલા કરનારાને ચોગ ગણાવ્યા છે. પ્રશ્ન થશે કે અહીં પવનિથી ગુરુઓ તે ચોર જ ક્યા ને ? અખાને કાને આ પ્રશ્ન પહોંચી ગયો હોય એમ એ તરત વાત વાળી લે છે:

નથી વાક વિચંબરતણો, જે કરીએ તે વાંક આપણો,
જેમ કોઈ બોજન જમાડવા કરે, ત્યાં વિસાણો તે રીસે કરે.
પૂણાંદ પીરસનારો રહે, અખા અખાગિયાને કાણુ કહે ?

(૭૧૧ અ-બ)

અહીં ગિસાઈ બેઠેલો જમનારો બૂખ્યો ગહે તો તેમાં પીરસનારો શો વાંક એમ બીજા દષ્ટાંતથી કવિ સાચા માણસનો નહિ પણ પોતાનો જ વાક છે એમ સ્પષ્ટ કરે છે. પ્રસ્તુત વિષય પણ જીવાત્માની તૈયારીનો, આરતનો છે. ગળિયો બળદ, પૂંછતી બેંસ, ગિમાણો અખાગિયો, એ ત્રણેની વાતમાં તે તે વ્યક્તિત્વો જ વાંક છે, બહારનાઓનો નહિ એ જ અર્થ કવિને અભિપ્રેત છે—આ વસ્તુ 'પ્રપંચઅંગ' ના વિવાદાસ્પદ—જખાઓમાં ગુરુનિદા નહિ પણ આત્મનિર્ભરતા એ જ વર્ણનવિષય છે એ અભિપ્રાયને પણ સમર્થિત કરે છે.

અહીં અખો વૈષ્ણવ હતો કે નહિ એ પ્રશ્ન વિચારવાનો ગહે છે. ઉપર બેસું છે તેમ અખાએ અખો વૈષ્ણવ ? બે કોઈ સંસવાતીત હતીકતો પોતાને વિશે દાખ્યરચનામાં નોંધી દેાય તો તેમાંની આ એક છે કે ગોકુલ એ ગયેલો, શ્રી ગોકુલનાથજીને ગુરુ કરેલા અને

૧ અમરા ઉનર ગુજરાત વરદના 'પરિભાષક' શબ્દ વાપર્યા છે.

તથા મહાપુરુષોનું શરણ સ્વીકારેલું. શ્રી. ગો. મા. ત્રિ. નેદિ. છે તેમ જન્મે, ઉછેરે એ વૈષ્ણવ હોય તો તે પણ અસંભવિત નથી. અખો કાંઈ બ્રાહ્મણ કે વૈશ્ય તો હતો નહિ, એટલે એ વખતના બહુ પ્રચાર પામેલા એવા વૈષ્ણવમતના અનુયાયી હોવાનું એના કટુખીઓ વિશે સંભવિત છે. પણ નિર્વિવાદપણે આપણે એ કહી શકતા નથી. પોતે બ્રહ્મસખંધની દીક્ષા લીધી. એટલે એની આધ્યાત્મિક જીવનચર્યામાં વચ્ચે થોડોક સમય એ વૈષ્ણવ હતો એમાં તો શંકા જ નથી. પણ એની 'હાપા,' 'અનુભવપિંડુ', 'અખેગીતા', વગેરે રચનાઓ ઉપરથી એ પાછળથી કેવલાદૈત તરફ ટળતો ગયો હોય એનું ચોક્કસપણે સમજાય છે. એ જ્ઞાની ભક્ત હતો અથવા તો શ્રીમધુસૂદન-સરસ્વતી પેઠે જ્ઞાનનો પક્ષપાતી વૈષ્ણવ હતો એમ કહેવું પણ બરોબર નથી. ભક્તિનો મહિમા એણે જોયો, ગાયો છે, માણ્યો પણ લાગે છે. પણ એકંદરે વધણ કેવલાદૈતનું વિશેષ છે એમાં સંશય નથી. અલગત એક દિવસ પોતે વૈષ્ણવ હતો અને અખા જેવા આરતવાળા સદાસચેત નિલાવિરહી મુમુક્ષુજનના હૃદયમાં શુદ્ધાદૈત્યોની પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના જે સંસ્કાર એકવાર ભગવા દશે એટલું જ નહિ પણ કાલ્યાણકાંક્ષા દશે, તે આખર સુધી પણ નિર્મૂલ થયા હશે એમ માનવાને કારણ નથી, જરૂર પણ નથી, કેમકે કેવલાદૈતવાદી ખુદ સંકરાચાર્યે જ ભક્તિને વચગાળાની રક્ષાઓમાં અપનાવવામાં બાધ ગણ્યો નથી અને અનેક મનોરમ ભક્તિસ્તોત્રોની રચના પણ તેમણે કરી કહેવાય છે. અખો જ્ઞાનનું ગૌરવ કરે છે અને વૈરાગ્ય વગર ભક્તિ અપંગ છે એમ કહે છે:

ભાઈ, ભક્તિ જેકની પંખણી જેદને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બેઠ પાંખ છે.

('અખેગીતા', ૨૬, પં. ૧૩)

હતાં જ્ઞાનીની દશા વર્ણવતાં તે 'આત્મા વૈ રાધિવા પ્રોક્તા' એ વૈષ્ણવી વચનનું જ જાણે કે કાવ્યાવેશમય લાઘ્ય રચે છે:

જ્ઞાની વિદ્યારી ગોપી જણા, તે જ જ્ઞાની જેને ગોપીની દસા;
ગોપી બૂલી ધર ને બાર, ગોપી બૂલી કુટુંબપરિવાર,
પોતાની દેહ પણ બૂલી ગઈ અખા કામની કુળવંત યઈ.

(૧૯૭ અ-૧)

પ્રગટયો ઉરમાં પ્રેમાનંદ, પિયે સુધારસ પ્રમદાનંદ,
સખીસમાગમ સદા નિજ ધામ, અખા અક્ષયરસ તેનું નામ.

(૧૯૮ ઉ-૧૬)

[છતાં પોતાનાં મંતવ્યોનો સાર એણે જે ગ્રંથમાં આપ્યો છે તે
'અખેગીતા'માં એનો એકે સ્પષ્ટ-સર્વાત્મભાવ-તરફ છે. જીવાત્મા
અને પરમાત્માનો સંબંધ તે કૃષ્ણ અને ગદિકાનો નહિ, કૃષ્ણ અને
કૃષ્ણનો જ, દ્વૈતનો નહિ પણ અદ્વૈતનો વર્ણવવામાં આવ્યો છે:]

તે રૂંધાંહિ હરિ હરિ જયે જી

પરમ્મલ રહે ને પોતે ખયે જી

તે હરિ હરિ દેખે સંઘમાં, જેહને જીવ જીવ કરી દેખતો.

('અખેગીતા', ૧૦)

તરત પછીના કડવા (૧૧) માં પ્રેમલક્ષણની છાંટ છે: ભક્ત
તે 'નિત્ય રાસ નારાયણનો' દેખતો હોય છે, અને

જેમ જરે છુળથી જીવતી, તેમ મન રહે પ્રીતમ પાસ;

✓ અહર્નિશ રહે આયોચતી, ભાઈ, એહવું મન હરિદાસ.

વળી

મનન તેને માહાવનું.

પણ એ કડવામાં જ સર્વાત્મભાવનો નિર્દેશ છે:

હરિ કહે એ સાંભળે હરિ, હરિને સોચે તન.

અને પછીના કડવા (૧૨)માં સ્પષ્ટ અદ્વૈતવાદી કથન છે:

ચિત્ત ચમક્યું, હું-તું-તે ટળ્યું.

ભક્તિના એકયાશી પ્રકાર એને માન્ય નથી. એ કહે છે:

‘ અણ્ણિંગીની ભક્તિ બ્યાશીમા ’

અને

‘ ત્યા ધ્યેય ધ્યાતાનું કારણ ન રહે ’

એમ છેવટે અદ્વૈતમાં જ એનો વિચાર રમે છે.

‘ અખેગીતા ’નું પ્રયોજન પણ આગળ ઉપર એ સમજાવે છે:

જીવ બ્રહ્મમાં ભળ્યાનો અખેગીતામાં ભેદ છે.

એ અનુભવતાં અદ્વૈત થઈએ અવિચલ વાણી વેદ છે.

(કંઠુ ૩૫, પં. ૧૭-૮)

‘ અનુભવબિંદુ ’ ના આરંભમાં મંગળાચરણની સ્તુતિમાં

‘ સત્ય સત્ય પરમાતમા, હું નહિ ’—એવી સ્તુતિ કરું. .

એમ એ કહે છે. આ વિષય વધારે લંબાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. ભજનો, સોરઠા, બ્રહ્મવીણા, કેવલગીતા, ચિત્તવિચારસંવાદ, ગુરુશિષ્યસંવાદ, પંચીકરણ, બધી જ રચનાઓ એ બાબતમાં શંકાને સ્થાન રહેવા દેતી નથી. છેલ્લા ગ્રંથની એક ગુ. વ. સો. હસ્તલિખિત પ્રત^૧ જેનું લખ્યા વર્ષ^૨ મળતું નથી પણ જેની ભાષા ધણી જૂની છે તેને છેડે ‘ ઇતિ શ્રીપંચીકણું મહાવાક્યની દીક્ષા કરી છિં વીધણુવ અપાકત્ છિ ॥ ’ એવા શબ્દો છે. પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસમાં હાથપ્રતના પુરાવાનું ધણું મહત્ત્વ કરવાનો પક્ષકાર હોવા છતાં હું તેનું એકાન્તિક મહત્ત્વ સ્વીકારવાના મતનો નથી. લેખકના સમગ્ર વિચારબ્યક્તિત્વનો દ્રોહ થાય એ રીતે અભિપ્રાય બાંધવામાં હાથપ્રત સહાયરૂપ થતી હોય તો તે હાથપ્રતના પુરાવા વિશે પણ સાચક દષ્ટિ દાખવવી બહેતર સમજું છું. પૂજારા કાનજી કહે છે: ‘ ને’ હાલ હું મુંબઈમાં ખોળ લોકોને સજ્જો, તેના ઘરમાં સિંધિ લિપિમાં લખેલા સિદ્ધાન્તબિંદુ,^૨

૧ ॥ વ. સો. ૩૨૮.

૨ અનુભવબિંદુ ? ‘ સિદ્ધાન્તબિંદુ ’ તો મધુસૂદન સંસ્કૃતીની સંસ્કૃતમાં રચના છે.

ચિત્તવિચારસંવાદ, ગુરુશિષ્યસંવાદ, કેવળગીતા? એ ૪ ગ્રંથ ને ૧૦૦ છપા મેં થોડા થોડા સાંભળ્યા તેથી મને ધણા વાલા લાગ્યા ને તેઓને મેં કહ્યું જે આ મને ગુજરાતી લીપીમાં લખિ આપો; તેથી તેઓએ ધણા સ્નેહથી લખિ આપ્યા.^૧ એ હેવાલ પડ્યો સિંધી લિપિમાં અખાનાં લખાણોની પ્રતો મળતાં એ તે તરફ થયો હશે એવા કોઈ નિર્ણય ઓછા જ બાંધી શકાય છે? શુ. વ. સો. હસ્તલિખિત પ્રત ૧૧૬ માં અખા, નરહરિ, ગોપાળ અને ખૂટિયાનાં પદો સાથે સાથે લખેલાં હોવાથી જ તેઓ ગુરુભાઈ હતા એ નિર્ણય પર કેમ આવી શકાય? સાથે બીજા કવિઓની પણ કૃતિઓ છે તેનું શું? લલિયાને ગમે તેટલી અથવા વધારે ચોક્કસાઈથી કહીએ તો લલિયાને વરધી મળી હોય તે તે કૃતિઓ લખાવા પામે. અંતે, અંદર વારંવાર આવતા 'અપા' ઉપરથી 'અપાકર્ત' એ લખે એ તો વાજખી જ છે, પણ 'વીપણુવ અપાકર્ત' લખવામાં એણે (૧) કાં તો પરંપરાથી સંભળ્યું હોય એ પર આધાર રાખી કે (૨) કાં તો જેની ઉપરથી લખતો હોય તેમાં તે હોવાથી માત્ર નકલ જ 'કરી હોય. પણ બંને રીતે તે મૂળ ગ્રંથનો અંશ ન હોઈ વિવાદાર્પક માહિતી જ રહે છે. એટલું કહી શકાય કે કેટલાકો તેને 'વીપણુવ' પણ ગણતા.

બીજા બાજુ અખાએ (૧) શ્રી ગોકુળનાથની નિંદા (૧) કરી છે. (૨) વૈષ્ણવોને પણ પોતાનાં લખાણોમાં ભારે ચાળખા માર્યા છે એ ઉપરથી જ એ વૈષ્ણુવ ન હતો એમ માની બેસવું જોઈએ નહિ. પ્રથમ બમનું નિરસન તો ઉપર કરેલું જ છે. બીજા વિશે એટલું જ કહેવાનું કે વૈષ્ણુવ હોઈને પણ વૈષ્ણુવોની ખબર લઈ શકાય છે.] આત્મ-નિરીક્ષણસીલ પુરો પોતીકાં ગણ્યાં હોય એવાં માણસોને હંમેશાં પંપાળ્યે જ રાખવાને બદલે જરૂર પડ્યે તેમને-નિર્દયપણે પ્રહાર પણ કરે છે. પુરોગામી માંડણુ બંધારો 'પ્રબોધવીણી' ને અતે કહે છે:

૧ 'કેવળગીતા' જોઈએ.

૨ પ્રજ્ઞાની અખાભક્તના હપ્પા (ઈ. સ. ૧૮૮૪), પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫.

વિશ્વજન બહુ સેવા કરી, નિઃ મનિ આબ્ધુ દરિ.
(૬૪૪ ઇષ્ટ)

ઉપરોક્ત

‘ એક સર્વથા વિષ્ણુ વિશ્રામ ’ (૫૯૫)

વિશ્વ વિના કુલ્લ કરશિ વાહાર ? (૨૪૮૭)

જેવાં વચ્ચે ઉપરથી એ વૈષ્ણુવ હતો એમ પ્રતીત થાય છે, છતાં
એ પોતાના ‘ ઉખાણા ’માં વૈષ્ણુવો ઉપર ટકાર કરવાની તક
જતી કરતો નથી:

વૈષ્ણુવ ધર્મ લોકનક કહય, કરણી ચાંદાસી મધ્ય મહય,
કિમ હોશિ નામિ નિર્મલાં ? કાલિ’બલિ બિ મૂસલાં !
(૮૭૫આ, ૬૮)

વૈષ્ણુવ કાઢાવિ વશિ નવિ એક (૮૯૫)

ઇદ્રિ વશિ તુ વૈષ્ણુવ નામ (૯૦૬)

વિશ્વ ભગત સીદાઈ રાવે (૫૭૮૫)

આથી અખો વૈષ્ણુવોને ઉધાડા પાડે છે માટે જ વૈષ્ણુવ ન
હતો એમ કહેતું બરોબર નથી. પરંતુ એની સમગ્ર વિચારણા જોતાં
કંઈ શકાય એમ છે કે (૧) પૂર્વાશ્રમમાં વૈષ્ણુવ હોઈને પણ એ
વૈષ્ણુવચિકિત્સક છે, અને (૨) પાછળનાં વર્ગોમાં એ વૈષ્ણુવ મતથી
દૂર ખસી ગયો છે, કેવલાદૈતવાદ તરફ એ વધારે ઢલ્યો છે, જોકે
પૂર્વે જેનો એકવાર પરિચય થયેલો તે પ્રેમશક્તિભક્તિના સ્વરૂપ
એના હૃદયમાંથી એણે સર્વથા છુટ થવા દીધા નથી. પિણ સાચું
કહીએ તો એ બધા જ વાદોથી પર ચઢી ગયો લાગે છે. અખો
અનુભવી હતો. એને કામથી કામ હતું. કોઈ વાદના ચોકડામાં એ
દખાઈને બેસી રહે એવો ન હતો. અનુભવની તક બીજે મળતી
હોય તો પોતાનો સ્થાનને જડતાથી વળગી રહેવાને બદલે એ દોડીને
આગળ વધે એવું એના મનનું બધારણ દેખાય છે. આમ આપણે
આ અનુભવપ્રેક્ષે કવિ બધા વાદોથી ‘ બિરો ’ ચાડ્યો ગયો હતો
એમ કહેતું જ સંયુક્તક છે. આ વિષય આગળ અખાના તત્ત્વગાન
અંગેની ચર્ચામાં કરી સ્પર્શવો રહેશે.

પ્રાગજ્ઞાની એ વેદાન્તી થયો તો પછી ‘ ગુરુ કર્યા મેં ગોટ્ઠના-
નાથ ’ પછીનાં એનાં વર્ણોમાં એને કોઈ
ગુરુ બ્રહ્માનંદ ? ગુરુ જરૂર મળ્યો હોવો જોઈએ. આ સદગ્ધ
અનુમાન છે. પણ એ વિશે ચોક્કસ આધાર
ગળી શકાય એવી માહિતી મળતી નથી. દંતકથાનું ક્ષેત્ર આવી
સુંદર તકને છોડે એ તો બને જ કેમ ? અત્યંત આકર્ષક એવી એક
દંતકથા અખાના આ સમય વિશે પ્રચલિત છે:

‘ માયું શું છે ને સાચો કાણુ છે એની ખોળમાં તે ગામોગામ
ફર્યો, પણ તેના મનનું સમાધાન થયું નહીં. આખરે, કાશીમાં તેણે
એક રાતે સંન્યાસીના એક મઠમાં જઈ ત્યાં કોઈ બ્રહ્માનંદ નામનો
સંન્યાસી, એક બીજા સંન્યાસીની આગળ વેદાંતની કથા કરતો
હતો તે, સંધાસ આગળ ઊભા રહીને સાંભળી—તે તેને પસંદ પડી.
પછી તે રોજ ત્યાં જાય ને જાનોમાનો કથા સાંભળ્યા કરે ને દિવસે
તે ઘણી ઘણી રીતે તે સંન્યાસીને દનકકામિનીની વાતો કરીને
લલચાવે, પણ તે લલચાય નહીં, ત્યારે અખાએ જાણ્યું કે આ
કોઈ મહાપુરુષ છે ખરો. કથા સાંભળતાં વરસ થયું—તેવામાં એક
રાતે સાંભળનાર સંન્યાસીથી નિદ્રાને. લીધે હોઠારો દેવાયો નહીં,
ત્યારે અખાએ હોઠારો દીધો, પણ બ્રહ્માનંદને શક પડ્યો ને તેથી
તેણે દીવો લઈને જોયું તો અખાને દીડો ને પછી અખાએ કહ્યું
કે મારો અનુમદ કરો. તે દિવસથી અખાએ બ્રહ્માનંદની કથા
સાંભળવા માંડી ને ઘર આગળ વેદાંતના ગ્રંથો લખવા માંડ્યા. ’^૧

‘ પછી એમ સાંભળતાં તેને બ્રહ્મભાવ ઉપતો, ને પહેલાં
‘ અખેગીતા ’નો આરંભ કર્યો. તેમાં પ્રથમ નિરંજન, નિરાકાર ભગ-
વાનને પોતાના ગુરુ બ્રહ્માનંદને નમસ્કાર કર્યો છે. તે ‘ ઓમ નમો
ત્રિગુણપતિરામયજ્ઞ ’ અને ‘ વિદ્યશક્તિ બ્રહ્માનંદની ’ એ રીતે એને
ગુરુ ગોવિંદનો દદ આશ્રય થયો ને પછી તેણે ગ્રંથો કર્યા. ’^૨

૧ ‘ જૂનું નર્મગદ્ય ’ પૃ. ૪૫૮.

૨ પૂજારી કાનજી લીમજી: ‘ બ્રહ્મજ્ઞાની અખા ભક્તના ઉપા, ’
પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫૬

પાછળથી ઉપરની કથામાં ખૂટતા રંગ ઉમેરાતા ગયા છે. દા. ત. 'એ મહાત્માનો ઉપદેશ સાંભળવાની એને ઈચ્છા થઈ. તેઓ મુમુક્ષુઓને ગત્રિએ ઉપદેશ આપતા હતા, તેથી એના એકાન્ત સમાગમનો લાલ લેવાનો પોતાને એ સ્થળે અધિકાર મળશે કે કેમ એ શંકા હતી. થવાથી અખાએ એ ઉપદેશનો ગ્રામ રીતે લાલ લેવા વિચાર કર્યો.'^૧ એ રીતે છૂપો રહીને શા માટે સાંભળતો હતો તેનું કારણ કથામાં ચૂંથી લેવામાં આવ્યું છે. મઠની જગ્યા પણ નક્કી થઈ ગઈ છે: 'મણિકર્ણિકાના ઘાટ ઉપર.'^૨

મને આ કથા કથા તરીકે રસિક અને દોષરહિત લાગે છે, પણ તેમાંના એકે અંશની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરે એવું કશું જ લખાણોમાંથી કે ખીજેથી મળતું નથી. પ્રતિભાશાળી માણસોને સિદ્ધિ મેળવતાં આરંભમાં પડતી મુશ્કેલીઓ અને અંતે સરળતા એ વર્ણવવાનો દંતકથાનો આ ગજમાર્ગ છે. અભુત કૌરવોનાં પગરખાંમાં બેસીને ફરથી દ્રોણાચાર્યનું પ્રવચન સાંભળતો, પણ છેવટે 'પંખીની આંખ જ નેહ છું' એવી એકાગ્રતા બતાવી શુરુકૃપા પામેલો તે વાતમાં, 'અભિમન્યુ' માતા પેટમાં રહીને 'ચક્રાગદ'ના છ કોઠાનું જ્ઞાન મેળવે છે ને પોતાની મા મુલમને ઝોડું આવતાં પોતે હોંદારો બરે છે એ કથા મેળવતાં, અખા વિશેની ઉપરની વાત ગોઠવવી મુશ્કેલ નહિ પડે.

[અખાની કવિતામાં દાશી કે વારાણસીક્ષેત્ર વિશે ઉલ્લેખ સરખો આવતો નથી. હા, બ્રહ્માનંદ શબ્દ આવે છે. પણ તે વિશેષતામ છે એમ માનવામાં મનમાન્યો અર્થ મેળવવા માટે ઉતાવળ કરવામાં આવે છે એમ કહેવું નોંધ્યે. 'બ્રહ્મનો આનંદ' એ અર્થમાં જ એ શબ્દ બધે પ્રયોગમેલો દેખાય છે.] આપણા એક બહુ પ્રકાશમાં ન આવેલા પણ અખા વિશે અને તેથીય વિશેષ તો કવિ બાલાશંકર વિગે અપૂર્વ અને નિબંધપણે પ્રકાશ

૧ સ. સા. 'અખાનો પરિચય,' પૃ. ૨૮-૨૯.

૨ અખાદૂત કાવ્યો-૧. પૃ. ૨૫.

- (૩) ગરવા ગુરુ મળ્યા કે એવા સંત નિરંજન દેવ.
નાથ નિરંજન મંથરતા અખો તે નિમિત્ત માત્ર.
કહે અખો નિરંજનગીતા સ્વસ્વરૂપ નિજ સંતને
અખાને શિર નિમિત્ત દેવું ઇચ્છા હતી અનંતને. (અખેગીતા, કડકું ૪૦)

આ બધું જોતાં કાં તો આપણે એમ માનવું પડે કે અખો
જ્ઞાનંદ, સચ્ચિદાનંદ, સહેજ્ઞાનંદ, નિરંજન, વગેરે ગુરુઓના
સમાગમમાં આખો હતો અને એમનાં નામ એણે પોતાની રચના-
ઓમાં શ્લેષછાયાથી ગૂંચ્યાં છે, અથવા તો જ્ઞાનંદ, સચ્ચિદાનંદ,
સહેજ્ઞાનંદ, નિરંજન, વગેરે શબ્દપ્રયોગો અખાએ તે વિશેષનામ
હોવાની સંભાવનાની ગંધ સરખી એને નહિ હોય એ રીતે,
પરમાત્મભાવ દર્શાવનારા સાદા શબ્દો તરીકે જ વાપર્યાં હશે. આમાં
ખીજી વાત જ સ્વીકાર્ય છે, કેમકે પહેલી વાત સ્વીકારતાં,
'અખેગીતા'ના આરંભમાં 'જ્ઞાનંદ' નો અને અંતભાગમાં 'નાથ
નિરંજન' નો પુરસ્કાર કરવામાં ગ્રહેલા વિરોધનું શી રીતે શમન
કરીશું ? ખીજી વાત સ્વીકારવાથી તો એ વિરોધ જ એકતા બની
જાય છે, બંને શબ્દપ્રયોગ પરમાત્મતત્ત્વના સ્તોતક હોવાને કારણે.
'અખેગીતા'નો રચનાર પોતે નથી, પોતે તો માત્ર લલિયો-વેઠિયો
છે એમ એ કહે છે ત્યાં એને સંભરે. એ કે પોતે આ ગ્રંથને 'અખે-
ગીતા' તરીકે એવળ વાર જોળખાવ્યો છે તો એટલી નામરૂપની
જોળખાણ શા માટે, એમ વિચારી તરત એ ગ્રંથના છેવટ
ભાગમાં ગ્રંથને 'નિરંજનગીતા' તરીકે જોળખાવી, પોતે તો
નિમિત્તનો અધિકારી હતો એમ કહી, નિરંજનને આગળ ધરી,
પોતે તેની ખાજી અદસ્ય ચર્ચ જાય છે.

અખો શ્લેષછાયાનો ઉપયોગ કરતો જ નથી એમ કહી
સાચ એમ નથી, એટલે ઉપરના મુદ્દાને છેવટે તો અખાની સમગ્ર
વિચારસમૃદ્ધિની સાથે એ સુસંગત છે કે કેમ એ રીતે તપાસીને જ
આપણે નિર્ણય ઉપર આવવાનું ગ્રહેજો. શ્લેષછાયા તો એ પોતાના
નામને પણ અપે છે. પદને છોડે 'અખો', 'અખે', એમ
સ્વનામનિર્દેશ આપણા બધા કવિઓ પેડે આ કવિ પણ કરે છે.

પણુ કોઈ કોઈ વાર તે પોતાના નામ અક્ષયના અર્થનો^૧ લાભ લઈ પોતાના નામના શબ્દને પણુ લજ્જનના અર્થ માટે યોજી લે છે:

ત્યારે અક્ષયસાગર ઠલટલો, ત્યાં નહિ રાગ પૈરાગ. (૫૬ ૪)

એમ અસેદ વિચારતાં અખાપદ પામીઓ..... (૫૬ ૭૩)

શુક સનકાદિક શેષ સહસાયે, સોઈ અખાપદ પાઈ (૫૬ ૧૧૮)

અખેપણામાં આનંદ એવો, બાસે જ્યાં તેવો ત્યાં તેવો. (૫૬ ૧૨૨)

તે સુખ અખેપણામાંય ફાવે તો નિરુદ્ધ પદ નિહાળતાં રૂ.)

(૫૬ ૧૨૩)

અખેપણામાંહે આનંદ વાઘ્યો, જનમમરણની બાબી ખાઘ્યો.

(૫૬ ૧૨૪)

અક્ષયપણું અવયોકિયુ, સદ્ગુરુ કેરી ચોજ.

(૫૬ ૧૩૯)

આ બધાં દૃષ્ટિતો આપણને^૨ એકવાર અખાત્ર મૂળ નામ શું હશે, 'અખો-અક્ષય' એ અદૈતની સમ પામ્યા પછી ધારણ કરેલું ઉપનામ હશે એવા પ્રશ્નો પૂછતા કરી દે એવાં છે. પણુ અખેદાસ નામ એવું આહું અવળું નથી કે સોનીનાં છોકરાનું નામ એવું ન હોય એમ માનવાનું આપણને કારણ ગ્રહે. મને તો ઉપરના દાખલાઓમાં કિવિપ્રણાલિકા પ્રમાણે પદને અતે નામ ગૂંચતાં ગૂંચતાં પણુ નામરૂપથી પગ પદાયને આગળ ધરવાના આશયથી કવિ પોતાના નામનો લોપ કરવા લલચાતો હોય એમ લાગે છે. આશયથી કલમે કવિએએ કવિતાની લેહમાં પોતાના નામનો આવો અર્થનિષ્પેદક ઉપયોગ, કાવ્યમાં નામ ગૂંચવાની પ્રથા આપણી કવિતાએ છોડી દીધી તે પછી પણુ, કરેલો જોવામાં આવે છે. 'રમ્યા ॥ ૩૩૧ છંદ દલપતરામે' અને 'હું નરમદા' એમ દલપત-નમંદની પેઠે પત્રીના બાળાચંકર અને મણિચંકર (કાન્ત) પોતાનું નામ કાવ્યમાં સાધારણતઃ ગૂંચતા નથી. છતાં 'હું છું શંકર તું સતી' અને 'કલાન્તકવિ ને અતે 'બાલ (મરશે)' એ બાલકાચંકરતા જેમજ 'તમારી પ્રાણે તો કુકુમ સરખો કાન્ત સણુજો' એ મણિચંકર (કાન્ત)ના શબ્દો આ સદર્ભમાં જોવા જોવા છે.

૧ સરખાવો મીરાં: સામલિયા તુ તો અખેમંડળનો વાસી.

પ્રાચીન કાવ્યસુધા-૧, ૫. ૧૨૪

બ્રહ્માનંદને ગુરુ ગણનારાઓના પક્ષમાં દેખાય એવું અહીં 'કાંઈકે રંગૂ કરી ચકાચ એમ છે. 'હરિગુરુસંતની આરતી' (પદ ૧૩૯) જેમાં 'બ્રહ્માનંદ સ્વામી' એ ચબ્દો આવે છે તેમાં જ 'અક્ષયપણું' પ્રયોગ પણ આવે છે:

આરતિ કરું હરિગુરુસંત, ટાળ્યા સર્વે કંદ.

ચોરાસીના કંદ, હરિગુરુની આરતિ. (કુવ)

આરતિ કરી લઈ જોવારણાં ધરું અવલુભનન નિજ ધ્યાન.

સદ્ગુરુને શિર સોંપતાં રે મારું ટળી ગયું દેહાલિમાન. હરિં

સદ્ગુરુએ જ્ઞાનમાં સમનવ્યું સુખ અપાર;

બ્રહ્માનંદસ્વામી અનુભવ્યો રે જગ ભાસ્યો છે બ્રહ્માકાર. હરિં

મહાનુભાવે મેહેર કરી, સમનવી સર્વે રીત;

નમત સ્વયં સુધુપતિ રે, મુને ભાસ્યો છે તુરીયાતીત. હરિં

સદ્ગુરુ શોભા શી કહું, મુખે વર્ણવી ન નય,

હરિહર બ્રહ્મા સ્તુતિ કરે રે તોયે સર્વાતીત સોહાય. હરિં

અક્ષયપણું અવલોકિયું સદ્ગુરુ કરી જોજ;

અંતર્યામી એક આત્મા રે હરિ નિલસ્યા પોતાની જોજ. હરિં

આમાં અખો પોતાનું નામ જો શ્લેષજાયાથી ચોંજે છે તો બ્રહ્માનંદ સ્વામીમાં શ્લેષજાયા જેવામાં શો વાંધો છે ? જૂની અને મધ્યકાલીન ગુજરાતીના તદ્દિદ મારા મિત્ર શ્રી. દેશવરામ ઠા. શાસ્ત્રી આમાંથી ગુરુનામ શોધવું હોય તો 'અનુભવ્યો' ને ઠેકાણે 'અનુભવાવ્યો' એવો ચબ્દ જોઈએ એમ મુરકેલી રંગૂ કરે છે. પણ અખાનું વ્યાકરણ કાચું છે એમ માની લઈએ. માનવામાં ઝાઝી મુરકેલી પણ નથી, તરત જ 'જગ ભાસ્યો' એમ હિંદી પ્રયોગ આપણે દેખીએ છીએ. 'મહાનુભાવે' ચબ્દ પણ કોઈ વ્યક્તિ વિશે વાત કરતો હોય એવો ખ્યાલ દદ કરે છે.

ઉપરાંત

અવિદ્યાનું મૂળ તે તન ત્રિયાવણું જેના કુલુપપચનો પાર નાવે.

૧ કવિચરિત -૨. ૫. ૫૫૨.

(જેણે) પૂંધટ માંદિ ત્રિલોક ધાલ્યું;

એ અબળા પણ બળ બહુ ભાવનું નરવણું જેર ત્યાં નર ચાલ્યું.
 અજિતને છત્રવા કોઈક સામર્થ્ય છે, ગુણ ગંભીર મહાશક્તિ કહેવે,
 કહે અખો પરમપ્રતીતનું પારખું ત્રિમાનું તિમિર ત્યાં નિકટ નાવે.
 (પદ ૫૭)

આ પદમાં અખો જાણે પોતાના ગુરુ જ્ઞાનનંદ કનકે તો કીક પણ કામિનીથી^૧ પણ લલચાય એવા નહોતા, એ જનશ્રુતિને પોષણ આપતો ન હોય ! અથવા તો આ પદ ૫૭ અને પદ ૧૩૬ને આધારે તે જનશ્રુતિ જન્મી નહિ હોય ? આવા અજડતા સંદર્ભોના પાયા ઉપર દરખતાની મદદથી જે ઇમારત રચાય તેમાં ધૃતિદાસ-દેવની પ્રતિષ્ઠા નિર્વિનિ કરી શકાય નહિ. પદ ૧૩૬ માં જ સહેજે જોઈ અવગાહન કરીને જોવામાં આવશે તો અખાનો પેલો પ્રિય સિદ્ધાન્ત જ હાથમાં આવશે: કે આત્માએ આત્માને ગુરુ કયો ત્યાં હરિ એકાએક પ્રગટ થયો, ‘પ્રપંચઅંગ’માં ‘આત્મી અચાનક હરિ પરગટ થયો’ એમ કહ્યું હતું. અહીં ‘હરિ વિશ્વરૂપા પોતાની મોજ’ એમ કહ્યું. ‘હરિ હર જ્ઞાના સ્થિતિ કરે’ એવા ગુરુ પણ બીજો કોણ હોઈ શકે, આત્મા વિના ? ‘પ્રપંચઅંગ’માં અને આ પદ (૧૩૬)માં એણે એક જ વાત, જે વારંવાર કહેનાં એ યાકતો નથી તે જ કહી છે. ‘પ્રપંચઅંગ’માં ‘ગુરુ કીધા મેં ગોકુલનાય’ એમ ચોખ્ખું કહેલું છે, તેટલાથી પોતાનું કામ સમ્પૂર્ણ નહિ એમ પણ કહ્યું છે, છતાં કોઈ જ્ઞાનનંદ કે અન્ય કોઈને ગુરુ ક્યાંનું એ તે સ્થાને, એવા હિતલેખના—ખાસ કરીને વૈષ્ણવને બદલે વેદાન્તી ગુરુ હોય તો તેના એકરારના, સુચોગ્ય સ્થાને કોઈ જ બોલતો નથી. હૂંબતો માણસ તરણને ઝાલે એવું કરવું હોય તો તરત છેલ્લા હાથમાં ‘પરાતપરજ્ઞાન પરગટ થયા, ગુણદોષો તે દિનના ગયા’^૨ એ સળેટોમાંથી ‘જ્ઞાન ને પકડી શકાય. પણ પ્રગટ થનાર કે આત્મતા. માત્ર ‘પરાતપરજ્ઞાન’ જ નથી. ‘હરિ’^૩ અને

૧ વળી સરખાવો:

સાચો ગુરુ જાણીને જન્મ કનકકામની નોય આસક્ત (૪૪૭ અખા.)

૨ ૧૬૬અખા.

૩ ‘આત્મી અચાનક હરિ પરગટ થયો.’ ૧૬૮અ.

‘અમ્યુત’^૧ પણ છે. તો તે તે નામના પણ પોતાના ગુરુ હોવાનું અર્ચો સૂચવતો હશે એમ પણ માનવું? આવા સંભવેની જાળમાં ફસાવા “કરતાં આત્મતત્ત્વને જ ગુરુસ્થાને સ્થાપવાના અખાના ખ્યાલને અક્ષરશઃ સ્વીકારી લેવો એ જ વાજબી છે. ‘ગુરુ યા તારો તું જ’^૨ એ વિચાર એણે ધણા આગ્રહપૂર્વક મૂક્યો છે. અખાએ ગોકુલનાથ પછી બીજા કોઈ ગુરુ કર્યા હોત તો જરૂર એ વાત એ છાપરા પર ચઢીને બારે ઉઘ્ઘોલપૂર્વક જગતને જણાવત, પણ એણે ફરી બીજાવાર નાથ ધલાવી નથી લાગતી, કેમકે આત્મતત્ત્વને ગુરુસ્થાને સ્થાપતાં નાચતી જરૂર જ નથી, પોતે પોતાની મેળે જ દોડતા દોડતા વગર દોરવણીએ ધૃષ્ટ વસ્તુ પાસે પહોંચી જવાય છે, અથવા તો ‘અચાનક’ કે ‘પોતાની મોળે’ ધૃષ્ટ પદાર્થ જ પોતાની પાસે ધસી આવે છે, કોઈ મનુષ્યને ગુરુ તરીકે સ્વીકારવા હવે અખાનું મન માને એમ નથી.] ગુરુનું એણે કરેલું વર્ણન જુઓ:

તે ગુરુ સેવીએ રે, જેનું મૂલ તોલ ન શાપ,
જેને આદ્ય અંત ને મધ્ય નહિ, તેનો યાચ ન કેવો થાપ!
ગુરુ મારો નવ અવતરે અને નવ ધરે ગર્ભવાસ,
ઉપજે તે વણસે ખરા એ તો માયાનો વિલાસ. (પદ ૨)

મરવા ગુરુ મળ્યા રે, એવા સગ નિરંજનદેવ,
જેને ભતવરણ આશ્રમ નહીં ને સહેજપણે અવધાન,
એ અચરજ ગુરુનું ધણુ જે અરૂપી ને અણુચિંમ,
સ્વભાવે સાક્ષી તે સદા પ્રતિબિંબે પંચ રંચ,
સામર્થ્ય સધળે રહે અને સ્વયં રહે સંતપાસ,
ત્યાં મેળાવો અખા માહેરો, એ તો સ્વયં મળે અવિનાશ. (પદ ૩)

સ્વે સતગુરુ મળ્યા રે તેનું મન પામું વિશ્રામ,
જવ યજ્ઞને જીવતો હવે રમે યજ્ઞને શમ. (પદ ૪)

તે હું નહીંઓ રે જે નહીંહોતો સ્વે આપ. (પદ ૬)

૧ ‘અમ્યુત આખાનું એ એખાણું’. ૧૬૯૩.

૨ ‘અનુભવજિંદુ’, ૩૧.

આવાં વચનેનો સારો એવો ખડકલો કરી શકાય. પણ ઉપનાં અવતરણો પૂર્તાં મણારો. હિન્દુ એણે આત્મા સાથે જ તાદાત્મ્ય કર્યું છે. કોઈ મનુષ્યની દરમ્યાનગીરીનો તો આવાં વચનેનો અણસારો પણ આવી શકતો નથી. 'સ્વયં', 'સ્વે', 'જાણુહારો સ્વે' આપ', એ શબ્દાવલિ કોઈ શંકાને માટે સ્થાન જ રહેવા દેતી નથી. 'અખેગીતા'માં પણ શરૂઆતમાં 'ગુરુ ગોવિંદ, ગોવિંદ ગુરુ' કહી બંનેની એકતા સ્થાપી છે. આત્મતત્ત્વને પ્રતાપે પગતપગ પરબ્રહ્મનો ખ્યાલ આવી શકે છે 'તે માટે ગુરુ તે બ્રહ્મ.'^૩]

આનો અર્થ એ નથી કે એ પોતાના સમકક્ષીન જાની મહા-પુરુષો, સંતો, વગેરેના સંપર્કથી વંચિત રહ્યો હશે. પૂર્વાશ્રમમાં પોતે બહુ કેળવાયેલો તો હતો નહિ, એટલે કે ક્રિતસન્ન શિક્ષણ એને મળેલું હાથપું જ નથી. એની ભાષા, શૈલી, છંદ અને વ્યાકરણની તોડફોડ, વગેરે જોતાં એ બાબત બહુ શંકા રહેતી નથી. આ દેશમાં વિશાળ અને વિવિધતાભર્યા ભજનસાહિત્યને અને કથાશ્રવણથી મળેલી સામગ્રીને આત્મસાત્ કરવાથી જિજ્ઞાસુને જે જ્ઞાન મળી શકતું તે એને શિક્ષિતપણાની ધણી-ભણી કોટિએ પહોંચાડવા માટે પદ્ધતિ હતી. વિદ્વાનને આપણા લોકો બહુથત—જેણે બહુ સાબળ્યું છે—એવો-કહે-છે માત્ર કાનનો સુયોગ્ય ઉપયોગ કરીને આપણા અનેક અલણ, પછાત, અશિક્ષિત માણસો સંસ્કૃતિનાં શિખરો સુધી પહોંચી શક્યા છે અને એમનામાંના કેટલાક તો આખી સંસ્કૃતિનાં વહેણો દોરવા, પલટાવવા અને નવેસરથી વહેવડાવવા શક્તિમાન થયા છે એ આ દેશની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું ગૌરવ-ભયું પ્રકરણ છે.

૧ કડકું ૧, પં. ૫.

૨ વળી સર૦ 'ગુરુ ગોવિંદ જેને ત્યાં હશે, અખા આપોપુ' દેખાડશે.' ૪૪૫ ઉ—બી.

૩ કડકું ૧, પં. ૮.

અખાની કવિતા જોતાં તેણે બહુ બહુ સાંભળેલું છે એ વાત તરત જાડીને આંખે વળગે છે, ડેર ડેર શાસ્ત્રચોના અને એમાંનાં વચનોના ઉલ્લેખો આવે છે. કોઈ વાર ‘ગીતાને અધ્યાય સાતમે’ (૫૨૨અ) એમ વીગતે ઉલ્લેખ પણ હોય છે. (‘અનુભવબિંદુ’-કાવ્ય એનાં બહુશ્રુતપણાનું ઠીક દર્શાવે છે. “આ પ્રકરણને ‘બિંદુ’ નામ આપવામાં અખાએ ઉપનિષદોનાં નામનું અનુકરણ કર્યું છે. અથવા વેદનાં ટેટલાંક ઉપનિષદોમાં અમુક વિષયનું એકીકરણ કરી ગંભીર અર્થ દૂકામાં જણાવે છે, તેવા ઉપનિષદોને બિંદુ એટલે કેન્દ્રભાવને પામેલો વિચાર-એવું નામ આપવામાં આવે છે, જેમકે ધ્યાનબિંદુ, અમૃતબિંદુ, નાદબિંદુ. પાછળથી વેદના શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય જેમાં એકત્ર થયું છે એવા પ્રકરણને બિંદુ નામ આપવામાં આવે છે, જેમકે શંકરાચાર્યની ‘દશસ્તોત્રી’ ઉપરની મધુસૂદન સરસ્વતીની ટીકાને ‘સિદ્ધાન્તબિંદુ’ કહે છે...બિંદુ એટલે ટપકું નહિ, પરંતુ ગંભીર વિચારનું જ્યાં એકીકરણ છે એથી ગ્રંથ સમજવાનું છે.”

અખો બહુશ્રુત કવિ છે. એણે શ્રવણદ્વારા સમજમાં ઉતારેલા ગ્રંથો^૩ તે (૧) યોગવોસિષ્ઠ, (૨) દત્તગીતા, (૩) મહાભારત—

૧. ઉપરાંત સર ૦ ‘તેરકાંડ’ (૫૦૫ઈ, ૫૦૭અ), ‘કાંડ ચૌદમે’ (ગુરુશિ ૦ ૨-૨૪, અનુભવ૦૩૩) ‘તૈત્તરિ’ (ચિત્તવિ૦૪૦અ)—આ બધા વિગતવાર ઉલ્લેખોને અખો અભણ હતો એ ભતના અભિપ્રાયો દૂર કરવા માટે પૂરતા મળવા જોઈએ. અખો વાંચીને કે વંચાવીને ધર્મગ્રંથોના નિકટતમ સંપર્કમાં રહેતો હોવો જોઈએ એમાં શંકા લાગતી નથી. આવા માણસને વિદ્વાન જ મળવો જોઈએ.

૨ ન. દે. મહેતા, પૃ. ૧૨૫. ઉપરાંત જુઓ પંડિત મુખતાલજી સંપાદિત ‘જ્ઞાનબિંદુ’ની પ્રસ્તાવના.

૩ શ્રી ન. દે. મહેતાએ આ અનુમાનના આધાર માટે આંતરિક પુરાવા ઉપરથી અખાનાં લખાણોના સંદર્ભ પણ આપ્યા છે. તે અનુક્રમે: ૧. અખે-ગીતા (૩), અનુભવબિંદુ (૩૨), ગુરુ-શિષ્ય સંવાદ (૨૬); ૨. અખેગીતા, ગુ. શિ. સં. (૪૬); ૩. ગુ. શિ. સં. (૨. ૨૦; ૩. ૨૬); ૪. ૫૬ (૩૦), છપ્પા (૫૨૨), ગુ. શિ. સં. (૩. ૨૬); ૫. ગુ. શિ. સં. (૩), પંચીકરણ (૬),

શાંતિપર્વ, (૪) ભગવદ્ગીતા, (૫) ભાગવત, (૬) પંચદશી, (૭) આત્મપુરાણ, બૃહદારણ્યક-છાંદોગ્ય-ઉપનિષદ, (૮) શાંકરભાષ્ય, (૯) અધ્યાત્મરામાયણ, (૧૦) પ્રજ્ઞાસૂક્ત વગેરે લાગે છે.

એટલે કે અખાએ સંતસમાગમનો પૂરેપૂરો લાભ લીધો છે, એ બાબતમાં શંકા જ નથી. પણ તેમાંથી કોઈ પણ એકને ગુરુ તરીકે સ્વીકારવાનું માન એણે આપ્યું હોય એમ માનવાનું કોઈ સ્પષ્ટ કારણ મળતું નથી. સિવાય કે 'સંતોની વાણી'ના સંપ્રદાય અને પ્રકાશક અને સારી કોટિના ભજનકવિ થી. ભગવાનજી મહારાજ જેમનો અખો સાતમી પેઢીનો ગુરુ થાય તેઓ જે એક બે હકીકત રજૂ કરે છે તે સ્વીકારી લેવામાં આવે : એક તો એ કે તેઓ સંતોમાં પ્રચલિત એવી એક સાખીનો ઉદ્દેશ કરે છે :

અખાએ ક્યોં કહ્યો, ગોપાળે કરી યંસ,
ખડે ક્યોં કટો, નરહરને કહે સિસવા બેસ.

આ સાખી અખો, ગોપાળ, ખૂટિયો અને નરહર એ ચારે ગૂજરાતી કવિઓને સમકાલીન અને એક જ ગુરુ અને તે બ્રહ્માનંદના શિષ્ય હતા એમ સમજવા માટે પૂરતી મંથાવવામાં આવે છે. ખીલું એ કે 'સંતોની વાણી'—અક્ષયવૃક્ષ જેતાં અખાના અનુયાયીઓની સંપ્રદાયપરંપરા ચાલતી જણાય છે. (૧) બ્રહ્માનંદ પછી (૨) અખો, (૩) લાલદાસ, (૪) હરિકૃષ્ણ, (૫) છતામુનિ નારાયણ, (૬) કલ્યાણદાસ, (૭) સ્વામી પૂર્ણાનંદ, (૮) દયાનંદ અને (૯) ભગવાનજી મહારાજ, વિષ્ણુમાન જેમની સ્થિતિ જંજીર પાસે કદાચ વાને બાંધેલો છે.

આમાંથી ખીજી હકીકત માનવા આડે ભાગ્યે જ અંતરાય હોઈ શકે. સંતોની પરંપરાઓમાં ઇતિહાસની ભૂલ કે ગ્રંથપાથ

અનુભવબિંદુ; ૧. પંચીકરણ અને પંચદશી-તાત્પર્ય (અપ્રસિદ્ધ); ૭. અનુભવબિંદુ (૪૬), છાપા (૫૭, ૫૦૫), ગુ. શિ. સં. (૨, ૧૪), ચિત્રવિ. સં. ૧૩૪, ગુ. શિ. સં. ૪૬; ૮. ગુ. શિ. સં. ખંડ ૩; ૯. અખેગીતા (૯); ૧૦. છાપા (૭૩), (સ્વખાદ્ય કાવ્યો-૧, પૃ. ૨૨).

યવાનો સંભવ ઓછો રહે છે, કેમકે સામાન્યતઃ તેઓ વિદ્વાન હોય છે. તેમની સ્મૃતિ આવા ઇતિહાસોને લાડકોડથી સાચવે જ. ખીચું ઉપર જેમ અખાના કૌટુંબિક વંશવૃક્ષ વિશે શંકા રજૂ કરી હતી, તેવી આ વૃક્ષ અંગે લડાવતાં પણ સહેજ તાણીતૂથાને વરસોનાં મેળ મેળવી શકાય છે ખરો. સંતોની ગાદી દેખીતી રીતે વંશાનુ-વંશ ન હોઈ, એ સંત વચ્ચેનો ગાળો આપણી પેઢીની ગણતરીની પેઠે ૩૦-૩૩ વરસનો જ નહિ પણ ૫૦નો પણ હોઈ શકે. પ્રતધારી હોવાથી તેઓ દીર્ઘાયુષી પણ હોય છે. એક ૮૦ વરસે દેહત્યાગ કરે ને ખીચ ૩૦ વરસે ગાદી ઉપર આવે, વળી તે ૮૦ની ઉંમરે દેહ છોડે ને ત્રીજા ૩૦ની વયે ગાદીએ આવે, એમ લઈએ તો એ ગાદીધર વચ્ચે ૫૦ વરસનો ગાળો મણી શકાય અને અખાની ને આપણી વચ્ચેનાં પાણાત્રણસો વરસોમાં તેની પછી માત્ર ૭ જ સંતપુરુષો કેમ થયા તે પ્રશ્ન ન રહે. પણ કદાચ ૫૦ વરસની ગણતરી વિશેષ હોવાનો સંભવ છે, કેમકે ગાદી ઉપર શિષ્ય-વર્ગમાંથી જુવાન કરતાં બનતાં યુધી કોઈ ને કોઈ પ્રૌઢ શિષ્ય જ આવે એ વધારે સંભવિત છે. તે રીતે જેવામાં આવે તો ‘અક્ષય-વૃક્ષ’ પણ તપાસનો વિષય બની રહે.

અક્ષયવૃક્ષ વિશે નિશ્ચિતપણે સાશંકતા દાખવી શકાતી નથી છતાં એક વાત ધ્રુપાવવી જોઈએ નહિ. અખાના, ભક્તસમુદાયે મંપ્રદાય શરૂ કર્યો હોય એ મંભવિત હોવા છતાં, અખાના ગુરુ કોણુ હતા એ વિષય વિવાદાતીત દેખાતો નથી. પાછળથી આમ-તેમથી સાંભળેલી જનશ્રુતિ પ્રમાણે જ અખાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ એમ નક્કી કરી દેવામાં આવ્યું હોય. એમ નક્કી કર્યા વગર તો ચાલે જ નહિ. જેઓ અખાને ગુરુ કરે તે અખાને ગુરુ ન હતો એમ માનીને તો તેમ કરી શકે જ નહિ. પણ બ્રહ્માનંદના ગુરુ કોણુ હતા એ જાણવાનો કોઈ માર્ગ રહ્યો નથી. અખાએ પોતે પોતાની ગાદી^૧ સ્થાપી હોય એ અમંભવિત વસ્તુ મંભવિત હોત તો તેણે

૧ પાછળથી અનુયાયીવર્ગે અને એની કવિતાના ભોગી વર્ગે અખાના નામને કોઈ ને કોઈ સંસ્થાના નામ સાથે જોડી દેવા પ્રયત્ન કર્યા હોય એ સંભવિત

કદાચ પોતાના ગુરુના ગુરુનું નામ પણ જાણુમાં મૂક્યું હોત. જે બ્રહ્માનંદને ચાર ગૂઝરાતી ભક્તકવિઓ શિષ્ય તરીકે હતા એમ કહેવાય છે તેમને વિશે તેમના મંપ્રદાયમાં પણ કાંઈ માહિતી સચવાય નહિ એ સહેજ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. અખાના ભક્તોએ તેને ગુરુપદે સ્વીકારવાને સમયે જનશ્રુતિ ઉપરથી જ તેના ગુરુ બ્રહ્માનંદ એમ માની લઈને મંત્રોષ લીધો હશે.

શ્રી. ન. દે. મહેતા^૧ વળી અખાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ તે મધુસૂદન સરસ્વતી (ઈ. સ. ૧૬૦૦)ના મંથ પરની ટીકા 'ગૌડ બ્રહ્માનંદી'ના કર્તા બ્રહ્માનંદ જ કે કેમ એવા દૂરાતિદૂર મંભવનો સગડ ઠાડવા પ્રવૃત્ત થાય છે, પણ સાધુઓમાં એક જ નામવાળી ધણી બ્યક્તિઓ હોય છે એમ વિચારી શાંત થાય છે. કદાચ ઉપર નોંધેલી સાખી ઉપરથી તેઓ એમ માનવા પણ પ્રેરણા છે કે અખાના ગુરુ^૨ બ્રહ્માનંદ તે પાંડિતોના ગુરુ હોવા કરતાં જોળા અને શુદ્ધ હૃદયના બ્રાહ્મણોત્તર અધિકારી જનોના ગુરુ હશે.

અખો, ગોપાળ, ખૂટિયો અને નરહર એ ચારનાં નામ એક સાખીમાં આવવા માગથી તેઓ ગુરુભાઈ હતા એમ માનવું એ બગબર નથી. શ્રી. કે. કા. સાસ્ત્રી ખીન્ને એક દોહરો પણ આપે છે:

અખે કીધાં ડખો, ગોપાલે કીધાં ઘંસ,
નરહરિએ કીધો રાખકી, ખૂટા કહે શિશવા બિરા. ૩

આ ચારે શાની કવિઓ છે, વેદાન્તી છે, એક સમયમાં થયા છે, એટલા ઉપરથી ચારેનાં નામ જનશ્રુતિએ સાથે ગૂંથી

છે. શ્રી. મહાદેવભાઈ દેસાઈએ મને કહ્યું હતું કે વીસેક વરસ પહેલાં ડાકોર-ઉમરેડ (બરોબર એમને ચાદ નહોતું)માં એમણે અખાનાં ભજનો ગવાતાં સાંભળી તપાસ કરી હતી તો જાણવા મળ્યું હતું કે ત્યાં રીતસરની એક 'અખા મંડળી' ચાલતી હતી. તેઓ કહેતા હતા કે અપ્રસિદ્ધ એવાં કેટલાંક સુંદર અખાનાં ભજન એમને સાંભળવા મળ્યાં હતાં.

૧ અખાકૃત કાવ્યો, ૧-૫. ૧૬.

૨ તે જ.

૩ કવિચરિત ૨, પૃ. ૫૨૯.

લીધાં છે,^૧ આમાંથી બૂટિયાએ પોતાના ગુરુનો ઉદ્દેશ્ય કયો હોય એવી એની કોઈ કૃતિ પ્રાપ્ય નથી. નરહરિની બાબત શ્રી. ન. દે. મહેતા^૨ એક પંક્તિ આપે છે:

‘ગુરુ બ્રહ્મ ચૈતન્યપ્રસાદ, ગાયો નરહરિએ એ સંવાદ.’

એની ‘વસિષ્ઠસાર ગીતા’માં

ગુરુ બ્રહ્મ ચૈતન્યને પ્રણમું ધરું નિરંજન માન;

હરિગુરુપ્રસાદે તપને અનુભવ આત્મવિજ્ઞાન.^૩

એવી પંક્તિઓ છે જે ગુરુનામ માટે બ્રહ્મ, ચૈતન્ય અને નિરંજન ત્રણ વિકલ્પોને પોષી શકે એમ છે. અખાની જેમ નરહરિ પણ પરમતત્ત્વ માટે જ આ શબ્દ પ્રયોજે છે એમ માનવું પડે એમ છે.

ગોપાલની બાબતમાં કશી જ સંદિગ્ધતા નથી. એણે પોતાના ગુરુનું નામ ‘સોમરાજ’ સ્પષ્ટ આપ્યું છે. ‘સાનપ્રકાશ’ અથવા ‘ગોપાલગીતા’ને અતે તે કહે છે:

સતગુરુ સ્વામીશ્રી સોમરાજ કૃપા યદી હવું અંધકાજ,

રાજહંસ ગુરુ કેગી દયા શબ્દ સકલ અંધમાંહે કલા.^૪

બીજા એક ભજનમાં

મેં મતવાલા રામકા,

અજર ખાલા પ્રેમકા મુજ અસર આપા રે,

મસ્ત લાવા ગોપાલીયા સોમરાજ પીવાડયા રે,^૫

૧ આમ સાથે સાથે નામ ગ્રંથમાં હોય એ ઉપરથી કોઈ ઐતિહાસિક અટકળો કરવી ન જોઈએ આપણા જમાનામાં જ થઈ ગયેલા અંકલેશ્વર તાલુકાના ધડખાલ ગામના ‘અરગુન ભગત’ની ‘અરગુન વાણી’ શ્રી. મદાદેવભાઈ દેસાઈએ સં. ૧૯૭૮ માં પ્રસિદ્ધ કરી છે તેમાંની બે પંક્તિઓ જુઓ:

ધીરા દાલ ધરું ધના ભજની અખ્યા ખેરું બખ્તર પાપ,

જેમ રસો ચડે રે સંસારમું, કર કરારી કુમાળાઈ. (પૃ. ૨)

આમ નામ સાથે ગ્રંથમાં એ ભજનકવિતાનું કે કદાચ કવિતામાત્રનું લક્ષણ દેશે.

૨ અખાદૃત કાવ્યો-૧, પૃ. ૧૭; પ્રા. કાવ્યમાલા, અંક ૩૨ પૃ. ૩.

૩ પ્રા. કા. મા. ૩૨, પૃ. ૩.

૪ બૃ. કા. દો.-૩, પૃ. ૫૭૨.

૫ ગ્ર. વ. રો. દ. લિ. પ્ર. નં. ૧૧૬, પૃ. ૬૫, ૫૬ ૧૧.

એ રીતે પોતાનું અને ગુરુનું નામ એણે ગૂંથ્યું છે.

ઉપરાંત ‘સતો સદૃશ નેહાલો મોટી માલા રે, જેહનો મહિમા છે અનંત રસાલા રે’ થી શરૂ થતા એના એક સુંદર ભજનમાં પણ એ કહે છે:

સતગુરુ સોમરાજે દયા કરી દીધી દાસ ગોપાલને માલા આલી સુધી ર. ૧

એટલે ગોપાલનો ગુરુ સોમરાજ હતો તેમાં શંકા જ નથી. છતાં ‘ગોપાલગીતા’ની છેલ્લી લીટી ‘ખોલો સર્વ બ્રહ્મનો જય’ એમ છે, તેમાંના ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ ઉપરથી ‘બ્રહ્મનંદ’ ગુરુની સંભાવના તો બીજી કરી શકાય એમ છે જ!! ‘બ્રહ્મ’ શબ્દમાં વિશેષનામ ન જોવાના પક્ષમાં આ ગોપાલનો દાખલો ધ્યાનપાત્ર છે.

આ ચારમાંથી ખૂટિયાના રહેઠાણુ વિશે કંઈ કહી શકાય એવું સાધન નથી. નરહરિ કહે છે, ‘સ્થાનક વડોદરા વાસ ભક્તિ વૈરાગ્યરાન અખ્યાસ.’^૨ ગોપાળદાસનું ‘જન્મભોમ વૃંદાવતી ગામ’^૩ હતું, પણ ‘જ્ઞાનપ્રકાશ’ની રચના વિશે કહે છે કે ‘રાજનગર શ્રી અમદાવાદ, ફરમાનવાડી મહિં અંચલવાદ.’^૪ એટલે ચારે જણા એક જ સ્થળે વસતા હોય એવું પણ સમજાતું નથી.

ખૂટિયાનો સમય નક્કીપણે જાણવાનું સાધન નથી, ઉપરની જનશ્રુતિ સિવાય. નરહરિ સં. ૧૬૭૨થી, શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી પ્રમાણે, ૧૭૦૦^૫ સુધીમાં હયાત હતો. ગોપાલે ‘જ્ઞાનપ્રકાશ’ની રચના બુ. કા. દો. પ્રમાણે ૧૭૦૬^૬ માં પણ શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી સકારણુ સૂચવે છે તેમ ૧૭૦૫^૭ માં કરી. ‘અખેગીતા’નું રચનાવર્ષ પણ

૧ ગુ. વ. સો. હ. લિ. પ્ર. નં. ૧૧૬, પૃ. ૬૧-૮, પદ ૧૬.

૨ હસ્તામલક (અપ્રસિદ્ધ), ગુ. વ. સો. હ. લિ. પ્ર. નં. ૩૪૨.

૩ બુ. કા. દો.-૩, પૃ. ૫૭૨.

૪ ‘સંવત સોલસોહોતરો’માં ‘જ્ઞાનગીતા’ પૂરી થઈ. ગુ. વ. સો.

હ. લિ. પ્ર. ૩૪૨.

૫ કવિચરિત-૨, પૃ. ૫૨૭.

૬ બુ. કા. દો.-૩, પૃ. ૫૭૨.

૭ કવિચરિત-૨, પૃ. ૫૩૯-૪૦.

૧૭૦૫ (' સંવત સતર પચ્ચોતેરો ') છે. એટલે ચારે જણા એક ગાળામાં થયા હોવાનો પાકો સંભવ છે. તેમાં નરહર ગોપાળ અને અખા કરતાં મોટો લાગે છે.

પણ ચારે એક જ ગુરુના શિષ્યો હોવાનું ઉપરની વીગતો જોતાં સંભવિત લાગતું નથી. અખાના ગુરુ બ્રહ્માનંદ જે દૂર દૂર કાશીમાં ઉપદેશ કરતા હતા, તેમના આ ચારે કવિઓ શિષ્ય હોય એવો સંભવ તો તેથી પણ ઓછો છે. ચારે જણાનો એક વેદાન્ત તરફ હોઈ ચારનાં નામ સાથે ગૂંચાયાં ને ગવાયાં. ગોપાળનો ગુરુ સોમરાજ છે એ તો નિઃશંક વાત છે. બાકીના ત્રણનો ગુરુ સોમરાજ હતો તેમ માનવાને સાધન નથી. ચારે જણા પરસ્પર સંબંધમાં આવ્યા હશે કે કેમ એ પણ કહી શકાય નહિ. કેટલીક વાર સમકક્ષીન વિરોધીઓ વિશે પણ જનશ્રુતિ રચાઈ જતાં તેઓ મિત્ર હતા એવો ભ્રમ પાછળથી ઊભો થવા પામે એ સંભવ પણ ખ્યાનમાં લેવા જેવો છે.

દ્વંકામાં અખાના આખા ગુરુપ્રકરણમાં તે પોતે કહે છે તેમ એણે ગોઠવ જઈને શ્રીગોઠવનાચળને ગુરુ કરેલા પણ તેટલેથી જ તેનું કામ પૂરું નહિ, ત્રણ મહાપુરુષથી આગળ જઈને આત્માને એણે સાધ્યો ત્યારે એ ગુરુના પ્રજનો નિઃશય લાવી શક્યો-એવા એના એકરાર ઉપરાંત કશું જ બીજું નિઃશંકપણે માની શકાય એવું જનશ્રુતિમાં જણાઈ નથી. એ આખી જનશ્રુતિ ' અંગૂઠાનો રાતણ ' એ કહેવતના દર્શાવણ બની રહે છે. સહેજ તાંતણે મળતાં, ' પ્રપંચઅંગ 'ના છેલ્લા ત્રણ છંપા હાયમાં આવતાં, ગોઠવનાયની નિંદા, કાશીમાં ગુરુનો સમાગમ, પાછા ગોઠવમાં આવતાં અપમાનપ્રસંગ એમ આખી કથા ધીમે ધીમે ગોઠવાઈ ગઈ હશે. કાશીના ગુરુનું નામ પણ બજનો, ' અખેગીતા ' વગેરેમાં સહેજ શોધતાંમાં મળી ગયું: બ્રહ્માનંદ. પછી એ જ બ્રહ્માનંદ ' અખે કયો કખે 'વાળા દોહરાને આધારે અખા ઉપરાંત બીજા પણ ત્રણ વેદાન્તી કવિઓના ગુરુ હોવાનું માન ખાટી ગયાં. ઇતિહાસ-

દષ્ટિ જ ન મળે એવા પ્રાકૃતજનો જનશ્રુતિને ઇતિવૃત્ત લેખે એ કાંઈકે સમજી શકાય, પણ વિદ્યાપ્રિય ચરિત્રાલેખકોએ તો સાવ-એતીથી જ પગલું ભરવું એઈએ. (ઈતિવૃત્ત મેળવવાની લગની ઇતિવૃત્ત ઉપજવવામાં પરિણમવી ન એઈએ) એક જ દાખલો અહીં બસ યોગ્ય: કવિ ગજેના 'પિતાશીનું નામ રણુછોડભાઈ હોય-એનું, તેમના ગમેલા સુસગના કાવ્ય ઉપરથી જણાઈ આવે છે,' એમ એના સંપાદક^૧ વિદ્વાન નીચેની પંક્તિઓને આધારે કહે છે:

કહે શાને રણુછોડ, હુ એણે રાખને;
એ તો તમને સોંપ્યા પ્રાણ પરચરા રાખને,
કહે શાને રણુછોડ તમને લાજ છે;
એ મારે શું મદારાજ, તમારું કાજ છે.

અહીં ગણુછોડ એ કૃષ્ણને જ સંબોધન નથી? અખામાં બ્રહ્મ કે બ્રહ્માનંદ શબ્દ આવતાં તેમાં અખાના ગુરુનું નામ મોઢવા ઉત્સુક વર્ગને ઉપરનું દષ્ટાંત બેટ ધરી આ ચર્ચા સમાપ્ત કરીએ.

અખાનો શ્રવનકાળ નક્કી કરવાનું પણ આપણી પાસે પૂરતું સાધન નથી. એણે પોતે એક તારીખ શ્રવનકાળ આપી છે :

સંવત સત્તર પચસોવરો શુકલપક્ષ ચૈત્ર માસ
મોમવાર રામનવમી પૂરણ અંધપ્રકાશ. ૭

આ તારીખ ગાણિતિક તપાસથી સાચી પણ ફરી છે.^૨

સં. ૧૭૦૫ માં અખાની હિમર કેટલી દુરે? આનો ઉત્તર શોધતાં અભ્યાસીઓએ અટકજો કરી છે તે જોવા જેવી છે. અખાની કેટલીક પંક્તિઓમાં 'બાવન' શબ્દ આવે છે ;

'બાવનેથી બુધ આધી વહી, લગ્યાગણ્યાથી રહી ઉલટી.' (૨૪૨અઆ)

અને ' પ્રપંચઅંગ 'માં

અખે હરઅંતર લીયો નણ, ત્યાર પછી ઊધડી મુગ વાણ (૧૬૮૯૭)

એવી પંક્તિ આવે છે એ બનેનો મેળ મેળવી 'આત્મસાક્ષાત્કાર' થયા પછીથી જ તેમની વાણી ઊધડી—અર્થાત્ તેમની કાવ્યરચના શરૂ થઈ. ' અને બાવનેથીં ઇત્યાદિ ' કવન દર્શાવે છે કે બાવન વર્ષની વયે તેને આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હતો. [હવે 'અખેગીતા'માં અખાનો પહેલો અંશ છે એમ માનીને તેમાં તેની રચનાની સાલ સં. ૧૭૦૫ આપેલી છે તેની સાથે ઉપલા બંને મુદ્દાઓ ધટાવીએ તો સમજાય છે કે અખાનો જન્મ સં. ૧૬૫૩ માં હોવો જોઈએ ' એમ એસર્તું કર્યું છે.]

શ્રી અંબાલાલ જાનીએ^૨ પ્રથમ આ વિચારણા રજૂ કરી હતી. વનમાં પેઠા પછી કવિતા કેમ કરી ચક્રા એવી શંકા થાય તો તેના નિરાકરણરૂપે તેઓ પ્રેમાનંદશિષ્ય દ્વારકાદાસ ' જરડો ' પણ પચાસ વરસ પછી કવિ થયેલો તેનો ઉલ્લેખ કરે છે.

શ્રી નં. ૬૦ મહેતા ' બાવન ' શબ્દનો પ્રયોગ વરસની સંખ્યા નહિ પણ ગુજરાતી લિપિના બાવન અક્ષરોની સંખ્યા દર્શાવવા થયેલો છે તે મથાર્થ રીતે બતાવે છે.

બાવન બાહરો રે, હરિ નાવે વાણી માંય (૫૬ ૧૯)

શખ આરાશ અક્ષરનો સખા જે છે બાવનથી વળી બાર (૫૬ ૩૭)

ગ્રાહું બાવન માંલ, જે બુધ્ધ વિલાસ બુધ્ધે કર્યો. (સો. ૧૧૧)

આ ઉપરાંત ' બાવન ' શબ્દનો પ્રયોગ પરમાત્મતત્ત્વ શબ્દજાળથી પાર છે એ બતાવવા અનેકવાર એણે કર્યો છે. ધણીવાર તે ' શબ્દાતીત ' ની પણ વાત કરે છે.

[શબ્દાતીતને નજી નેહ, અખા સાચું સાધન તેહ. (૨૯૩ ૬૦)]

૧ સ્વામી સ્વયંજ્યોતિ, સં. ૨૫, પ્રતાવના, પૃ. ૨૬.

૨ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ (સં. ૧૯૧૫)ના અહેવાલમાં ' અખા શક્ત અને તેમની કવિતા ', પૃ. ૫, સ્વામી સ્વયંજ્યોતિનો લેખ તો ' સર્વ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય '—પ્રકાશિત ' અખાની વાણી 'ની પ્રથમાવૃત્તિમાં સં. ૧૮૭૧ માં પુનઃ પ્રકાશિત થયો.

આ શબ્દાતીતને તે 'ત્રેપન' મો' કહે છે એથી તો 'બાવન' વર્ષ સંખ્યા માટે નથી તે વિશે શંકા જ રહેતી નથી :] . . .

બાવનનો સધળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર (૨૪૬૭૯)

અખામાંથી 'બાવન' શબ્દના વપરાયનો આપણે ઉપર પ્રમાણે ઉકેલ આપ્યો, પણ ત્યાં બીજા એક શબ્દની નકતર ભામી થાય છે. તે શબ્દ છે 'ત્રેપન'. હમણાં જ ઉપર ઉતારી છે તેવી પંક્તિઓમાં આવતો 'ત્રેપન' નહિ, પણ

[તિલક કરતાં ત્રેપન વધારા, જપમાળાનાં નાકાં ગયાં,
તીરથ ફરી ફરી યાકયા ચરણ, તોય ન પહોંચ્યા હરિને ચરણ.]

(૧૨૭૫-ઈ)

-માં આવતો 'ત્રેપન' શબ્દ કવિની ઉમર બતાવે છે એમ એક અનુમાન છે. 'પ્રુટકળ અંગના આરંભમાં તે ધણું કરીને પોતાને ઉદ્દેશીને લખે છે' એમ શ્રી ૦ નં ૬૦ મહેતા કહે છે.

આમ, 'બાવન' માંથી નીકળી 'ત્રેપન' માં ભરાયા જેવું થયું છે. ત્રેપનમાં વરસ સુધી તો અખાને 'હરિનું ચરણ' લાખું નથી એમ આટલા ઉપરથી નક્કી કરી, પછી તરત જ એને એ લાખું હશે એમ નિશ્ચય ઉપજાવી, છપ્પા તે અખાની ચરઆતની કૃતિ, 'અખેગીતા' તો તેથી ત્રણ-ચાર વરસ પછીની હોઈ શકે અને 'અખેગીતા' સં. ૧૭૦૫ માં લખાઈ તો તે વખતે તેની 'બાવન' નહિ પણ (૫૩૪૩) 'છપ્પન'ની ઉમર એમ ગણિત માંડી અખાનો જન્મ સં. (૧૭૦૫-૫૬=) ૧૬૪૯ માં ગાઠવી દીધો !

'ત્રેપન' શબ્દ ઉપરથી તારવવામાં આવતાં અનુમાનો સામે મુરકેલી એ છે કે (૧) 'ત્રેપન' તે અખાની જ ઉમર બતાવે છે એમ માનવાનું કારણ ? ['ત્રેપન' શબ્દ માત્ર 'તિલક' સાથે અનુપ્રાસમાં જ વપરાયો ન હોય ? હા. 'તુક, ચોઝ, ચાતુરી, ઝઝઝમકો અમો લણા વિના નથી આણુતા ' એમ અખો કહે છે એ ખરું છે] પણ સાથે સાથે એ પણ જીલવું જોઈએ નહિ કે અખો જ નહિ, બીજા કવિઓ પણ પોતાની ઉમરનો આવી રીતે ઉલ્લેખ કરતા

દેખાતા નથી. ‘ત્રેપન’ તે ઘણો કાળ ગયો એમ જાતાવવા માટે
 અને જે ચઢી આવ્યો તે સગવડયો શબ્દ લાગે છે. તિલક કરતાં
 ‘તારા’ ત્રેપન ગયાં એમ અન્યને ઉદ્દેશની પણ આ ઉક્તિ કેમ ન
 હોય ? વીસ વગેરે પણ કોઈ કટાક્ષખોર સુવાન કવિને, ‘ઘડપણમાં
 ગોવિંદ ગાવા’ નીકળી પડેલાઓ સામે આંખમાં લુચ્ચો હસતો
 હસતો, પ્રદાર કરતો દૃષ્ટી ન શકાય ? વળી પ્રસ્તુત છાંપા અખાની
 પોતાની ઘટનાના અક્ષરશઃ નિરૂપણ તરીકે રચીકારીશું તો ‘કથા
 સુણી સુણી ફટકા કાન’ એ તગત આવતી પંક્તિ ઉપરથી
 અખાએ ખરેખર કાન ગુમાવ્યા હતા એમ પણ આપણે
 (આપણી સાન સુમાવીને !) માનવું પડશે. (૨) બીજું,
 અખાએ પોતાની ઉમર જતાવવા માટે જ ‘ત્રેપન’ શબ્દ વાપર્યો
 હોય તોપણ એ શબ્દો ઉચ્ચારાયા ત્યારે એ ત્રેપનનો હતો
 એમ શા ઉપરથી કહી શકાય ? ગત આયુષ્કાળ તરફ નજર
 નાખીને ભૂતકાળની વાત કરતો હોય એમ પણ એ શબ્દો
 ઉપરથી સમજી શકાય. એટલે ‘તિલક કરતાં ત્રેપન વઘાં’
 વગેરે પંક્તિઓ એણે પડમે વરસે જ લખી એમ કહી ન શકાય.
 છાંપાની રચના ત્રેપનમે’ વગેરે ને ‘અખેગીતા’ની તે પછી થોડેક
 વરસે એ ય નહીં કરી શકાય નહિ. ‘અખેગીતા’ની રચના પછી
 પણ ‘પ્રપંચઅંગ’નો આ છાંપો લખાયો નહિ હોય એમ શી
 રીતે કહી શકાય ? (૩) ત્રીજું, બધા છાંપા એકીસાથે લખાયા
 છે એમ માની લઈને (જે માન્યતા ખરોખર નથી), ‘ત્યાર
 પછી બેઝડી મુજ વાણુ’ અને ‘તિલક કરતાં ત્રેપન વઘાં’
 વગેરેનો મેળ મેળવી અખાએ કાવ્યપ્રવૃત્તિ ત્રેપન વરસ પછી
 શરૂ કરી એમ અનુમાનવામાં આવે છે. ‘પ્રપંચઅંગ’માં
 ‘ત્યારપછી બેઝડી મુજ વાણુ’ એ શબ્દો આવે છે. ત્યાં અખો
 ‘સ્થોક સુલાપિત મીડી વાણુ’ ગાનાર વાદ્યપ્રપંચી કવિઓ કરતાં
 જાની કવિઓ કેવી રીતે જુદા પડે છે એ જાતાવે છે. પોતે
 આગળનાઓ કરતાં જુદો છે ને જાની કવિ છે એમ કહે છે. પોતે
 પહેલાં તો પેમાઓ જેવા જ હતો, પણ પાછળથી ‘આત્મા ગુરુ’

યતાં 'ઝિઘડી મુજ વાણુ' એમ કહે છે. આ 'વાણુ' તે માની કવિ તરીકેની પોતાની વિશિષ્ટ કારકિર્દીમાં પોતે ગાય છે તે, પણ આત્મઆક્ષરકાર પહેલાં પણ પોતે કવન તો કરતો હતો જ એમ એના પોતાના શબ્દો ઉપરથી સમજાય છે. 'પ્રપંચઅંગ'ના પ્રથમ ચાર છંપામાં 'અગ્નિ' કવિઓને ઉધાડા પાડી, પોતે પણ કવતો હોઈ તરત પોતાની વિશિષ્ટતા બતાવવાનો આદેશ કરે છે અને ત્યારે પહેલા જ શબ્દો એના આમ નીકળે છે:

કહે અગ્નિ હું બહુએ રચ્યો.

એટલે કે હું પણ તમારી પેઠે બહુ કવન કરી મળ્યો, પણ..... જાનો અર્થ એ જ થઈ શકે કે 'ઝિઘડી મુજ વાણુ' તે પહેલાં પણ પોતે કવન તો કરતો જ હતો, પણ તે જુદા પ્રકારનું હતું. ક. દ. ડા.એ સ્વામીનારાયણી થયા પછી 'કમળસોયની' અને 'હીરાઈતી' નો નાશ કર્યો તેમ અખાએ પણ તેનો નાશ કર્યો હશે? આપોઆપ એ સાહિત્ય ક્ષુભ થયું હશે? આ પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉત્તર આપવા મુશ્કેલ છે. પણ એટલું કહી શકાય કે છંપાનો સામાજિક અને ધાર્મિક કદાક્ષોત્રાણો કેટલાક ભાગ એ પૂર્વકાળનો હોય નો નવાઈ નહિ. એ છંપાઓ માટે 'વાણુ ઝિઘડે' ત્યાંમુધી એને ખાસ શહ લેવી પડે એમ નથી. એની સ્વભાવગત વસ્તુ એ હોય છે. ઉપરાંત, એ પરંપરાગત પણ છે. હમણાં જ આપણે જોઈશું તેમ માંડણુ અંધારાના તેવા જ વિચારો, જંદ અને 'વાણુ'ને અગ્નિ છંપામાં નખશિખ અનુસરે છે.^૧ એટલે આ છંપાઓની રચના માટે અખાને 'ત્રેપન' વરસ મુધી અદ્યપણાંડી વાળી ખેસાડી રાખવાનો અત્યાચાર આપણી વિદ્વતાએ કરવો હીક નથી.

ગોકુલનાથજી જેમને એણે ગુરુ ક્યાં હતા તે ગોકુલમાં સં. ૧૬૦૮-૧૬૯૭ વર્ષ દરમ્યાન વિદ્યમાન હતા. સં. ૧૬૬૭ પૂર્વે અખાએ તેમને ગુરુ ક્યાં હોય ને તે પછી થોડાંક વરસ આત્મ-મંથનમાં ગાળ્યા હોય, તોપણ મોડામાં મોડો સં. ૧૬૯૭ માં

૧ પ્રસ્તુત પંક્તિઓમાં પણ માંડણુની 'અપણે મુલ્તવાં ગયાં વરીય' (૩૭૯૯) એ પંક્તિનો પડચો સંભળાય છે ?

‘જીઘડી મુજ વાણુ’ની સ્થિતિમાં એ આવી શકે. અને સં. ૧૭૦૫માં પરિપક્વ ગાનના ફળરૂપ પ્રૌઢિવાળી પ્રબંધ રચના-‘અખેગીતા’-આપણને આપી શકે. [એટલે ‘ત્રેપન’ વરસનો ઉલ્લેખ અખાની ઉમર સૂચવે છે એમ માનનારાઓએ પણ, શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીએ^૧ પંચીકરણની એક હાથપ્રતની^૨ લાપા સં. ૧૭૦૦ પૂર્વેની ભૂમિકા સૂચવે છે એમ એક વધારાનું કારણ આપ્યું છે તેમ સાથે સાથે ધ્યાનમાં લઈ, ૧૬૯૭માંથી પક બાદ કરવા જોઈએ જે અખાનો જન્મ સં. ૧૬૪૪ માં ઠેરવે.]

તો પછી પ્રેમાનંદ જેનો જીવનકાળ સં. ૧૬૯૨-૧૭૬૦ ગણાય છે, અને જેની સરજાતની કૃતિઓમાં ‘લક્ષ્મણાદરણુ’ (રચ્યા સં. ૧૭૨૦) છે, તેની વિરુદ્ધ તેનું નામ પાડીને લખવાનો પ્રસંગ અખાને આવ્યો હોય એ માનવું વધારે મુશ્કેલ બને છે. શ્રી. ન. દે. મહેતા^૩ નીચેની લીટીઓ આગળ ધરે છે :

વૃણ્ણતરુવરને અગ્નિનો ભય, આકાસ દાઝયું હોય ન કહેય;
એમ અલ્પ આનંદી સદા અલ્પાય, અખા પ્રેમાનંદનો પ્રલય ન થાય.
પ્રેમાનંદની લક્ષ્મિ આકરી, વસમી વાટ મહા ખરેખરી. (૭૨૬)
કામરહિત તે કામનો વેશ, તેનો જ્ઞાની પડિતને લાધે દેશ;
પ્રેમાનંદ ન્યાં ગાય ને વાય, અલ્પાનંદીને અટપટું જીવ્યાય. (૭૨૭)
અલ્પાનંદી પોતાને પ્રેમાનંદી લણે, જેમ વાંઝણી પુત્ર ખાળામાં ગણે;
વાંઝણી પુત્ર શોભા અભિમાન, પણ ઉદરમાં નથી લપન્નું ગણે સંતાન.
એમ અલ્પાનંદી પોતાને ગણે લલ, અખા પ્રેમાનંદ નથી ઉપન્યા પલ (૭૨૮)
એમ ગાય વજ્રડે શુણ્ણજન ધણા, રંગે રૂપાળા નદિ કંઈ મણા,
કંઈ સુર તાળી ને તાન, ગમે માંધવને પાતરનું માન,
પણ અખા એ તો કસબણુ કહેવાય, પતિવ્રતા પૂર્વે તેમ ગાય. (૭૨૯)

૧ કવિચરિત-૨, પૃ. ૫૫૮.

૨ શુળ. વર્ના. સો. હપ્ર નં. ૩૨૮. પ્રત વટક હોઈ લખ્યા વધ મળ્યું નથી.

‘એ છિ’ પંચીકણુ માહાવાક્ય એણિ હોઈ અનુભવ પરીપાક
જક્તપણું જેહેનિ’ છિ સત્ય તેણિ’ કરંથી એહેની નીર્ત ॥ ૯૮ ॥’
આમાં ‘છિ’ રૂપ સં. ૧૭૦૦ પૂર્વેની ભૂમિકાનું ચોતક છે.

૩ અખાદૃષ્ટ કાવ્યો-૧, પૃ. ૧૧-૧૨-૧૩.

અને 'પ્રેમાનંદ' શબ્દમાં શ્લેષ છાયા તરવરતી જુએ છે અને પ્રેમાનંદે બાવન^૧ શિષ્યોની માણુભટિયા ટોળી સ્થાપેલી તે 'પ્રેમાનંદી' તરીકે પોતાને ઓળખાવતી ગૂઝરાતમાં ઠેરઠેર વેશ ભજવતી દશ ને એ અદ્વાનંદી અનુયાયીઓ સામે અખાએ કટાક્ષ કર્યો છે એમ તેઓશ્રી અટકળ કરે છે. 'અટકળ' જ એને, ન. દે. મહેતાને ન્યાય થાય એ ખાતર, કહેવી જોઈએ, કેમકે અમદાવાદ પુસ્તકવૃદ્ધિ કરનાર મંડળી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ 'છપ્પા'માં ૬૬૨મા છપ્પાએ સમાપ્તિ થાય છે એટલે આ ૭૨૬-૯ છપ્પા એ 'જૂનામાં જૂની પ્રત'માં^૨ નથી એમ એ નોંધે છે એટલે આ ભાગ પ્રક્ષિપ્ત હોવાની સંભાવના બીજી રીતે પણ ૬૬ થાય તો પોતાના અનુમાનની નિરાધારતા એમના ધ્યાનપ્રદર નથી. પણ આ છપ્પા અખાના જ હોવાનું સ્વીકારતાં પણ પ્રેમાનંદની ટીકા કરવાના પ્રસંગ સુધી અખાને વિદ્યમાન ગણવામાં જે મુશ્કેલી રહી છે તે ઉપર સૂચવી છે જ. થી ન. દે. મહેતા 'લક્ષમણાદરણ' પહેલાં પણ-સં. ૧૭૨૦ પહેલાં પણ-પ્રેમાનંદે કાંઈ ને કાંઈ કૃતિઓ લખી હોવાનું કહ્યે છે અને 'પ્રેમાનંદી'ઓની ટોળી સં. ૧૭૧૦ લગભગ અસ્તિત્વમાં આવી ગઈ હોય એમ માને છે. એમ માનતાં માત્ર અદાર વરસના પ્રેમાનંદને ગળે બાવન માણુસોની મંડળી વળગાડવાનું થાય છે એ કદાચ

૧ વળી 'બાવન' । શ્રી. ન. દે. મહેતાએ અખાની બાબતમાં શ્રી અં. જી. જાનીની 'બાવન' સંખ્યા અસ્વીકાર્ય લેખી, પણ પ્રેમાનંદની બાબતમાં પ્રેમાનંદસુત બણાતા વલ્લભના શ્લોકને આધારે 'બાવન'ની સંખ્યા તરત સ્વીકારી ।। 'પ્રેમાનંદી' ટોળીની દલીલના લાભમાં કદાચ.

૨ આ પ્રતને 'જૂનામાં જૂની' શી રીતે કહેવાય ? તે શિલાપ્રેસમાં છપાયેલી પ્રતોમાં જૂનામાં જૂની ખરી. દસ્તલિખિત પ્રતોમાં 'જૂનામાં જૂની' પ્રતને આધારે આખું કથન કરી શકાય તો જ તેની કીમત. છપાયેલી પ્રતોમાં ફી પૂલશની અને સ. સા. ની પૂરા છપ્પા આપે છે; તે જે દસ્ત-પ્રતો ઉપરથી છપાઈ હશે તે શિલાપ્રેસમાં છપાયેલી પ્રત કરતાં જૂની હશે જ અને શિલાપ્રેસની આવૃત્તિ જેના પરથી સ્પષ્ટ તે દસ્તપ્રત (એ થુ. વ. સો. ૬. પ્ર. પટર છે એમ આગળ ચર્ચા કરી છે તે માટે સૂચીમાં 'છપ્પા' શબ્દ જુઓ) કરતાં પણ જૂની હોઈ શકે.

એમની સરતબહાર રહી ગયું હશે એમ જ માનવું પડે છે. જેમ કોઈ પણ યુગમાં તેમ પ્રેમાનંદના યુગમાં પણ કવિઓને એવી સફળતા—અનુયાયીઓનું ટોળું એની પાછળ ફરે એવી સફળતા (1)—મળતા કાંઈક વાર તો લાગે જ. અઢાર વરસમાં એ બનવું અસંભવિત છે પ્રેમાનંદે ‘લક્ષ્મણાદરણ્ય’ લખ્યા પછી સહેજે દસકો-દોઢ દસકો વીત્યા પછી શિષ્યસમુદાય એની આસપાસ વીંટળાયો. હશે એમ માનીએ તો કાંઈ ખોટું નથી એટલે ‘અખેગીતા’ જેવા પરિપક્વ જ્ઞાનના પ્રથમ ગ્રંથના (સ. ૧૭૦૫) પછી (સ. ૧૭૨૦-૨૫ સુધી) ત્રીસ વરસ અખે ખેડો હશે એમ આ ‘પ્રેમાનંદી’ શબ્દના આધારથી માની શકાતું નથી, ખાસ કરીને સ. ૧૭૦૫ પછીનું તેનું કાંઈ લખાણ મળી આવતું નથી તે સંજોગોમાં. પણ ‘અજ્ઞાનંદ’ અંગે જે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે તે પછી આ ‘પ્રેમાનંદ’નો પ્રશ્ન પણ જે શબ્દોને પછીતત્પુરુષસમાસ લેખવા જોઈએ તેમને વિશેષતામ ગણવાની જામણાનું જ પગિણામ છે એ કહેવાની જરૂર ખરી ? જેમને ‘પ્રેમાનંદ’ શબ્દમાં આપણા મહાન કવિ પ્રેમાનંદનો ઉલ્લેખ જોવો જ હોય તેમને અખાની બીજી પણ ખે-ચાર પંક્તિ નિવેદિત કરવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી.

પ્રગટ્યો હરમા પ્રેમાનંદ, પિયે મુધારસ પ્રમદાવૃદ્ધ,

સખીસમાગમ સદા નિજધામ, અખા અક્ષયરસ તેનું નામ

(૧૮૮૭૦૪૩૫)

તો તો અઢાર વરસની ઉંમરે આપણો પ્રેમાનંદ પ્રમદાવૃદ્ધ પણ સારું એવું બેચું કરી શક્યો એમ કહેવાનો અખાનો આશય છે એવું પણ માનવું ? (માત્ર, ખુદ અખે પણ સખીસમાગમનો રસિયો અને અક્ષયરસનો પિપાસુ લાગે છે, નિદર લાગતો નથી)

છતાં પ્રેમાનંદની કાવ્યપ્રવૃત્તિના સાક્ષી થવાનું સદ્ભાગ્ય પામવા સુધી અખે જીવ્યો નહિ જ હોય એમ માનવાનું—જેમ ન માનવાનું પણ—કારણ નથી માત્ર તેનો પુગવો ‘પ્રેમાનંદી’વાળા છંપાઓમાં શોધવો જોઈએ નહિ જૂની હાથપ્રતો અને તે પણ સં. ૧૭૦૫ આસપાસની :આ-લખ્યા સાલ દર્શાવનારી ન્યાંસુધી મળી ન રહે તેમ જ બીજા સુસ્વીકૃત પુરાવા મળે નહિ ત્યાંસુધી

આપણે આપણો આ પ્રતિભાવંત કવિના કવનકાળની નિશ્ચિત-
તાથી જ સંતોષ મેળવવો જોઈશે. ઉપર જે વીગતો જોઈ છે તે
ઉપરથી સહેજે ફલિત થાય છે તેમ અખાના કવનકાળની પૂર્વ-
મર્યાદા મોડામાં મોડી સં. ૧૬૯૭ અને ઉત્તરમર્યાદા વહેલામાં
વહેલી સં. ૧૭૦૫, એટલું આપણે નિઃશંકપણે કહી શકીએ.)

છતાં એના જીવનકાળ વિશે અટકળ કરવી જ હોય તો કાંઈકે
આમ કરી શકાય. (અખો બાળસંન્યાસી હોય એમ લાગતું નથી,
બીજા વૈરાગી સાધુ કવિઓની પેઠે એની કવિતા સાંસારિક જીવન-
પ્રવાહોથી અસ્પૃષ્ટ, અલિપ્ત, અધ્ધર અધ્ધર જ બિડનારી ને સંસારના
રમોની ગોળગોળ રીતે ઝાટકણી કાઢનારી નથી. સાંસારિક પરિ-
તાપની લઠ્ઠીમાં અખાની પ્રતિભાનું કંદન તવાયું છે, આત્મમંથનોની
આકરી કસોટીએ કસાયું છે. એનો અનુભવલંકાર અખૂટ છે.
એ બધું એને એકાએક લાખું હશે એમ માનવું મુશ્કેલ છે. કશું
કશું સંચય કરતાં એને ઠીકઠીક સમય ગયો હશે, જીવન મંથનોને
અંતે આત્માનુભૂતિ થતાં પોતાની પાસેના આ અટલક ખળનાથી
પોતે પણ ઝક થઈ ગયેલો દેખાય છે: 'હીકું' જોળતાં લાધી પોળ,
અખા હવે કરે ઝાકમઝોળ'. સંસારપ્રવાહનું જ દર્શાવે લઈએ તો
તેમાં ઠીકઠીક તથાયા પછી તટસ્થતા માણવાના મનસૂબાથી
એણે છેલ્લીવારકા હાથ ધોઈ નાખ્યા તે પછી પણ કાંઠા પર પગ
કરતાં કાંઈક વાર તો લાગી હશે જ. તટસ્થતા મેળવવાની ઇચ્છા
પણ બહુ મોટેથી સૂએલાં. ગોઠાળ ગયો ત્યારે ગળિયા બળદની
એની દશા હતી. તે પછી લયકતો પગ ટેરવવામાં—આત્મશક્તિ
મેળવવામાં પાછાં ચોડાંક વરસ ગયાં હશે. અને તે પછી આત્માનુ-
ભૂતિના મુદ્દતર ઉદ્દગારનો સમય. એટલે અખાનો આયુષ્કાળ
લાંબો હોય તો નવાઈ નહિ. સં. ૧૬૯૭ પહેલાં જ પચાસેક થઈ
ગયાં હોય એ પણ સંભવિત છે. પણ એ સંભવ સ્વીકારતાં સં.
૧૭૦૫ પછી બહુ લાંબું જેવું હોય એવો સંભવ ઓછો રહે
આમ ગોળગોળ રીતે સં. ૧૬૪૭ થી સં. ૧૭૧૦, ઈ. ૧૬૯૧-૧૬૫૬
અખાનો જીવનકાળ ગણી શકાય.

અખો અને માંડણ

‘આગઈ કવી ગ્યા મોઢા કવિ’

—માંડણ

સ્ત્રીમાન્ય રીતે સાંભળવામાં આવે છે કે અખાની કાવ્યરીતિ મૌલિક છે, એણે ગૂજરાતી ભાષાનો એવો અખામાં કહેવતો સચોટપણે ઉપયોગ કર્યો છે કે તેની કેટલીય પંક્તિઓ લોકોક્તિ બનવાનું માન પામી છે, વગેરે વગેરે. શ્રી. ગો. મા. ત્રિ. ૧૫૫ શેક્સ્પિયરની પેઠે અખાની કાવ્યપંક્તિઓ કહેવતરૂપ બની ગઈ છે એમ નોંધે છે, આ વાત સર્વથા અસત્ય નથી. માત્ર એક જ વસ્તુ તરફ લક્ષ્ય જવાની જરૂર છે. અખાએ પોતે જ પરંપરાપ્રાપ્ત અનેક કહેવતોનો ઉપયોગ કર્યો છે. એટલે-અખાની જે પંક્તિઓ લોકોમાં કહેવતરૂપ બની ગઈ છે તેમાંના મોટા ભાગ અખાને પોતાની રચનામાં લોકવપરાશની કહેવતો વણવાની ટેવ હતી તેને આભારી છે. અલબત્ત, ખુદ અખાની પોતાની વાણી પણ બણીવાર એવા અર્થઘન, સંક્ષિપ્ત, સ્ત્રાત્મક ઉદ્દગારોનું રૂપ ધારણ કરે છે અને આપણા ચિત્ત ઉપર દૃઢપણે અંકિત થઈ જાય, વારંવાર મનમાં ગુંજ્યાં કરે, સાધારણ વાતચીત પ્રસંગે ડાકિયાં કરે, અરે કોઈવાર તો ચક્રાવી સિદ્ધાર્થે એને વાપરવાની લાલચ રોકી ન શકાય એ પ્રકારની કહેવતરૂપ પંક્તિઓ એના તરફથી પણ આપણને એસકે મળી છે.

પણ એની એ આગવી સંસિદ્ધિ અગે પણ એટલું લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈએ કે એ મેળવવામાં અને ફેળવવામાં આગલા એક કવિનો અમોઘ લાલ એને મળ્યો છે. અખાએ જેને કવિતાક્ષેત્રે પોતે એના શિષ્ય હોવાનું માન આપ્યું એ ધન્ય કવિ તે માંડણ બંધારો, અખાની પ્રતિલા જે માર્ગે પૂરવેગે દોડે છે તે માર્ગે માંડણ બંધારાએ દોડસો વરસ પૂર્વે ખેડેલો હતો.

માંડણની 'પ્રબોધખત્રીસી' જેતાં અખાના 'જપ્પા'નો ભેદ પામી શકાય છે. અખાના 'જપ્પા' તે પિંગળના જપ્પા 'પ્રબોધખત્રીસી' અને નથી. 'જપ્પય સામલદાસ' તે જપ્પા તો 'જપ્પા' ચાર પંક્તિ રોલાની તે એ હુલાસાની મળીને થાય છે, જ્યારે અખો તો ચોપાઈ જ'દની જ લીટી સાથે સાથે મૂકીને પોતાનું કામ ચલાવે છે. કાવ્યની એક વિશિષ્ટ રીતિની અંતર્ગત જરૂરિયાતથી આ નવીનતા જભી થઈ લાગે છે. માત્ર ચાર પંક્તિમાં વિચાર સમાવવો મુશ્કેલ પડ્યો હશે. વિચારનો ઉપાડ થતાં જ તેનો અંત આવ્યા જેવું લાગ્યું હશે. જ પંક્તિ કટાં જે મુદો ઉપાડ્યો હોય તેને કંઈક ન્યાય મળવાનો સંભવ વિશેષ, સૂત્રાત્મક, લોકરૂઢિની, કરકસરિયા અને ચોટદાર વાણીના ઉપમેગથી જ પંક્તિમાં પૂરેપૂરો ન્યાય આપી શકાય પણ ખરો. અખાની રચનાઓ જેતાં જણાય છે કે દરેક 'જપ્પો' તે સામાન્યતઃ રૂપર્યાસ રૂપતંત્ર મુક્તા છે. ચોપાઈ જેવા લઘુક જ'દમાં ચારને બદલે જ પંક્તિ તે મુક્તાકના વિષયને સાવ અજડતો મૂકી દેવા, ઈવત્ રૂપર્યાસને જ છોડી દેવા, જેવું ન થાય એ માટે સદજ સ્વીકારાર્થ હશે. પણ જ પંક્તિ થતા તે ચોપાઈ બની પટપટી; જ-પાઈ, જ-પઈ, 'જપે' બની. હસ્તલિખિત પ્રતોમાં અથ અગાજીના છપે લિહ્યતે' એમ જ મળે છે. અને 'અનુલવબિદ્'ની હસ્તપ્રતોમાં તે ખરેખર સામળ જેવા જપ્પામાં હોઈ 'છપા લિહ્યતે' એમ નોંધો છે. અલગત 'જપે' અને 'જપા' (જપ્પા) તે બન્નેમ 'પટપટ-દી'માંથી જ સિદ્ધ થાય છે, પણ જપ્પાને લંધિ થતો ઘોટાળો ટાળવા માટે 'જપે' એ હસ્તપ્રતોનો પ્રયોગ આવકારપાત્ર છે. માંડણ પેતાની રચના

આ 'જપે'માં જ હોવા છતાં તેનું નામ પાડતો નથી. પોતે દહેવતોના સંમહરૂપ પોતાની રચના કરી હોઈ તેનો ઉલ્લેખ 'ઉખાણા'થી કરે છે. અખે પણ પોતાની રચનાને ક્યાંય 'જપ્પા' કહેતો નથી, પણ તેના 'સોરઠા' પ્રસિદ્ધ છે તેમ આ પ્રકીર્ણ પદ્યસમુચ્ચય પણ તેના જંદના નામથી ઓળખાયો હોય એ સંભવિત છે.

માંડણના ઉખાણા અને અખાના જપ્પાનું બંધારણ એકસરખું જ છે. બંને ચોપાઈ જંદ વાપરે છે. બંને જ પંક્તિએ એક કડી પૂરી કરે છે. અખાની બાજતમાં તો પહેલી, પાંચમી કે જૂદી પંક્તિમાં તેનું નામ આવે છે એટલે એ વિશે સંશય જ રહેતો નથી. માંડણનું કાબ્ય જોતાં એણે પણ જ લીટીઓનો એકમ સ્વીકારેલો લાગે છે. આપણે આ જ લીટીઓને અખાધઈઉંડી તરીકે ઓળખી છે તો તે સંજ્ઞાથી કહીએ તો માંડણ 'જીવનવીચી'માં ઉંડી પંક્તિને ધ્રુવપદ તરીકે રાખે છે અને 'ચંદનવીચી'માં ઉંડી એમ બે પંક્તિઓને ધ્રુવપદ તરીકે યોજે છે, એ ઉપરથી એના જ પંક્તિના બંધ વિશે શંકા રહેવા પામતી નથી.

પરંતુ માંડણનું કામ બહુ જ વ્યવસ્થિત છે. કવિ કરતાં જ વિશેષ તો કાશકાર છે. એનો પ્રધાન ઉદ્દેશ તે પ્રચલિત દહેવતોનું સંચય કરવાનો છે:

અવની રહી ઉખાણાભરી, તે કિમ સકાઈ પૂરા કરી ?

ઇમ કરતાં જે જે સાંભર્યા, તે તે મંથમાંહિ વિસ્તરા. (૧૪૨ અ-ઈ)

પણ ધણી વાર વિકસિત પ્રણવાગા લેખકો જે વસ્તુનો આશ્ર લે છે તે બંનેને ન્યાય આપે જ. હેમાચાર્યે વ્યાકરણ અને કાવ્ય બંનેનો આશ્રય લઈ એકીસાથે અપૂર્વ કાબ્યરચના અને અપૂર્વ વ્યાકરણનિદર્શન અપણને 'દ્વયાશ્રય'માં આપ્યાં છે. માંડણ પણ જંદમાં માત્ર દહેવતો ગૂંથી આપીને સતોષ માને એવો મહત્વાકાંક્ષી વગરનો લેખક નથી. સાથે સાથે સાહિત્યિક આનંદ આપવાનો પણ એનો ઉદ્દેશ છે જ: 'સાંભલતાં કણુરસ ઉપજઈ' એમ કહી કણુરસ નિષ્પન્ન કરવાની પોતાની નેમ પણ એ જાહેર કરે છે, અને તે માત્ર બહારના કાનનો રસ નહિ, અંતઃશ્રુતિનો, એમ પણ તે

પછીની પંક્તિ ‘જોતાં અર્થ અનેકધા લગ્ન’ ઉપરથી સમજાય છે. સાહિત્યદૃષ્ટિએ આનંદ આપવો, અનેક રીતે અર્થ શોધી રહે એવાં વચનો યોજવાં અને એમ કરતાં બને તેટલા ઉપાણો બેગા કરી લેવા એ માંડણની પ્રવૃત્તિ લાગે છે. અર્થની દૃષ્ટિએ એણે પોતાના ગ્રંથના બત્રીસ ખંડ પાડ્યા છે અને પ્રત્યેક ખંડ વીસ વીસ કડીઓનો બનાવી તેને તે ‘વીશી’ તરીકે ઓળખાવે છે. આ રીતે ‘પ્રબોધબત્રીસી’એ બત્રીસ વીશીઓની બનેલી છે. દા. ત. ભક્તિવીશી, ગૃહસ્થાશ્રમવીશી, માયાવીશી, દાનવીશી, પાખંડવીશી, હાસ્યવીશી, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

અખાના ૭૧પામાં માંડણની સુવ્યવસ્થિત રચનાશક્તિનાં દર્શન થતાં નથી. અમુક વસ્તુ સિદ્ધ કરવી છે એવી પ્રતિજ્ઞા સાથે મંથ યોજવા એ એટલો નથી. તેથી તેનું કાંઈ ખાસ નામ પણ નથી. બનવાબેગ છે કે અનેક વરખોના હાંબા ગાજામાં છૂટક છૂટક રચાયેલા ૭૧પાઓ બેગા કરતાં આખા સમૂહને ‘૭૧પા’ એવું ગોળગોળ નામ જ આપી શકાય એવું રહ્યું હોય. છતાં ૭૧પામાં છેક જ અવ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે એમ નથી; અખાએ વિષયવાર વિભાગીકરણ કરી પ્રત્યેક વિભાગને ‘અંગ’ નામથી ઓળખાવ્યો છે. ત્રણ કડીનાં^૧ અંગ છે. બેર કડીનું પણ અંગ છે અને ૯૧ કડીનું પણ એક અંગ^૨ છે. અંગની અંદરના શ્લોકો પરસ્પર દૃઢ બંધનથી ‘સંકળાયેલા’ હોય છે એવું હમેશાં જ હોયું નથી. એક વિષય અંગેના વિચારોની હારમાળા જેવાં પણ અંગો છે અને . ખીજા બાજુ પરસ્પર સંબંધવાળા શ્લોકોની સુચ્છિષ્ટ રચનાવાળાં અંગો પણ મળે છે. ઉપર ‘પ્રપંચઅંગ’ વિશે આપણે જોયું કે તેના નવ શ્લોક દ્વારા કેવી એક દક્ષીણ સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે.

૧ દા. ત., આશ્રમોક્ષ અંગ (૯-૧૧), સદ્ગુણઅંગ (૧૮-૨૦), કવિઅંગ (૨૧-૨૭), દોષઅંગ (૨૨૨-૨૨૪).

૨ ધીરજઅંગ (૧૧૯-૧૨૦)

■ વેદઅંગ (૫૦૭-૫૯૭)

મળી એક અંગને બીજા અંગ નેડે સંબંધ સામાન્યતઃ હોતો નથી, પણ કોઈકોઈવાર એક અંગમાંથી ફળગારપે તરત પાછળ આવતા અંગનો વિચાર ફરી આવતો હોય એમ પણ પ્રતીતિ થાય છે. ઉપર જોયું જ છે તેમ 'પ્રપંચઅંગ'ના વિષયનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ તરત પછીના 'જ્ઞાની અંગ'માં કરવામાં આવ્યું છે. તે રીતે જોતાં ઠેઠાંકે અંગોની સાંકળ બરોબર બંધબેસતી લાગે છે, જોકે કહેવું જોઈએ કે કવિના વિષયો પરસ્પર સંબંધવાળા હોઈ કોઈ ને કોઈ રીતે એક અંગનું આગળપાછળનાં અંગો નેડે સગપણ ગોઠવી દેવામાં મુશ્કેલી ન જ પડે. દા. ત. 'સંત અંગ' પછી 'દશવિધજ્ઞાની અંગ', પછી 'વેદઅંગ' તે પછી 'અજ્ઞાનઅંગ' અને છેવટે 'યુક્તિઅંગ' એમ ક્રમ છે તે વિષય-નિરૂપણનાં રવાલાવિક મેળાપ સચવે છે. વળી 'વેદઅંગ'ના છેલ્લા શ્લોકમાં 'અજ્ઞાનીથી જ્ઞાની બલો' એમ આવે છે ને પછીથી જ જાણે અજ્ઞાન વિશે બોલવાનું પ્રાપ્ત થયું હોય એમ નવું—'અજ્ઞાન અંગ' શરૂ થાય છે. પરંતુ આ રીતે બધાં જ અંગોની ધડ બેસતી નથી એ નોંધવું જોઈએ. એકંદરે એવી જ ડાપ પડે છે કે છેલ્લું 'પ્રુટકળઅંગ' જેમાં જેનાં અંગો પાડી ન શકાય એવા અનેક વિવિધ વિષયો એકાદ બીજા શ્લોકોમાં સમાવવામાં આવ્યા હોય અથવા એક વિષય ઉપરથી બીજા પર એમ ચર્ચા ચાલતી ગઈ હોય એવા પ્રકોણું ઇષ્ટાને સમ્રદ કરવામાં આવ્યો છે તે જ 'પ્રુટકળ' નથી પણ સમગ્ર ઇષ્ટાને સમ્રદ પોતે પણ 'પ્રુટકળ' છે, માંડણ બંધારની 'પ્રબોધખત્રીસી' પેડે સુમરિત રચના નથી.

માંડણ કરતાં અખાનીં. બીજી પણ વિશેષતા છે. પેલ મંધારાએ તો સપ્રમાણતા સાચવીને પોતાની રચનાને ભાતીગર બનાવી છે. વીસીમાં વીસ શ્લોક એટલે વીસ જ, એમાં મીન-મેખ નહિ; શ્લોકમાં છ પંક્તિ એટલે છ જ પંક્તિ, તેમાં કોઈ જ આધુંપાધું નહિ. જ્યારે આપણો સોનારો તો હથોડી એકબે વાર વત્તીઓછી પણ હબકારનારો. અંગો લાંબાટૂંકાં, ત્રણથી ત્રણ શ્લોક સુધીનાં—એણે રચ્યાં છે એ તો હમણાં જ જોયું. પણ

પ્રત્યેક સ્ત્રોતની રચનામાં પણ એ સખણો રહ્યો નથી. કોઈવાર ચાર પંક્તિએ ચક્રાવી લે છે તો કોઈવાર આઠરે પંક્તિ સુધી દેવે લખ્ય છે. આધુનિક વિવેચનાએ નોંધવું પડશે કે એનામાં ગૂઝરાત વિચારપ્રધાન કવિતાનો અરુણોદય દેખાય છે, એટલું જ નહિ પણ કાવ્યના બહિરંગ પરત્વે અત્યારે પ્રિય થઈ પડેલી સ્ત્રોતભંજેવી વસ્તુ પણ તથા સદી પહેલાં એણે કાંઈક હાંસલ કરી હતી મોટી વાત તો અત્યારની વિવેચનાને રુચી જાય એવી એ છે અર્થ સરી ગયો એટલે એ અટકી જાય છે, અને ન સર્વો હો તો સહેજ દમ બીડીને આગળ ધસી પણ જાય છે. આવા અર્થ નુસારી વિરામોનાં દર્શાવો એનામાં ઠીકઠીક છે.]

માંડણ અને અખાની રચનાઓના બહિરંગ પરત્વે જે સામ્ય છે તે જોયા પછી અંતરંગના સામ્ય તરફ દર્શિ કરીએ. પણ તે પહેલાં, વચ્ચે, માંડણ-

‘પ્રબોધ’ હિ
અંથનામે

‘પ્રબોધ-બત્રીસી’ જેવા ગુજરાતી અંથોના નામોના આદિમાં આવતા ‘પ્રબોધ’ શબ્દની

નોંધ લેવાથી પુરોગામીઓ સાથેના અખાના સંબંધ ઉપર ઠીકઠીક પ્રકાશ પડશે. ખાસ કરીને તેના સમકાલીન ‘પ્રબોધમંજરી’કાર નરહરિ પ્રત્યે તેનું શું જલ્લ હતું તે કાંઈક સ્પષ્ટ થવા સંભવ છે.

સં. પ્રવોધ (પ્રત્યુધ્-ભગવંતું ઉપરથી)નો અર્થ ‘જ્ઞાન’ પણ થાય છે. શ્રી. આરે આ અર્થ નીચે પ્રમાણે આપે છે:
“Knowledge, understanding, wisdom, removal of delusions, real knowledge; પ્રવોધચંદ્રોદય; as in R. 5. 65.3”

૧ હખા ૭૦૮, ૭૨૭.

૨ હખા ૨૦૧, ૨૦૪, ૫૧૯, ૬૫૩, ૬૯૮, ૬૯૬, ૬૯૮, ૭૦૫, ૭૧૨, ૭૧૬, ૭૨૩, ૭૨૫.

૩ સૂતાત્મજાઃ સવચસઃ પ્રચિતપ્રવોધં

પ્રવોધયન્નુપસિ નામિદદારવાચઃ (સ્થા ૫-૬૫)

મહિનાય પ્રચિતપ્રવોધં=પ્રવૃત્તજ્ઞાનમ્ આપે છે.

મોદિયર વિધિયમ્સ “Friendly admonition, good words (pl.),” એટલે કે ‘સદુક્તિ’ એમ અર્થ આપેદું છે એ પણ ધ્યાનમાં લેવાનો છે. માંડણે ‘ઉખાણા’નો સંધરો કર્યો છે ને તેને ‘પ્રબોધ-ગત્રીસી’ નામ આપ્યું છે તે આ હેતુના અર્થમાં વધારે અર્થમેસતું છે.

આપણી હુદીહુદી પ્રાંતીય ભાષાઓનાં સાહિત્યોના સંસ્કૃત પરના પરાપછવીપણાનો વિસ્તાર જેમના ખ્યાલમાં છે તેમને ભાષ્યેજ કહેવાની જરૂર હોય કે સંસ્કૃત વિદ્યાની તે તે કાળમાં લોકપ્રિય એવી આખી ને આખી વિચારસરણીઓ આપણા કવિઓ પોતાની ભાષામાં ઉતારી લાવતા. ગૂજરાતી ભાષામાં ‘બોધ’ શબ્દ પ્રચારમાં રહ્યો છે. જ્યારે ‘પ્રબોધ’નું એવું નથી. છતાં ઉપર નોંધેલા બેય અર્થમાં એ શબ્દને આપણા કવિઓએ આડેઅવળે નહિ પણ ગ્રંથનામમાં એને ગૂંથીને આગળ ધર્યો છે. ‘સદુક્તિ’ના અર્થમાં ‘પ્રબોધ’ શબ્દ માંડણના ‘પ્રબોધગત્રીસી’ પ્રયોગમાં જ નહિ પણ છેલ્લે છેલ્લી સદીમાં દયારામના ‘પ્રબોધબાવની’ (કહેવતથી પૂરા થતા બાવન કુંડળિયાના સૂચ્યપત્રું નામ) નામકરણમાં એ દેખા દે છે. ‘જ્ઞાન’, ‘આત્મજ્ઞાન’—એ અર્થમાં બોળમાં સૈકામાં ભીમના ‘પ્રબોધપ્રકાશ’માં એ શબ્દ જોવા મળે છે અને સત્તરમા સૈકામાં અખાના સમકાલીન—પુરોગામી નગ્દરિના ‘પ્રબોધમંજરી’ કાવ્યમાં એ દેખાય છે. આપણા કવિઓએ ‘પ્રબોધ’ શબ્દને આટલો બધો અપનાવ્યો હોવા છતાં એ ભાષાના પ્રવાહથી અળગો જ રહ્યો છે અને સંસ્કૃત વપરાશમાં એ શબ્દની કેશન હશે એ ઉપરથી ઉછીનો લેવામાં આવેલો છે એમ એના ગૂજરાતી વપરાશ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. ભીમની બાબતમાં તો તેણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે તેમ પોતાનો ‘પ્રબોધપ્રકાશ’ તે શ્રીકૃષ્ણ-મિશ્રના સંસ્કૃત ‘પ્રબોધચંદ્રોદય’ નાટકનો ‘કથાઅનુવાદ’ છે:

પ્રબોધચંદ્રોદય વિસ્તાર, નાટક શાન્ત મહારસસાર. ૧

સંસ્કૃતમાં ‘પ્રબોધચંદ્રોદય’, શ્રીકૃષ્ણમિત્રના તત્ત્વચાતુર્યકૃત રૂપક ગ્રંથ ઉપરાંત બીજી કૃતિઓનું પણ નામ છે, એટલું જ નહિ, ‘પ્રબોધચંદ્રિકા,’ ‘પ્રબોધચંદ્રોદયસંગ્રહ’ ‘પ્રબોધચંદ્રોદયમલક’, ‘પ્રબોધચિંતામણિ’, ‘પ્રબોધદીપિકા’, ‘પ્રબોધપ્રકાશ’, ‘પ્રબોધમાન-સોદ્ધાસ’, ‘પ્રબોધરત્નાકર’, ‘પ્રબોધસિદ્ધિ’, ‘પ્રબોધસુધાકર’, ‘પ્રબોધ-સુકિતવ્યાખ્યા’, ‘પ્રબોધોત્સવ’, ‘પ્રબોધોદય’, એ બધાં સંસ્કૃત કૃતિઓનાં નામ છે.^૧

આ નામોમાં આપણા બીમની ‘પ્રબોધપ્રકાશ’ અને નરહરિની ‘પ્રબોધમંજરી’એ ગ્યનાઓનાં નામનો પણ સમાવેશ થઈ ગય છે એ દેખાયું હશે. બીમે ‘પ્રબોધચંદ્રોદય’ના ‘પ્રબોધ-પ્રકાશ’ (સં. ૧૫૪૬) નામે કથા-અનુવાદ કરતાં પહેલાં પાંચ વરસ અગાઉ ‘હરિલીલા યોડશ કલા (સં. ૧૫૪૧)’માં ‘પ્રબોધ-પ્રકાશ’=જ્ઞાનનો પ્રકાશ એ અર્થમાં ‘પ્રબોધ’-શબ્દ યોજ્યો એવા મળે છે:

કર હૃદય પ્રબોધપ્રકાશ, બીમ બહુધ વિપત્તિનુ દાસ. (૧-૧૨)

એક માહિ અઘઘ અમૃત, જિમ તિલિ તેહ, કથ માંહિ પૂત,

કાઠિ દુનારાન, પુત્તિ વાસ, તિમ એક મધિ પ્રબોધપ્રકાશ. (૧-૧૪)

આ પંક્તિઓ ઉપરથી ‘પ્રબોધપ્રકાશ’ના સંપાદક નેધિ છે: ‘ભવિષ્યમાં એ જ નામથી તેને પ્રબોધચંદ્રોદયનો અનુવાદ કરવાનું દિલ થયું હોય, તે સંભવિત છે.’^૨ પણ તેથી બિલકું જ તો નહિ હોય? પ્રબોધચંદ્રોદય આદિ પ્રબોધવાળા ગ્રંથોના મંપક,^૩ એવન, વગેરેને કારણે ‘જ્ઞાન’ના અર્થમાં કવિ પોતાની રચનામાં ‘પ્રબોધ’ શબ્દ યોજ્યો રહે છે અને તક મળે પ્રબોધવાળા એકાદ ગ્રંથનો અનુવાદ પણ કરી દે છે. ‘પ્રબોધચંદ્રોદયનું’ અંતિમ પરિણામ “પ્રબોધ-પ્રકાશ” છે; બદલે એ બન્ને નામો પર્યાયરૂપ જ છે. —એવું સંપાદકનું વિધાન યરોગર છે, કેમકે બીમે પર્યાય ગણીતે જ પોતાની રચનાનું નામકરણ કર્યું છે, બદલે પછી એની પાછળ એનો થોડીક મૌલિકતા દાખવવાનો આશય હોય.

૧ જો આ મોનિયર નિલિયમ્સના કોશમાં ‘પ્રબોધ’.

૨ પ્રબોધપ્રકાશ—પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૧.

પણ આ પ્રબોધાદિ નામો મૌલિક નહિ, પણ અનુકરણિયાં અને ઉછીનાં લેવાયેલાં છે એમાં ઉપર ૨૭૪ કરેલી પ્રબોધ શબ્દવાળા નામના અર્થોની યાદી જોયા પછી શંકા રહેતી નથી. સંસ્કૃત આધ્યાત્મિક અર્થોનું સેવન કરનાર વર્ગે (સંભવતઃ વૈષ્ણવોએ) આ 'પ્રબોધ' શબ્દની આપણે ત્યાં ફેરફાર કરી લાગે છે. એ પ્રથમ શરૂ કરનાર માંડણ કે બીમ તે નિશ્ચિતપણે કહેવું મુશ્કેલ છે, કેમકે બીમની પેઠે માંડણની કૃતિની સ્પષ્ટ રચના સાલ આપણી જાણમાં નથી, બીમની કૃતિઓની ભેગી નકલો ગુ. વ. સો. ની જે એક હપ્રમાં^૧ ભેગી મળે છે એ સં. ૧૫૭૪ માં થયેલી છે તે ઉપરથી કાંઈ નહિ તો છેવટ બને સમકાલીન હશે એટલું તો સમજાય છે. પણ બીમમાંથી કાઢેલા અંથનામમાં 'પ્રબોધ' શબ્દ પહેલો દાખલ કર્યો એ નક્કી કરવું એ અહીં આપણી જરૂરિયાત નથી. આપણે એટલું નક્કીપણે જોઈ શકીએ તો બસ છે કે (૧) 'સદુક્તિ'ના અર્થમાં માંડણે 'પ્રબોધ' યોજી 'પ્રબોધબત્રીસી' લખીને પ્રચલિત કહેવતો, ઉખાણા, લોકાક્રિત, દટાંત વગેરેને પણ બહુ કરવાની પ્રથમ પ્રણાલિકા પાડી. અને (૨) બીમે જ્ઞાનના અર્થમાં 'પ્રબોધ' સંસ્કૃતમાં યોગ્ય છે અને જ્ઞાનઅર્થના નામ પ્રબોધાદિ હોય તો સારાં લાગે એ ખ્યાલ પોતાના અનુવાદઅર્થ 'પ્રબોધ-પ્રકાશ'થી પુરૂ કર્યો.

માંડણને ચીલે ચાલીને તથા સૈકા પછી હમારામ કવિએ 'પ્રબોધબાવની'ની રચના કરી, એ હકીકત તરફ હમણાં જ ઉપર ધ્યાન ખેંચ્યું છે, પણ વચગાળામાં લોકાક્રિતઓને આ રીતે લઠાવવાનું કામ કવિઓએ નથી કર્યું એમ નહિ. પણ એવા સદુક્તિ-સંગ્રહોને માંડણદયારામ પેઠે એમણે પ્રબોધાદિ અર્થનામ આપીને ૨૭૪ કરવાને બદલે ઉક્તિઓને પોતાની રચનાઓમાં પ્રસંગોપાત્ત ગૂંથી સંતોષ માન્યો છે. સંમળના 'રાવણમદોદરીસંવાદ'માં બધી નાતોના પ્રતિનિધિઓ એક પછી એક રાવણ આગળ પોતાનો

૧ ગુ. વ. સો. હપ્ર ૫૫૨. વીમત માટે જુઓ 'કવીશ્વર દલપતરામ હસ્તલિખિત પુસ્તક સંગ્રહની સૂચિ' પૃ. ૧૬૯-૧૭૦.

મત્ દર્શાવે. તેમના પ્રત્યેકનાં વચનો કોઈ ને કોઈ કહેવતથી પૂરાં થાય છે. શામળની પેહેલાં શ્રીધર જનાગઢવાળાએ 'રાવણ્યમદોદરી-સંવાદ'માં મોટા પ્રમાણમાં કહેવતો ગૂંથી હતી. એમાં એ માંડણની જેમ, ઉખાણાને પદ્યધમાં વણી લેવાની પોતાની ટેવ વિશે કહે પણ છે:

મધ ઉખાણા અતિધણા કીધા કવિત મજારિ.

શ્રીધર અને શામળ વચ્ચે અખાએ પણ પ્રચલિત ઉખાણાને અપનાવવામાં સારી હથોટી બતાવી છે. શામળના 'પ્રમદા બુદ્ધિ પાત્રીએ' કે 'કર્મરોટમાં ગંગ છે' જેવા અંતવાળા છંદપાઓ પણ પ્રબોધવાળી રચનાના જ પ્રકાર છે. આપણા કવિઓની આ પ્રવૃત્તિમાં કશું વધારેપડ્યું કે આશ્ચર્યકારક નથી. કવિતા માત્રની આ એક ખાસિયત છે કે સંપૂર્ણતાને 'પામેલા ઉદ્ગારો તે શૂત-કાળના કહાપણના શ્રવંત અવશેષરૂપ હોઈ તેમને પોતાનામાં સમાવી લેવા, સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં' આ પ્રવૃત્તિને 'લોકોક્તિઅલંકાર'નું 'મોડું' નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે.

૧ સર૦ કુવલયાનન્દ (જિ. પ્રે.) પૃ. ૧૬૧.

૨ કવિ પોતાની તરફથી નવી સર્જિત ઉમેરે તો તેને 'અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર' કહે છે. પણ કેટલીકવાર અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર તે લોકોક્તિઅલંકાર પણ હોવાનો સંભવ છે, માત્ર આપણે દરતાને લીધે તે નક્કી કરવાની સ્થિતિમાં હોતા નથી. 'ભાલિકાગિમિત્ર'માં 'મિત્રરુચેર્જનસ્ય...' એવો પ્રયોગ કરનાર કાલિદાસ 'શ્લુષંસ'માં મિત્રરુચિર્હિ લોકઃ કહે છે ત્યારે ત્યાં એણે અર્થાન્તર-ન્યાસ અલંકાર યોગ્યો એમ કહેલી વખતે આપણે એ સંભાવના ખ્યાલ બહાર રાખવી જોઈએ નહિ કે તે માત્ર પ્રચલિત લોકોક્તિ પણ હોય. સમયના અંતરને કારણે આ સંભાવનાનો વિવેક પણ એટલી ઘટ સુધી હ્રાસ યઈ નય છે કે અખાની જાણતમાં કહેવામાં આવે છે તેમ વિવેચકો પણ કહેવા માંડે છે કે જુઓ, આ કવિની કેટલી ઉક્તિઓ પાછળથી લોકોક્તિરૂપ બની ગઈ છે. ઉપર નિર્દેશોલા વિવેક દાખવતાં આપણા મહાન કવિઓની કીર્તિને આંચ આવશે એવો ભય કોઈએ રાખવો નહિ. કેમકે કવિતામાં સારું નવું સર્જવું એ જોટલી કીમતી સેવા છે તેટલી જ સારું જૂનું સાચવી લેવું તે પણ છે.

અખાના સમકાલીન નરહરિનું ‘પ્રબોધમંજરી’ કાવ્ય માંડણની ‘પ્રબોધવત્રીસી’ પેઠે સદ્વૃત્તિસંચય નરહરિ અને અખો કરવાના આશયથી રચાયું નથી, પણ ‘પ્રબોધ-પ્રકાશ’ જેમ જીમનું અનુદિત જ્ઞાનનું કાવ્ય છે, તેમ ‘પ્રબોધમંજરી’ એ એક સ્વતંત્ર જ્ઞાનનું કાવ્ય છે.

પણ જેમ માંડણની ‘પ્રબોધવત્રીસી’ની અખાની દવિતા ઉપર મોટી અસર ■ તેમ, નરહરિની ‘પ્રબોધમંજરી’ ને પણ અખાની રચનાઓ સાથે સંબંધ છે. આ કૃતિની ગ્રંથા સાલ હસ્તપ્રતોમાં નોંધાઈ નથી એટલે અખાએ કાવ્ય કરવા માડયા તે પહેલાં એ ગ્રંથાઈ કે પછીથી તે જાણવું મુશ્કેલ છે. નરહરિના મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથો સં. ૧૬૮૦ એટલે કે ‘અખેગીતા’ની ગ્રંથાથી પચીસ વરસ પહેલાં રચાઈ ચૂક્યા હતા: ‘જ્ઞાનગીતા’ સં. ૧૬૭૨, ‘વસિષ્ઠસારગીતા’ સં. ૧૬૭૪, ‘ભગવદ્ગીતા’ સં. ૧૬૭૭. એટલે અખાનો એ સમકાલીન હોવા છતાં હમરે મોટો અને કવિનાક્ષેત્રમાં પુરાગામી હોય તો એ અસંભવિત નથી. જો કે તેના ‘હસ્તામલક’ની ગ્રંથા સાલમાં શનકનો આંકડો ૧૭ છે એથી એનું આયુષ્ય કીકડીક લાંબું પહોંચ્યું હોય અને કવનકાળ પણ લાંબો હોય એમ માનવું રહે છે. આપણને લાગેવળગે છે એવો નરહરિ-અખાની જુદીજુદી કૃતિઓના પૌર્વાપયનો પ્રશ્ન, એટલે કે અખો નરહરિ પામેથી કાંઈ શીખ્યો હોવાની સંભાવનાનો પ્રશ્ન, તે તો ‘હસ્તામલક’ની તારીખથી મુશ્કેલ બને છે જ. છતાં ‘પ્રબોધમંજરી’ને અંતે નરહરિ જે એમ કહે છે કે

નિમિત્ત માત્ર તે નરહરિદાસ, કર્ણ પુરુષોત્તમ અખિનારા.

(૧૩૦૪૬)

તે ઉદ્દગારને ‘અખેગીતા’ની અંતની પંક્તિ મળતી આવે છે:

અખાને શિર નિમિત્ત રેવું ધમ્મક દુતી અનંતરે.

(ક. ૪૦)

એ જોતાં અખાનો હિંદુગાર તે નરહરિના હિંદુગારનો પડધો છે એમ લાગે છે. અખાની પંક્તિ વધારે સારી છે. પોતાને નિમિત્ત બનાવી અનતે પોતાની ઇચ્છાને સતોષી એ રીતે મૂકવાથી નરહરિની સાદી વાત વધારે આકર્ષક બની શકી છે. પણ એટલું જ એક કારણ નથી. ‘અખેગીતા’ સં. ૧૭૦૫ માં રચાઈ. ‘પ્રબોધમંજરી’ તે પહેલાં રચાઈ હોવી જોઈએ, કેમકે નરહરિની કૃતિઓમાં પણ તે ‘ભગવદ્ગીતા’ (સં. ૧૬૭૭) થી બહુ દૂરની રચના હોય એમ લાગતું નથી. ‘પ્રબોધમંજરી’માં શ્લોક ૩૭ થી સંતનાં લક્ષણ નરહરિએ આપ્યાં છે. નરહરિએ ‘સંતલક્ષણ’ નામે ૬૩વાં, ૫૬ અને વચ્ચે સંગૃહીત શ્લોકના ઉતારા (જેને અવલંબીને છૂટા અનુવાદમાં ક્યારેક એનું કાવ્ય આગળ વધે છે)—એ રીતે કૃતિ રચેલી છે. તેની લખાવટ અને વિચારપરિપાક ‘પ્રબોધમંજરી’ કરતાં તે પાછળની કૃતિ હોવાના ખ્યાલને દૃઢ કરે છે. સંભવ છે કે ‘પ્રબોધમંજરી’માં સંતનાં લક્ષણો ગાયા પછી એ વિષયને બહલાવી આખી એક સ્વતંત્ર કૃતિ રચવા એ પ્રેરણો હોય. હવે અખાએ પણ ‘સંતલક્ષણ’ (અથવા ‘કૃષ્ણઉદ્ધવનો સંવાદ’) નામે કાવ્ય રચ્યું છે જે હમણાં જ માગ જોવામાં આવ્યું. અખાએ આવી કોઈ કૃતિ રચી છે કે કેમ તેનો અણસારો સુધ્ધાં આજ સુધી આપણને ન હતો. એની ચર્ચા આગળ અખાની કૃતિઓની ચર્ચા કરતી વખતે થશે. આ ‘સંતલક્ષણ’ અખાની લાક્ષણિક શક્તિનો પરિચય કરાવે છે, છતાં આરંભની કૃતિ લાગે છે. નરહરિની પરિપક્વ રચના—‘સંતલક્ષણ’ કાવ્ય—જેની હમણાં જોઈશું તેમ અખા ઉપર સારી એવી અસર છે—તેની આગળ અખાનું ‘સંતલક્ષણ’ સામાન્ય કાટિનું જ લાગે છે. અને તે, અખાએ પોનાથી મોટેરા કવિની કૃતિ ઉપરથી રચ્યું હોય તો એમાં નવાઈ પામવા જેવું નથી.

ઉપરની છેલ્લી વીગત (‘સંતલક્ષણ’ અંગેની) ને તેના કૃત્વ વિશે મતભેદને અવગણી રહે એમ સ્વીકારી, બાકી રાખીએ

૧ મુમુક્ષુઓનાં જીર્ણોદ્ધાર પોતપોતાની સગવડ માટે આવી લક્ષણોની ટીપો વેચાર કરી ગેખી રાખવાં હોય એ અસંભવિત નથી. એ દષ્ટિએ અખાના ‘સંતલક્ષણ’ની સંક્ષિપ્તતા (કલ ૩૨ શ્લોક) નોંધપાત્ર છે.

તોપણ નરહરિની ગ્યનાઓનેા લાભ અખાને મળ્યો છે એમ માનવાને ધૂતું કારણ રહે છે.

નરહરિના 'સ નલક્ષણ' (૫૬ ૯)ની છેલ્લી એ પંક્તિઓ જુઓ!

તે હરિ જોલિ હરી સામલિ, નીરવર હરી નેઇ,
કહિ નરહરી હરી ચીતવિ, સદ્ગુર સંત હોઈ ?

તેમાની પ્રથમ પંક્તિ જોડે

હરિ કહે એ સામજે હરિ, હરિને સોપે તન
(‘અખેગીતા’ ૬ ૧૧.)

૧ ગુ વ સો હપ્ર—૩૨૮—તેમાથી ચોટોક અંશ નમૂના દાખલ ઉતારે છે, જે જિજ્ઞાસુને તે સમયની બાપાની અને નરહરિ-અખાના સબધની સમજણમા ઉપયોગમા આવશે —

કહિ નરહરી સહુ સામલ, એ સવના લક્ષણ કહા,
ગુરુ બની કરવા સતસચિ વીરલિ જ્યોગે સિ લલા ૧૦

■ કડબા ૧૦ ॥

રામ શોક રામચી ॥

સવ તે તદ્દમ્યો જણલે જે રહીત અભ્યાનન,
હતથ શોક ન સબલિ સુષ્ટિ સધલિ સમાન સત ૧
કીધા કરિ સર્વબૂતનિ, ડોહ ન કરિ લગાર,
ક્ષમા થરિ મનની વીધિ, ડિચરિ સત્વસાર સત ૨
કામકોધ ન પરભલિ, ત્રપ્ત્યામદત્યાગ.
જ્ઞાનવીજ્ઞાન રુદિ થરિ, બર્જાં નેગ નેગ વૈરાગ. સત ૩
બ્રહ્મસૂધારસ અનુભવિ, ત્યજિ વાદવિવાદ,
સદગ ચત્ય માહિ રદિ, સુષ્ટિ સબદ અનાદાદ સત ૪
પરમ જ્યોત પર બિરમિ અહનિશિ લડવીન,
પરમાનદ પ્રગટ સદા ભાવ ન ડાપજિ ન્યન. સત ૫
નીરવિ નીરવર આત્મા, પ્રોઅ અપ્રીએ ન કોઇ,
કરિ ઉપકાર તે સર્વનિ જ દાતાદા હરી નેઇ. સત ૬
રવળી નીંદા દ વ ત્યજિ, સુધૃષ સમાન,
સત્રુ મીત્ર વ્યથ લેવિ, બજિ એક ભગવાન. સત ૭
તે હરી જોલિ હરી સામલિ, નીરવર હરી નેઇ,
કહિ નરહરી હરી ચીતવિ, સદ્ગુર સત સોઇ. સત ૮

॥ ૫૬ ॥ ૮ ॥

એ અખાનું વર્ણન સરખાવે. નરહરિનો 'નીરંતર' શબ્દ પણ અર્થવિસ્તારથી 'અખેગીતા'માં તરત પછીની પંક્તિમાં 'નિત્ય રાસ નારાયણનો દેખે તે અનંત અપાર' એ રીતે પ્રતિધ્વનિત થાય છે. નરહરિની બીજી પંક્તિમાંના હરિ, ગુરુ અને સંત-તેમનો 'અખેગીતા'ના લગભગ પ્રત્યેક કડવાને અતે આવતા 'મેવો હરિ-ગુરુ-સંતને'માં સમાસ થયેલો જોવામાં આવે છે એ જ કાવ્ય (કડવું ૧૧) માં નરહરિ એક ઉપમા વાપરે છે :

ન્યમ રાદ કાલિં નીર નીરમલ, આકાશ સોલિ અતીધણું.

તે અખાના 'અનુભવગિંદુ' (કડી ૧૫), અને 'ગુરુશિષ્ય-સંવાદ' (૪-૨૬અઆ)માંના વર્ણન જોડે સરખાવવા જેવી છે.

ઉપરાંત પાદટીપમાં ઉતારેલા નરહરિના કાવ્યખંડમાં સંતનું વર્ણન છે તેની જોડે 'અખેગીતા'—કડવા૧૧માંનું લક્ષ્યનું વર્ણન સરખાવવા જેવું છે. અલગત, અખાની કાવ્યવાણીમાં જે ચમક છે તે

શ્લોક ૧૧

સંસાનમાંથી કર્મણી, દેવં ચ વાચનામદત્ત
મેવત્ સર્વં ક્ષત્યં ન્યાતી, સત્સંગેન ક્ષણેભયી ॥ ૧૨ ॥
સત્સંગેન પરં પ્રાપ્ય ફરનરં તરતે ચીરાત્ ॥
તસ્માત્ મનઃ પ્રન્યત્નેન સત્સંગં સતતં કુરુ ॥ ૧૩ ॥

દેશી ચાલતી ॥

વક્રી વક્રી કીજી સંતનું સંગજી પરમસ સાધિં તુ લાગિ રંગજી;
દેહબંધ કેરુ હુઇ ભંગજી, યાઈ શીનલ સધલાં અંગજી. ૧

દોલ ૧૧

અંગ સધલાં યાઈ શીનલ, નીજ બોધ રુદિ ડપજિં;
તે અલ્પીલાનિં ઇમ છંદિ, ન્યમ બૂધગ કંચૂકી ત્યજિ. ૨
ન્યમ રાદકાલિં નીર નીરમલ, આકાશ સોલિ અતી ધણું,
ત્યમ ભવદૂષ વામિ માહામુષ પામિ, એહ રૂઢ સંતસંગ તણું. ૩
પરપંચનિં પેલિ નહીં વરવરું રાધિ અંત,
તેહનિ હરપ સોક ન કંભનિ, જેહનિં મ્યલ્યા સદ્ગુર સંત. ૪
બાઈ લક્ષ એહવું રાપીઈ, ન્યમ ક્ષીટ ભમરી ધ્યાન,
ઇમ સંગત્ય કરનાં સંતની, પ્રગટિ બ્રહ્મમાં. ૫ વગેરે વગેરે,

નરહરિમાં નથી, પણ અખાને નરહરિ જેવો પુરોગામી મળી ગમે છે અને તેના ખલા ઉપર એ ઊભો છે એ વાત પણ બહુવાની નથી.

નરહરિ 'સંતલક્ષણ' કાવ્યને અખો કાવ્યના બહિરંગ પરત્વે પણ એકમે બાબતમાં અનુસરે છે: (૧) 'સંતલક્ષણ'—કડવામાં છે પણ વચ્ચે વચ્ચે પદો આવે છે. 'અખેગીતા'ની રચના પણ એવી જ છે ચાલીસ કડવાં અને ~~વચ્ચેવચ્ચે~~ મૂકેલાં એવાં દસ પદ, બીજું, (૨) 'સંતલક્ષણ'માં કડવાં અને પદ ઉપરાંત કયાંક કયાંક સંસ્કૃત શ્લોક પણ ઉદ્ધૃત કરેલ છે. અખાનો 'ગુરુશિષ્યસંવાદ' તે અમુક વિચારણા ઉપરના બાબત જેવો જ છે, એમ એની અંદરના જ્ઞાનસંભાર ઉપરથી લાગ્યાં કરે એવું છે. હમણાં અચાનક જૂતાગઢના વૃદ્ધ વેદાન્તવિદ અને અખાના ખંતીલા અભ્યાસી વકીલ મોતીલાલ રવિશંકર ઘોડા પાસેથી જાણવા મળ્યું કે તેમની માલિકીની પ્રતમાં સંસ્કૃત શ્લોકો પણ મળે છે. કૃતિને અંતે કવિનું પોતાનું વચન પણ એમની પાસેની પ્રતમાં આ પ્રમાણે છે:—

બસે ચાલીસ છે ગ્રામે, મધ સંધીતનારે શ્લોક ચૌદ
એટલે કે 'ગુરુશિષ્યસંવાદ' માં કવિએ વચ્ચે ચૌદ સંસ્કૃત શ્લોક પણ ઉતાપ્યાં છે. આ પ્રકૃતિને નરહરિ ઉપરથી જ અખો અનુસર્યો હશે એમ કહેવાનો આશય નથી. ~~એટલું જ કહેવાનું છે~~ ૧

૧ 'સંમતિ' શબ્દ અભિપ્રેત હોવાની સંભાવના છે. આ પછીની પાંદડીપમાં 'કૃષ્ણલીલાકાવ્ય' (૪૦-૧૨૭)નો ઉતારો સરખાવો.

૨ નરહરિ પહેલાં પણ આ પ્રકૃતિ જૂનાં કાવ્યોમાં નેષા મળશે. ઉ, ત, કાયસ્થ કવિ કેશવરામ 'શ્રીકૃષ્ણલીલાકાવ્ય'ને અંતે કહે છે તે જુઓ:

સંમતિકારણે આલ્યા શ્લોક, તેહનો દોષ મ દેસો લોક.

હીરે જડયું સોહે હેમ, પ્રાકૃત ઉપરે" પરકયું તેમ.

સતાવન શ્રીભાગવત, રૂપક છે ત્રેવીસ,

સોલસ સ્વયંકૃત સંસ્કૃત, જમલો કથા જગદીશ.

(સર્ગ ૪૦ : ૧૨૭, ૧૨૮)

પ્રેમાનંદના 'નળાખ્યાન'માં પણ બાહુકવાળા પ્રસંગમાં સંસ્કૃત શ્લોક (આતપે ધતિમતા સદ વધ્યા વાગો) આવે છે એ પ્રસિદ્ધ છે.

અખાની લેખનપદ્ધતિ તે ઉડઝૂડિયા અથવા શિષ્ટ સંબંધ વાપરું તો.
“મૌલિક” નથી પણ પરંપરાપુષ્ટ છે.

અખાએ પરંપરાને અનુસરવામાં વિવેક પણ સારો દાખવ્યો છે. નરહરિ ‘પ્રબોધમંજરી’માં અને શ્રીધર ‘રાવણમંદોદરી-સંવાદ’માં આઠચરણી ચોપાઈનો એકમ સ્વીકારે છે, ૨ પણ અખાએ છચરણી ચોપાઈનો માંડણે ચોળેલો એકમ સ્વીકાર્યું

૧ નરસિંહ અને અખામાં સામ્ય છે તે પણ વિચારણા વાચકથી ગ્રાસ રતી રાકે એવાં નથી. આગળ ઉપર નોંધ્યું છે તેમ નરસિંહનું પ્રભાવિયું- ‘ભગીને નેડે તો’ અને અખાનું પદ- ‘આજ આનંદ મારા અંગમાં ઉપ-પો’ મળતા આવે છે. ઉપરાંત સરખાવો નરસિંહનું ‘બલદલકાં કરે બહા પાસે’ અને અખાનું- ‘માન-સાચમાં સંબંધ-ઉચ્ચારે, -તે તુજ જેવા સાથે લટકાં કરે’ (‘મિત્ર વિ.’ ૨૫૩૪૪). નરસિંહનું ‘મંગ અખડ કરી’ સંબંધે ફરી અખામાં ‘અખડ છે પણ મંચની’ (પદ ૪૪) ફરી આપણને ભટકાવ છે. પણ આને અસર લેખે ન અણની રાકાવ. હું તો તેને જૂનાનો પડથો માત્ર ગણું. પણ આપણો મુદ્દો અહીં એટલો જ છે કે અખો પરંપરાપુષ્ટ કવિ છે. નરસિંહથી એ નજીકાર ૧૧. ‘નીચલુ કથતાં કબીરને પ્રમથો, સગુણ ગાતાં નરસે રે મહેતો’ એમ એ એક અપ્રસિદ્ધ પદમાં કહે છે. (કાં ૩૦ સં ૬૩ ૧૪૬) ..ઉપર અસર અને પદધાની વાત કરી તેના અનુસંધાનમાં આટલુંક: ‘તે ઉચ્ચ પામે વામણ’ (૩૬૦આ) એ પંક્તિ કાલિદાસની ‘ગ્રાંજીલખ્યે પળે લોમાડુદ્ધાહુરિવ વામન: ૧’ એ ઉક્તિનો પડથો છે અને અખાને કાલિદાસ પરિચિત હોતા એમ હું ન કહું. કેટલીક વસ્તુઓ આકસ્મિક રીતે સરખી નીકળી આવે. સરખાવો હજી મઈ કાવના અમેરિકન કવિ લૉગકેડોનું વચન ‘Art is long and time is fleeting’ અખાના ‘લોંગો લેખ ને યોધું આપણું’ (પદ ૩૧) સથે.

૨ શ્રીધરે આઠચરણી ચોપાઈનો એકમ સ્વીકાર્યો એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય ૧૧ તે રાવણ અને મંદોદરીની પ્રત્યેક ઉક્તિ આઠ પંક્તિની હોવાને કારણે, તેમ જ કાવ્યારબે રાવણની ઉક્તિ પદોર્વાની ‘ગણપતિ ગણ ભાખીસ ભારતી’ એ પંક્તિઓ પણ આઠ છે અને આગળ બહા-ઉચ્ચરની ઉક્તિઓમાં પણ એકંદરે આઠ આઠના અંડ અભિપ્રેત હોવાને કારણે.

‘પ્રબોધમંજરી’ સર્ગ ૩ કૃતિ હોઈ અંતે કવિનામસંકીર્તન થાય તો એ ખસ ગણાય. પણ નરહરિ ૧૧ આઠ પંક્તિએ એકવાર ‘નરહરિ’

પસદ કર્યું છે ઉપર આપણે જોયું તેમ મને મુક્તકન્યાના કરવાની હોઈ ચાગ્યરણુનું માપ ટૂંક અને આદતું કદાચ લાણુ પડત, છ ચણુનો ધાટ માપસગનો છે.

ઉપર આપણે મહિંગ પત્તે માડણ અને અખામા શા સામ્ય છે તે વીગતે જોયા છે. વધારે માંડણ અને અખામાં આશ્ચર્યકારક સામ્ય તો બનેલી કવિતા-અંતરગત સામ્ય ના અંતરગ પત્તે જોવા મળે છે છટી-છવાઈ કેટલીક પંક્તિઓ બંનેમાં સરખી હોય તેની ઉપર આપણે દલીલ ન ચર્ચી સકીએ, કેમકે બંને જણાએ

૩ 'નરહર' હદમાં વાપી છે, જે બતાવી આપે છે કે એણે આઠ લીટીનો એકમ રચીકર્યો છે. ૫૧ ૫૨૦ પંક્તિના એ કાવ્યના આઠ પંક્તિના ૬૫ એકમ થાય શ્રી લોગીલાલ જ. સાહેસરાએ 'સાદિય' (વર્ષ ૨૧-૩)માં એક જૂની પ્રવૃત્તિ વપરથી ૧૯૫૨ની વાચના જોતા આવા આઠ આઠ પંક્તિના ૩૪ નેટવા એકમ મળી રહે છે. બાકીનામાં 'નરહરિ' શબ્દ આઠ જ પંક્તિને છેડે એક નહિ પણ ચદ્વાતદ્વા આવે છે તે કવિની સિધ્ધિતા પણ દોષ. પણ નરહરિને આઠચરણી માપ એક દરે અભિવેદ છે એવી સલાવના હું આગળ ધકે છું તે એ વપરથી કે ચારચરણી માપ હોત તો તે કવિનામોદરેખ ૧૭૦ વાર આવેલી હોત, પણ છે ત્યારે માત્ર ૫૫ વાર આઠચરણી પ્રમાણે ૬૫ વાર જોઈએ આ દૃષ્ટિએ 'પ્રમોદમજરી'ની વાચનાની શુદ્ધિનો પ્રતિપાસવા જેવો છે. કડીઓની દેરફેર અને 'સત સગે દરી પરમદ' (કડી ૫૦, શ્રુ વ. સો. દ્વપ્ર ૩૪૩ નો પાઠ) જેવા દાખલામાં 'સતસમિ નરહરિ પ્રમદ' એ પ્રકારની કવિનામોદરેખા સલાવનાએ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. શ્રી સાહેસરાવાની વાચના તે લિખિત શ્રી રામાનુજવેંચુવેન' હોઈ ૩૭ મી કડીમાં 'લક્ષણ કર્તુ વૈષ્ણવના નેદ' છે (શ્રુ વ. સો. દ્વપ્ર ૩૪૩ મા પણ તેમ જ છે) તેને બદલે પ્રભાસપાટણના મારા નિત્ર શ્રી. હરિસ કર પ્રભાસ કર સાર્થકે મેંજવેલાં એક પ્રતમા જોતા 'લક્ષણ કર્તુ મંતનાં નેદ' પાઠ મળે છે તે, નરહરિએ 'સતલક્ષણ' માળ્ય લખ્યું છે એ માદ કરતા, સાચો હોવા સભવ છે. આવી નાની વસ્તુઓ પરથી કવિના સપ્રદાયાદિ વિશે 'ઇતિદાસો' રચાતા હોઈ તેમનું મદતર સારુ એક છે.

પ્રચલિત લોકોક્તિઓ અપનાવવાને પરિણામે તેમ થયું હોય. માંડણ તો પ્રતિસાપૂર્વક લોકોક્તિઓનો સંચય જ કરે છે, એટલે એવા સામાન્ય સામ્યને આધારે આપણે બોલી બીજીએ કે, 'જુઓ, અખાએ આ પંક્તિ માંડણમાંથી લીધી છે !' તો તે ન્યાયયુક્ત ન ગણાય; પરંતુ જો કેટલુંક એવું અખામાં મળી આવે, દા. ત. બેચાર વાત બેગી કરીને માંડણે જેમ મૂકી હોય તેમ જ—તે ક્રમમાં જ—અખો પણ મૂકે, તો તે તેણે માંડણમાંથી લીધી હશે અથવા માંડણ પછીના દોઢ સૈકામાં લોકપ્રચાર પામી અખાના કાન સુધી પહોંચી હશે એમ માનવાને આપણને કારણ રહે. પણ આપણે જોઈશું તેમ માંડણમાંથી કેટલુંક તો અત્યારનો કોલેજોમાં પ્રચલિત એક પ્રયોગ વાપરું તો, 'બેકું ને બેકું' અખાએ ઉપાડીને પોતાની ગ્યનામાં મૂકી દીધું છે. તે ઉપરાંત વિચારસરણી પણ બનેલી ઘણી રીતે સરખી આવે છે. તથા અખાને માંડણની કવિતાનો ગાઢ સંપર્ક હોવો જોઈએ એમાં સંશય રહેતો નથી. એ જોવા માટે પહેલાં તો આપણે છૂટક સામ્યો તરફ નજર કરીએ :

આગઈ કવિ ગ્યા મોટા કવિ ✓
જે બોલઈ તે વાણી નવી.

(૧)

ખિણ સાંભલવા શ્રોતા મિલ્યા,
જણે તિલ કોદ્રવમાં બલ્યા; ✓
તેહની ઘયસિ ન ધાણી હોઈ,
વાંચિ બ્યાસ, ન બજઈ કોઈ.

(૩)

સસરો અંધ નઈ વહુ સરગદ ✓

(૧૪)

તાહરી માયા તંદ જ લહઈ
(૨૦આ)

ઘોડઈ ચડચા નવિ કલઈ,
ચડિ ગાધિ સહુ જોવા મિલઈ.

(૮૩૪૪)

કવિતા ધણા કવિ કવી ગયા,
અઘાધિ કવે પ્રત્યક્ષ રહ્યા.

(૨૧અઆ)

અધે અંધ અધારે મહ્યા,
જેમ તલમાં કોદરા મહ્યા. ✓
ઘેંસ ન યાય ન યાય ધાણી.

(૧૩૫અઆઈ)

આધળો સસરો જે સણગદ વહુ

(૧૩૬અ)

તેની વાન તો તેહજ લહે.

(૧૦૫૦)

દોસે કુલુદિ બેસે ગધે.

(૩૨આ)

પાપમતી નહ મદિરા પીધ
વડકણી વહુ નહ પીયપક્ષ કીધ
(૧૦૧અઆ)

પરણી નારી તજી વનિ ગયુ,
આલસ અંગિ તપસી થયુ;
કામળાણુ ન સહ્યુ ભલવી,
રૂઢવડતી સ્ત્રી આણી નવી.
શ્વાન ભસાવઇ દીડધ ચહ્યુ,
બાહરિ ન ગ્યુ, ધર ન રૂપી સહ્યુ.
(૧૦૩અ-બ)

બાંધી પાદાબ્જુ ભણુ કિમ તરધ ?
(૧૩૭ઇ)

હરિ વારણુ હરિ કેવળ લીલ
એ કાંટિ કાંટુ કાઢીલ.
(૧૬૦ક)

ચમ હીરે હીરે વેધીલ.
(૪૦૨ઈ)

કમરિ કટારી દીક કપરિ કિસી ?
(૧૮૯જી)

કોઇ ન કંધ ઉતારઇ બારે
(૨૨૯ઈ)

હુ દરા ન છાંડૂ પાખંડ
(૨૬૧ઈ)

સાચું જૂઠું ભણી ગયુ
(૩૫૨આ)

ખટદશાંતિ જૂજૂઆ ધણી
(૩૬૭અ)

વિણુ બખધ ગઈ વિરાધિ.
(૫૬૬ઇ)

એ તાં પછી સગુરુ શું કહઇ,
જુ ગરીબ, દોહું ચઈ રહઇ ?
(૪૯૨જી)

હવઇ મ પૂજીસ એ વલોવલી.
(૫૭૦ઇ)

વડકણી વહુએ દીકરો જમ્યો.
(૧)

અંગ આજસ ને તપસી થયો,
ધર મેલીને વનમાં ગયો.
કામળાણુ ન સહ્યો ભળવી,
રૂઢવડતી એકે આણી નવી.
શ્વાન ભસાવે હીરે છંચો,
અખા હમ્યો નહિને ધર ન વરખ્યો.
(૬૫૫અ-બ)

કંઠે ગ્રાણુ સહે ક્યમ તરી ?
(૧૨આ)

અખા વસ્તુ સરીખા યાય,
તો હીરે હીરે વિધાય.
(૪૧૨જી)

વઢે દીકે ને કટારી કહે
(૨૯૬જી)

એને રકંધ લઈ છોટાં સખા.
(૨૪૪બ)

તેહનાં ચયાં પાખંડ છડું.
(અખેગીતા ૨૬)

ચાંચું ન ચાવે અખો અભણુ.
(૧૬૬ઇ)

ખટદશાંતિ જૂજૂવા મતા,
(૩અ)

ઓષધવણી ભયે બ્યાચ્ય
(૫જી)

ધરણ ભળદને ધાલી નાય.
(પાકાંતર '૧૬૭આ'નું)

રખે અખા કો પૂછો ફરી.
(૮૦જી)

આ અવતરણોમાંથી કેટલાંક તો ઉપર કહ્યું છે તેમ ચાલતી આવતી કહેવતોના બનેલો ઉપયોગ કરેલો એમ મુશ્કેલી છે. નીચેનાં અવતરણો એથી વધારે કાંઈ જ મુશ્કેલી નથી:

શુભિ મરિ તુ વિષ કાં દોડ ? ગોળે મરે કાં શોલે વખ ?
(૧૬૭) (૩૧૨)

કીની વાત ગળી ચોપડી. ગળી ચોપડી સધળી વાત.
(૩૬૬૪) (૫૮૦૩)

બીજી અખા રસાળી વાત.
(૧૦૬૬)

કાદી (૧૭) ફરદ હકમ નવિ ફરદ ફરે કાજ પલુ ન ફરે કમ.
(૫૪૦૭) (૩૦૬૬)

જેમ માંડણ અને નરસિંહમાં મળતાં સરખાં વચનો—

સાંધધ નવ નધ તુલધ તેર સાત સાંધુ વહાં તેર વટે.
(૫૪) (૫૪)

શ્યામ શકટતલિ ભાર વાહાય. શકટનો ભાર ન્યમ શ્યામ તાણે.
(૧૧૫૩) (૧૧૫૩)

પરથી એમ ન કહી શકાય કે માંડણે નરસિંહમાંથી વચનો ઉછીનાં લીધાં છે તેમ અખાની કહેવતો માટે પણ કહી શકાય. ચાલુ પરાસની ભાષામાંથી તે તે કવિએ પોતપોતાને ખપની કહેવતો પાડી હશે. પણ ઉપરના વિસ્તૃત ઉતારાઓ ઉપરથી અખા અને માંડણ વચ્ચે માત્ર છૂટક કહેવતો ખૂરતુ જ નહિ પણ વિશેષ સામ્ય—આરસેલીનું ને હથોડીનું સામ્ય—છે એ સમગ્રયુ હશે. હાટીઓની ટીઓ સરખી નીકળે છે તે કાંઈ અઠરમાતથી બની શકે નહિ.

બીજું માંડણને સામાજિક અને ખાસ કરીને ધાર્મિક દંબોને ઘાડા પાડતો સાંભળીએ છીએ ત્યારે તો ઘડીબર થાય છે કે આ અખો તો જોઈતો નથી. તીર્થ, મૂર્તિપૂજા, બ્યાસકયા-પોથી-પુરાણ, રુ, જપતપ, ગ્રહ, ભૂતપ્રેત વગેરેના વહેમ, જાચનીય ભેદ, ત્યાહિ વિદ્યો જેમાં અખો ખીલે છે તે જગ્યા જ ઉપર માંડણે ક્રેવાર અખાને પણ વિસારે મેલાવે એવા ચોટદાર—શબ્દોમાં હારો કર્યા છે. પણ એમાં ફર પણ છે. તીર્થ અને મૂર્તિપૂજા શો પ્રથમ જોઈએ:—

માંદિ મધલા, નહ કરિ સનાંન.
(૯૭અ)

માંદે મલ, હપરી મજાન.
(૨૯૦ આ)

તીરથ તીરથ માદાવમ ધણા,
ક્રિમ મન રાખું એ આપણા ?
રામનામ એક અંતરિ જૂઝ,
હું પરદુણ એક પરિ ગૂઝ,
(૪૬૮અઆકા)

ખનુ તીરથ મધ જોયા કરી
બારે બરસે ગોદાવરી
(૪૭૨અઆ)

ખનુ તીરથ કહિનાં કહિ તલા,
ધણા ધણા મમ પરદણા.
(૪૭૪ઈઈ)

અવની કીંહી નહિ તીરથ વિના
ગામિ ગામિ અવગાહી જના
(૪૮૫ઈઈ)

તીરથ વપમલ રાપી ચૂકવ્યાં.
અછતા દેવ કરિ નહ રેગવ્યા,
(૫૮૧ઈઈ)

પર હપગારિ પરિ પાદિ મમ.
(૨૧૮આ)

નાહિ જા નિર્મલ નણી મમ,
રેહરી રેહસું આતમ લંગ;
હું પ્રતિમા પર દેવલ નણુ.
પૂજ, ગિરિ ગિરિમણુ પાપાણુ.
(૨૧૪ઈ-ઠ)

અહુ પહુ તીરથિ આફલ્યુ.
(૫૯૬ઈ)

પોતાનાં પડખાં નવ હુવે,
દાડ ચામડાં મૂરખ હુવે,
(૧૦૫આ)

પખાળ્યા પવિત્ર કેમ થયો ?
(અપ્રકટ પદ ગુ. વ. એ. દ્વપ્ર ૧૧૬)

હુ તીરથ કા સામે જુએ ?
(૪૦૩અ)

અડસઠનુ અધિદેવન સદા,
તે નણે ઠજે કોટિ આપદા.
(૪૦૩ઈઈ)

તીરથ ફરી ફરી ચાકયા ચણું
(૬૨૭ઈ)

જો મુક્તિ વાછે માનવી
તો એ કાશી, એ નાદરી.
(૮૨અઆ)

તીર્થ કોટિ હરિજનને ચરણુ.
(૮૨અ)

તન તીરથ, હુ આતમ દેવ.
(૩૦૪આ)

(પત્યર એટલા પૂજે દેવ.
(૬૨૮આ)

રામ રડવડનાં કેને મળ્યો ?
(૮૩અ)

સજવાએ નજવાને ધડયો,
ને સજવો ફડે છે કે તું મને કાંક દે;
આ અખો ભગત એમ પૂછે છે

માતુ દેવ, મ માતુ પાપાણુ. ✓ કે તારી તે એક ફૂગી છે કે બે ?

(૨૧૧૭)

આટલી આકરી વાણીમાં એ તીર્થ^૧ અને મૂર્તિપૂજા વિશે કહે છે છતાં અખાની પેટે તીર્થનો-સદંતર વિરોધી નથી: 'ઇન્દ્રિય વશિ નહ તીર્થ મણી' એ યોગને તે 'મા પીરસણુધ મુદ્દસાલિ વિવાહ'^૨ એવો ગણાવે છે. દેવોની બાબતમાં માંડણુ વિષયનો^૩ (અથવા રામનો) આગ્રહી છે એ હકીકત ઊડીને આખે વળગે એવી છે; છતાં કાઈને વિષય સાથે મન માનતું ન હોય તો તે બીજી ઘણી છૂટ આપે છે, વહેતું મૂકે છે એમ જ કહેવું જોઈએ, કેમકે ઘણા દેવ પૂજવાની જ આ તો વાત યઈ.

વિષય નહીં તુ ઈશ્વર ધ્યાઈઈ, અથ જ્ઞાના ચરિત્ર આઈઈ,

નહીતરિ કોડિ તેત્રીસઈ દેવ, મન માનઈ તે કોજઈ સેવ. (૫૮૪-બ)

વળી એ જુદા જુદા દેવ તે આખરે તો એક હોઈ એક કરતાં બીજો ઊતરતો નથી એમ બતાવવા એ પ્રયત્ન કરે છે:

જ્ઞાના વિષય મહેશ્વર ઘડાં, એ ખાખરઈ ત્રવય પાંડડાં;

સૂચિઈ મૂલિ સર્વ સતોય, ઊલી કાં નધણી નિસિ પોય.

એક જ આખી રક્ષા આંતિ, જોયું સતિ મનિ ઝીલુંકે તી. (૪૮)

આતું બાંધેછોડતું વધણુ દોઢસો વરસ પછીના કવિ અખાને ગિલકૂલ પાલવતું નથી. શા કારણે એ ઘટના લક્ષ્યમાં લેવા જેવી ગણાય.

બ્યાસ, કયાશ્રવણુ, પોયાંપુરાણુ, ઇત્યાદિ વિશે હવે જોઈએ:

વેદ્યા વિષય અરથ નઈ ભોગ, વરતણુ બ્યાસ પુહુચિ પુરય ભોગ,

(૧૫૯અખા)

૧ આ સીટીઓ શ્રી. રામનારાયણુ વિશ્વનાથ પાકક પાસેથી મને સાંભળવા મળી છે. તેઓ કહે છે કે તેમના પિતાશ્રી એ ગાતા.

૨ ૨૦૧આ, ૨૦૧બ.

૩ જુઓ: ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૬૧, ૩૫૫, ૪૩૯, ૪૫૫-૬-૭, ૪૬૫, ૪૮૫-૬-૭, ૫૦૧-૨, ૫૪૮, ૫૫૬, ૬૨૨, ૬૪૪.

દેખાડઈ પોયાં આપડાં, એ રાવિ કાંણીનાં દુહડાં.
(૫૭૭૩૭)

નીપણ બાંધકા કલ્પિત ભેડી, વર સાથિ કાગિલ્લીની દોડિ;
માંદિ અર્થ પુરાણી લોધુ, આગિ સાપ ધંખાણ થયુ.
ભેયું કિમ હવઈ લાયુ બીડ, આ દિન કરતાં પાટાપીડ.
(૫૮૩અબ)

હડાં પુરતક કરી મહિ તવા એ ભેતાં અણુજડ ધઈ રહ્યા.
વેદપુરાણ નહ્યા અર્થ દોડિ, માંદિ આજુઆ પાંચ્યા ભેડિ,
લાગી સીખ તેણુધ તેહ તણી, પરમાંડવઈ પ્રીસઈ આપણી.
(૬૧૩અબ)

વલી વિપ્ર આમલિ આવેશિ, સૂતા હંકારા તિકાં દેશિ.
(૬૧૪અઆ)

ગુરુ—ટોંગી ગુરુ સામે પણ માંડણ કોકવાર રોપ કાલવે છે:

ભેયાં ધર દેકલ મઠ પાજાં, પાર ન ભણું એ ગુરુ તણાં.
(૬૦૦૭૭)

પણ એકંદરે એનું વલણ ગુરુ કરતાં શિષ્યનો વાંક કાઢવા તરફ વિશેષ છે. 'ગુરુ' માહાત્મ્ય પણ એ ગાય છે:

વલી વલી શું ગુરુ પામીઈ, વીન્દા ત્યાં મુઠ કિહાં બાંધીઈ ?
(૪૯૩૭૭)

કલિણ બોલઈ ગુરુ વારણપાજ. એ કહ્યે કોઈ બડે કાજ.
(૪૯૪અઆ)

સ્વર્ગ મૃત્યુ પાવાલી લોક, સગુરુ એક, બીજા સર્વ ફોક.
(૩૫૯ અઆ)

પોતામાં ઉત્સાહ ન હોય, પોતે ગળિયા બળદ જેવા ધઈ બેસવું હોય તો સગુરુ^૧ યદ્દનિય શું?—એ એનું વચન તો ઉપર આપણે જોઈ ગયા છીએ. ગુરુ ન ગમે તોપણ શું? એમ પણ એ કહે છે. પોતે જ પોતાના ગુરુ થવું. આ એ જમાના માટે એક મોટો વિચાર તે અખાએ માંડણ પાસે પણ સાંભળેલો લાગે છે:

એ ચાલીધર વારા તણી, તે સવિ કરુ શુર સા મણી ?
(૧૮૮૪૬)

તુલનિ શુર મિલ્યુ ન ઠાઈ, તુ આપિ આલોચી ભેઈ.
(૩૬૧અખા)

આપણૂં આપઈ ઉદ્ધર, મીચી આંખ અંધારું કરુ.
(૩૭૬કલ)

આની સાથે અખાના 'શુરુ યા તારો તું જ', 'જે નરને આત્મા શુરુ થશે', વગેરે પંક્તિઓમાનો વિચાર સગખાવવા જેવો છે. પણ અખાનાં લખાણોમાં ઢોંગી શુરુઓનો જે પીછો પકડવામ આવ્યો છે તેનો અણસારો મુધ્ધાં માડણમાં મળતો નથી. અંખે નિદંયપણે એવા શુરુઓને ઉઘાડા પાડે છે:

શુરુ થે બેઠો હોરો કરી, કંઠે પાણુ ગકે કચમ તરી ?
ન્યમ નાર નાનડી હવું પ્રસૂત, વળતી વાધે નહીં અદ્ધુત. ✓
શિખ્યને ભારે ભારે રહો, અખા તે મૂલ્યેથી ગયો. (૧૨)
પોતે હરિ ને ભણે લેશ, કાઠી બેઠો શુરનો વેશ;
સાપને ઘેર પશાણે સાપ, શુખ ચાલી ચાલ્યો ઘેર આપ;
એવા શુરુ પણા સંસાર, તે અખા શુ મૂકે લવપાર ? (૧૩)
પ્રાપ્ત રામ કહે તે શુરુ, ખીન શુરુ તે લાગ્યાં વરુ;
ધન હરે પણુ ધીઓ નહિ હરે. (૨૬૬આઈ)

સાચો શુરુ કેને નવ જાને, જૂઠાથી કાંઈ નવ તીપને.
(૪૪૬અખા)

શુરુ થઈ બેઠો રોનો સાધ, સ્વામીપણુની વળગી બાધ. —
(૬૪૧અખા)

તેની વાત ન ભણે ગદ, અખા શુરુ થઈ બેઠો મૂઢ.
(૬૪૨કલ)

સ્વામી મધને બેઠો આપ, એ તો મનને વળથું પાપ;
શિખ્ય રાખ્યાનો શિર પર ભાર, ઉપર ત્યાગ ને અંતર આર.
(૬૪૩અઈ)

જ્ઞાની શુરુ ન થાયે કેનો.
સેજ સ્વસાચે વાત જ કરે, અખા શુરુપણું મનમાં નવ ધરે.
(૬૪૪અકલ)

ગુરુ યદ્ મૂરખ જગમાં ફરે, બ્રહ્મવેત્તાની નિંદા કરે,
મૂલકાજમાં જે યદ્ ગયા, તેની મનમાં ઇચ્છે મયા,
અખા વહેલી કેમ રાજે વ્યથા, જે નિત વાંચે મહાંની કથા ?

(૬૪૫)

દેહાભિમાન હવ પાયેર, વિદ્યા લાલતાં વાંધું ચેર,
ચરચા વદતાં તોહું થયો, ગુરુ થયો ત્યાં મહુમાં ગયો,
(૬૫૧અ-ઈ)

જ્યાં જોઈએ ત્યાં ફડે ફડ, સામેસામા બેઠાં પડ;
કોઈ આવી વાત સૂરજની કરે, તે આગળ જઈ ચાંચ જ ધરે;
અમારે દબાર વર્ષ અધારેગયાં, તમે આવા ડાઘાકયાંથી થયા ?
અખા મોઠાની તો એવી બણુ, મૂખી હીરો ઉપાડે પાણુ.

(૬૫૩)

હીલા વૃક્ષને જોડે રહે, જેમ પારથી પશુને મહે;
એમ હરિને જોડે મૂલ મણુ, ઉપાય કરે કનકકામિની તણુ,
અખા ગુરુ શું મૂકે પાર, જેના શિષ્ય ગદ્ગદ ને ગુરુ કુંભાર ?
(૬૫૪)

આ તો સામાની ચામડી જાખડી જાય, એવા ચાખખા છે. તેની
આગળ મોડણીનાં ત્રણી તો ધણી નરમ. માંડણુ સગુરુ કહેવડાવનાર
વર્ગને, અમને સારા ગુરુ જડતા નથી એમ બડબડનાર વર્ગને, આનંદ
આપે છે, પણ અખો તો સીધો ઢોંગી ગુરુઓ ઉપર જ દહેલો
લઈ જાય છે. બનેનાં જીવનકાળ વચ્ચેના ગાળાનો આપણી ધર્મ-
સંસ્થાએનો ઇતિહાસ આના કારણરૂપ હશે ?

વૈષ્ણવો વિશે પણ માંડણુ—પોતે જ એક સાચો વૈષ્ણવ—સાચવી
સાચવીને બોલે છે. તમે નામ વટાવી ન આઓ, એ જ એક
એનો અકળામણનો ઉદ્દગાર છે. ઉપર આપણે એ જોયો છે.
વૈષ્ણવ કહેવડાવવામાં જ્યારે માન હશે એ સમયમાં ઉચ્ચારાયેલો
સાવધાનીનો એ સૂર આ રહ્યો:

વિષ્ણુ તણી નવિ આજ્ઞા રહ્યુ, લોકાકરિ મુખિ હરિ કહ્યુ,
સીમા લેખી સ્વામી તણી, કહાની વિષ્ણુ ભક્ત આકૃણી.
અંતર વિષ્ણુ નામિ શુ સાધ ? (૬૦૬અ-ઉ)

અખાના સમયમાં સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ લાગે છે. વૈષ્ણવો ત્યાં ને ત્યાં એની હડફેટમાં આવે છે. એ ‘વેપ’ સાંખી રાકતો નથી. એ ‘વેપ’ એ ઐહિક સુખભોગ મેળવવાનો ન પરવાનો હોય એમ એને દેખાય છે:

ફરીયા માં નામ વૈષ્ણવ ધરે, શું ચું પરવર ખાતો ફરે ?
કાંઈ રાત્ર નામ ધરે નોય રાત્ર, નરપતિ થયે નરપતિનું કાજ.

(૧૯૩અઈ)

મર્મ ન સમજે જર્મે પડ્યા, કરે અડંગર હાંડે ઠપડ્યા,
દીતાં ટપકા કાંડે ખાસ, ભણ્યો મારગ પખુ છે મેવાસ.

(૨૧૦અઈ)

વૈષ્ણવ જોખ ધરીને ફરે, પરસાહ ટાણે પત્રાવળાં ભરે.
રાંખ્યાં ધાન વખાણતા જાય, જેમ પીરસે તેમ ગાગ્રા ખાય.
કીર્તન ગાઈને તોડે તોર, અખો કહે જુવાનીનું ભેર.

(૧૧૩)

ધર્મને નામે દોંગધતિંગ કરનારા માટે માંડણ તીખી વાપરે છે:

ખોટા થતિનાં ટાવા મિઠ્યાં, જિમ જલુ જગલા વ્યાનિ મિઠ્યા
(૪૩૫અઆ)

કે શર કાઠઈ વાલ સમૂહ, એકે જટા વધારઈ સચૂદ,
એકે શેત્રઈ રાખ શરીરિ, કે પંચવાર પખાલઈ નીરિ.
(૨૨૭અ-ઈ)

— આ ‘વેપ’ની સામે, બેઅધારી તપસ્વીઓ સામે, તો બહુ ન ધણે છે:

કોઈ આજસે કોઈ કોઈ થયો, વાટે વેપ ચેરીને ગયો.
(૧૯૪અઆ; ૬૬૫અઆ)

વેરા દેક ને આશી જલી, પેઠો તે ન રાકે નીકળી.
(૧૪૪ઈ)

હું તાકું સમજને લેરા, કાં ચોળે કીલે પ્યારી મેરા ?
(૧૪૫અઆ)

આતમ અમળ્યો તે નર જીવિ, શું મૂલ્યે યોગાં ભગવાં વતી ?
 બોડે તોડે બેડે વાળ, એ તો સર્વ ઉપદેશો જાળ,
 (૩૪૦અ-ઈ)

અજાને એ પહેરે વેશ, મહાર નીકળે દેખાદેખ;
 જેમ વાઘ ગોધણને હજીયે, તર્કો તે માંલી રહે, ભજીયે;
 તેને છે આમિષનો આહાર, પ્રસંગ મળ્યે અખા પ્રતિકાર.
 (૫૬૪)

અંજ આજસ ને તપસી ગયો, ધર મેઘીને વનમાં ગયો;
 કામખાણુ ન સાકયો જાળવી, રડવડતી એક આણી નવી.
 (૬૫૫અ-ઈ)

એ જ પ્રમાણે જપતપ સામે પણ અખાએ દૂર પ્રહારો કર્યા
 છે. માંડણ પણ એ બધા બાહ્યાચારનો પક્ષપાતી સાગતો નથી.
 ધીરે રહીને એ પણ ટાટો ટમકો મૂકે છે:

મીંચઈ આંખિ, ન મીંચઈ હેચા. (૮૪અ)

રસના સમ વિના મોહલી. (૭૪અ)

ચોટી છુલ્લિ છીધુ હરિ નામ, ગાલ આંદિયા કાઢયા કાન.
 (૭૮૬બ)

અંજિ રાખ, મનઈ રાખડી; બાહરિ બાંજ, માંહી બાંમડી;
 બાતિ અંદન, મનમાંદિ અંદલી, માંદિ વન, અંતરિ વની.
 (૮૫અ-ઈ)

ટીલાં કાઢઈ મ ટોકર ચાઇ, મૂકે મિરિડા મંડન કાઇ.
 હોઠ હલાવી જપ જાણિવું, પૂજા ધાટ મ સિતહિલવું.
 એ વિધિ બણુ ડંભક તણી, ખા ચોરી નઇ ગુલ આપણ.
 (૮૬)

નામ લેઅંતાં ગરદુ ચયુ, ફલ નવ ફીકું ચાકી રહ્યુ.
 (૩૪અઆ)

સદુષ્ટ સ્મૃતિ પુરાણુ સાંભલઇ, કેતાં મનિ ન કાસલિ ટલઈ;
 કહી કહી સાગા ગુર શીખ. શ્રવણે સુણતાં મયાં વરીખ.
 (૩૭૬અ-ઈ)

છેલા સખેડો અખાની પ્રસિદ્ધ પંકિતઓની યાદ આપે છે,
 પણ આની ત્યાગણ અખાની વાણી તો બાણે તેજાજ નર:

તિલક કરતાં ત્રેપન વણાં, જખમાજાનાં નાકાં મયાં,
તીરથ ફરી ફરી યાક્યા ચણું, તોય ન પહેંઆ હરિને ચણું.
કયા મુળી મુળી ફૂટયા કાન, અખા તોય ન આપું બ્રહ્મજીન.
(૬૨૭)

મહેની પીડા, ભૂતપ્રેતના વહેમ, એ ત્રિપયો ઉપર પણ
અખાની પહેલાં માંડણે કલમ ચલાવેલી છે

બ્રાહ્મણ હરિ મૂકયું વાંતડ, ગ્રહ સંઘલો અલ પીડાહર
માયિ કણ રેચી હસેર, નહ ધરતાં આમણ મેર.
પાડી દોઢ કુટ્ટીઆ વળી. (૭૩૫-૬)

• ભૂતપ્રેત વૈતાલ પિશાચ, તે પૂજ્ય સુધે દીકું સાચ ?
પર ભવિ ભૂખ્યા તે વનિ ફિરધ, હુ હુઝારા દૂખ કિમ હરધ ?
(૪૫-૬)

મહે અને વૈતાલપિશાચ તે દમાણી માટે બ્રાહ્મણોના હાથમાં સાગં
સાધન જની ગયા છે એમ એને કહેવું છે. વૈતાલપિશાચ તો
પોતે જ પોતાનું દેહ્યાણુ કરી ચક્રતા નથી તો અન્યનું તે શી રીતે
કરી શકે ? અખાએ આ દલીલ બહુ સચોટ રીતે મહે સામે
લડાવી છે:

હરિજનને ગ્રહ કહો શું કરે, જે ગ્રહ બાપડા પરચર ફરે ?—
શવિ ભમતો, સરોનો ખે, શહુ તો ધડવોણો વહે;
કાણો શુક, ને ક્વો રાનિ, બૃહસ્પતિએ જી ખોધ આપણી;
મહે નહીં ગ્રહ, હરિ મુજ રહે, અખા દીન વચન કોણ વહે ?
(૨૦૧)

ભૂતપ્રેત માટે પછી એણે બીજી એક બહુ જ બુદ્ધિપુરઃસરની
દલીલ ઉપજાવી કાઢી છે:

પશુ મૂઓ કે ભૂત ન થાય, અખા માણસ અવગત કહેવાય.
(૪૬૦૬)

અને એ વાક્ય ઉપર એણે તરત પછીના શ્લોકમાં લાખ્ય પણ
રજૂ કર્યું છે કે માણસને સમજણ મળી તે વડે જ એણે આ
અવળા ઉધામા કર્યા ને ?—

પંચ ઇન્દ્રિયનું અતિશય જ્ઞાન, એ માણસને આખું માન,
સાચું તેનો ચડ્યો અહંકાર, કર્યામૂઘ્યાનો રાખે ભાર.
અવળી સજ્જ અખા જીવની, અંતર માયા અતિ પ્રિય બની.
(૫૬૧)

પણ આ અવળી સૂઝે દાટ વાળ્યો હોય તો તે માણસ-માણસ
વચ્ચેના ભેદ વધારીને જ. જાણનીય ભેદ ઉપજાવવામાં, દટાવવામાં
ને વધારવામાં માણસે પોતાની જુદીનો ઉપયોગ કયો ત્યારે એને
જ'પ વળ્યો. આ વરણ અખાને ખૂંચી છે એટલી લાગ્યે જ ખીળ
કોઈ કવિને ખૂંચી હશે. પણ એની તરફ આગલા કવિઓનુય
ધ્યાન ખેંચાયું હતું એ તો ખરું જ. માંડણ પણ પેરે પેરે સમ-
જીવીને કહે છે:

ઉત્તમ મધ્યમ ધરિયા રેહ, અધિક ન હજા સ્વામીગેહ.
(૬૭અઆ)

કે ઉપવીત પેટિ નવિ જણ્યા, તરક મ સૂતતિ સાધિ જણ્યા.
શિર નો લૂંચી આવક નીસરા, ફટિ કાન ન ચોગી ગર્મા.
કર્મ વિકારિ ઝી આપણા, ડાચનીચ દૂચા મન તણા.
(૧૨૨)

અખો સમાજમાં જાણનીય ભેદ બોધ તકતડી બીટે છે,

ખાસણ સત્રિય વેશ્ય ને શૂદ્ર, હરિનો પિંડ અખા ઠાણ કુદ્ર ?
(૨૩૧ઉ)

જેમ વાયાની વળણે લાગે લાય, પણ ડાણું જમણું ન ગણે વાય.
ત્યમ જાણ નીચ ન ગણે નારાણ, અખા એમ ખરાખરી જાણ.
(૧૨૦ધ-૮)

જાણ ખરા તે ડાચ ન જાણ, નીચ તે નોહે નીચ નિર્વાણ;
જાણમાં રામ જમણો નથી ભર્યો, અને નીચ પિંડ કાલો નથી કર્યો.
(૩૭અ-ઈ)

આસડછેટ માનનારાઓની એણે ઠીક ઠેકડી ઉડાવી છે. વળી
મુડદાને અડીને નાહનારાઓને એ બેતાવે છે કે વિકારસહિત હોઈ
તમે પોતે જ મુડદા જેવા છો, ત્યારે તમારી અંદર રહેલી

આભડછેટનો પ્રલય થતો નથી તો ખીજનની અંદર આભડછેટ કેમ જુઓ છો ?

આભડછેટ અંત્યજની જણી, માઠણ વૈશ્વ કીધા ધણી;
બારે માસ ભોગવે એ બે, સૌને ઘેર આવી ગઈ રહે.

(૯૨-ઈ)

પોતાનાં પડખાં નવ જુવે, હાડચામડાં મૂરખ ધ્રુવે;
શુદ્ધ કેમ થાય ભે ચામડું, મોટું માંહે એ વાંકડું !

(૧૦૨-ઈ)

નિર્વિપપણું તે સજ્જન દસા, વિકારસહિત તે મુડદા જસા;
મુડદાની આભડછેટ ધણી, તે આભડછેટ કોઈએ નવ ગણી.
અળગી આભડછેટ ભેવા ભય, પોતાની આભડછેટ પ્રલય ન થાય.

(૭૩૪)

માણસની શુદ્ધિએ ચલાવેલ વિતંડવાદ વિશે પણ બને
ઠવિએને ભારે તિરસ્કાર છે. માંડણ એની બેઠી ધાટીના ઠાવકા
હાસ્થથી આ વાત મૂકે છે :

એક કહિ નવિ કોઈ મરધ, એક કહિ તું કોણ અવનરધ ?

(૨૨૬૪ઈ)

ખટદશાંનિ જુજુઆ ધણી (૩૬૭અ)

અખાને પણ આ ખટદશાંન સાથે ખરું ખડાઈક છે !—

દશાંનભેદ દાવા મત ધણા, બટ બાંધી રવા આપઆપણા
એક એક પે દૂંધી રવા, અમે પામ્યા બીજા વહેતા ગયા.

(૧૫૬અ-ઈ)

ખટદશાંનના જુજુઆ મતા, માંહેમાંહે ખાધા ખતા.
એકનું યાખું બીજે હણે, અન્યથી આપને અધકો ગણે.
અખા એ જ અધારો દૂનો, હરટો ભાંગી કોઈ ન મૂવો.

(૩)

વાદ કરતાં આણુ નિર્ગમ્યો. (૩૧૦બ)

માટે કંટાળીને એ બેહદ તિરસ્કારથી કહે છે :

ખટપટને ખટપટવા દે, છ અળગે આવી પ્રીતી લે.
જગી દોલ ધણા મડગડે, ત્યાં સીલી વાત કાને નવ પડે.

(૧૮૯અ-ઈ)

અખે આ 'ઝીણી વાત' વિશે કહે છે કે તે જો કાને પડી જાયને એકવાર, તો પછી વાદને માટે અવકાશ જ રહેતો નથી. એટલું જ નહિ પણ પોતે કવિ છે, એથી વારંવાર એમ પણ કહે છે કે કવિતા પણ હવે શી કરવી ? કેમકે જે અણુઅણુ રસ પોતે માણી રહ્યો છે તે તો રાજદોમાં ઉતારી શકાતો નથી. આ વાતનો ધસારો માંડણે પણ વારંવાર કર્યો છે :

મતિ ઉપાધ બુદ્ધિપ્રકારા, બુદ્ધિતણુ એ વાગવિલાસ;
બ્રહ્માતીત ગીત કિમ લલ્લ ? માંડણુ નામ લવારી કહ્યું.
(૪૦૪-૮)

મંડણુ કવિતા નામી ગણ્યું, માયિ મલ્લિ કાઠીંડા તણ્યું.
(૧૦૦અખા)

કહિ મંડણુ જલ્લ સાર, મન્ય ઉપાણુ તણુ વિચાર;
યે જોતમા મૂરખ મહામતી, તે સુધા કીધા બારની.
યે સમસા પૂરી પદ કીધ, બાચક ચમ ધૂઆલુ લીધ.
(૧૨૦)

પરાતપર વેખરી કિમ કહિ ? મંડણુ નામ લવારી કહિ.
(૨૦૧ઉલ)

બુધ્યાતીત ગીત કિમ કહ્યું ? મંડણુ નામ લવારી કહ્યું.
(૨૨૦ઉલ)

વિદ્યાતીત ગીત કિમ કહ્યું ? મંડણુ નામ લવારી લલ્લ.
(૩૨૦ઉલ)

અખે પણ પોતાની આવી અમૂંઝણુ વારંવાર રજૂ કરે છે. અન્ય રીતની કવિતા તે આત્માની અનુભૂતિ વગરની હોય છે એ પણ એ અત્યેક પ્રસંગે કહે છે. એવી કવિતા તે નિર્દોષ 'લવારી' નહિ પણ માયાની ફસવણી જ, એમ પણ એ કહે છે :

રાજદોળ માયાનું ફડ, ત્યાં નરખણુ પડે મતિમૂડ.
રાણુચારી વાણી સો ગાય, ત્યાં મોહા છપ સાંભળવા નય.
(૧૬૫અ-ઈ)

કર્મનાં ફળ લખે માયા, વળા માયા જેડી તે કથે.
રાજદો કરે જાંધણુ બાધ, જાંધી છવ રાજ્યો જથે.
('અખેગીતા' ક. ૬)

ગડબડ છે ઘણા મંથની, જેવાં ડહોળાં પાણી. (૫૬૪૪) ૮
 ઉકેલ પડે તે બેડચું ખરું, જેણે છવપણું ભયે પરું,
 બાકી સધળો મોઢ જોડાય, મનનું અમનું સૌ કો, આય.
 (૩૪૩અ-ઈ)

અખો શું કનિતાપણું કરે, જો વાત કરી ન પહોંચે સરે.
 (૩૪૨અઆ)

અખો જે જે કરવા ગયો ત્યાં એમ અણખોડયો રવો.
 (૨૦૭૩હ)

હું તુ ઘણ બોલ્યા એ ખરું, તે હું જ નહિ તો શું કીધરું ?
 (૩૦૨અઆ)

કેવલને કહો કેમ કરી કવે ? પોતે પોતાને શું સૂચવે ?
 (૩૪૬અઆ)

ગળી ચોપડી સપળી વાત, લૂખો રામ અખા સાક્ષાત.
 (૫૮૦૭હ)

ગૂંથે મંથ વાયે સાંભળે, તે ત્યાં કાળે સધળા ટળે;
 અખો શો રાખે નિરધાર, જે બોલું તે થાય સંસાર.
 (૩૩૮હહ)

સાચું સાધન જે હો કરો, વાતવિલાસ સકળ પરિહરો.
 શબ્દાતીતનું ભણે જેઠ, અખા સાચું સાધન એઠ.
 (૨૯૩૪-ડ)

બીજી અખા રસાળી વાત. (૧૦૯ડ)

બાકી શબ્દ સધળા મૈરિખા (૧૦૨હ)

અખે રામ એવો બોળખ્યો, કામળ મરી ન ભયે લખ્યો. ૯
 (૫૧૮હઈ)

આમ પોતાનો વણ્ય પદાર્થ વર્ણનક્ષમ નથી એ જોવામ
 આવતાં બને કવિઓ અસાધારણ નમતા ધારણ કરી શક્યા છે
 માંડણ, પોતે જે કાંઈ બોલે તે છેવટે તો 'લવારી' જ છે એમ
 સમજે છે. અખો જાણે છે કે ગમે તેટલા-મંથ-ગૂંથો, વાંચો ને
 સાંભળો, કાળે કરીને એ ટળવાલા જ છે. છતાં આપણે આજે
 તેમનાથી સદીઓ પાર તદ્દન જુદા જ વાતાવરણમાં બેઠાબેઠા પણ
 એમ કહી શકવાની સ્થિતિમાં છીએ કે માંડણનું અવાજમ

દુનિયાના એક દક્ષ પુરુષની મર્મણી વાહુનિા ગ્લુકાર છે, અને અખાના અંધને કાળ હજી સુધી તો કંઈ ઈગ દરી શક્યો નથી, એટલું જ નહિ પણ ગૂજગતી લાપા બોલાને ત્યાંસુધી એના છાપાને કરી આંચ આવે એમ નથી એવી આશા પણ અસ્થાને નથી.

ઉપર માડણ અને અખાની કવિતાના પ્રધાન વસ્તુઓ તપાખ્યા, તેમાં બંનેની ત્રિચાળ્યામા ધણે અંગે સામ્ય છે એ હકીકત સહેજે તરીને ટોચે આવે છે. બંનેએ પોતાની આસપાસ જે મનુષ્યસમાજ જોયો તેના ઉપલક્ષ્ય જીવનને તો તેમણે સમજી લીધું જ છે, પણ એના આત્મિક જીવન, તેની પ્રવૃત્તિઓ પાછળના આશયો, આશાઓ, વગેરેનો પણ તાગ લીધો છે અને તેનું પોતાની સરળ ધગગમ્યુ વેધક વાણીમા નિરૂપણ કર્યું છે.

માડણની કવિતા એઈને ઘડીજગ એમ યાદ છે કે અખાએ ક્યારે નહુ ચુ કર્યું? ધર્મને નામે ચાલતા ટોચધર્મિંગ, બાહ્યાચારની પ્રતિષ્ઠા અને આત્મવંચના-એ મોને અખાની પહેલાં ક્યારનાં માંડણે ખુલાં પાડી દીધાં છે. 'અલ્હુ ન ચાવે અખો' એ એની બકાસ કયા ગ્હી? માંડણે 'સ્પર્ગેલા વિપયો,' વિપયો જ નહિ નિરૂપણરીની સુધ્યાં, અપનાવનાર અખો અલ્હુ જ ચાવે છે એમ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

પણ એમાં જ એની 'દિવિ દાખલ' મહત્તા છે. આદિત્યના ઇતિહાસમાં જે કોઈ પણ વાત દીવા જેવી અપ્પટ દેખાઈ આવતી હોય તો તે એ છે કે ગમે તેટલી નવીનતા કળાકાર દાખવે પણ જો તે નવીનતામાં તે સમય સુધીની આદિત્યપર પગમાં કપાય પણ મૂળિયાં ધાલવાની સુગંધ નહિ હોય તો તેની જન્મોતરી લખાઈ ગઈ જ સમજવી કે જીવાદોરી બદ લાંબી નથી. જગત-સાહિત્યના ઇતિહાસ પર દષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે મહાપ્રતિભા-શાળી કાવ્યસર્જકો પણ નવીનતા માટે કંઈક આરવામા પોતાની શક્તિનો દુર્બલ કરતા નથી, ભૂતકાળે જે કોઈ સામગ્રી આપી

હોય તેનો સહર્ષ સ્વીકાર કરી તેની પાસે જ પોતાનું કામ કઢાવી લે છે. આને અજો એક રસિક ઘટના એ આપણને જોવા મળે છે કે ધણાખરા મહાકવિઓની પૂર્વે કાઈ ને કાઈ એવો શક્તિશાળી કવિ મળી રહે છે જેના ખલા ઉપર જિલા રહી પોતે મહાકવિપદ પ્રાપ્ત થયું હોય. કાલિદાસ પૂર્વે ભાસ અને અશ્વઘોષ, શેક્સ્પિયર પૂર્વે માર્સો, દુલસી પૂર્વે બયસી, પ્રેમાનંદ પૂર્વે નાટર-વિષ્ણુદાસ, એવો કમ સામાન્યતઃ મળી આવે છે.

[અખોએ ચચું ચાચું એ જ સારું થયું. (કવિઓના ખુમારીની પણ કાળ કેવીકે ઠેકડી કરે છે.) માંડણના અનુકરણમાં જ અખાની સિદ્ધિની આવી છે. તૈયાર માંડણી મળી ગઈ એટલે એની સર્જક પ્રતિભા મનમાની ધમારત ચચામાં જ રમીપચી રહી શકી. પ્રત્યેક સાહિત્ય આવી ત્રેવડથી જ પોતાનો વિકાસ સાધે છે. અપૂર્વતાનું તો એ એક આવશ્યક લક્ષણ જ છે કે સામાન્ય વાતમાં એ પોતાને વેડી મારતી નથી.]

અખાનો ને માંડણનો અવાજ સરખો નીકળે છે એ હકીકત છે. એકનો અવાજ ઠાંધક કરેલ છે, બીજાનો ઉમ છે એટલું જ. માંડણ અને અખો એરણ અને ઘણ જેવા છે. તેમને લીધે બે સદીઓના ગૂંજરાની શ્રવનને નવી રીતે ઘડાવાની, જે શુભ છે, કટાયેલું જ તેને પ્રચંડ તોડફોડથી ફગવી દેવાની તક મળે છે; ટિપાઈ ઘડાઈ નવી રક્તિ મામી સૈકાઓને ગજરતો એક લાક્ષણિક રણકાર એ ધારણ કરે છે.

પુરોગામી હોવાનું માન માંડણને મળે છે. તે માંડણના અંતર્ગત બળને આમ સ્ટુટ કરી આપવાનો યરા અખો પણ ખાટી બય છે. પુરોગામીનું ઋણ પ્રતિભાસ પત્ત કવિઓ આ રીતે જ ચૂકવે છે. કહેવાની જરૂર અરી કે માંડણ પાસેથી એટલું મળ્યું તેટલા ઉપર જ ચરી ખાધુ હોત તો અખો, અખો જ ન થાત? ઉપર આપેલાં ઉદાહરણો એટલું બતાવી આપવા પૂરતાં છે કે અખો માંડણ કરતાં બહુ આગળ મજલ વટાવી ગયો છે. ઉપર કહ્યું છે

તેમ માંડણ કારકારની અદાથી અંચરચના કરવા પ્રવૃત્ત થયો છે. અખોને એવું કાંઈ બંધન નથી, અંચ રચવા બેઠો હોય એવું પણ લાગતું નથી. સ્વયંસ્ફૂર્તિથી અવારનવાર, જે હડફેટે ચડ્યો તે વિષય ઉપાડી, સહજપણે એ ઉદ્દગાર ઠાકતો હોય એમ સમજાય છે. માંડણ ઉખાણુઓનો સંમદ કરીને જ અટકતો નથી એ સાચું છે. એનામાં કાવ્યશક્તિ પણ સાગ પ્રમાણમાં છે જે આડીઅવળી કહેવતોને નિયમિત પદ્યબંધમાં પૂરવાની આવડત માત્રથી જ નહિ પણ લોકાક્રિતસંચય કરવાના નિમિત્તનું આદું લઈ એક પછી એક વિષય જે સહજતાથી અને સ્વાસ્થ્યથી એ ચર્ચાતો આવે છે એ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. જીતાં એની વિષયચર્ચાની આ વિશિષ્ટ ભૂમિકા એને ચોક્કસ રક્ષણ પણ આપે છે. એણે કરેલી આકરામાં આકરી દીકાતો પણ ડંખ એમ કહીને મોજો કરી શકાય કે બાંધ, એ તો 'ઉખાણો' એવો છે, હું ગાંધનું આહો જ કહું છું ? અખાની બાબતમાં આવું નથી. સામાજિક અને ધાર્મિક સંસ્થાઓના દંભો પર હલ્લો કરવામાં અખાએ દાખવેલી નિર્ભીકતા અપૂર્વ છે એટલું જ નહિ પણ આજના આગળ વધેલા યુગમાં પણ એ વારંવાર કે ઠેઠેર જોવા મળતી નથી. તીર્થ, કથાવાર્તા, ક્રેખ, ડાચનીચબેદ, એવી વસ્તુઓ ઉપર માંડણના પ્રહાર તીક્ષ્ણ છે, પણ ગુરુ, વૈષ્ણવ, મૂર્તિપૂજા જેવા વિષયો પર એ નરમાશ અને સમાધાનનું વલણ સેવે છે. અખો આ બધા જ વિષયો પર બેહદ તીખાશથી તૂટી પડે છે.

લોકાક્રિતઓનો ઉપયોગ કરવાની પ્રતિજ્ઞાને લીધે માંડણના કથનને કાંઈ કાંઈ વાર અણુધારી દીપ્તિ પણ મળે છે, પણ એની પોતાની વાણી કેવી હશે એ જાણવા આડે એની એ પ્રતિજ્ઞા જ અંતરાયરૂપ બને છે. લોકવાણીની પાછળ માંડણની વાણી છુપાઈ ગઈ છે. માંડણે સમાજના શબ્દો જ સમાજને માથે ભાગ્યા છે. એ ઘટના પોતે ઘણી જ આકર્ષક છે. ઉખાણુની ગૂંચણી એ જ માંડણની વાણી. એ આણું છે તે વળી નોખી વાણીનો આમદ રાખો છો. એમ કાંઈ કહી શકે, વચ્ચે ક્યાંક મ્યાંક માંડણને વૃત્તપૂરક અને દલીલ-

પૂરેક વચનો પોતાના તરફથી ઉમેરવાં પણ પડે જ છે; પણ એટલા ઉપરથી એની વાકશક્તિનું માપ કાઢવા કરીએ તો એમાં એને અન્યાય થાય. પોતાનાં વચનો આપવા એ પ્રવૃત્ત થયો નથી ત્યાં એની ઉપર જ આધાર રાખી મૂક્યાંકન કરવું સાચું જ વાળખી ગણાય. અખાની બાજતમાં વસ્તુસ્થિતિ જુદી છે. એને લોકોક્તિ વાપરવાની-તેમ જ ન વાપરવાની-પ્રતિષ્ઠા નથી. પોતાનું કથયિતવ્ય અનુકૂળ વાણી માટે મથતું હોય ત્યારે એને 'જે' કોઈ શબ્દાવલિ જડી ગઈ તે ખરી. લોકોને માટે પોતે બોલતો હોઈ, સાદા ધર-ગથ્યુ શબ્દો માટે એનો પક્ષપાત દેખાય છે. ઉપમા, દર્શાત પણ એ તળપદા જીવનનાં વધારે પર્મદ કરતો સાગે છે. પરિણામે લોકવાણીના ચલણી પ્રયોગો અનાયાસે એણે પણ અપનાવ્યા છે) પણ આ વાતની આપણને ગૂંજરાતી બોલનારને નવાઈ ન હોય. માંડણ, શ્રીધર, શામળ, આદિ કવિઓમાં કહેવતોને બહુ લાડપૂર્વક આગળ ધરવામાં આવી છે અને દેઠ હમણાના દયાગમ સુધી એ વલણ ટકી રહ્યું દેખાય છે. દયારામ જેવો શબ્દની કાવ્યક્ષમતાનો પૂરેપૂરો કસ કાઢવામાં અપ્રતિમ કુશળતાવાળો કવિ તે પણ 'પ્રબોધ-બાવની'માં છેડે કહેવતોનું પૂછકું લટકાવવા માટે બાકીની આખી કડી લખવા લલચામેલો જેવા મળે છે. અખાનું એવું નથી. કહેવત ખાતર કહેવતની એને કશી જ કીમત નથી. માત્ર પોતે બોલતો હોય ત્યારે વચ્ચે કોઈ કહેવત, એવું કામ કરી આરે એવી, ઝડપાઈ જાય તો એને એ સ્વીકારી લે છે. લોકોક્તિ અખાને મન સાધન છે. માંડણ, શ્રીધર, શામળ, દયારામને મન એ સિદ્ધિવત્ છે. લોકોક્તિને અખાની કાવ્યસૈલીના આશ્રુપણરૂપે પણ ઓળખાવવી જોઈએ નહિ, કેમકે શૂંપણરૂપે એને દાખલ કરવામાં આવી નથી, કથયિતવ્યનો એ એક અનિવાર્ય અંશ હોઈને જ કાવ્યમાં સ્થાન પામી શકી છે. ખરી વાત તો એ છે કે અખાને લોકોક્તિ દાખલ કરવાનો અલખરો રાખવો પડે એવી રિયતિ જ નથી. એની પોતાની વાણી જ ધણીવાર એવી સંક્ષિપ્તતા, સરળતા અને સચોટતા ધારણ કરે છે કે જે શક્તિ લોકોક્તિની.

જનની છે તેનાં અખામાં દર્શન થાય છે. મેદાન કવિની આનીતું આ પણ એક લક્ષણ છે કે અનાયામે એ સામાને કહે વખી ગય. એક વાર સહદય ભાવકને કાને એ શબ્દાવધિ પડી તો પછી કેમે એ વિસરાય નહિ. અત્યંત ઉચ્ચ કક્ષાની સજીવ દર્શનના, ચિત્ર-વિધાયકતા, અસાધારણ શબ્દપ્રયુતા અને વિશેષ તો નિખાલસ સહદયતા, એ જધાનું અદ્ભુત ગ્સાયણ યતા કમ્ય વગ્તુ કોટાકિત-પદને પામે. અખામાં આપણને સહેજે દેખાય છે કે આમાન્યનઃ એના ઉદ્ગારો એ મહાધર્મ પદના અધિકારી છે. એક વાર આભળ્યા પછી એના કથનના સંસ્કાર જ નહિ પણ મુરેખ સુરુપષ્ટ પ્રતિધ્વનિ ચિત્તમાં ગમ્યા કરે છે. ' ઉપગ્ગલો મારગ લે અખા, નહિ કેા માથી નહિ કેા સખા ', ' મારે એમ પડયું પાધરુ, છોડું બોળતા લાધી પોળ, હવે અખા કો જાદમબોળ, ' ' મગતા પહેલા જાને મરી, અણુલાલ્યું જળ ગહે નીતરી, ' ' મૃત્યુ નામ પદપોટો મરે, ' ' જાયમાં ગમ બમણું નથી ભયો, ' ' ખટપટને ખટપટવા દે, ' ' ધામધૂમ તે ધનનો ધગા, ' ' બીજા શુરુ તે જાગ્યા વરુ, ' ' મબજ ભરાઈ ગયો છે નાથ, હોડતા લામે હગ્નિ લાય, ' ' પુનગપિની કચકચ ગે ટળી, ' ' ગમ ગડવડતાં કેને મળ્યો ? ' ' તારુ કંઈ ને તું છે નાથ, એમ જાણી અખે જાટક્યા લાય, ' ' પલકે પલકે પલકે ઢંગ, એ તો અખા મામાના ગંગ, ' ' ચશરી સંગૂન શુ ભણી હતી ભાઈ, કયા વેદ વાચ્યા કગમાઈ ? ' ' ગોપી બૂલી ધગ ને આર, ગોપી બૂલી કુંડુંપગિવાગ; પોતાની દેહ પણ બૂલી ગઈ, અખા કામની કુળવંત થઈ, ' ' અખીસમાગમ સદા નિજધામ અખા અક્ષયગસ તેનું નામ, ' ' મુજ વાયક જે માને અખા, તેને ગક ધ લઈ ઉતારુ સખા, ' ' ઇલાદિ શબ્દાવધિ છલને ટેરવે ગમી ગહે એવી છે.

કોટાકિતની ક્રાંતિએ પહેંચતી અખાની વાણી તે એની પ્રચલિત પ્રતિભાનું બાળક છે. એ કાંઈ કોચકાર માંડ્યું પામેથી ઉછીનો લઈ ચકાય એવો પદાર્થ નથી. એ તો એના આત્માની સર્જનશક્તિએ કેળવેલી કહેા દે સહેજે મેળવેથી કહેા, પણ વેચકિતક વિચિષ્ટતા છે. કોઈ પુરાગામી પામે એ શક્તિ હોય એમ

માનીએ તોયે એ આપી અપામ એવી પણ નથી. આથી જ માંડણને લીધે અખો નહિ પણ અખાને લીધે માંડણ એવી વિરોધાભાસી અવગવાણી વાપરવાને અવકાશ મળે છે. સેરોક્તિની દંડશાળ અખાના જેવા મંજવર પાયા પર ભાગ્યે જ કોઈ સર્જક કવિએ ગૂંજરાતમાં ખોલી હોય.

હારયરસના પ્રકારમાં પણ માંડણ અને અખા વચ્ચે કાંઈક તફાવત જરૂર દેખાય છે. બંને જણા કટાક્ષ કરે છે: માંડણ દારો દમકો મૂકે છે; અખો જાણે તેજબ જ રેડતો ન હોય ! મંરથાએ સામે બંને જણા કાંઈને કાંઈ કહે છે: માંડણમાં ઉકળાટ બંદુ છે. પણ પાણી જેમ મો ડિમી સુધીથી આગળ જીકળી જ ન શકે એવ એની સ્થિતિ હોય છે, જ્યારે અખાની પાણી એટલે બળબળતો હાવા સામાનિક દુરિતો સામે બંને જણા હસે છે: કાવકા માંડણનું મુખ મગ્ગમગ્ગ થાય છે, જ્યારે અખાનું તો અદ્ભુતમ.

બંને વિશે બંનેને પ્રિય એવી મક્ષિતતાથી કહેવું હોય તો તે તે કવિના પોતાના સબ્દો વાપરીને કહી શકાય કે માંડણનો તે 'કણુરસ', અખાનો 'અક્ષયરસ.'

સમકાલીન સમાજનું પ્રાંતાબંધ

અંખો જે કાળમાં ઘર્ષ ગયો તે ગૂજરાતને માટે ધણો શાંતિનો અને આબાદીનો હતો. છ મોગલ સમ્રાટ અકબરે ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં અમદાવાદમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૬૦૬માં^૧ દખ્ખણનો મલિક અંબર સુરતવડોદરા સુધી ધમી આવ્યો હતો તે બાદ કંગીએ તે લગભગ આખો એ અમલ ગૂજરાતમાં શાંતિનો અને સમૃદ્ધિનો હતો એમ કહી શકાયો પશ્ચિમનું દાર સુરત એ મુગમાં મોટામાં મોટા બંદરોમાંનું એક હતું. ખંભાતની જહોજલાલી પણ હજી અસ્ત પામી નહોતી. અકબરની દીર્ઘદષ્ટિ રાજનીતિએ ટોડરમલ્લદ્વારા ગૂજરાતની જમાબંધી કરાવી હતી. અશુભદ્રઘ લખે છે: 'પાટણથી વડોદરા સુધી બધું બાગ જેવું લાગતું હતું.'^૨ અને અમદાવાદ-ગૂજરાતનું પાટનગર? શુભઝાર જેવા ગૂજરાતનો ખરો મધ્યમઘાટ તે અમદાવાદમાં હતો. 'સ્વતંત્રતા દિલ્હી જઈને રહી પણ આબાદી ને સમૃદ્ધિ ગૂજરાતમાં-અમદાવાદમાં જ રહી. આ આખાં મુસલમાન સમયમાં અમદાવાદની ગણતરી હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ પણ દુનિયાનાં સારાં શહેરોમાં થતી હતી.'^૩ એના વિસ્તારની, વસ્તીની, વેલવની સીમા ન હતી. મુગલ શાહજહાંઓ પ્રાંતના હાકેમ તરીકે ત્યાં આવી વસતા. ખુદ શહેનશાહો પોતાની હાજરીથી એને નવાજતા. ત્યાંની ધૂળ જહાંગીરને આંખે ચઢી હતી. અમદાવાદને એણે 'ગર્દાબાદ'

૧ મિરાતે અહમદી.

૨ ગૂજરાતનું પાટનગર: અમદાવાદ, પૃ. ૮૧.

૩ શ્રી રત્નમણિરાવ લીમરાવ: 'અમદાવાદનો પરિચય,' પૃ ૫.

કહ્યું. પોતે પણ ૧૬૧૮ માં, તે પછી ત્રસો વરમે જેમનો વાવરો અમદાવાદમાં ફરકવાનો હતો તે અંગ્રેજોના પ્રતિનિધિ સર ટોમસ રોને હિંદમાં વેપાર કરવા દેવાના પરવાના પર સહી કરી આપી ઇતિહાસની આંખે ચઢ્યો. અમદાવાદમાં એણે ટંકશાળ સ્થાપી, ગુરજહાંના નામનો સિંહા પડાવ્યા. શાહજહાંએ ૧૮૨૧ માં અમદાવાદને શાહીખાગ આપ્યો. ગૂજરાત પોતે જ સારા મુઠ્ઠનું શુશ્રિતાન હતું, હજારો વૃક્ષોથી વીંટળાયેલું અમદાવાદ એ બગીચાની હરદમલીલી કુંજ સમુ હતું અને એ કુંજમાં કલગીરૂપે શાહીખાગ શોભી રહ્યો. ઔરંગઝેબના અમલ મુખીના કાળમાં અમદાવાદની-સારા ગૂજરાતની-ખોશખાશ હતી.

આ તો ઉપરની સપાટીનાં દર્શન કયાં. લોકશરવનના આંતર પ્રવાહો કઈ દિશામાં વહેતા હતા ? એકંદરે એમ કહેવામાં વાંધો નથી કે લોકશરવન સામાન્ય રીતે સ્વાસ્થ્યભર્યું અને સુખી હતું. દેશના ખીળ ભાગો કરતાં ગૂજરાતના ઇતિહાસની એ બહિષ્કારી છે કે અસંખ્ય પ્રજાઓનાં પૂર એને આંગણે આવી આવીને શમ્યાં હોવા છતાં ગૂજરાતના આંતરશરવને પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછી સંકુચિતતા અનુભવી છે. મિસરીઓ, ફિનિશિયનો, તુર્કો, આરબો, સીદીઓ, પારસીઓ, વહાંદાઓ, ફિરંગીઓ, અંગ્રેજો વગેરે તરી માર્ગે અને આબીર, ક્ષત્રપ, શક, દુલ્હા, ગુર્જર, જડેળ, આરબ, અશ્વાન, તાતાર, મુગલ, વગેરે ખુસ્કી માર્ગે આ પ્રદેશમાં કલવાયા છે, પણ બુમિના માતખરપણાને લીધે કે પછી વસનાગઓની વ્યવહારતાને કારણે, એકંદરે ગૂજરાતે લાંબી વાર મુખી સ્વસ્થ દશા ગુમાવી હોય એમ વારંવાર બન્યું નથી, ગિરિનગર, આનર્તપુર (વડનગર), અણહીવવાડ પાટણ જેવાં પાટનગરો સ્થપાયાં, રિયર થયાં, બે દિવસ વૈભવલીલા માણી ન માણી ને વિસારે પડ્યાં. પણ એમ તો કાળ કયાં નગરોને દશાવીશી નથી દેખાડતો ? એ નગરો ઓસરતાં ગયાં તો ખીળ પાંગરતાં પણ ગયાં છે. એક હાથે લઈ લીધેલું કાળ ખીજે હાથે પાછું પણ આપે છે. હા, વલ્લભી, સોમનાથ અને લિજમાળ ઉપર જ ગુજરાતનું

સકયા છે. પૂજનપાઠ, કીર્તન, તીર્થાટન, બહુજ અબાધિત
આતુ છે. સવારસાંજ ક્ષિતિજ ગળવતા મંદિરના ઘંટનાદ
રણુકે જાય છે. બજનિકાની ભક્તિધારા અકુંઠિત રેલી રહે
છે. વૈષ્ણવધર્મનું પ્રચંડ મોજું આખા પ્રદેશ પર ફેલાઈ વળે છે
ને ભૂમિની સંસ્કૃતિને વળી ઓર તાજગી આપે છે. જૂનાગઢનો
નરસેયો રાસલીલાના ઘેનમાં ચકચૂર રહે છે. મીરાં રાજપૂતાનાને
ન પોસાઈ, ગૂજગત એને ઘરની દીકરી ગણી લાડકોડથી
રાખી રાકે છે. ભાલણ જેવો સાક્ષરકવિ રામ અને કૃષ્ણની
ભક્તિ ગાવામાંથી સમય ચોરીને 'દાદંબરી' જેવા ગ્રંથનું સારી
દુનિયામાં એકનું એક એવું સમર્થ પદ્યભાષાંતર આપવાનો શોખ
માણી રાકે એટલી ધાર્મિકતાના રક્ષણ અંગે કાંઈક અભયદશા
પણ વરતાય છે. વૈષ્ણવ માંડણુ ઇસ્લામીઓ વિશે પણ ત્યારસુધીમાં
યોગ્ય ગયેલા ઉખાણા પોતાની 'પ્રભોધબત્રીસી'માં સહજપણે,
કશું વૈશિષ્ટ્ય એને આખ્યા વગર, ગૂંથી લે છે. નાકર, વિધ્યુદાસ,
વિશ્વનાથ, અનેક ધાર્મિક આખ્યાનો આમગ્રગ સુધી ગસિક અને
સરળ ભાષામાં પહોંચાડતા રહે છે. ત્યાં સત્તરમા સૈકામાં આવે
છે આખ્યાનકાગિરોમણિ પ્રેમાનંદ. વડોદરા, ડભોઈ, સુરત,
નંદરબાર—ગામેગામ ધાર્મિક આખ્યાનોના શુધંદ લલકાર સંભળાય
છે. જે સમયમાં ગૂજરાતની મેરીઓ માણુભટ્ટોની કથાઓથી
ગાજતી હતી તે ધાર્મિક પીછેહઠનો કે દમનનો કે શત્રુતાનો કેમ
ગણી શકાય ? પ્રેમાનંદસિખ્ય રત્નેશ્વરને અંગે થયેલા, ડભોઈના
સંસ્કૃતમાં કથા કરનાર પૌરાણિકો અને ગૂજરાતીમાં કથા કરનાર
માણુભટ્ટો વચ્ચેના, કળિયાની વાત સાચી હોય તો લોકોની
ધર્મપ્રવૃત્તિની વિવિધતા અને વિસ્તારનો એનાથી કુખ્યદ ખ્યાલ
આવી શકે એમ છે.

એટલે અખાની કવિતાની પશ્ચાદ્ભૂમિ કે પાશ્વર્ભૂમિ
નિરૂપતી વખતે કેટલીક વાર જે એમ ઠસાવવામાં આવે છે કે
જમાનો પ્રજાની ધાર્મિક શત્રુતાનો હતો, લોકો ખાધેપીધે સુખી
હતા, પણ ચૌર્ય વગરની આર્થિક સંપત્તિથીયે તેમને કંટાળો

ગુજરું છે. સોમનાથ તો ગુજરાતનો ફૂલો ધા. છતાં ગિરનાર, રાનુંજય, આણુ, વગેરેનાં સ્થાનો અક્ષુણ્ણ રહ્યાં છે એ પણ ભૂલવાનું નથી. મોટામાં મોટો આઘાત ધસ્ત્રામીઓ તરફથી. પણ એમનેય ગૂજરાતે અન્ય પ્રદેશો કરતાં સવિશેષ રીતે ભૂમિના બનાવી દીધા. પહેલા સુલ્તાન મુઝફ્ફરનો દાદો રાજપૂત હતો. ગૂજરાતના મુસલમાન રાજકર્તાઓ પોતાની સ્વતંત્રતાના પક્ષા આશંકા હતા, સ્વમાન અને દિલ્લીની મીડી નજર એ બેમાં સ્વમાનને જ પસંદ કરતા. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એ 'ગૂજરાતી' તરીકે ઓળખાતા. એ ઓળખાણ જ એમનું મોટું પીડળણ હતું. મુઝફ્ફર છેલ્લો દાદિયાવાડમાં ભટકતો હતો ત્યારે ખરી બીડ વખતે લોકો તેની સાથે હતા. સૌ દુર્ગોમાં જે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે તે 'નરદુર્ગ' આ ગુજરાતી સુલ્તાનેનો મગખૂત હતો. રાજકાળ અને વેપારમાં હરકોઈ ધર્મના માણસો અબાધિત રીતે કામ કરી શકતા. નાગરો રાજ્યમાં મહત્વના ઓછા સંભાળતા, ફારસી ભાષા અને રીતોરસમાં અચ્છા કાબેલ હતા. સાંજે ઘેર આવે ત્યારે નાગરાણી કહેતી: એટલે રહો, કપડાં બદલો, સ્નાન કરી લો, પછી અંદર આવો, અહીં મારું ગળ્ય છે. હિંદુ સંસ્કૃતિ આ રીતે ગૂજરાતમાં, અક્ષુબ્ધ રહી હતી. ઈ. સ. ૧૩૦૩ માં, ગૂજરાતના ક્ષત્રિય રાજકુલનો નાશ થયા પછી, અધાઉદ્દીન ખિલજીનાં ઘસકરો ગૂજરાતમાં ફરી વળ્યાં હતાં તે પછી, ગૂજરાતમાં સ્વતંત્ર ધસ્ત્રામી સત્તાનત સ્થપાઈ ચૂક્યા પછી, આપણા મધ્યકાલીન ઇતિહાસનો મુખ્ય આધારભૂત મંથ આપનાર મેસ્તુર્ગ વઢવાણમાં ખેટોખેટો 'પ્રજાધિક્ષિતામણિ'ના પ્રજાધો લખે છે. તે વાંચેલાઓના વિનાશને કે રાજ્યપલટાને પોતાના ગ્રંથમાં નિરૂપતો નથી, તે માત્ર તે વિષયો તદ્દન નિહટનાં હોઈ શ્રોતવર્ગને ચમત્કારરૂપ ચર્ચ ન પડે એ જ કારણે દર્શ. એ કરતાં એમાં બહુ ચમત્કાર જેવું જ એને દેખાયું નહિ હોય એમ માનવું જોઈ નથી. તેરમાં, ચૌદમાં, અને પંદરમાં સૈફાનું ઉપલબ્ધ સાહિત્ય જોતાં ગૂજરાતી જીવને ગૂંગળામણ અનુભવી હોય એવું ક્યાંય દેખાતું નથી. પ્રજાજનો પોતાની ચાલતી આલતી સંસ્કૃતિનું સહેજસાજ સંભાળથી સંરક્ષણ કરી

રાહ્યા છે. પૂજાપાઠ, કીર્તન, તીર્થાટન, અધુજ અબાધિત થાણું છે. સવારસાંજ ક્ષિતિજ ગમ્મવતા મંદિરના ઘંટનાદ રણકયે બળ છે. લગ્નનિકોની ભક્તિધારા અકુંઠિત રેણી રહે છે. વૈષ્ણવધર્મનું પ્રચંડ મોજું આખા પ્રદેશ પર ફેલાઈ વળે છે ને ભૂમિની સંસ્કૃતિને વળી ઓર તાજગી આપે છે. જૂનાગઢનો નરસૈયો રાસલીલાના ઘેનમાં ચકચૂર રહે છે. મીરાં રાજપૂતાનાને ન પોસાઈ, ગૂજરાત એને ધરની દીકરી ગણી લાડકોડથી રાખી શકે છે. ભાદણ જેવો સાક્ષરકવિ રામ અને કૃષ્ણની ભક્તિ ગાવામાંથી સમય ચોરીને 'ટાઈપરી' જેવા અંધનું સારી દુનિયામાં એકનું એક એવું સમર્થ પદભાષાંતર આપવાનો શોખ માણી શકે એટલી ધાર્મિકતાના રક્ષણ અંગે કાંઈક અભયદશા પણ વરતાય છે. વૈષ્ણવ માંડણ ઇસ્લામીઓ વિશે પણ ત્યારસુધીમાં મોગઈ ગમેલા ઉખાણા પોતાની 'પ્રબોધબત્રીસી'માં સહજપણે, કશું વૈશિષ્ટ્ય એને આખા વગર, ગૂંથી લે છે. નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ, અનેક ધાર્મિક આખ્યાનો આમગ્રજ સુધી રસિક અને સરળ ભાષામાં પહોંચાડતા રહે છે. ત્યાં સત્તરમા સૈકામાં આવે છે આખ્યાનકારશિરોમણિ પ્રેમાનંદ. વડોદરા, ડભોઈ, સૂરત, નંદરગાર—ગામેગામ ધાર્મિક આખ્યાનોના છુદંદ લલકાર સંભળાય છે. જે સમયમાં ગૂજરાતની શેરીઓ માણુભટ્ટોની કથાઓથી ગાજતી હતી તે ધાર્મિક પીછેછકોને કે દમનનો કે સ્વન્યતાનો કેમ ગણી શકાય ? પ્રેમાનંદશિષ્ય રત્નેશ્વરને અંગે થયેલા, ડભોઈના સંસ્કૃતમાં કથા કરનાર પૌરાણિકો અને ગૂજરાતીમાં કથા કરનાર માણુભટ્ટો વચ્ચેના, કળિયાની વાત સાચી હોય તો લોકોની ધર્મપ્રવૃત્તિની વિવિધતા અને વિસ્તારનો એનાથી હજારો ગણાં આવી શકે એમ છે.

એટલે અખાની કવિતાની પશ્ચાદ્ભૂમિ કે પાશ્વર્ભૂમિ નિરપતી વખતે કેટલીક વાર જે એમ કસાવવામાં આવે છે કે જમાનો પ્રગતી ધાર્મિક સ્વન્યતાનો હતો, લોકો ખાધેપીધે સુખી હતા, પણ શૈય વગરની આર્થિક સંપત્તિથીય તેમને કંટાળો

આખ્યો હતો અને તેથી લોકો પરલોક તરફ વધારે ધ્યાન આપતા થઈ ગયા હતા, ‘ પેલા ભવમાં સુખી થવું હોય તો આ ભવમાં મૃત્યુ જેવું જીવન જીવવું જરૂરી છે.....આમ આ યુગે જીવતા મૃત્યુનો પયગામ ઘટાવી લીધો હતો ’—તે બરોબર નથી. પરલોક તરફ ધ્યાન આપવું એ કાંઈ આ દેશમાં સત્તરમા સૈકાનો જ ઇબરો ન હતો. એ તો જૂનો અને જાણીતો રાજમાર્ગ છે. મુસલમાનોનું નામોનિશાન નહતું તે પહેલાં અહીં અનેક મુનિસંધોએ એ માર્ગ ખોદ્યો છે. ઐહિક વસ્તુઓ તરફ નફરત તે પણ સત્તરમા સૈકાની—અથવા તો શંકરાચાર્યનાર સમયની જ લાગણી નથી; મહાભારત-કાળમાં અને તે પૂર્વે ઠેક ઉપનિષદકાળમાં એ વૃત્તિ પૂર્ણ રૂપમાં ખોલેલી જેવા મળશે. એ દૃષ્ટિએ અખાની વિચારસંપ્રદિમાં લાગ્યે જ એવો કોઈ મહત્વનો અંશ હશે જેનું મૂળ ઉપનિષદસાહિત્યમાં શોધી નહિ શકાય.

કોઈ પણ સાહિત્યકારને સમકાલીન ઇતિહાસની પશ્ચાદ્ભૂતે પડે છે એવો એ પદ્ધતિ અત્યંત આવશ્યક છે. આપણું ગૂજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસમાં તો એ અવશ્યમેવ ઉમેરવા જેવો અંશ છે. પણ તેનાં લખસ્થાનો નાનાંમિનાં નથી. આપણું અભ્યાસવિષય સાહિત્યકારમાં જે વસ્તુઓ જડે તે બધીનું જ મૂળ સમકાલીન ઇતિહાસમાં શોધવાનો આમદ રાખવો જોઈએ નહિ, કેમકે એથી ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો હેતુ જ માર્યો જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પરલોકની ચિંતા કરનારા જીવોની કદી જ ખોટ પડી નથી; શ્રી મુનશી અત્યારના યુગને ‘ જીવનનો ઉદ્ધાસ ’ સમજનાર અને માણનાર ગણતા હોય તો આ યુગમાં પણ એવાઓની તાણ છે એમ બેધડક કહી શકાય એમ નથી; એટલે અખાનો ‘ પારલૌકિકતાનો પયગામ ’ તેના વિશિષ્ટ યુગનું રૂણ હતો એમ કહેવામાં હેતુદોષ થતા દેખાય છે.

૧ Gōj. & its Lit., ૫. ૧૭૮

૨ Gōj. & its Lit., ૫ ૧૭૮. શ્રી મુનશીએ ત્યાં નિઃશંકપણે મજ ગોવિંદમૂનાજી સંક્રત શંકરાચાર્યનું હોય એમ અવતરણ આપ્યું છે ને દલીલ પણ દુર્બલવી છે.

અખાના સમયમાં 'જીવતા મૃત્યુ નો મહિમા વધી ગયો હતો એ માન્યતા સોમે-મોટી મુશ્કેલી તો ધંહ જીવનના દર્પશોકોમાં જ રસ લેનારી પ્રતિભાવાળા કવિ પ્રેમાનંદ તરફથી લેખી શાય છે. અને સામળ ? ધંહ જીવનના વર્ણનમાં જ એની કવિત્વશક્તિ રચીપચી રહે છે. જો અખો એના સમયનું જ ખાળક હોય તો તે જ સમય આપણને પ્રેમાનંદ અને સામળ પણ શી રીતે આપી શકે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનો રહેશે.

કવિ વિશેનું બધું જ એના સમયમાંથી ધટાવવા જતાં ઇતિહાસનો આભાસ ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન ન થઈ જાય એ જોવું જોઈએ. અભ્યાસની ઐતિહાસિક પદ્ધતિ ધંધી જ સ્પૃહણીય છે પણ તેમાં ડગલે ડગલે રખસનનો અવકાશ છે, એ લક્ષ્યમાં રહેવું જોઈએ.

એક બે દૃષ્ટાંત લઈએ. આ ઐતિહાસિક પદ્ધતિના મોહમાં જૂલી જવાય છે કે માત્ર બે સમકાલીન ધટનાઓ સમકાલીન હોવાને કારણે જ ઐતિહાસિક ગદ્યરચનાની જની જતી નથી; તે બંને વચ્ચે સંબંધ હોય તો જ તે નોંધપાત્ર બને છે. સ્વ. નગસિંહગવે 'અખા' વિશેના પોતાના સમર્થ વ્યાખ્યાનમાં અખાના ક્રાન્તિપડકારને સમાજિક વ્યવસ્થામાંથી ધટાવવા જતાં 'તે જે સમયમાં ધયો તે સમયે માત્ર હિંદમાં જ નહિ, યુરોપમાં પણ ધર્મશોધનપ્રવૃત્તિને જન્મે આપ્યો હતો-જગત કોઈ એવી અદશ્ય અસર નીચે આવી ન ગયું હોય એમ લાગે છે'—એ પ્રમાણે નોંધ કરી છે. યુરોપના ધર્મવિરોધને આ દેશના તેવા વલણ સાથે સાંકળવામાં કયો ઇતિહાસ આપ્યો વારુ ? બંને સ્વતંત્ર ધટનાજૂથોનાં સ્વતંત્ર ફરજો છે. બંને વચ્ચે કાર્યકારણ સંબંધ—સાતમી

1 The times in which he lived gave rise to protestant activity not in India alone but in Europe also.—It seems the world was affected by an unseen influence of protestantism. [Gujarati Language and Literature, P. 107.]

પેઢીનો સંબંધ કહે છે તેવું પણ કાંઈ—ન મળે તે સંજોગોમાં બંને વસ્તુઓને જોડાણે મૂકવાથી ઇતિહાસ નહિ પણ ઇતિહાસાભાસ જ થાય એમ સદ્ગત પ્રત્યે પૂરી માનજીવિ હોવા છતાં કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. બીજા એક આપણા સંમાનાર્થ સાહિત્યકાર લખે છે કે કવીશ્વર દલપતરામ^૧ જામ્બ્યા ત્યારે વોટલુંના યુદ્ધને 'પંચવર્ષો' યર્ષ હતી, મોરડોની આગને 'અષ્ટવર્ષો' યર્ષ હતી. એવાં નિરૂપણ જોઈએ છીએ ત્યારે ઐતિહાસિક પદ્ધતિની કેટલી હદ સુધી વિદંબના યર્ષ શકે તે જોવા મળે છે.

એવાં વર્ણનો ઇતિહાસદષ્ટિથી પ્રેરાઈને ચર્ચા હોય છે એ કદતાં બાલિશ કુતૂહલવૃત્તિથી વિશેષ ચર્ચા હોય છે એમ માનવાની ફરજ પડે છે. ભૂતકાલ તરફ સત્યગોષ્ઠક નિખાલસ દષ્ટિ કરવી એ એક વાત છે. ભૂતકાલ તરફ કૌતુકો (curios) વીણવાની સાલસાથી જલુ એ જુદી વાત છે. કૌતુકો એકતરફ કરવાથી ઇતિહાસ રચાતો નથી. ઇતિહાસનો રસ—સત્યનો પ્રકાશ—તે તો માનવજાતિની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં અનુસ્થાપિત એવાં રહસ્ય-તત્ત્વોનો સંવાદસ્ય સમજવામાં છે. 'મોડું' ભરાઈ જાય એવી બે વાતો પડે એ પડે મૂકવા માત્રથી ઇતિહાસ નહિ પણ અન્યથામયર (કથુરીઆસનો સંમહ) જ બીજું યર્ષ શકે. ધણી વાર તો પોતાના વર્ણ્ય વિષયને મોઢમ મહત્તર આપવા સાનુ આ રીત અખત્યાર કરવામાં આવે છે. પણ, જે ભૂમિ ઉપર દિમાશ્ય છે તે ભૂમિ ઉપર માટું ધર છે, એમ કહેવાથી જેમ બેહદો હાસ્યરસ, ઉપજાવવાની ઇચ્છા ન હોય તો બીજો કોઈ અર્થ સરે નહિ, તેમ બે અસંબંધ સમકાલીન ઘટનાઓને પણ જોડાણે મૂકવાથી થાય એ ભૂલવું ન જોઈએ.

આપણા અખાની જ વાત કરીએ તો તેના સમયમાં અહીં કોણ રાજ કરતું હતું ને કેવી આસમાનીસુસ્તાની યર્ષ હતી તે તપાસવામાં અખાસની આપણી ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ ફવૃત્પતા માની લેવી જોઈએ નહિ. નિબંધના આરંભમાં કવિજીવન વિશે કહ્યું

છે તે રીતે આને વિશે પણ કહી શકાય કે સમકાલીન ઇતિહાસ-
ધટનાઓ રાજકીય કે પ્રજાકીય ઇતિહાસમાં પોતાને રચાને અત્યંત
કીમતી બની રહે. સાહિત્યના અભ્યાસ વખતે તો તે ઇતિહાસ-
માંથી એટલું જ પ્રસ્તુત મળાવું જોઈએ,

- (૧) જે આપણા સાહિત્યકારની કૃતિઓના ઘડતરસમગ્ર ઉપર અસર
કરી ગયું હોય,
- (૨) જે તેની કૃતિઓની સામગ્રીપ બન્યું હોય, અથવા
- (૩) તેની કૃતિઓથી સુચિત થતું હોય.

(૧) આમાંથી પહેલી વસ્તુ વિશે હમણાં જ આપણે વીગતવાર
ચર્ચા કરી છે. ‘જીવતા મૃત્યુ’નો મહિમા વધી ગયો હતો એવી
સ્થિતિ એ યુગના ગૂજરાતમાં પ્રવર્તતી હતી, ‘અને તે પયગામ
તેના સાહિત્યકારોએ અદભૂત ખાગથી ઉપદેશ્યો. અખો અથવા અખા
‘ભગત (ઇ. સ. ૧૬૧૫-૧૬૭૪)-તેણે આ પયગામનો હિદ્દોષ
કર્યો.’^૧ એ અભિપ્રાયને તપાસવા આપણે કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો જ
છે. આપણે જોયું કે પારલૌકિકતાનું વલણ પ્રજામાં પરધર્મીઓના
આક્રમણથી અથવા શામનથી, કે સંકરાચાર્યની દ્વિસ્મૃતીથી કે
અખાના ધનિક યુગની શૌર્યહીણી અને આધ્યાત્મિક શૂન્યતામયી
દશાથી કેળવાયું હોય એ કહેવામાં ભૂલ થાય છે, કેમકે તે વલણ
આર્યસંસ્કૃતિ જેટલું જૂનું અને આધુનિક સમય જેટલું તાજું છે.

પરંતુ તે ઉપરથી એ કાંઈ એમ માને કે અખાની રચના-
ઓના ઘડતર ઉપર તેના સમયની છાપ પડી જ નથી, એમ
અહીં અભિપ્રેત છે. માત્ર જનાવચારમાં આવે છે તેટલી સગળ એ
ક્રિયા નથી એ જ કહેવાનું છે.

ઇતિહાસના ગોધનમાં જડ તત્ત્વ તાત્પર્યરૂપે તરી આવે
છે એવા વાદનો ગઈ સદીમાં કાર્લ માર્ક્સે પુરસ્કાગ કર્યો તેને લીધે
શ્રેયેકે લેખક તે વેળાની આસપાસની સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ છે એ
વિચારને સાહિત્યના અભ્યાસમાં વેગ મળ્યો અને વાદોની ગેરે

આ વાદ પણ માનવતાની જીવનચર્ચાના એક અગત્યના અંશનું અત્યુક્તિભર્યું ઉચ્ચારણ છે. અને તેથી જ ઉપર ધ્યાન ખેંચવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ તેના ઉપર નિર્ભર રહીને આસપાસની પરિસ્થિતિ: ઉપર, લેખક તેનું સર્જન જો એ બતાવવા જતાં, વધારે પડતો બોળે મૂકવો ન જોઈએ. (અખાના જીવન વિશે જાબી થયેલી જનશ્રુતિઓ તે પણ લેખકના પારિસ્થિતિક ઘડતરના વાદ વિશેની, એક વાદ તરીકે નહિ પણ, જનસ્વભાવગત તળપટ્ટી સ્પર્શને જ આભારી છે એમ ગણવું જોઈએ.)

તો પછી ખરેખરે અખાની રચનાઓ ઉપર તેની આજુબાજુની પરિસ્થિતિએ કયા પ્રકારની છાપ નિઃશંકપણે પાડી છે ?

આનો ઉત્તર નીચેના પ્રશ્નોના વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ થશે: અખાના સમયમાં એવું શું હતું જે સુગોચી પ્રચલિત એવા વૈરાગ્ય અને પારલૌકિકતાના વલણને આટલું તીક્ષ્ણ અને વાચાળ બનાવી શક્યું ?

વૈરાગ્ય અને પારલૌકિકતાની વૃત્તિ બેસાક પુરાણી હતી; પણ આ જમાનાએ એને જોરસોરથી અપનાવી, અખા જોવાની વાકપ્રતિભાએ તેને વર્ણનવિષય બનાવી એવું કાંઈક તો કારણ હોવું જોઈએ. તે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને નહિ કે તે વૃત્તિ જ આ સુગમાં જિદ્દશી એ બતાવવાનો.

એ વૃત્તિ આ દેશમાં કોઈપણ સમયે ઓછી તીક્ષ્ણ હશે એમ માનવાનું કારણ નથી. તે સતત વાચાળ હોવાનો પણ સંભવ છે; પરંતુ કેટલુંક સાહિત્ય નષ્ટ થઈ ગયું હશે. બીજું, સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા જ વૈરાગ્યમાર્ગનું સેવન વિશેષ થતું હોય એ પણ અસંભવિત નથી. નરસિંહમાં આપણને વૈરાગ્યના ઉદ્દગાર મળે છે, પણ તેનાં કૃષ્ણગોપીવિષયક પદોથી એવું મહત્ત્વ કાંઈક ઠંડાઈ ગયું લાગે છે. જૈન કવિઓમાં વૈરાગ્યમાર્ગના અનુમોદનમાં સતત સાહિત્યદ્વારા વહેતી દેખાય છે. નરસિંહ-મીરાંની કૃષ્ણવિષયક કવિતાને પણ ઐહિક હેતુ આરોપવો એ તે કવિઓને અન્યાય કરવા જેવું જ થાય. અખા પદેશના, ગણનાપાત્ર કવિઓમાં પરલોકાભિમુખતા એ એક

અનિવાર્ય અંશરૂપે દેખાય છે અને તે એટલો બધો સ્વાભાવિક છે કે તે પ્રજાના લોહીમાં જ હતો એમ કહેવું એ વધારે પડતું નથી.

આ પરલોકાકાંક્ષિભુખતા વિશે બે ચબ્દ જરૂરી છે. પશ્ચિમનાં સંપર્કમાં આવ્યા પછી જેમ એક બાજુ આપણને આપણી વિદ્યમાન હીન દશાનું ભાન થતું ગયું. તેમ બીજી બાજુ આપણી પ્રાચીન ગૌરવભરી સ્થિતિની-આપણા પોતાના કોઈ પણ પરાક્રમ વગર જ-પશ્ચિમવાસીઓને પણ ભાજ લાગતી ગઈ. એ લોકોને સદજ પ્રશ્ન થયો કે આવો મહાન જેનો જૂતકાલ હતો તે પ્રજા આવી દીનહીન અને પતનશીલ શી રીતે બની શકી? એમનામાંથી જ કેટલાક હાજરજવાબી ઇતિહાસકારોએ ઉત્તર કાંતી કાઢ્યો: દિલ્હીની પ્રજા અંતર્ભુખ વિશેષ હોઈ તે વ્યવહારુતા દાખવી શકી નહિ, આ લોક કરતાં પરલોકના જીવનને અંભિભુખ એ વધારે હતા, તેથી તેનો કમેકમે ડાસ થયો. આ રોકડો જવાબ આપણા કેટલાક ભાઈઓને ખૂંચ્યો. ખૂંચે એ કહરતી હતું. એમણે ઊલટી જ દિશા પકડી. તેમણે એમ કસાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે આ દેશમાં પરલોકની આટલી ચિંતા તે તો ઈસ્લામીઓના આક્રમણ અને શાસન પછી ઐદિક કુખસાધનાનો અવકાશ ઓછો થતો ગયો તે પછી જ ફેળવાઈ. પહેલાં તો અમે પણ વ્યવહારુ હતા. અમારી સમૃદ્ધિનાં તમારા મેગેરિથનીસ આંઠિએ કરેલાં વણુનો જુઓ. ચોખ્ખું ધરતીના છેડા સુધી અમારો વેપાર ચાલતો તેના પુરાવા મળે છે તે તપાસો. પારલોકનું તો, પરધર્મીઓ નીચે દબાયા તે પછી-આ લોકનું સંભાળવાની અમને બહુ તક ન રહી તે પછી-અમારી ઉપર ચઢી વાચ્છું, વગેરે વગેરે.

દૂંધામાં પરલોકાકાંક્ષિભુખતા એ આપણા લોકની જીવનચર્ચાનો એક નિઘ અંશ હતો એ તો આપણા વિદ્વાનોએ પશ્ચિમના વિદ્વાનોની પાછળપાછળ સ્વીકારી જ લીધું. અને પછી, તે આપણામાં ઉત્તર રૂપમાં ન હતી, અમુક સંજોગોથી આવી, એમ કહી એ સંજોગોને માથે તેના અસ્તિત્વનો ઓળોળોળો નાખી આપણે તે કાંઈ વાંક જ ન હતો એમ સ્વમાનભર્યો સંતોષ મેળવવા આપણા વિદ્વાનોએ પ્રયત્ન કર્યો.

હવે અત્યારે આપણે કાંઈક વધારે શાસ્ત્રીયતાથી આ પ્રશ્ન તરફ જોતા થયા છીએ. એક તરફથી આપણે હમણાં હમણાં બહાર આવેલા કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં સમાયેલી ઐદિક પીગતોની ઝીણવટ તરફ આપણા પાશ્ચાત્ય ટીકાકારોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ અને કુદિનીમત, કામસૂત્ર અને ચોરીનાં સાધનો ને પ્રકારોની વિસ્તૃત ટીપ આપનાર કણ્ઠસુતનો ગ્રન્થ, વગેરે ગ્રન્થો ઉપરથી આપણા દેશના લોકોની ઐદિક કારકિર્દીની વિવિધતા, વ્યાપકતા અને બારીકાઈ જોવા કહીએ છીએ. બીજી તરફ પરલોકાભિમુખતા નિષ્ઠ છે માટે પ્રાચીન ભારતવાસીઓમાં ન હતી એમ સ્થાપિત કરવાને બદલે આપણે કહીએ છીએ કે પરલોકાભિમુખતા તેમનામાં હતી, એટલું જ નહિ પણ ઈલ્લોહના સુખની પણ ઉચ્ચતા સાધવાના એક અપ્રતિમ પાધનરૂપે હતી. છેલ્લા ચૌદો વિરોવાસાસ જેવા કદાચ લાગશે, પણ કૌટિલ્ય તરફ જ જોઈશું તો વાત સમગ્રઈ જશે. પૂર્વાચાર્યોની પેઠે કૌટિલ્ય દંડનીતિ એકલીને જ કે દંડનીતિ અને વાર્તા કે દંડનીતિ, વાર્તા અને ત્રયી, એને જ વિદ્યા ગણતો નથી, એ આન્વીક્ષિકીને પણ, એને 'પ્રદીપ સર્વ વિદ્યાનો' કહી, ઉમેરે છે. છતાં દંડને :લીધે જ આન્વીક્ષિકીત્રયીવાર્તાનું કુશળ સાધી શકાય, એ ત્રણે વિદ્યાઓ દંડાશ્રિત છે, એ નક્કર હકીકત સ્વીકારવામાં પણ વ્યવહારુ શાસ્ત્રકાર ખંચાતો નથી. પણ તેથી દંડનું દંડ ખાતર એ ગૌરવ કદરે છે એમ રખે કોઈ માને. દંડથી પેલી ત્રણ વિદ્યાઓનું કૌશલ્ય છે માટે જ દંડનો મહિમા. દંડનીનિતો એનો ખ્યાલ પણ એ જ બતાવી આપે છે કે રાજકાજની ખટપટોમાં કોઈ પાર અધમ લાગે તેવી હદ સુધી જવાની શિખામણ આપનાર, 'કંટકશોધન'ના નિર્મૂળ્ય પ્રકારો સમગ્રવનાર, શાસ્ત્રકાર ઐદિક વસ્તુઓમાં જ ઐકાન્તિકપણે રમણાણુ રહેવાનું સૂચવતો નથી. દંડનીતિનું પ્રયોજન તે કહે છે તેમ અલબ્ધનો લાભ, લબ્ધનું રક્ષણ, રક્ષિતનું વિવર્ધન અને વર્ધિતનું 'તીર્થો'માં પ્રતિપાદન. તીર્થો એટલે તીર્થરૂપ વ્યક્તિઓ વિદ્વાનો, આચાર્યો, સતો, વાનપ્રસ્થીઓ અને તીર્થસંસ્થાઓ અને રથાનો; એટલે કે જે અર્થશાસ્ત્રકાર રાગને-સ્વામીને ચોતાની સમગ્ર

અર્થાના મધ્યબિંદુમાં રાખે છે, તે રાજ્ય ખાતર રાજ્ય એમ કહેતો નથી. રાજ્ય ખાતર રાજ્ય એમ કહે છે, એટલું જ નહિ: એ કહે છે કે પ્રજાનાં ઐહિક સુખે ગાટે જ દંડનીતિ 'પ્રયોજવાની છે એમ નહિ, પણ પ્રજાના આત્મિક વિકાસમાં સહાયરૂપ થનાર 'તીર્થો'ને અરણ્યે પોતાની સમગ્ર શક્તિ અને પ્રાપ્તિનો વિનિયોગ કરવામાં જ દંડનીતિની ફૃતાર્થતા છે. આને અવ્યવહારુપણું કહી શકો છો. પણ આ દેશના લોકોએ સાધેલી વસ્તુઓમાં ભાગ્યે જ આના જેવી કોઈ વ્યવહારુ-હોય. આને પરલોકાભિમુખતા તરીકે ઓળખાવી શકો છો. પણ પ્રાચીન ભારતવાસીઓએ ઐહિક હિતાની ઉદાત્ત સાધના એની દ્વારા સાધી છે એ નિઃસંશય. અર્થશાસ્ત્રનો લેખક રાજભોં-સ્વામીભોં સમગ્ર સમાજવ્યવસ્થાને કેન્દ્રિત થયેલી 'શુ'એ છે ને તેની ઉપર જ સતત એની દૃષ્ટિ ધાગેલી રહે છે, પણ પ્રજાજનનો ચોરાયેલા માથા જે ગળ પાછો મેળવી આપી ન શકે તો સ્વ-કાશમાંથી (ધ્યાનમાં લેવાનું છે કે સ્વ-ધ્યાનગી-તિમેરીમાંથી) એણે એ ભરપાઈ કરી આપેલા. વગરશુને જો કોઈ પ્રજાજનનો દંડ થાય તો ગળનો તેથી છત્રીસગણો દંડ લેવા ને તે વરુણને અપવા (જે પછી બ્રાહ્મણોને તે આપી દે) એમ બેધડક એણે કહ્યું છે. આ અને સ્વામી(રાજ)-જે વરુણના દાસ તરીકે રાજ્ય કરતો તેની દિનચર્યા કેટલી આકરી છે તે જોઈએ છીએ ત્યારે સમજાય છે કે આ દેશના પ્રાચીન લોકોએ ઐહિક અને પારલૌકિક હિતાની સાધનાનો માર્ગ કેવો મેળમેળ કરી દીધો હતો. એમનામાં પરલોકાભિમુખતા એ શરમાવા જેવી વસ્તુ ન હતી. વ્યવહારુપણાની વાન કરતા હો તો તેને એ બાધક નહિ પણ બિલકી પોષક હતી. એટલે હવે આપણે પેઢી જૂની તાંત ઉપર પ્રજાસ્મિતાનું ગાંત આધાપતાં નથી કે અમે તો પહેલાં તમે અત્યારે છો તે કરતાં પે વધારે વ્યવહારુ અને કુટિલ હતા અને પરલોકાભિમુખતા તો પાછળથી, સંજોગવશાત્ અમારામાં દાખલ થઈ. આપણે હવે એટલું જ કહીએ છીએ કે જાતકકયાઓની સૃષ્ટિ, દેશાવરના વેપાર-વણજ અને વસાહતો અને અર્થશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રીયાં સ્ફુટ થાય

છે તેમ આ દુનિયાની વીગતોમાં આ દેશના લોકો પણ આજી પાવરધા ન હતા, તેમ છતાં આધ્યાત્મિક સાધનાને પણ તેમણે વિસારે મૂકી ન હતી. ભારતવાસીઓના પતનનાં એક હજારને એક કારણ હશે. ધારો કે અંતર્મુખતા પણ એક કારણ છે એમ પુરવાર કરી શકાય, તોપણ જ્યારે ભારતના સમોવડિયા દેશોની સંસ્કૃતિ જડમૂળથી જખડી ગઈ છે અને પાછળનાઓની સંસ્કૃતિ આત્મનાશને માર્ગે ધપી રહી છે ત્યારે આ પુરાતન દેશ હજી પણ જીવતો રહ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ સમગ્ર માનવજાતના જીવનની આશાના એક કિરણરૂપ બની રહ્યો છે તે એની પેલી વગોવાપેલી અંતર્મુખતાને જ તો આભારી નહિ હોય ?

એ ગમે તેમ હોય, અહીં એટલું જ કહેવું પડ્યું છે થશે કે પરલોકાકાલિમુખતાને આપણા પાશ્ચાત્ય વિવેચકોની પેઠે નિંદા પદાર્થ ગણી લઈ તેની સામે સૂઝ કેળવી આપણા તે તે સમયના સંસ્કાર-નેતાઓને અન્યાય કરવો જોઈ એ નહિ. શી મુશળી માને છે તેટલી બધી અજાણમણી અખાની પરલોકાકાલિમુખતા ખરેખર છે કે નહિ તે આગળ ઉપર જોઈશું.

આમ આપણે જોઈએ કે અખામા જ પરલોકાકાલિમુખતા છે એમ નહિ પણ અત્યંત પ્રાચીનકાલથી આ દેશના લોકોમાં એ વૃત્તિ બહુ તીવ્ર રૂપમાં જોવા મળે છે, માત્ર ગૂંજરાતી સાહિત્ય પૂરતું કહીએ તો અખા પહેલાંના લગભગ બધા જ કવિઓમાં એ અચૂક વરતાપ છે, અને પ્રાચીન ભારતવાસીઓના જીવનમાં એ નિંદા અંશ છે એમ માની લઈ પાશ્ચાત્ય વિવેચકોની પેઠે આપણે પણ એ વૃત્તિની સૂઝ કેળવી આપણા ઇતિહાસનું વિકૃત કે કાલજ્યુત્ક્રમવાળું (anachronistic) દર્શન કરવું તે ખરોખર નથી.

અખાની સમગ્ર રચનાઓ ઉપર સમકાલીન કે તરત આગળના સમાજની શી અસર છે એ આપણા મૂળ પ્રશ્નની વિચારણા હવે આગળ ચલાવીએ.

અખો એકલો જ નહિ પણ ગોપાળ, નરહરિ, જૂરિયો એમ ચાર શાની કવિઓ આપણને એક જ જમાનામાં મળે છે એ

હકીકત ઘાતક છે. અખાના સામાજિક ચાત્રખાની આપણે માંડણના તેવા પ્રયત્નની સાથે સરખામણી કરી છે. એ ઉપરથી આપણને એક વસ્તુ એ પણ દેખાય છે કે માંડણ કરતાં અખે ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપર વધારે ઉગ્ર પ્રદારો કરે છે. તીર્થ, ગુરુ, બાહ્યાચાર, ઉચ્ચનીચબોદ, એ તો આ પ્રકારના લેખકોના હાથમાં સનાતન વિષયો છે. તેવા વિષયો જતા કરતાં અખા ને માંડણ વચ્ચે જે ફરક દેખાય છે તે એમ સૂચવતો લાગે છે કે 'વેશ'ધારી, ખાસ કરીને વૈષ્ણવોની ધાર્મિક કારકિર્દી અખાને સંતોષજનક દેખાઈ નહિ હોય. ખીજું, વૈષ્ણવધર્મની ગૂજરાતમાં ખોલખોલા પણ હોવી જોઈએ, જેનું અખે ગુરુ કરવા માટે ગોઠવણ ગમ્ય છે એ ઉપરથી પણ સૂચન મળે છે. પણ તેને છેવટે કેવલાદ્વૈત તરફ વળવું પડ્યું તે બતાવી આપે છે કે વૈષ્ણવધર્મની સ્થિતિ ગૂજરાતમાં ધર્મચિકિત્સકોની દષ્ટિએ દીકાપાત્ર હતો. કોઈ પણ પંથપ્રવર્તક પછી તેના પંથની આવી દશા અનુયાયીઓને હાથે થાય એમાં નવાઈ જેવું નથી. ગોઠવનાથજી જેવા આચાર્ય, જેમને માટે (અરે ત્રણે મહાપુરુષ માટે) અખાને અનુરાગ હતો, તેમના સમયમાં પણ અખા જેવા ધર્મચિકિત્સકને આવી દશા દેખાઈ, એ ખ્યાનમાં લેવાનું છે. વળી એ પણ બુદ્ધવાનું નથી કે આરંભમાં અખે પોતે જ વૈષ્ણવ હતો. અને અંતકાલ સુધી વૈષ્ણવી ભક્તિ—ગ્રેમલક્ષણભક્તિ—ના સંસ્કાર એના હૃદયે સાચવી રાખ્યા હતા એ પ્રભુ વીસરવાનું નથી. છતાં ઉધાડેછોગે એ વૈષ્ણવોને નિંદે છે: 'શું થયું નામ વૈષ્ણવ ધરે, પરસાદ દાણે પત્રાવળાં ભરે?' ખીજું, પોતાના આત્માને આરામ મળ્યો તે પહેલાં પોતાને કેવલાદ્વૈત-સિદ્ધાંતનું પ્રહણ કરવું પડ્યું છે એ વાત પણ એણે છુપાવી નથી.

અખામાંથી માંડણ જાદ જતાં ઉપરની વાત શેષ રહે છે. તો, અખામાં જે પૈરાગ્ય ઉપર ભાર છે, યાનવાદનો પ્રબળ પુરસ્કાર છે, આત્માનુભૂતિનો આગ્રહ છે, ટૂંકામાં તમે જેને 'પરલોકાભિમુખતાનો પયગામ' કહેવા લલચાવો એવું કાંઈક છે તે ગૂજરાતમાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની સમકાલીન સ્થિતિના નેત્રીકારરૂપ,

પ્રત્યાઘાતરૂપ હોવા સંભવ છે. એને સમકાલીન રાજ્યવ્યવસ્થા કે સમાજવ્યવસ્થા સાથે સાંકળવાની જરૂર નથી.

એટલે અખાની કૃતિ ઉપર વિશેષ તો સમકાલીન ધર્મ-સંપ્રદાયે અસર કરી છે, આખો સમાજ નહિ, એ વસ્તુ ઉપરની આખી ચર્ચામાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. એક સંપ્રદાયના પ્રતીકારરૂપે તેની રચનામાં વેરાગ્ય અને પરલોકાલિભુખતાના અંશો આટલા તીક્ષ્ણ રૂપે પ્રવેશ્યા, સમાજવ્યવસ્થાની વિશેષતાને દારૂએ નહિ. પ્રજાજીવનના માત્ર ધાર્મિક ક્ષેત્રની જ પેદાશ છે તેની જવાબદારી સમગ્ર પ્રજાજીવન ઉપર અકારણ ન જ નાખવી જોઈ એ.

આ રીતે જોઈશું તો એક જ યુગે પ્રેમાનંદ અને શામળ શી રીતે આખા એ પ્રશ્નની પછી મોટી નુસ્કેલાં નહિ રહે. અખો એ સમકાલીન ધર્મસંપ્રદાયના પ્રત્યાઘાતરૂપે બિલો થયો. જેની સામે એ આખડે છે તેઓ અને પોતે પણ ધાર્મિક ચર્ચામાં આખોયે સમય આપનાગ (whole-timer) છે. સામાન્ય જનસમાજ જે પોતાની ઉદગનિભિત પ્રવૃત્તિઓમાંથી થોડોક વખત બચાવી દેવદર્શન કરી આવતો અને રાતે નવરાસની વખતે રાત્રિક રીતે આપવામાં આવે તો જેને નાટક કે ખીજા રંજનસમાજ બને ઠેકાણે માણુભટ્ટની કથા સાંભળવાનો કંટાળો નથી એટલું જ નહિ પણ તેમાં સક્રિય રસ છે તેની માગણીને પહોંચી વળવાના પ્રયત્નના પ્રયત્નમાંથી પ્રેમાનંદ આપણને મળે છે. જેઓ દિનરાત દાળા મળી રહે છે ને માંડમાંડ પેટશુભરો કરે છે, ઉચ્ચ વર્ણોથી સેવવામાં આવતી ધાર્મિકતાને સીમાડે જેઓનાં મન રમે છે તેમને ધર્મબોધ કરતાં વિશેષ તો રંજન પૂરું પાડવાની જરૂરિયાત તે શામળ જેવા ઠવિ જમાવે છે.

આમ, આખી સમાજવ્યવસ્થા ‘હવતા મુનુનો પયગામ’ પ્રેરે એવી હતી એમ કહી તેને ડામવાનો પ્રસંગ રહેતો નથી. તેમજ તે જ વ્યવસ્થાએ પેદા કરેલા પ્રેમાનંદ અને શામળ તેવા પયગામથી અલિપ્ત રહ્યા હતા એ હકીકતને લીધે લેખા ચત્તા વિરોધમાંથી પણ બચી જવાય છે.

આખી સમાજવ્યવસ્થાએ અખા ઉપર—બહે એ ત્રિપુટી ઉપર—એક નકારાત્મક અસર કરી છે તે અત્રે નોંધી શકાય. ઉપર કહ્યું છે કે સમાજ અસમાનધર્મીઓની હકૂમત તળે, પણ ધણુંખરું અસંતુલ્ય રહ્યો હતો. તેના ધાર્મિકજીવનનો પ્રવાહ અકુદિત વલે જતો હતો, બહે વૈષ્ણવમોક્ષને લક્ષમાં લઈ એ તો બેકામ બન્યો હતો. છતાં એક વાન ધર્તિદાસના અભ્યાસીની નજરથી છૂપી રહી શકે એવી નથી. તે એ કે સમાજનું આત્મિક વર્ચસ્વ હણાયું હતું. પોતે હાર ખાધી છે એ દલીલ એક કાણુ પણ સમાજ બાંધે જ બૂલી શક્યો હોય. તેથી તો ટકી રહેવા માટે તેનું જીવનબળ કાંઈક અતિશયતાવાળા માર્ગે પણ ભેતું હતું. વૈષ્ણવ-સંપ્રદાયની ચોમેર રેલેલેલ તે આ ટકી રહેવાની વૃત્તિનું જ નિદર્શન છે. આ વૃત્તિનું પ્રદર્શન કાંઈ વાર કાળે કરી અનુચિતર પણ નીવડી આવે તો નવાઈ નહિ. એક સમકાલીન મજબૂત સંપ્રદાય સામેનો અખાનો પ્રત્યાઘાત તે પ્રગ્નની આત્મનિરીક્ષણ-વૃત્તિનો એવી અનુચિતરતાને ઉઘાડી પાડવાનો પ્રયત્ન જ ગણાય. પણ આપણો મુદ્દો એ છે કે સંસ્કૃતિના પ્રવાહો બાબ રીતે નિર્ધિન વલે જતા હતા, મંદિરના ઘંટનાદ, કથાકીર્તન અને તીર્થાટનમાં ભંગ પડ્યો નહતો, ગુજરાતની શેરીએ શેરી કાંઈ ને કાંઈ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓથી માળતી હતી, છતાં પ્રગ્નનો આત્મા જાડે જાડે દુભાયો હતો. તેનો તેજેવધ ધમ્યો હતો. કાંઈ વ્યક્તિ, તેમ જ પ્રગ્ન, પોતાનો તેજેવધ સહેજે બૂલી શકતી નથી. આ કપરી સ્મૃતિ સમગ્ર પ્રગ્નજીવન ઉપર એક વાદળની આછીધેરી ઝાયાની માફક છાઈ રહી હતી.

એનો પુરાવો અખામાં—ના, અખા જેવો આત્મચાન ઝંખતો વેદાંતી તો ગમે તે મુગમાં પાકી શકે, પણ કાબ્યના રસની જમાવટ એ જ જેનું ખ્યેય હતું તે પ્રેમાનંદમાં આપણને મળે છે. વિજયગાય તે સેઈન્ટ્સથી અથવા તેમના પોતાના જ કહેવા પ્રમાણે રોબર્ટ લીન્ડ, દયારામ તે બાયરન અને પ્રેમાનંદ તે શેક્ષ્પિયર એવી ફેસલામણી વૃક્ષનાઓ હાસ્યોત્પાદક હોય છે

માટે જ તેમને છેક નકામી ગણી નાખી દેવી જોઈએ નહિ. છેલ્લા દાખલામાં તપાસ કરતાં દેટલુંક સામ્ય જરૂર જણાગે. ગેફરિયર અને પ્રેમાનંદ, અને તે તેના પ્રદેશમાં અપ્રતિમ કવિઓ, એક-એકથી થોડે જ આંતરે જઈ-ગેલા, પોતપોતાની ભાષાના ભૂષણરૂપે હમેશ ગહેવાના. અને નાનપણમાં જોયક દેના. અનેની પ્રતિભા પગપગપ્રાપ્ત વારમાને અપનાવી લઈ તેમાં આગળ વિદ્યાસ સાધી કૃતાર્થ થઈ. એકે જેવી મળી તેવી રંગભૂમિને ઉપયોગ કરી પોતાનું કામ કાઢી લીધું. બીજાએ માણુભટ્ટોની સંસ્થાને તેવો જ ઉપયોગ કર્યો. અનેને જે શ્રોતૃવર્ગ મળ્યો તેની મર્યાદાઓ સામાન્યતઃ નહી શકી નથી. છતાં અનેનું કામ તત્કાલીન શ્રોતૃવર્ગ માટે જ નિર્માયુ હતું અને ક્યાંક તેની મર્યાદિત અભિરુચિના અણુજાળતા અકાગ તેમના કાર્યમાં દેખાય પણ છે. અને વ્યવહારુ પુરુષો. કવિવેદ્યાથી પિડાતા હોવાની તો તેમને વિશે સંભાવના જ ન થઈ શકે. એક જણે વહેતી ગગામાં દાઘ ઘોઈ નાખી, પોતાનું કામ સમેટી લઈ, વતનમાં મોડું ઘર ખરીદી ત્યાં જઈ ઉત્તરાવસ્થાના થોડાંક વરસ આરામ લીધો. બીજો પણ વારસામાં દેટલાંક ઘર અને દસ દળરની રોકડ મૂકતો ગયો. 'શ્રુતની સરિતા ચલાવી ને ખાડે ખાંધી પાજ' એ વળી જુદું. અનેને જલ્દે પેટાબાએ જ ગ્રેરણા આપી. સગરવતી સાથેનું લક્ષ્મીનું સનાતન રસણું પણ અનેએ ભંગાનું. અનેએ સર્વાનુભવ-રસિક કવિતાપ્રકાર જોડ્યા. પ્રમંગલવર્ણન અને—ચંત્રિનિરૂપણમાં અને ખીસી જોડ્યા. અનેએ પરંપરાપ્રાપ્ત સાહિત્યવારસાને અપનાવવામાં આંચકો અનુભવ્યો નહિ. એકે ગ્રીન, માર્સો, આદિ પામેથી ઠીકઠીક પડાવ્યું. બીજાએ વિજયદાસ, વિશ્વનાથ જાની અને નાકર વગેરેમાંથી લખાવુંટ લૂંટ ચલાવી. અનેએ પોતપોતાની ભાષાની અપૂર્વ એવી પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી, અમરતા આપી એમ કહીએ તો પણ વધારેપડતું નથી.

પણ આટલું બધું આકસ્મિક સામ્ય જે જે કવિવરોમાં દેખાઈ આવે છે તેમનામાં એક મૂળ વસ્તુ વિશે જ કેમ નિર્વિવાદ સામ્ય નથી—શુણુવત્તાની, સિદ્ધિની બાબતમાં ?

ઉત્તર સ્પષ્ટ છે, તે તેના સમકાલીન સમાજના ઇતિહાસપટ પર આજેખામેલો. શેક્સ્પિયરના હાથમાં કલમ નહતી. કલમ હતી નવચીવનથી થનગનતા, તાજા મહાવિજયની મધુરમૂર્છા માણતા, નવાનવા સમુદ્રસ્વામિત્વથી આત્મભાન અનુભવતા, સાગરપાર વિસ્તારનાં સ્વપ્નાં મેવતા. વિજય, સમૃદ્ધિ અને શાંતિની હોજારમાં રમમાણ એવા ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં, માનવસ્વભાવના ચિરંતન રાગાવેગ, ઉદ્ધાસ અને વેદનાની ગહનતાને સંપૂર્ણપણે નિરપણ પામવાનો એ અપ્રતિમ અવસર હતો. શેક્સ્પિયરની પ્રતિભાએ એ ઝડપી ક્ષીધા. અસંખ્યત, મહત્ત્વ તો એ પ્રતિભાનું જ છે. પ્રેમાનંદ તે શેક્સ્પિયર નથી, કેમકે પ્રેમાનંદને પ્રેમાનંદની પ્રતિભા હતી, શેક્સ્પિયરની નહિ. છતાં પ્રતિભાના બાહ્યાશ્રયનો કેઈ પણ અર્થ હોય તો શેક્સ્પિયરની પ્રતિભાને મળેલી સાનુકૂળતા એ તરત ધ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુ નથી એમ ભાગ્યે જ કેઈ કહી શકે.

પ્રેમાનંદને પ્રતીપવેગે નાવ હંકારવાનું હતું. શેક્સ્પિયરના મુગનું ઇંગ્લેન્ડ આક્રમણપદ્ધતિ (offensive) સ્વીકારવા સમર્થ હતું. પ્રેમાનંદનું ગૂજરાત આત્મસંરક્ષણ (defensive)માં પડ્યું હતું. આટલું પાત્ર એ કરી શક્યો તે બાહ્ય નથી એમ કહીએ તો બાહ્ય નથી. અખા અને શામળ વિશે પણ તેનું જ કહી શકાય.

સત્તરમા સૈકામાં ગૂજરાત ત્રણ મોટા કવિઓ આપી શક્યું તેનું માન તે કાળની રાજકીય શાંતિને પણ ધટે છે. મોમલાઈ સ્થપાતાં કરીને ગૂજરાતી જીવન બરોબર થાજે પડી ગયું હતું. વચ્ચે ઓગણત્રીસો દુકાળ પડ્યો તે જ મોટી આફત તો ગણાય. આપણા પ્રેમાનંદને ઉદરનિમિત્ત સૂરત નંદરખાર સેવર્વા પડ્યાં. (શેક્સ્પિયર જેમ લંડનની પ્રખ્યાત આગ અને પ્લેગના સમયમાં રખડુ નાટકમંડળી જોડે જોડે તેના 'કવિ' તરીકે ઠેલણગાડીમાં સામાન ભરી પોતે જ તેને ઠેલતો, રસ્તે બરફ અને ઝાંખરાંથી ઉઝરડાતો, ગામ ગણતો હતો તેમ જ !) પણ એ બહાને એનું સર્જન બિલકું પાંગર્યું, ઓસર્યું નહિ. પણ એકંદરે એ કાળ શાંતિનો હતો અને ગૂજરાતી કવિતા-સાહિત્યને એનો નાનો સુનો લાભ મળ્યો નથી.

પણ આ 'શાંતિ'ની વાત રૂબૂ કરવાથી ઉપરની વાતનો છેદ ભડી જતો નથી. શાંતિ :શાંતિમાં પણ ફેર હોય છે. તમે વિજયી હો ને પછી દેશમાં શાંતિ સ્થપાય એની વાત જુદી અને તમે જિતાઓ અને તમારે માટે વિજેતાઓ શાંતિ સાચવે તેની વાત જુદી. પ્રજા પોતાનો તેજોભંગ ભૂલી શકે તે પહેલાં જ પોતાની ગણી શકે તેવી રાજ્યવ્યવસ્થા પણ તેની જિજ્ઞાસિત યર્થ ગર્હ. છતાં મોગલાઈની શાસનપ્રણાલી સ્થિરતા અને સરળતાવાળી હોઈ પ્રજાએ બાહ્ય જીવનમાં જરૂર શાંતિ અનુભવી. અખાત્રેમાનંદશામળના લખાણની વિપુલતા એને આભારી છે એમ કહી શકાય.

અહીં સર જહુનાથ સરકારે અમદાવાદમાં ગર્હ સાલ જાહેર વ્યાખ્યાનમાં કહેલું તે નોંધવું જરૂરી યર્થ પડશે. તેમણે કહ્યું હતું કે અકબરે રાજકીય શાંતિની સ્થાપના કરી ન હોત તો આપણને ઘુલસીદાસ મળત એમ માનવું મુશ્કેલ યર્થ પડે. ઉપરની વિચારણાના અનુસરણમાં આ અભિપ્રાય વિશે એટલું જ ઉમેરવાનું રહે છે કે ઘુલસીદાસના લોકપ્રિય જનતાગ્રંથની કિંમત એની લોકપ્રિયતાએ ઠરાવી છે તે જ આંકીએ તોપણ એ ગ્રંથ તે આર્થસંસ્કૃતિના એક જગજગર સંરક્ષણાત્મક પ્રયત્નનું જ પરિણામ છે, તેજોભંગ વેઠેલા સમાજનો એ પુનઃ આત્મસ્થાપનાનો હુકાર માત્ર છે. અને તે અકબરે સિદ્ધ કરેલી સુલેહશાંતિને આભારી છે કે ઉત્તરાવસ્થામાં જે પોતે પણ એક ધર્મ પ્રવર્તાવનાર બન્યો હતો તેવા સમ્રાટે સિદ્ધ કરેલા ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્યના અને સહિષ્ણુતાના વાતાવરણને ?

આમ, અખા તેમ જ પ્રેમાનંદ શામળ, વગેરે આપણા કવિ-ઓની રચનામાં હિચ્ચોમ્ય કોટિનું વર્ચસ્વ બહુ જોવા મળતું નથી તેનું કારણ તેજોભંગના વાતાવરણવાળા તેમના સમયમાંથી સમજી શકાય એમ છે.

(૨) અખાની કૃતિઓમાં સામગ્રીરૂપ જની હોય એવી એના સમયની વસ્તુઓ તે 'ગોકુલનાથ' અને 'જણ મહાપુરુષ,' તથા

‘ગોકુળ’, ‘શ્રીનાથજી’^૧ અને ‘ગુંસાઈ’^૨ એટલા ઉલ્લેખો જ છે. તે ઉપરાંત નીચેની પંક્તિઓમાં શ્રી. ન. દે. મહેતા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ જુઓ :

જ્ઞાની વિવેકી ઠેરાવ્યા રાય, ત્યારે આસુરો યાણું બીડી ભય;
અદ્ભુત ધર્મુ ત્યાં સવારોર, વિદિ કરતાં ચૂક્યું વેર.
આનંદ મંડળ ઓગળવ યાય, હરિના જન તે હરિગુણ માય. (૭૩૭)

તેઓશ્રી નોંધે છે : ‘સને ૧૬૨૧ના અરસામાં શાહજહાંએ જહાંગીર સામે બળવો કર્યો. તેમાં જેતલપુર પાસે લડાઈ થઈ હતી. જહાંગીરના પક્ષકારોની છત થઈ. આ પિતાપુત્રની પક્ષકારી લડાઈમાં વિદિઓ પણ કરવી પડી હતી. જેતલપુરમાં મહમદ સરીએ સૌદ બાગ અગર છતબાગ બંધાવ્યો હતો.’^૩ ચેતેઓ વચ્ચે ‘હજો નો પ્રયોગ કરે છે તે વાજબી છે. આને વિશે ચોક્કસપણે કાંઈ કહી શકાય એવું નથી. બનવાળેગ છે, અખાએ ‘વિદિ કરતાં ચૂક્યું વેર’ એ કહેવતરૂપે જ વાપર્યું હોય.’

કેવળ સંભાવનારૂપે એક પ્રશ્ન અહીં મૂકું છું: ૭૫૫ના ૬૮૯, ૬૯૦ અને ૬૯૧ એ ત્રણ શ્લોકમાં ગૂજરાતી રાજ્યકર્તાઓના વિવિધધર્મી પ્રજાજનો સાથેના સંબંધનું સૂચન તો નથી ?

૧ પદ ૧૧, ઉપરાંત ‘શ્રીપતિ’ (અનુભવબિંદુ-૪).

૨ સંતપ્રિયા: કડી ૫૦ અને ૫૯

૩ અખાફત કાવ્યો-૧, પૃ. ૩.

૪ કહેવતો પાછળ કોઈવાર કાંઈ ને કાંઈ પ્રસંગ હોય છે, કેટલીક વાર ઐતિહાસિક પ્રસંગ પણ હોઈ શકે. માંડણમાં એ રીતે ગૂજરાત અંગે એના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ ફેંકે એવી કેટલીક કહેવતો સંગ્રહાઈ છે :

ચાહડબાહડના યઈ ગયા. (૬૩૧ભ)

મિલિરિ પાટણ તણા પગ્ગણા (૬૦૨ભ)

ગૂજરાત રોરી સાંકડી (૫૨ઈ)

કદિ ભાગા રાવિ ભરજયિ કામ (૪૫૩આ)

પેટ ભર્યું તો પાટણ ભર્યું (૬૧૫આ) ૮

મોટી તાણુ છે પથજ તણી, નથી ફુજવા એક છે ધણી,
પોતાના ઇશની પાળવી ટેક, સકળ ઇશનો અધિપતિ એક,
જેમ રાજ એક ને પ્રજા જુજવી, અખો એ રીતે જુવે અનુભવી;
(૬૮૬)

મૂળ તો જુદાજુદા પયોની પરસ્પર ખેચાખેચની વાત કવિ
કરે છે અને સ્વધર્મને વળેગી ગહેવાની ગીતામન્ય સલાહ આપે છે.
વિવિધ પયો અને પરમેશ્વરનો સંબંધ તે વિવિધધર્મી પ્રજાજનો
અને તેમના સમદર્શી રાજ્યકર્તાના સંબંધ જેવો છે એમ કવિ
દૃષ્ટાંત યોજે છે. પણ આ દૃષ્ટાંત પોતે જ વારતવર્મા છે, એમા
અમદાવાદ જેવા શહેરની હિંદુમુસ્લિમ વસ્તી અને ઈસ્લામી રાજ્ય-
કર્તાઓ વચ્ચેના સંબંધનું બયાન તો નહિ હોય ?

રાજનું જેમ શહેરજ એક, પ્રજા જુજવી પણ વિવેક,
હલી હોય તે રહ્યા ચડસડે, તેજ નામ તે ખરડે પડે,
સર્વેને મળતો થઈ ભય, અખા આખું શહેર તેના રૂણ ગાય
(૬૮૭)

આ દૃષ્ટાંતનો મર્મ આપણે ચૂકી જવાના ~ એમ કવિ
કાષ્ઠક આલાકીથી કહે પણ છે.

એ દૃષ્ટાંત ન સમજે કોય, સદ્ગુણ બન સદ્ગુણાદે હોય,
જ્ઞાની જ્ઞાને ક્ષીને કહે, મતિથી મતને મતમા રહે,
ભવા ઘો ભણે તેમ થાઓ, આપણ આપણા અવગુણ ગાઓ.
(૬૮૮)

મતામતી અગે અન્યન પણ એણે ઉકળાટથી કહ્યું છે
આપેઆપમા ઠકી બસા, એક કહે રામ ને એક કહે અસા,
(૭૦૩અખા)

કાષ્ઠકાષ્ઠવાગ વિવિધધર્મીઓ ચડસડી પડતા હશે, પણ રાજ્ય-
કર્તાનું વલણ તો સદ્ગુણ મળતા થઈને ગહેવાનું ગટેલું હશે અને
પ્રજા તેના ગુણ પણ માતી હશે. કવિએ વિવિધધર્મીઓને આપેલી
સલાહ મંદુને જ કામ આવે એવી છે ‘આપણ આપણા અવગુણ
ગાઓ.’ એ રીતે જ પરસ્પર પ્રેમમંથન થવાનો ને વધવાનો નંભવ.

(૩) અખાની કૃતિઓથી સૂચિત થતી તત્કાલીન ઇતિહાસની વસ્તુઓ વિશે શરૂઆતમાં જ એક વાત કહેવાની છે. અખાએ તીર્થો, ધર્મશુરુ, ભેખ, ઉચ્ચનીચભેદ, વગેરે બાબતો વિશે પુષ્કળ લખ્યું છે. એ ઉપરથી અખાના વખતમાં ત્રીસાઈન બદ્ધ થતુ દર્શો, શુરુઓ ચડી વાખ્યા દર્શો, ભેખધારીઓ વધી પડ્યા દર્શો, ઊંચા-નીચાનો ભેદભાવ વધારેપડતા દર્શો, એવા નિર્ણય ઉપર આવતાં વિચાર કરવા બેઠ્યો કે અખાના સમયની જ એ આગવી સિદ્ધિ નથી. એવું પહેલાં પણ હવું ને કમજાગ્યે હજી સુધી પણ અદશ્ય થયું નથી. માંડણુ નેવાથી સમજાય છે કે તે બધું માંડણુ જેટલું તો જૂનુ છે જ; ના, માંડણે કહેવતો સંગ્રહેલી હોવાથી, કાંઈ વસ્તુને કહેવત બનતાં વાર લાગે એ જોતાં, એ માંડણુથી પણ ઠીકઠીક જૂનું છે.

તે ઉપરાંત અખામાં કહેવતોની-પંક્તિઓ આવે છે તે પણ સમકાલીન કરતાં પૂર્વકાલીન સમાજસ્થિતિ દર્શાવે છે, એમ સમજવું બેઠ્યો. 'કાજુ ફરે પણ ન ફરે કળ' એ અખાએ પોતાની આસ-પાસની સ્થિતિમાંથી તારવી કાઢેલું નથી, પણ કહેવત જ છે, જે માંડણુમાં 'કાઠી ફરઈ હકમ નવિ ફરઈ,' (૫૪૦ઈ) એ રૂપમાં દેખવા મળે છે. સંસ્કૃત બોલવા વાંચવાનો આમળનો મહિમા ('સંસ્કૃત બોલ્યાથી શું થયું ?') અને બાળશ્રમ ('જન્મ નાર નાનડી ને હવું પ્રસૂત') જેવી વસ્તુઓ પણ તેના જ સમયની નહિ પણ જૂની ગણી શકાય એવી છે.

અખાને પોતાના મનોગતને મૂર્ત કરવાની કવિસહજ ક્ષાવટ સારી હોઈ એણે ઉપાડેલાં દષ્ટાન્તો અને ઉપમાઓ ઉપરથી તેના સમયની કેટલીક વસ્તુઓ સૂચિત થાય છે. માંડણુ અને અખા વચ્ચેના ગાળામાં, ખાસ કરીને અખાના પોતાના સમયમાં વૈષ્ણવ-મતવાદીઓની ટીકાપાત્ર દશા વિશે તો હમણાં જ (૧) માં જોયું છે, તે ઉપરાંત તેમનામાંના અને બીજા અદકચરા કવિઓ, 'સંસ્કૃતનું પ્રાકૃત કરી' રૂબરૂના કવિવશઃપ્રાર્થાઓ એના સમયમાં (જેમ દરેકને લાગે છે કે પોતાના જ સમયમાં) વધી પડ્યા છે એમ

પણ દેખાય છે. તે વિશે પણ ઉપર આપણે જોયું છે, તે ઉપરાંત એકબે ધ્યાન ખેંચે એવી વસ્તુઓ એનામાં જોવા મળે છે તે 'સમુદ્ર' અને 'નાટક' વિશે છે. જનેના એટલા બધા ઉદ્દેશો છે કે તેમનો પરિચય લેખકને તો જાણે ખરો જ, પણ જે સમાજને સંલગ્નાવવા એ બોલે છે એને પણ ઠીકઠીક હોવો જોઈએ.

'નાટક' વિશે કહી શકાય કે અખે મામાવાદ વિશે બોલતો હોઈ આ જગતનું મિથ્યાત્વ બતાવવા માટે 'નાટક'ની ઉપમા વાપરે. તેની પહેલાં પણ બહુઓને હાથે એ ઉપમા સહેજે ચઢી ગઈ હશે. એ છતાં અખાએ તેનો એટલી બધી વાર ઉદ્દેશ કર્યો છે અને કાંઈક વિવિધતાથી પણ કર્યો છે કે તેના સમયમાં લોકો 'નાટક'થી અજાણ હોય તો તે તેમ કરતાં અચકાચ. તે છતાં પ્રેમાનંદનાં નાટકો વિશેની ચર્ચાચર્ચામાં સદ્ગત સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવભાઈ એ^૨ જે એક વાત તેના વિરોધમાં એમ કહેલી કે પ્રેમાનંદના પોતાના કે તેની તરત પહેલાંના સમયમાં નાટક માટેની રંગભૂમિનો પ્રચાર ન હતો, તેને અખામાં એક રીતે પુષ્ટિ મળી રહે છે.

કળને બરાબરી ચેતન વિષે, માટે તે નાટક ॥ અખે
(૫૫૩૭૭)૩

નટ તણી હાલે આંગળી, હું હાલું જણે પૂતળી.

તેનો બોલ પોતે નટ કહે. (૬૦૮૬૩)

ખીજ નટ થઈ કરે કપિહીડા (૫૬ ૫૮)

વારી જઈ રંગ જાળિયા,

તેં તો બલો બન્યો લેખ. (૫૬ ૧૪૦)

હું તો જેમ દારુકેરી પૂતળી ગાળા કરે અપાર,

પણ કાઠ માંહે કાંઈ નથી એ તો કલ ચાંપે સૂત્રધાર.

(અખેગીતા, ૨-૨૦)

જુઓ પૃ. ૨૭-૩૨.

૨ 'કવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકો' પૃ. ૯-૧૧.

૩ આની આજુબાજુ 'ચિતારા' અને 'ચિત્રસાળા' ની વાત પણ વિસ્તારથી એણે, દર્શાવ દાખલ, મૂકી છે.

નામે પૂત તળ લાગે માત. (૩૪૩૯)

આજા ચર્મ કરાં જો રૂપ, નટ દેખાડે વાત્ય અનુપ;
ચામખેડામાં બેડો છપી, રમી રૂપ કપાવી લે ખપી;
ખેલ ચાલે ને દીપક વડે, તેને અખા કંઈએ નવ નડે.

(૧૫૦)

આમ સામાન્ય નટના ખેલ, ચામખેડાના ખેલ, બળશિયાના ખેલ,
પૂતળીઓના ખેલ અને 'નાટક' જે બધાં જ બદ્દવાર ઉત્તેજાયાં છે.
પણ 'નાટક'થી સામાન્ય 'ગમલીલા'ના ખેલ અને વૈષ્ણવધર્મને લીધે
લોકપ્રિય થયેલ 'ગમલીલા' કરતાં વિશેષ સમજવા કાઠ્ય મળતું નથી.

સમુદ્ર વિશે પણ માયાવાદને કારણે સ્વાભાવિક રીતે ઉત્તેજો
આવે. એટલા ઉપરથી જ તેને સમુદ્રનો પરિચય દશે એમ દલી
ન શકાય. એવા દાખલા:

ચિદ્ર અણુ'વ કરા છુદ્ધુદા, ઉપજે ખપે સ્વભાવે સદા. (૪૬૪અખા)
મૃત્યુ નામ પડેપોટો મરે. (૨૫૫ઈ)

પરંતુ નીચેના ઉત્તેજક કાંઈક વિશેષ 'અટકળવા'ને કારણે આપે છે:
એમ અણુ'વજળ રણમાં પરવરે, ભમે ત્યારે નામ તેતું નોખું કરે.
(૭૩૬ઈ)

સાક'વળે જ્યાં જઈ આવડે. (૨૫૩ઈ)

મારે મોટો હું નર જડથો, ને ઈશ્વરપી જહાલે ચડયો;
પંથ સહિત ઘાતરિયો પાર, પગ નહિ જોશું જળસંસાર.

(૨૪૩અઈ)

વટોળે તે વધુ વાવડે. (૨૨૬૩) -

અખા નોકાના મૂષક જથા, વારપાર ન ભલે કથા. (૧૫૨૩૯)

સાગર-ઉદર મોંહેલો મર્મ, માલમ ભલે ને કુલધર્મ. (૧૩૬૬ઈ)

આ બધી વીગતો અખાનો સમુદ્ર સાથે કાંઈક અંગત પરિચય
ખતાવે છે. પ્રથમ દાખલામાં જે ચિત્ર છે તે, જે રીતે કંઈનું રણ
બંધાવા પામ્યું તેનો કાંઈક ખ્યાલ આપે છે. 'વારડો', 'ખપે'
(જોઈએ-ના અર્થમાં), 'માલમ', એ સહોનો પરિચય પણ કંઈ

૧ તેના ઉત્તેજોમાંથી શોધાક: ૧૨૭ઈ, ૧૫૫અ, ૫૫૬અ, ૫૬૩અ.

કાઠિયાવાડને કાઠિ ક્યાંક પણ એ ક્યો હોય એમ સૂચવે છે. સમુદ્રને 'કાળાં પાણી' ગણીને ન જનાર વર્ગમાંનો તો આ પ્રણાલિકામાં જ કવિ હોય એમ બીક ગણવાને કારણ જ નથી.

છેલ્લે, અખેગીતા (ક. ૨)ના આરંભમાં

અખે મગણ જગણ નાણવા નથી

એવો જે અખાનો એકરાર છે તે અને પછીની પંક્તિમાં 'જડ-અમકો' વિશે ધસારો અને

અજાવધાની પિંગળ કવિ (૩૯૭૬)

જેવાં વચનો ઉપરથી દેખાય છે કે અગરજો કે ખુદ અખે પોતે પિંગળ, અલંકાર, વૃત્તરચના, આદિ વિશે પોતાનું અજ્ઞાન વ્યક્ત કરે છે અને કહીકે તે જોમનામાં છે તેમને તેમની બીજી જાતના અજ્ઞાન માટે બિધડા પથ્થુ લે છે, છતાં એટલું તો એમાંથી દેખાઈ આવે જ છે કે તેના સમયમાં આ વિષયનો અભ્યાસ બેલકુલ ન જ હતો એમ નહિ. આ હકીકતને પકડે શ્રી નરસિંહ-રાવભાઈનો પ્રેમાનંદકાલમાં અને પ્રાદ્યપ્રેમાનંદકાલમાં વૃત્તોનો પ્રચાર આપણી ભાષાના કવિઓમાં ન હતો એવો અભિપ્રાય ચિત્ત સ્વરૂપનો બને છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય, આ વાત અત્યારે તો વૃત્તરચનાવાળી પ્રાદ્યપ્રેમાનંદકાલીન સાહિત્યકૃતિઓ મળી આવતાં સંશયાતીત બની ચૂકેલી જ છે. તેમાં અખાનો 'મગણ-જગણ' નો વૃત્તરચનાવિષયક—અને તે મૂકે છે એ રીતે કાવ્યના વિશેષ સન્માનપાત્ર પ્રકારવિષયક—ઉલ્લેખ પણ મથાઈ વસ્તુરચિતિ રી હશે તે પર પ્રકાશ પાડે છે.

આવી વસ્તુઓ ઉપરાંત પણ અખાની કૃતિઓમાંથી સૂચિત થતી હોય એવી સમકાલીન સમાજના જીવનની બીજી વીગતો વિચારણા વાચકની નજરે ચડશે. પણ—તે બધી અંતે એક લાક્ષણિક ધરીને અહીં સંતોષ માનીશું. ઉપર કહ્યું તેમ 'નાર નાનડી ને હવું પ્રસૂત' ઉપરથી અખાના સમયમાં બાળકનું થતાં એમ સમાજજીવનની વીગત તારવવી એ ખોટું નથી, પણ બાળકનું તે

અખાના જ સમયમાં થતાં એવું સમગ્ર એ રીતે એ વીગત આપણે મૂકવી જોઈએ નહિ. તે પહેલાં પણ જીમ જેવા કવિની રચનામાં એનો ઉલ્લેખ મળશે. આપણે એટલું જ કહી શકીએ કે અખાના સમયમાં પણ બાળલગ્ન થતાં.

સામાન્ય રીતે ઇતિહાસ તે વિશિષ્ટ ઘટનાઓ અને વિશિષ્ટ મનુષ્યોનું વર્ણન એવો સંકુચિત વિચાર ધણા સમય સુધી આવ્યો. પણ ઇંગ્લાન્ડમાં ગ્રીન જેવા ઇતિહાસકારોએ સામાન્ય પ્રજાના જીવનની ચર્ચા આણેખવાની અગત્ય ઉપર ભાર મૂક્યો ત્યારથી ઇતિહાસદષ્ટિ માત્ર ઘટનાવિગેષ કે વ્યક્તિવિશેષના નિરૂપણથી જ સતોષ માનતી નથી. ચૂજરાતના સત્તરમા સૈકાની સામાન્ય ઘટનાઓ અને વ્યક્તિસામાન્ય વિશે એક આપણા અખા ઉપરથી કેટલુંક કહી શકાય ? તે માટે તો એ સૈકાના નાનામોટા સર્વ કવિઓની રચનાઓ ઉપરથી એવી વીગતો તારવી હોય તો જ ચિત્રનાં રેખા અને રંગ દ્રઢ હોઈ આવે. આપણા કવિઓને ‘કલિયુગ’નું વર્ણન કરવાની, એટલે કે એ બહાને સગી આંખે પોતાને જેવાં પડતાં અનિષ્ટોનું વર્ણન કરવાની ટેવ છે. સં. ૧૭૮૭-૮૮-૮૯માં^૧ દુકાળે ફેર વર્તાવ્યો એ જોયું ન જતાં વલ્લભ મેવાડાએ શું કર્યું ? સીધું દુકાળના ત્રાસનું વર્ણન ન લખ્યું, પણ ‘કળિકાળનો, ગરબો’ લખ્યો. એ રીતે મં. ૧૭૦૪ માં સુરભટ્ટ ‘શ્વર્ગારોહણી’^૨ નાં પ્રથમ નવ કડવાંમાં ‘લક્ષણ કલિયુગ તણા’ ગાયાં છે અને મં. ૧૭૧૫ માં હામે ‘કલિયુગનો મહિમા’^૩ બોલે છે એ બંને કૃતિઓમાં સમકાલીન

- ૧ સંવત સત્તર સત્યાગ્રહ હો બહુચરી સુદિ તબબુ સત્ય;
અકળાખા અકાશિયે હો બહુચરી વિધવિધ પડી વિપત્ય.
અકારકેર અતિ યથું હો બહુચરી માકા વૃથા મેદ.

નેડવેધકા નાસાણી હો બહુચરી દેસમાં દો નવનિધ
(જૂ. કા. દો. ૧, પૃ. ૬૯૦-૯૨)

૨ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ વર્ષ ૭૬, પૃ. ૧૭૨: શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત વાચના.

૩ ગુ. વ. સો. દષ્ટ ૩૩૯.

સમાજના દર્શન માટે અત્યંત ઉપયોગી અને ગંભીર માહિતી છે. એની મદદથી ઉપર કહ્યું તેવું વ્યક્તિસામાન્યનું જીવન આધુપાધુ કદાચ નિરૂપી સમય, પણ આખા સંકાલી અને આગળપાછળની પણ, સમગ્ર કૃતિઓની શાસ્ત્રશુદ્ધ વાચનાઓ ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી એવો જવાબદારી ઉપાડવાની લાલચ રોકી નાખવી એ જ ઇતિહાસના લાભની વાત છે. સમકાલીન સમાજનું એ ગીતે જે ચિત્ર આપેખાશે તેમા અખાની કૃતિઓ કોઈક રેખાઓને વધુ ઉપસાવવામાં ને કેટલાક ગોળાને વધુ ઘેગ બનાવવામા અવશ્ય પોતાનો ભાગ ભજવશે. કથા, કીર્તન, તીર્થાટન, મુર્તિપૂજા માટે અથવા આગ્રહ, ગ્રંથોના સાન્તવન માટે ચિંતા, બૂતપ્રેતની ભડક, આભડછેટનો પ્રમળ પ્રચાર, બેખધારીઓના પ્રપચ, 'દનક-કામિનીના ઉપાય' કરનાર ગુરુઓના દલ અને ધનની પ્રામદ્ય, 'પ્રસાદનાલો પત્રાવળાં ભરે' એવા વૈષ્ણવ-નામધારીઓની સારી એવી જાત, કવિયશ પ્રાર્થાઓના પાણીવસોણા, ગૂંચગતી કગત સંસ્કૃતનું વિશેષ મહત્ત્વ કરવાનો આવ, ખટકશનની ખગપટમા નાહક તવાઈ જનાગના વિતકાવાદ, 'મહિમાહે જોડી બધા, એક કહે રામ ને એક કહે અધા' (૩૦૩અઅ) જેવા શબ્દોથી સમગ્રપણે જે તેમ બને ધર્મનાઓ વચ્ચે કદીક થઈ પડતી ચડલક, રૂપે મદેલા પારસનાથ વગેરે જેન તીર્થકરોની દેરાસરોમા થતી એવા (૩૮૪), ચામખેડા-પૂતળી-રામચીલા આદી નટખેલનો પ્રચાર, બહાજનો-દરિયાનો સારો એવો પરિચય, વગેરે અનેક નાનીમોટી વીગતો વિશે અખાની કૃતિઓ જરૂર પોતાનો ફાળો આપશે.

, અખાની રચનાઓમા સમકાલીન સમાજજીવનના ઘણા અંગોનું, અને ધાર્મિક અંગોનું મવિશેષ પ્રતિબિંબ પડ્યું છે, કહો કે ભાવના પરત્વે અખાની નમસ્કૃતતા જેતા એવું પ્રતિબિંબ આ વગર રહી શકે એ જ અસંભવિત હતું હિંદી ભાષામા ધર્મ-પરત્વે જે નમસ્કૃતતા અને સ્પષ્ટ કથન કળીગમા જેવા મળે છે તેનું શૈલ ગૂંચરાતીમા અખો કરાવે છે. એ કથનમાં કેવચિત્ત જે કટુતા કે અને સંમિત્રમા જે આવેશ તે જેતા પ્રજા યાય છે.

સમકાલીન સમાજના જીવનમાં શું એવાં દુરિતો હશે કે જેને પરિચય થતાં કવિને હાડોહાડની વ્યાપી ગઈ? પણ એવા આવેશ, એવી ઉમ્મતા, એવી ઉત્કટતાનું પ્રદર્શન થતાં આપણે એને માટે સમકાલીન સમાજજીવનને જ સર્વથા જવાબદાર ગણવું જોઈએ નહિ એમ મને લાગે છે. કબીર અને અખા જેવા જાગરુક તત્ત્વચિંતકો ગમે તે યુગમાં પેદા થાય તોપણ એમના આવેશનો પારો એટલો જાણ્યો ચડેલો રહે એવું માનવીજીવનમાં જ કાંઈક છે એમ માનવું વધારે સચુકિતક છે. એવો આવેશ એ તો ત્રૈકાલિન જીવનના ચિરંતન સત્યના સ્પર્શથી જ-મેલી ઉભા છે અને એને માટે સમકાલીન જીવનનું જ ઉત્તરદાયિત્વ ન ગણાય. સમકાલીન જીવન તો એને સ્પુર્યમાણ કરવામાં નિમિત્ત બને છે એટલું જ. અખા-કબીર જેવા કવિઓ ઉપરથી સમકાલીન સમાજજીવન બાળેખનાર ઇતિહાસકારે આટલું ધ્યાનમાં રાખીને આગળ ચાલવાનું છે. /

કૃતિઓ અને તેમનો ક્રમ

અખાતા સમયનો, એ સમયનાં બળોનો, અને એની પહેલાંના ઠેક માંડણથી આત્મા આવતા કાવ્યપ્રવાહનો 'છપ્પા'નું સ્થાન આપણે કાર્ષ્ણિક પરિચય કર્યો. એ બધામાથી એટલું તો પ્રતીત થાય જ કે [અખો એ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં એકાએક ફૂટી આવતો ઝરો નથી, પણ સગડ ઠાઠતાં એની સરવાણીઓ આપણા હજી સુધી લગભગ અણખૂંદા પડેલા જૂના કાવ્યસાહિત્યના જટિલ જંગલમાં સ્પષ્ટ વરતાય છે. હિંદુ વેદાન્તના કવિઓ તેની આગળપાછળ ઊંચા પ્રકારના તેમ જ મોટી સંખ્યામાં થયા નથી એટલે આપણને આખા ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અખો એક અને અદ્વિતીય લાગે છે] હિંદુ વેદાન્ત એ વૈષ્ણવી શુદ્ધાદૈતના જેટલું કાવ્યને પોષક ન હોવા છતાં કેવલ તત્ત્વપ્રધાન એવી વિચારણાને એણે મોટા પાયા ઉપર કાવ્યવિષય બનાવી એમાં અખાની અપૂર્વતા નાનીસતી નથી. પણ આગળ જોઈશું તેમ વેદાન્તી હોવું એ જ 'કવિ દાખલ' એની મહત્તા નથી. [પોતે અપનાવેલી વિચારણાના કેટલાક અગત્યના અંશોને એની પ્રતિભા કાવ્યનું રૂપ આપી શકી એમાં જ ગૂજરાતી ભાષાના એક અગ્રિમ કવિ તરીકે એની જે ગણના થાય છે તેનું રહસ્ય સમાયું છે.] આ કાવ્યનું રૂપ આપવાની એની કાવટ જેવી છપ્પામાં દેખાય છે તેવી એની બીજી કાર્ષ્ણિક રચનામાં દેખાતી નથી એમ કહેવું ખોટું નથી. [અખેગીતા' અખાનો ગૌરવઅંધ છે; પણ ગૂજરાતી કવિતાસાહિત્યમાં છપ્પા લાડીલા ચર્ચ પડ્યા છે તે જોતાં એમ લાગ્યા વગર રહેવું નથી કે લોકપ્રિયતા કેટલીક વાર સાચે રસ્તે પણ દ્વેરાઈ જાય છે ખરી] પોતાના મનોગતને કેમ મૂર્તતા

આપની એ જ ઠવિંકલાનો ફૂટ પ્રગ્ન છે. અખાએ એનો ઉઠેલ જેટલી સફળતાથી 'છપ્પા'માં આપ્યો છે તેટલો ભાગ્યે જ ખીજે એનાથી અપાયો હોય.) 'અનુભવબિંદુ' એ ખરે જ ચિંતનરસનું ઘૂટેલું એક બિંદુ છે અને ખંડકાવ્ય તરીકે ઉમદા કૃતિ છે. 'અખેગીતા' એક સમર્થ સળંગ પ્રકરણરચના છે.) અનેમાં મનોગતના (અને તે અખાનુ મનોગત !) હવાઈ સ્વરૂપને કવિ જેટલીક વાર આકાર આપી શકે છે અને આપણને પ્રત્યક્ષપ્રતીતિ કરાવી શકે છે. પણ વિશેષતઃ તે કૃતિઓ ચિંતનભારથી લચી પડે છે. છપ્પામાં ચિંતનસરણી તેની તે જ છે છતાં તેના મુક્તકરૂપને લીધે કે પછી ગમે તે કોઈ દારણે પણ પ્રત્યક્ષીકરણની કવિપ્રવૃત્તિ વધારે—ગાડીને આંખે વળગે એવી—સફળતા પામી છે.)

તો અખાની સમગ્ર રચનાઓ વિશે વિચાર કરવા વખતે આપણે 'છપ્પા'ને કેન્દ્રસ્થાને રાખીશું તો અજુગતું નહિ થાય. ખીજ પણ એક વાત છપ્પાના આવા સ્થાનનો પક્ષ કરે છે. તે એ કે 'છપ્પા' મુક્તકરચનાનો મંચય હોઈ તેનો રચનાકાળનો પટ ધણો વિસ્તરેલો, હાલજગ કવિના સમગ્ર કવનકાળ જેટલો ગણીએ તો તેમાં અર્ધભવિતતા બહુ નડે એમ નથી. કવિની પ્રતિભાએ માંડણની કેડીને સ્વીકારવાનું પસંદ કર્યું ત્યારથી જ પ્રકીર્ણ મુક્તકો રચાતાં ચાલ્યાં હશે, [શરૂઆતમાં ખાસ કરીને સામાજિક અને ધાર્મિક હંમેા વિશે પણ પાછળથી જેમ-જેમ વિચારનો પરિપાક થતાં ગયો હશે તેમ તેમ આ-છપ્પા-પ્રવૃત્તિએ કવિના સમગ્ર વિચાર-પ્રદેશને આવરી લીધો હશે.] એટલે આખા કવનકાળને વ્યાપ્તી ઓ પ્રવૃત્તિને મધ્યમાં રાખવાથી ભિન્નભિન્ન રચનાઓને એકમેકના ચચાર્ય સંબંધમાં જોવાનું પણ સુકર બનશે.)

છપ્પા અને અખાના ખીજ દાવ્યક્રમથી વાંચતાં મન ઉપર

એક છાપ એ પડે છે કે છપ્પાઓમાં જે

'અખેગીતા' વિચારો રહેતે રહેતે, જેમ મુઝવા તેમ મુકાવા

છે તેમને કવિએ પાછળથી જાણે અંધરચનાથી

એકસત્રિન કરવા પ્રયત્ન કર્યો ન હોય,) છપ્પામાં અખાના ખીજ

કાવ્યપ્રયોનાં ડોળિયાં (rough drafts) મળે છે. ઉત્તમવસ્થાને
 'અખેગીતા' જેવા મધ્ય તપાસતાં સહેજે જણાય છે કે તેમાં
 એકે વિચાર એવા નથી જે છપ્પામાં કાઢી ને કાઢી રૂપમાં છંદવામાં
 આવ્યા ન હોય. (૧) ગુરુમાહાત્મ્ય, (૨) ગુરુ-ગોવિંદ-એકતા, (૩)
 માયાનુ સ્વરૂપ, (૪) ભક્તિ-જ્ઞાન-વૈરાગ્યનું માહાત્મ્ય, (૫) સર્વાત્મભાવ-
 પ્રેમલક્ષણા, (૬) જીવ-મુક્તાદેશ, (૭) બ્રહ્મવસ્તુનિરૂપણ ('અચંચા
 રસ'નું પાન), (૮) બ્રહ્મ-ધર્મ-જીવની એકતા, (૯) વિતંડાવાદોનું વર્ણન,
 (૧૦) પદ્મદર્શનચિકિત્સા, (૧૧) સત્સંગમહત્તા, વગેરે વિષયો 'છપ્પા'
 અને 'અખેગીતા' અનેમાં નિરૂપાયા છે તે નીચેના ઉનાગ પરથી
 સહેજમાં સમજાશે:-

૧-૨-૧૧ :-

ગુરુ ગોવિંદ ગોવિંદ ગુરુ
 નામ ગુમલ રૂપ એક;

તેને રતનું નીચો નમીને...
 (ક. ૧)

ઇચ્છે પરમપદને પામવા,
 તે સેવો હરિગુરુ સંતને.
 (ક. ૧)

તે અંધધંધ ત્યારે ટળે
 જ્યારે ગુરુગમ દોષે ખરી.
 (ક. ૩૯)

હરિજન રવે હરિ, નહીં માનવી
 (૪૧અ)

તે માટે હરિજન રવે હરિ,
 રખે અખા કે પૂછા ફરી.
 (૮૦કડ)

જે નરને આત્મા ગુરુ ધરી
 જહુ અખાતું તે પ્રીછરી.
 (૧૬૬કડ)

પરને વળગ્યો હોડે અંધ,
 આખ્યાણો નય વળગે ખંધ;

સદ્ગુરુ વિના અને બાંધી ગણ્યા,
 એમ અખા સમર્પા બલમલા.
 (૨૮ક ઇ-છ)

૩ :-

માયા મોટી જગમાહે નીજ,
 તે આગળ કોઈ શકે ન ખરીજ,
 (ક. ૭)

નાટક ચાલે માયાતણુ,
 સકળ જીવ રાણુગારી ધણુ;
 કાળ ફેરવે ચોદ ચોવટે
 એકને આપે એકનું ઝટે.
 અખા વગેરે માયા કાજ.
 બહુ પંડિત શ્રીમંત બૂખાજ.
 (૫૬૩)

કાલમાયાનું નાટક એકલું
જે સપાળી અદર્શિય ગણે.
(ક. ૮)

૪ :-

બાઈ બક્ષિ એકલી પંખિણી
તેને જ્ઞાન વૈરાગ જે પાંખ છે.
(ક. ૧૦)

વિરહ વૈરાગે એકલું મન તપેછ,
તે રૂઝ માંહે હરિ હરિ જપેછ.
પરશ્વ રહે ને પોતે ખપેછ.

તે હરિ હરિ હેમે સકલમાં
જેને જીવ જીવ કરી ભ્રેખતો,
(ક. ૧૦)

. . . તે મરી જીવે મનવડે.
(ક. ૬)

૫ :-

નિત્ય રાસ નાસાયણનો
હેમે તે અનંત અપાર.

જેમ ભરે હબધી ધુવતી
તેનું મન રહે પ્રીતમ પાસ.

અદર્શિય રહે આલોચતી
બાઈ, એકું મન હરિદાસ.
(ક. ૧૧)

હરિ ભણે ઘટે બક્ષિ યાયે
તે જ બક્ષિ ભણે ખરી.
(ક. ૧૧)

પલકે પલકે પલકે દંગ,
એ તો અખા માયાના રંગ.
(૨૬૭૭)

બક્ષિ જ્ઞાન અને વૈરાગ
પદાર્થ એક તથા નામ વિભાગ.
(૪૫૨અખા)

કહે અખો મૂઝી નિશ્વાસ,
હું તો હું તારી આભાસ.
(૬૦૬અખા)

સભર ભરાઈ રહ્યો જી નાથ.
(૧૩૧૪)

મરતાં પહેલાં જીવે મરી,
અણુદાઈનું જીવ રહે નીતરી.
(૧૩૬૪૪)

પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ જીવતાને ભય;
પણ અખા મૂલો તે નિરભય.
(૩૨૭૭૭)

જ્ઞાની વિદારી ગોપી જરા
તેજ જાની જેને ગોપીની દરા.

ગોપી બૂલી ધર ને ખાર,
ગોપી બૂલી કુટુંબપરિવાર.

પોતાની દેહ પલ્લુ ભૂલી ગઈ,
અખા કામની કુળવંત યઈ.
(૬૯૭)

આરત વિના ભજ્યે શું યરો ?
(૧૦૮અ)

જાગ્યો ત્યાં થઈ નેનના
નિદ્રા સાથે સર્વે પડ્યું
(ક. ૧૨)

અણુછન છતાને શ્રમ,
પણ બહાવેતા બાળે એ મર્મ.
(૪૬૬અઆ)

ક :-
ત્યારે શિવશિવ થયું સર્વે,
જ્યારે શિવમાં છવ સમાવિયો.

મારે એમ પડ્યું પાધરું,
હુંપણ ટળ્યું એ જ આદરું.
(૨૪૦અઆ)

બાઈ હતે અણુછતે થઈ રહે.
(ક. ૧૪)

જીધડ જાંચું ઠાઠ્યું આપ,
સેજે ટળિયો દેતનો યાપ.
હવે રહ્યો તે હું કે હરિ
વિગત કરે અખે રો કરી ?
(૨૪૨ છ-જ)

જેમ ચરમાના પડ વિષે
રોધ ન પામે દુઃખ;
તેજ આધક પોષે આંખને,
તેમ અણુસિંગી કરૂંછ.
(ક. ૧૫)

માઢી બાંસ ચરમાને નથી.

અભ્યાસ નહીં તેને દેહ વિષે.

દેહવિકાર હરિજનને કરા,
અખા જોહની મોટી દશા ?
(૪૮ હજી)

તેમ મહાકળા છે મહાપુરુષને
અણુસિંગી અભ્યાસ.
(ક. ૧૬)

અણુસિંગી હરિજનની કળા,
કર્મ ન બાંધે આવી બલા.
(૪૯અઆ)

ક :-
વરહને વાણી બોલી નવ શકેછ.
(ક. ૧૭)

હરિમાં રહે તે શ્રુ શુ ગાય ?
કુંવારી લે વરનું નામ,
સદા સોદાઅણુ સંગે સ્વામ.
પોતે પોતાને કરવો સાદ.
એ તો અખા ધેલાનો વાદ.
(૨૮૮ અઈઈહહ)

અચળ્યો રસ પીવો નવો.
મુખ વિના રસ પાન કરવું.
સબ્દાતીત સદાય,
અનિર્વચની વચન બોલે,
તે નાવે વાણીમાંય.

વણુ રસના અચળ્યો રસ ચાખ.
(૮૬)

એ તો પ્રીછણદાર વિના પ્રીછણું.
(ક. ૧૮)

સમજણદાર વિના સમજણું.
(૧૭૩૩)

૮ :-

ભાઈ, ને છે તે તો એ જ છે,
બીજો વિચાર મનનો ઘડ્યો;

કરતા કોણ કહું કેહ તણે
ને અન્ય પદાર્થ નવ જડ્યો ?
(ક. ૨૧)

તે હું જ નહિ તો શું બચું
(૩૦૨ આ)

આ રીતે, બધા જ અગત્યના વિચારોનું વર્ણન જાણે કે બેવડાયું હોય એમ લાગે છે. ઉપર તો લ'બાણ ન થાય તે માટે થોડા જ નમૂના આપ્યા છે. કેટલાક દાખલામાં 'અખેગીતા'નાં દસેદસ છંપાની પાંખડીઓ સાથે કેવાં બરોબર બંધબેસતાં આવે છે તે રમત ગસત અભ્યાસીની મોજ ઉપર જ છોડી દીધી છે. પણ 'અખેગીતા' તે જાણે કે 'છંપા'માં છૂટે હાથે વેરેલાં પ્રાસંગિક વચનોનું સહરણ ન હોય ?—એવી છાપ વાચકના મન પર પડે છે તે યદ્યપિ છે એ દર્શાવવા ઉપરનાં અવતરણો પૂરતાં છે. ઉપર (૯) વિતાંડાવાદોનું વર્ણન અને (૧૦) પદ્ધતિનિષિદ્ધિના જાણીતે જ બાતલ રાખ્યાં હતાં. ઉપરની વાત વિશે રહીસહી પણ ચંદા હોય તો આ બે વિષયો વિશેનું અને અંથોમાંનું નિરૂપણ બેવાથી તેનું નિરસન થયા વિના નહિ રહે. છંપામાં અખાએ ખાસ હુંદું 'જ્ઞાનદગ્ધઅંગ',—'ખજાણી અંગ' અને 'દશવિધજ્ઞાની અંગ' આપ્યાં છે.

✓ જ્ઞાનને આગળ કરીને
પ્રત્યે પોતે હુંવા
(ક. ૨૬)

જ્ઞાનદગ્ધ તે બધ્યા આગળ;
વાચ્યા ન લેખે અત ન યાય,
તેમ બહુકમ જેકથા નય.
(૩૫૭અધર્મ)

હવે કહું અધમ શન્યવાદીછ,
જેને શન્યન શુદ્ધ ન લાખીછ.
તે પ્રપંચને મિથ્યા કહે
પણ હૈ જગત સાચું સહી.

શન્યવાદીને શન્યે શન્ય,
વિશ નહિ, નહિ પાપ ને પુન્ય;
હત્યતિ નહિ, નહિ મમાસ.
સ્વપર નહિ, નહિ સ્વામીદાસ.

અધમ શૂન્યવાદીનાં એ જ લક્ષણ
તે શૂન્યવાદી, પણ નહિ.
ખરા શૂન્યવાદી તેને કહીએ
વરતુ વિશ્વ એ ન કરે સહી.

(ક.૨૦)

એમ ખટકશૈન ખટપટે.
(ક.૨૯)

એકએક માંહોમાંહે ખટપટે
(ક.૩૦)

ભણીભણીને ભેદ પાડે
અક્ષરતણી હે ઝોડ;
સિદ્ધાન્ત ના'વે સમજમાંહે
માંધી રહ્યા ખટકોટ.
(ક.૨૯)

એમ વરતે શૂન્યવાદી ખરો,
પણ અખા ન ચાલે શૂન્યજીકરો.
(૫૦૦)

ખટકશૈન કરતા વિખવાંડ,
માંહે માંયા પોયે સ્વાંડ.
(૩૮૨અખા)

ખટપટેને ખટપટવા દે. (૧૮૯અ)

વાદ કરતાં આશુ નિર્મમ્બો.
(૩૧૦જી)

દર્શનભેદ દાવા મત ધણા,
જદ બાધી રહ્યા આપઆપણા
એક એક પે ફાંજી રયા,
અમે પામ્યા બીજા વહેતા મયા.
(૧૫૬અખ)

તે તેમનું તેમ છે અખા,
દેવ વિના નોહે પખપખા.
(૩૦૮ઈજી)

કીધું સર્વ હરિનું યાય;
મૂરખ કમં તણા શુલ્ક ચાય;
એવો અસંભાવ્ય હરિ મન વસ્યો,
એમ ભણી અખો આગર્યો.
(૨૦૪અઆત્મકં)

વેદે ધાર્યો જીવ સાચો
સ્મૃત્યે પિંડ પરકથો ખરો;
કમં કમં આચરણ લખીઆં,
પ્રોત્તે પ્રપચ પરવથો
પાશુ આવ ન કાઢી જીવની
ને પ્રાપ્ત જ'ત ચેનો ધડ્યો ?
(ક.૩૦)

જાણું આપ સમર્થ હરવ,
તે તો નીવડી તે ની વસ્ત.
અખો ને ને કરવા ગયો,
ત્યાં એમ અણખોલ્યો રહ્યો.
(૨૮૭ઈ-ઝમ્)

કમં તણી એવી ચકચૂષ,
અખા ન બામે મનની ફેધ.
(૩૫૬કજી)

એ તો માયાને માયા કુળી છે,

પડદસાન કરતા વિખવાદ,
મધ્યે માયા પોયે સ્વાદ.

એ મૂલ મન ખટદસાનનું,
(ક. ૩૧)

(૩૮૨અઆ)
ઝીણી માયા તે છાની છરી,
મીઠી મધને મારે ખરી;
વળગી પછી અગગી નવ યાય,
શાની પડિતને મારીથી ખાય,
(૭૨૦ અ-ઈ)

અખા ચાટયો મત માયા તણો,
દેન અધ્યાસ સીને છે ધણો.
(૧૫૭૭ગ)

—રાખ્તમજ માયાનું કંડ,
ત્યાં નરપશુ પડે મતિ મૂંડ.
(૨૬૫અઅશ)

ઉપરનાં સામ્યોથી સમગ્રશે કે અખાને એકની એક વાત
એ વાર કહેવી પડી છે, અને ઘણીવાર તો તેની તે પદાવધિમાં જ.
ઉપરનાં અવતરણોથી દોષને એમ પણ સંકા થાય એ સ્વાભાવિક
છે કે છાપાઓમાં પહેલાં પ્રકીર્ણરૂપે વિચારો વેરવિખેર પડ્યા હતા
તે બધાને પછીથી 'અખેગીતા'માં એકત્રિત કર્યાં તેને બદલે 'અખે-
ગીતા'માં જ પહેલી વાર એ વિચારો પ્રતિપાદિત થયા હોય અને
છાપા એ એની ઉપરનું બાધ્યજ્જ કેમ ન હોય! પરંતુ વિષયની
પટક, નિષ્પણની ચોક્કસાઈ અને કથયિતવ્યનું સંમિષાંગ નિર્ણય
પ્રતિપાદન જે રીતે સિદ્ધ થયું છે તે બેતાં 'અખેગીતા' એ લેખકની
સારી જીવનભરની વિચારણાનું દોહન હોય એવા ખ્યાલને પ્રુષ્ટિ
આપે છે. કેટલીક વસ્તુઓ જે છૂટકે મુક્તકોમાં સમાવી શકાય
નાહ અને માડીને કહેવી પડે એવી હોય તેના 'અખેગીતા'માં
સમાવેશ પણ કરવામાં આવ્યો છે. માયાથી બહાડની ઉત્પત્તિ અને
માયાનું સ્વરૂપ એ વિષયો કવિએ 'અખેગીતા'માં પહેલીવાર જ
આટલા સ્પષ્ટતાથી અને સળંગ કથનમાં રજૂ કર્યા છે, કાઈ કાઈ
વિષયો છાપામાં વારંવાર સ્પર્શ્યા છે પણ તેના વિચારનો પિંડ

પૂરો બધાઈ શક્યો નથી તો તેના વિષયોને 'અખેગીતા'માં ન્યાય આપી શક્યો છે છતાં 'પ્રટક્લ અગ' બાદ કગતા લાખામાં લાખુ એવું 'વેદઅગ' ૯૧ મેઠકમાં જેને રપજતાપૂર્વક સાધી શકતું નથી તે 'અખેગીતા'માં ચોડામાં સમાવી લેવામાં આવ્યું છે. પડદાનો વિશેષ પણ એમાં એવી જ સક્ષિપ્તતા છે 'અખેગીતા'માં, જાણે કે આપણને લેખકનો હેતુનો વિચાર જાણવા મળે છે.]

[અખેગીતા'માં છપા સિવાયની કૃતિઓમાંથી પણ કેટલીક વસ્તુનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યા છે અને તે વધારે વિશદતા સાધવા માટે.] 'અનુભવબિંદુ'માં એક અછડતુ ચિત્ર આવે છે

માયાએ મકંડ કર્યા,

વાસનાદોરી કહ્યા, કાળનાટ્ય સાથે કર્યા (૨૩)

પણ એમાં સહેજ ફેરફાર કરી 'અખેગીતા'માં કવિ માયાની કૃતિનો દુનદુ ખ્યાલ આપે છે (ઉપરાંત સગ્ગ છપા ૧૮૫૭ના, ૫૫૮ના)

જેમ પાળે ખીરીને ખાટકી, તેને ભક્ષ્યબોધ્ય આપે ધણી,
પછી વધ કરે વાક કરીને, એ લક્ષણ અનન્ય
તે મેઠો જાણે માદરો પાલક તોયક તે ધણી,
તેને આપ જાય અરપવા મોટમ મનમાં અતિ ધણી.
વાસ ય જાણી વામદક્ષિણ વલ્લરોયો કેડે કરે
તેને માહાજન મૂકાવા કરે, તોય તે જવન કેડે સચરે.
પછે ચરણ હાંમે અધોમુખે, નેટ તે રાખે સરે,
માયા કેગી ગીત એહની અતે જીવને એમ કરે (૬૫)

'અનુભવબિંદુ'માં ખીણ એક ગુણસું ચિત્ર છે —

મોઠા મહિર જહાર ચાર દિશ કાચો દાખ્યા,
નીન પીત જહુ રજ દખલા બેદો બાખ્યા,
જાણે શશિ કા સૂર, દૂરથી અતિશે મજકે,
દેખાડે જહુ રૂપ ધૂપ નિવિધ પેર જહુ
અખા ઉપર અવયોકતા વહા તેમજ તેમ

તેમ ત્રિગોની જાણે, એક વસ્તુ પડે એમ છે. (૨૭)

'અખેગીતા'માં આ જ ચિત્ર અત્યંત મિત્તાક્ષર શૈલીમાં છતાં કદાચ વધારે સ્પષ્ટતાથી ગ્રન્થકર્તા છે

જેમ કાચનું મંદિર - રચ્યું, નીલપીતમુખસ્વામનું,
તે ઉપર તથો સૂર જ્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ યથું ધામનું.

— કેવલ સૂરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ;

ઈશ્વર નામ તે તેહનું, બાધ, જીવ પછ માન્યું સાચ. (ક. ૧૯)

કૃતિવંશ્ય, ઈશ્વર અને જીવ એ ત્રણેનો ભેદ અને એ ભેદ તે
માયાને લીધે, એ આખી વસ્તુની 'અખેગીતા'ની ચાર લીટીમાં
બેરોબર ઘડ બેસી જાય છે. 'અનુભવજિંદુ'માં તો માયાના પ્રભાવથી
કેવલ્ય વિશે આભાસ જોવો સાચ છે એટલું જ વક્તાવ્ય છે, જ્યારે
'અખેગીતા'માં એણે રાજદોમાં આખા માયાવાદનું નિઃશેષ કથન
કરવામાં 'અનુભવજિંદુ'ની ઉપમાનો ઉપયોગ યથો છે. 'અખેગીતા'માં
એ ઉપમાનો પૂરેપૂરો કેસ- કાઢવામાં આવ્યો છે એ જોતાં તે
પાછળનો પ્રયોગ હોવાનું અનુમાન કરવું પડે છે.

તેમ જ બહાલીલામાં એક વર્ણન આવે છે:

બિરાજ દર્શન ભીંત કીનિ, જોર સ્વચ્છ સત્ય સ્વામિની;

તાર્કી કે મધ્ય ભાંતી ભાસી, વેસિ સત્ય મુદાપની.

ત્યાં અન્ન કે મધિ ભાંતિ નાના (૪-૧)

એમાંથી કવિની પરિપક્વ પ્રતિભા કેટલું સુંદર ચિત્ર આગળ ઉપર
ઉપજાવી શકી છે તે 'અખેગીતા' ભેલાથી સમજાય છે:—

જેમ દર્પણ ગૂંઢિયે સામસામાં તે પ્રતિબિંબે એકએકમાં,

તે અન્ન-અન્ન અનંત યાથે, દષ્ટ પહોંચે છેકમાં.

તે દર્પણદર્પણમાંડે રચના હીસે પ્રગટ પ્રભાણ,

એક એકમાં અજગા અજગા, ચંદ તારા બહુ બાણ,

અનંત ભાસે સામસામાં, એકના ઉદરમાં એક;

સિદ્ધાન્તને તમે એમ જાણો, કહું વસ્તુવિવેક.

આદર્શ નિર્મલ અતિ ધણું પરમહસ્થાની તેહ;

તેહમાં અન્ન આછી અણુછની, બાધ, આવી ભાસે એહ. (ક. ૨૮)

બંનેમાં પહેલું ચિત્ર કાચું અને આણું, જ્યારે પછીનું સ્પષ્ટ સુરેખ
અને જામેલી દ્વિતીની છે એ તરત દેખાઈ આવે છે.

'ચિત્તવિચારસંવાદ'માં. 'જે ગુરુ ગોવિંદ એક કે બે ?' એ
પ્રશ્ન છેડાયો છે અને 'ગુરુ કેવલ્ય, કેવલ્ય તે ગુરુ' એમ નિર્ણય

ઉપર પણ કવિ આવે છે. તે વિચારણાનો લાભ 'અખેગીતા'ની સર-
આતમાં જ અખાએ લીધો છે. આરંભમાં જ બેધડક એ બોલે
છે: 'ગુરુ ગોવિંદ, ગોવિંદગુરુ, નામ મુગલ રૂપ એક.'^૧

આમ જોતાં 'અખેગીતા' પછી તેના ભાષ્યરૂપે છપ્પા રચાયા
નથી, પણ છપ્પાના વિપુલ સાહિત્યના દોહનરૂપે—છપ્પા એકલાના
જ નહિ, હમણાં જોયું તેમ બ્રહ્મલીલા, ચિત્તવિચારસંવાદ, અનુભવ-
ખિંદુ જેવા ગ્રંથોના પણ મથોચિત ઉપયોગને પરિણામે રચાયેલો એ
ગ્રંથ છે. આ બધા જ ગ્રંથો 'અખેગીતા' પછી રચાયા હશે એમ
માનવા કરતાં, તે ગ્રંથોની પ્રમાણુમા જે ક્યાંય દેખાય છે તે
ધ્યાનમાં લઈ તેમના સારરૂપે 'અખેગીતા' રચાઈ એમ માનવું
બરોબર છે. 'અખેગીતા'માં ઉપર કહ્યું છે તેમ, તે તે વિષય ઉપર
લેખકનો છેવટનો અભિપ્રાય આપણને મળે છે, તે પણ એ
પાછળનો ગ્રંથ હોવાને કારણે જ. 'અખેગીતા' લખીને એણે જાણે
કે હાથ ધોઈ નાખ્યા છે. પણ એ ગ્રંથ એક ગતમાં લખાઈ ગયો
નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. એ આખી ધમારતની ઈ ટો
છપ્પા વગેરેમાં વેરવિખેર તૈયાર પડી હતી.

અનુભવખિંદુનો મુખ્ય વિષય અને એના વર્ણનની વીગતો
તે પણ છપ્પામાં મળી ગયે એમ છે. વિષયના
'અનુભવખિંદુ' સામ્યની ચર્ચામાં પડવાની લાગ્યે જ જરૂર
હોય. આખાનો વિષય સર્વત્ર એક જ છે.
અને તે: 'જીવનો બ્રહ્મમાં લગ્યાનો ભેદ.' એમાં ક્યાંય ફરક
પડતો નથી, અને એથી કઈ કૃતિ પહેલી અને કઈ પાછળની એ
નહી કરવામાં મુશ્કેલી જોવી થાય છે. કેાઈ પણ કવિની વિચારણાના
વિકાસનાં પગથિયાં નહી કરતા જઈને તેની કૃતિઓના સમયનો
નિર્ણય કરી શકાય. પણ અહીં વિચારણાનાં સોપાન આંટી શકવાં
મુશ્કેલ છે, કેમકે પૂર્વાવસ્થાનાં^૨ એનાં કવિપણાં બાદ કરીએ તો
એની 'વાણ' બિલકી તે પછી જીવન પ્રત્યેનું એનું દષ્ટિખિંદુ સતત
રૂપદ જ રહેવાથી એમાં ફેરફાર કે વિરોધ ક્યાંય દેખવા મળતો

નથી. આ પ્રસંગે શ્રી. રામનારાયણ પાંકજે આચાર્યશ્રી કૃતના લેખો વિશે જે શબ્દો વાપર્યા છે તે સૂચક ચર્ચ પડશે: ‘આ લેખો લાંબા ગાળામાં જુદેજુદે વખતે લખાયેલા છે. પણ લેખકનું વિવેચન તરફનું દૃષ્ટિબિંદુ પ્રથમથી જ સ્પષ્ટ હોવાથી તેમના લેખોના ક્રમ માત્રથી લગભગ યોજનાબદ્ધ વિષયનિરૂપણ રજૂ કરી શકાયું છે તેનો અમને સંતોષ છે.’^૧ ક્રમ તો અખામાં મેળવવો મુશ્કેલ છે. નકલ કર્યાની વહેલામાં વહેલી તારીખવાળી અખાના ગ્રંથોની હાથપ્રતો મળે નહિ ત્યાંમુધી તેના ગ્રંથોના આંતરપુરાવાઓ ઉપરથી આપણે ક્રમ મેળવવો રહેશે. અલગત ‘યોજનાબદ્ધ વિષયનિરૂપણ’ માટે આપણે એમ કરવાની આવશ્યકતા નથી, કેમકે અખાએ છૂટક છપ્પા, પદ અને સાખી ઉપરાંત સળંગ ગ્રંથો પણ રચ્યા છે તેમાં એ મળી શકે એમ છે. કદાચ પણ લેખકના અભ્યાસમાં તેની કૃતિઓની સાલવારી કેટલા બધા મદત્ત્વની છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય; પરંતુ અખાના ગ્રંથોની રચનાનો ક્રમ ગોઠવવામાં તેનો વિષય—જીવન પ્રત્યેનું દૃષ્ટિબિંદુ—બહુ મદદ કરી શકે એમ નથી એ મોટી મુશ્કેલી છે.

તે માટે વિષયનિરૂપણની વીગતો, ભાષાપ્રયોગો, શૈલીની હથોટી એવી બહિરંગ વસ્તુઓ તરફ વિશેષ ધ્યાન રહેશે.

ઉપર જોયું છે તેમ છપ્પા તે સમગ્ર કવનકાળને વ્યાપીને પડેલો મુક્તાકસંચય છે. તેને એક છેડે, ‘કહે અખો હું ધણુમે રટ્યો નો વાચ્યાર્થ’ લઈએ તો તેની નજરેલી કે થયેલી બીજી—બીજા જ પ્રકારની—કૃતિઓ હોવા સંભવ છે. પણ તે સંભવ જ. એને આ છેડે ‘અખેગીતા’ છપ્પાઓના જ નહિ પણ બીજા ગ્રંથોના પણ દોહનરૂપે રચાયેલો ગૌરવ-ગ્રંથ છે. હવે જો આ છેડેથી પાછે પગલે ચાલીએ તો જે કૃતિનું છપ્પા ઉપર ઉપજીવીપણું પ્રમાણમાં વધારે હોય તે ‘અખેગીતા’ની નજીકની કૃતિઓ. ભાષા, શૈલી, વગેરેની હથોટી પણ સાથે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. આ રીતે ‘જોતાં’ (અનુભવબિંદુ) તે ‘અખેગીતા’ની તરત પહેલાંની કૃતિ કરે છે. તેમાંથી

જેને 'વાસનાદોરી કંઠમાં' છે એવા 'માયાના મઠ'ના રૂપને એણે 'અખેગીતા'માં ખાટકી અને મેંઢાની જોડીમાં ફેરવીને બહલાવ્યું છે તે આપણે હમણાં જ જોયું. માયાની કાચના મંદિર સાથે સરખામણી-એ ઉપમા પણ 'અનુભવબિંદુ'માંથી આગળ વધુ ઉપયોગ માટે એને 'અખેગીતા' લખતી વખતે મળી હતી એ પણ આપણે જોયું. તે ઉપરાંત 'અખેગીતા'માં એણે તારીખ આપી છે ને આમાં આપી નથી એ સ્પષ્ટ છે. પાછળની કૃતિ હોત તો હદય આપત પણ ખરો, કેમકે 'અખેગીતા'માં એ પદ્ધતિ અખત્યાર ક્યાં પછી, 'અખેગીતા' રમ્યા છતાં જે રચવાનું કારણ રહ્યું એવા 'અનુભવ-બિંદુ'ને છેડે જરૂર એ તારીખ નાખવ એમ માની શકાય. ખીણ', 'અનુભવબિંદુ'માં શ્લોક ૩૨-૩૩-૩૪માં આ અનુભવ અમુકે અમુકને કહ્યો છે એમ કહી જાણે કે કવિ પ્રમાણે ટાંકતો હોય એવો દેખાવ થાય છે.] 'અખેગીતા'માં લેખક આત્મનિર્ભર છે, આત્માનુભૂતિને જ પ્રમાણ તરીકે આગળ ધરે છે. 'અનુભવબિંદુ'માં આંતપ્રાસનો હોરો છે, નિરૂપણને લાક લકાબમાં છે એ પણ એને આગળની કૃતિ ઠેરવે એવો છે. ખીજો એક તક (—અને તે તક જ) એમ પણ કહી શકાય એવો છે કે નાનામોટા બીજા લેખનપ્રયાસો પછી પ્રિતાના અનુભવ-સમગ્રનો સાર આપવા એણે ખુમારીપૂર્વક પૂર્વાચાર્યોના અનુકરણમાં 'અનુભવબિંદુ' એવા મોટા નામવાળા રચના કરી હોય અને તેમાં મળેલી સફળતાથી તેમજ હજી કહેવાનું નિઃશેષપણે કહેવાયું નથી એવા ભાનથી એ 'અખેગીતા' લખવા પ્રેરાયો હોય. પણ આ છેલ્લી વાત જતી કરીએ તોપણ 'અનુભવ-બિંદુ' 'અખેગીતા' પહેલાંની કૃતિ છે એમાં બહુ શંકા રહેતી નથી.

[એ 'અખેગીતા'ની તરત પહેલાંની છે એમ માનવા માટે તો એમાં જે જામેલી હથોટી જોવા મળે છે, શૈલીની જે સફાઈ આગળ તરી આવે છે એ જ મોટું કારણ છે.] ઉપર નોંધ્યું છે તેવું જરૂર ઉપર એનું 'અખેગીતા' જોઈ શકાય (અથવા તેથી સહેજ જ ઓછું) દેખીતું પરોપજીવીપણું નથી. પણ 'અનુભવબિંદુ'ના વિષયની અપેક્ષા જીપામાં અંકિત ચતા અનુભવઅંકુરો જેના હૃદયમાં જિગ્યા છે

તેની પાસેથી જ રાખી રાખ્યો એમ છે. તેનું નિરૂપણ પણ હપ્પા લખી લખીને જેની કલમ (કે હાથ) કસાયેલી છે તેની પાસેથી જ આટલું સાદું અને મોટદાર તો મળી શકે, તેમ જ બનેલાં વીગતોનું સામ્ય નથી એમ નથી વિચારવું. અર્થાત્, વગર તો અખાના વિષયને વળગીને આવવાના જ. બનેલાં એ મળશે. હપ્પાનું 'જે-નરને આત્મા શુરુ થયે' તે વચન 'અનુભવબિંદુ'માં કુદરતી રીતે સીધું અને વેધક તથા ઉદ્દેશીય બને છે: 'શુરુ થા તારો તું જ' 'અનુભવ-બિંદુ'માં શરદનું વર્ણન ઉપમાવાક્યથી ગૂંથેલું છે.

જેમ વર્ષાકવિ નય, શરદકવિ રૂઢી દીસે,
દામિની દોડી પળાય, વાય મન હળવા હાસે,
ચલુદિશ ચમકે ચંદ્ર, દ્વંદ્વ બહુ મનના ભાગે,
તેમ ભાગે ભવભ્રાંતિ, કાતિ જેમ દ્વિતીયા આગે.
વિમળવપુ હોય વારિ, ચતુર સિંહ દેખી લહે;

— વિદાકાશ ચિન્મય અખાધ્યાતા ધ્યેય સમરસ રહે. (૧૫)

આ આખો શ્લોક ધ્યેય-ખ્યાતાની સમરસ-દશા વર્ણવના, શરદમાં વારિ 'વિમળવપુ' થાય છે એ દર્શાવવા ચોજેલું છે, અને તે હપ્પામાંની એક પંક્તિનો જ કાવ્યમય વિસ્તાર છે. 'અણુદાહ્યું જળ રહે નીતરી' (૧૩૯૪)માં એ જ વાત કહેવાઈ હતી.

બહારની આળપ-પાળમાં રમ્યાપરમ્યા ગહેનાં હોવાને 'અનુભવબિંદુ'માં અખાએ સંભાર્યા છે:

કેં પડદાંન જ્ઞાનવાન જિહ્વાની અગ્રે,
કેં ઈશ્વર ચૈ પૂજ્ય, માય જય નમે નમે;
ઠાઈ કવીશ્વર યામ, પ્રમ પૃથ્વીપતિ ભાગે,
ઠાઈ યામ દાનેશ, ઈશ કલ્યાણિક આગે.
તહાં લગી નહોતો અખા, ન શમી સધળી વાસના.

— સિંમનેા લંજ થયા વિના સવે મનની ઉપાસના (૨૨)

આ વિચાર હપ્પામાં વારંવાર સૂચવાયો છે. પણ એની એક જ રજૂઆત ઉપરનાની જોડે સરખાવીએ:

પણ પડિત ડાહ્યા ગુણવાન, ન્યાય પારણ સંગીત જ્ઞાન,
અષ્ટાવધાની પિંચજ કવિ, મંત્રભેદ આશિષ અનુભવી.
અખા એટલે જો હરિનવ ખટયો, તો ભોળપણ્યો આયો શું વટયો (૩૬૭)
ભોળાને અમુકની આડચ, વિચક્ષણ પડયો ચતુરાઈની આડચ (૩૮૬)

આ ઉપરાંત 'અનુભવખિંદુ'ના શરૂઆતના અને છેવટના શ્લોકોમાંના વિચારોનું પગેરું પણ જોવા જઈશું તો તે છાંપામાં જરૂં મળી આવશે. પણ આપણા ઉપયોગ માટે ઉપરનાં ઉદાહરણો પૂરતાં છે.]

['અનુભવખિંદુ' પૂર્વેની કૃતિ તે 'ચિત્તવિચારસંવાદ' લાગે છે. અને એનું છાંપા ઉપર પદોવશવીપણું 'ચિત્તવિચારસંવાદ' તો જાડીને આંખે વળગે એવું છે.] અખાની સમગ્ર કાવ્યપ્રવૃત્તિનો વિચાર કરીએ તો છાંપા અને 'અખેગીતા'ના જોડલા જ મહત્ત્વની કૃતિ 'ચિત્તવિચારસંવાદ' પણ છે. નીચે જોઈશું તેમ છાંપાનો મોટો ભાગ રચાયા પછી એની રચના થઈ છે, કેમકે છાંપા ઉપર એનો ઠીકઠીક આધાર છે. બીજા બાજુ 'અખેગીતા' અને 'અનુભવખિંદુ'ની પહેલાં એ રચાઈ છે, કેમકે એમાંથી કેટલીક વીગતોનો પેલા ગ્રંથોમાં વધારે સુધક રૂપમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ભાષાશૈલીની હથોરીએ પણ પેલા ગ્રંથોને મુકાબલે આમાં કાંઈક કચાસ લાગે છે.]

ગુરુગોવિંદ એ 'અખેગીતા'નું સમીકરણ 'ચિત્તવિચારસંવાદ'માં જ રચાઈ ચૂક્યું હતુ એ આપણે ઉપર જોયું છે. 'અનુભવખિંદુ' અને ['અખેગીતા'માં ૬૫૫ની ઉપમા છે, તે આખી જ કવિએ બીજા કોઈ કવિ પાસેથી લીધી ન હોય તો, તેનો ફળુજો 'ચિત્તવિચાર-સંવાદ'ના ૬૫-૬-૭ શ્લોકમાં ફૂટતો દેખાય છે:

ચિત્ત, હું તો જેમ દર્પણ હોય.

કાચ માંદો કાંઈ સજ્જિ નથી, ભાસક સજ્જિ સીસે મથી.

તેનું પાછળ પોષક અવાચ્ય, તે સીસું ને હું તે કાચ છે

પણ આમાં તો જીવ અને સિત્તની જ વાત છે.] પણ આ જ ઉપમા વળી આગળ ઉપર કવિની હડકેટે ચડે છે, ને ત્યાં એ 'અનુભવખિંદુ' અને 'અખેગીતા'ની ઉપમાની કાચી સામગ્રીનું રૂપ ધારણ કરે છે:

મિં દર્પણની ગત જોઈ કળી, અવળ સવળ હુ'ખજ નિર્મળી;

વિં સાંભળ, તોત, ઇર્દા હું ધન્ય, મિથ્યામાંદો કથો પતન. (૨૦૩)

અહો દર્પણમાં જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેને 'મિથ્યા'માં પતનરૂપે ઓળખાવી 'માયા'ના તત્ત્વને દાખલ કર્યું છે. આ તાંત્રણો મળ્યા પછી 'અનુભવબિંદુ' અને 'અખેગીતા'ની ઉપમા સુકર બની ગય છે. પ્રહસીલા (૪-૨)માં જીતિ લગાડેલા દર્પણના વર્ણનના રૂપમાં એ ઉપમા આપણને મળે છે, જે પછીથી વિકાસ પામતી ગય છે.

૧. અખાનું દિંદી કાવ્ય 'પ્રહસીલા' આંતરપુરાવાઓને બળે 'ચિત્તવિચારસંવાદ' અને 'અનુભવબિંદુ' વચ્ચેનું પ્રહસીલા લાગે છે. દર્પણની ઉપમાનો વિકાસ એમ સૂચવે છે. ઉપરાંત મેધ-વીજળીનું વર્ણન પણ ધ્યાન ખેંચે એવું છે. 'ચિત્તવિચારસંવાદ' માં કહે છે:

તેમ મેધનિશા દોષ ધાર, ચંદ્ર નક્ષત્ર દંકાણું ભેર. (૨૪૧)

કીટી કુંજર નાચે દબ્દ, બો'ળી ઘાથે તિમિરની વૃષ્ટ;

એવામાં જનકી દામિની, તે દિવસ નોથ, નોથ ભમિની. (૨૪૨)

પાણ સદુ દીકું ઝાળકાર જ કરી, જેને રતુ'રું તિમિર આવરી.

સૂર્ય ચંદ્ર તારા વિણ સાર, મહાઅગ્નિ કેસ ઝાતકાર. (૨૪૩)

આ વર્ણન, તોથ, કાંઈક ધીમુંધીમું ચાલે છે. 'પ્રહસીલા' માં વીજળીના જનકારાની પેઠે એક જ પંક્તિ આપણા ચિત્રરેશને ઝનકારી દેતી આવે છે:

અખા પ્રહસ્યેતન્યપનમે' લઈ અચાનક દામિનિ. (૧-૫)

આ ધૂટેશી લીટી તે ઉપરની 'ચિત્તવિચારસંવાદ' ની પંક્તિઓનું જ પરિણામ લાગે છે. 'ચિત્તવિચારસંવાદ' ની પંક્તિઓમાં દરીલ છે, ન્યારે આમા દરીલ કરી કરીને ચાડેલા, દરીયાથી ફર ચાડ્યા ગયેલા ચિંતકની આત્માનુભવિના બેઠક આનંદનો 'અચાનક' ઉદ્ઘાર છે. આ આનંદનો જ પડપો શું 'અનુભવબિંદુ' ની 'દામિની દોડી પળાપ' એ વર્ણનમાં નથી પડતો ?

અખાનું બીજું કાવ્ય 'સંતત્રિયા' તે પણ 'ચિત્તવિચારસંવાદ'

પૂર્વેનું લાગે છે. એમાં પૂર્વરચના લેખે માત્ર કેટલાક

સંતત્રિયા

છપાનાં જ એંધાણ મળે છે. બીજાં સજંગ કાંઈ

કાવ્યનો અલસારો મળતો નથી. સ્વપ્નભોગનું વર્ણન

૨૮ મા શ્લોકમાં છે તે તેવા જ 'અનુભવબિંદુ' ના વર્ણનની પૂર્વ-

તૈયારી સૂચવે છે. તે ઉપરાંત 'સંતત્રિયા' ના શ્લોક ૫૦ અને ૫૯ માં

'માયા કે રંગ દેખી ન્યું મનોહર માનત હે જનદીસ ગુસાઈ' અને

'સીખી મુની ગલ મારે ગુસાઈ' માં શ્રી. ન. દે. મહેતા જાટકળ કરે છે.

‘અનુભવબિદુ’મા સ્વપ્નસ સારનું કળક વર્ણન છે તેનું પ્રાથમિક રૂપ ‘ચિત્તવિચારસવાદ’મા મળે છે ૭

જ્યારે નર નિદ્રાવશ થયો એક સરીરે ઘણી ગયો (૧૬૭)

એવામા જ્યાં ચર્ચુ સ્વપ્ન, તેવામા પ્રગટ્યાં બહુજન

પ્રકટવા પશુ પખી નરનાગ, વણનિરમ્યા પુર ને સૌભાગ્ય (૧૬૮)

આ વર્ણન અનુભવબિદુ’મા વધારે લઢાવીને કર્યું છે

તેમ અખાએ પૂર્વાવસ્થામા શ્રીગુસ્માઈજનો વેલવ પણ પ્રત્યક્ષ જોયો જણાય છે’ (અખાકૃત કાવ્યો-૧, પૃ ૧૦) તે સાચુ હોય તો તેમાનો ‘જવ મારે જેવો ફર પ્રયોગ શરૂઆતમા સહેલાઈથી સંભવે પણ તે જવા દઈએ કથનની કથારા અને સવૈયા અથવા ઇન્દ્રવિજયમા ચાલતા પદને એ ગાળગાળ રીતે ‘કવિત તરીકે ઓળખાવે છે (સ્તોક ૧૦૭) એ પણ આશ્ચર્યજનુ ઘોષ હોય અખે ‘વીરા કલા મધ્ય દોહરા’ એમ નોંધ્યું છે પણ ખરી રીતે છે તેવીસ ત્રણ તેણે જ કે ખીલ કોઈએ હમયાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે

જહા નહિ સ્વપ્નજન, સો બાવનબાણ’ (૧૦૦) ‘રાખ્દમે સપ્નાતીત બાલત’ (૩૦)ને મળતા ઉલ્લેખો ઇખામા અનેક છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય સ્તોક ૧૩ માં સ્વપ્નવાદીનો ઉલ્લેખ અને ૫૭ માં ‘કર્મ’ અર મક્કા હોનો તે જ્યુ ઠર્યાં’ એવું ખવડાવીતું વર્ણન તે ઇખાનાં ‘તેમ બ્રહ્મકર્મ બિઝયા જાય’ (૩૫૭૭) સાથે સરખાવવા જેવું છે અને

બોસકો નીર ચહ તનધનજોબન જ્યુ ધનમે ખીજખી મુસકાની,
તાહીમે મોતી તુ પોષ લે ખારે!

એ સુંદર કવિત્વયુક્ત વર્ણન

મોતી વેહે પડોવા વીજળી (૨૬૨ આ)

એ સક્ષિપ્ત ઇખાની વાણીનો જ વધુ રસમય પર્યાય નથી ?

ગુરુ ગોવિંદ, ગોવિંદ સો હિ ગુરુ, ગુરુ ગોવિંદ ગને નહિ ન્યારા (૮)
એમાનું ‘ચિત્તવિચારસવાદ’ના ગુરુગોવિંદ એ સમીકરણ ખીજદશામા જોવા મળે છે આમ, ‘સતગ્રિયા’ ‘ચિત્તવિચારસવાદ’ પદેલાની કૃતિ હોવાનો સંભવ છે

સ્તોક ૧૬ માં ‘અણુજસો અવના અતિ આળી મનમધૂપ પાયો વિરામા’ એ મનોરમ પદ્ધતિમા તાજ ત્યજેલા વૈભવ-મતની અસરતુ યેન હલ ઠાવ્યું ન હોય એમ પણ વરતાય ૭

પુરુષે કરીયું રાચન, ઘેન જેમ જામન વાગે;
વધ્યા સ્વપ્નસંસાર, પારણે પોદયો રાજે,
હમ હસ્તી નહિ પાર, ચાર પ્રિય પુત્ર વિરાજે. (૧૦)]

દીપક-વહ્નિ અને અક્ર-કિરણનાં દર્શાવેલાં પણ 'ચિત્તવિચારસંવાદ'માંથી
લઈ 'અનુભવબિંદુ'માં કરી ગૂંથવામાં આવ્યાં છે:]

દીપક તે વહ્નિ કેમ જુએ, વસ્તુ એક ને નામ જુજવે. (૧૪૧)

કિરણ સૂર્યને ઝાંચે કેમ ? તારું તન પણ જાણે તેમ.

'અનુભવબિંદુ'માં ઉપગની સચોટતા નથી પણ સ્પષ્ટતા વધારે છે:

જેમ દીપક તે વહ્નિ, વહ્નિ દીપક નહિ હોય;

તેમ સેવક સ્વામી જાણ, વાણ કહેવાની હોય.

જેમ સૂર્ય ને કિરણ, ચરણ સંમુખ જેમ રહે,

તેમ છે આ બ્યવહાર, પાર જડે જુએ તેડે.

આમ, 'ચિત્તવિચારસંવાદ' તે 'અનુભવબિંદુ' અને 'અભિગીના'ની
પહેલાંની કૃતિ હોવાનું સમજાવ્યું છે. છરપાના મોટા ભાગ પછીની
એ કૃતિ છે તે નીચેનાં દેખીતાં સામ્યોથી સમજાશે.] ચતુર્થવાદ,^૧
પદ્મદર્શન,^૨ અવતારો,^૩ વગેરેનાં સામ્ય છોડી ચોડાંક મહત્ત્વનાં નોંધ્યાં:

તું નારાં ન પખાં કરી જોય પોતાનાં પડખાં નવ જુએ

(૧૬૨અ)

(૧૦અ)

મુશ્ય મુત એ મોઢું પાંકડું,

અખા મોઢું છે એ પાંકડું,

રથુ તે તે કેમ રહે માંકડું

જેમ કરડયું વીંછીએ માંકડું.

(૧૪૪અઆ)

(૩૬૬બ)

પોત દોખાથી પોતે ચયો.

અઠંતા પોત વિના નોથ જાત.

(૧૨આ)

(૪૬૬)

હ તો, ચિત્ત, ચિદ્ગની છે લહેર

ચિદ્ગણરણુવ કેસ જુદાજુદા.

(૯૧૬)

(૪૬૪અ)

અક્ષય પદ જાણ્યું તે જાણ,

અગમપંથમાં મોટો મદદ,

હવે થયો જ એકલમલ.

ગાલી શકે કોય એકલમલ.

(૨૦૪૬ઈ)

(૩૫અઆ)

૧ ચિં ૧૯૯; છં ૫૦૦.

૨ ચિં ૧૨૫; છં ૧૫૬, ૧૮૯.

૩ ચિં ૧૦૨; છં ૪૬૮, ૫૦૯

ત્યાં વિચાર ચેખીએ બિંબ,
તે તેનું મણીએ પ્રતિબિંબ.
મિંબ પ્રતિબિંબ નથી તે કાર.

(૨૬૯અઆઇ)

પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ સ્ત્રી ઘુજ તણી,
(૨૬૯અ)

ખેચર જેવી મગન આવે કરે,
બૂચર તેવો ને સંચરે
(૩૦૨ઇઈ)

મુવા પછી બહુ પરાક્રમ કરે; ..
પારી મંદકથી મરી ભય.

(૩૧૧ઇ. ૩૧૨અ)

વાત મુવાની છવને કહી.
(૩૧૫અ)

ભણે પડછંદાની પહે,
હુ ભણી બોલે છે હહે.
(૩૧૭ઇઈ)

આમખેડુ છે દીપકવડે,
દીપ વિના ન રમત ડમરે;
નાનારૂપ આવી રહે ભય,
દીસે દીપ તણે મહિમાય;
સૂર્ય હોય ત્યારે નોયે ક્ષણ,
દીવાતિમિશ્રતણું દેખણું.
અજ્ઞાન નિશા લગી એ ખેલ,
સંકલ્પનટ એ ચલવે વેલ;
જ્ઞાનોદયે કરી ભાંગ્યો ભગ્ન,
ત્યારે દીકાં આજાં ચર્મ.

(૨૭૨-૨૭૫)

પ્રતિબિંબ કેમ બિંબને લહે ?
(૨૬૯ઇ)

પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ દાસી છે બે.
(૩૧૭)

ભૂવર્તીને બહુ ભેદભાવ,
(૧૧૮બ)

પારી મુવો તે રોગ નિગમે;
પછે ભોજન તે બોણું જમે.

(૧૫ઇઈ)

મરતાં પહેલાં બને મરી.
(૧૩૬ઇ)

કાં પોતાને પ્રતિબિંબે રૂવે ?
(૪૦૨આ)

આજા ચર્મ કોઈ બી રૂપ,
નટ દેખાડે બાત્ય અનુપ;
આમખેડામાં ખેડો છપી,
રમી રૂપ છપાવી લે ખંખી.
ખેલ ચાલે જે દીપક વડે,
તેને અખા કાંયે નવ અડે.
લક્ષ ચોરાશી ખાલે જાંત,
પડતાં ન મળે ઈશ્વર અંત;
દીપક તે પર્મ ચેતન બ્રહ્મ,
જેવડે ચાલે ઈશ્વર કર્મ;
અખા એમ સમજ રહે જેઠ,
તેને નથી કોઈ કાળે દેઠ.
(૧૫૭-૧૫૯)

આ 'ચિત્તવિચારસંવાદ' અંગે પણ પેલી સંકા નડે ખરી
કે તેની ઉપરથી જ સામ્યવાળા છપ્પા કેમ રચાયા ન હોય ?
દેટલાક દાખલામાં છપ્પાનું કથન વધારે ચોટદાર પણ દેખાય છે.

(‘ પ્રતિબિંબ કેમ બિંબને લહે ? ’ ‘ પોતાને પડજો દે કાં રહે ? ’ જેવા દાખલામાં.) પણ હખાનો કેટલોક ભાગ તો અખાના કવનકાળના અંતભાગ સુધીનો પણ હોવાનો સંભવ છે, એટલે ‘ ચિત્તવિચારસંવાદ ’માંથી પણ સચ્ચનો મેળવીને કેટલાક હખા રચાયા હોય એની ના પાડવી નિરર્થક છે. છતાં હખાનો મોટો ભાગ ‘ ચિત્તવિચારસંવાદ ’ની પહેલાં રચાયેલો જેમાંથી ‘ ચિત્તવિચારસંવાદ ’ની રચના વખતે કેટલુંક ઉપાડ્યું છે એમાં પણ શંકા નથી. છેલ્લો ચામખેડાવાળો દાખલો લો. હખામાં એ દૃષ્ટાંતની કામગીરી પૂરેપૂરી લેવામાં આવી નથી. દીપક તે પરબ્રહ્મ છે, હખીઓ દેખાય છે તે માયા છે અને પેલા દીપકની જ એ લીલા છે એટલે અર્થ સમજાવી સંતોષ માન્યો છે, ત્યારે ‘ ચિત્તવિચારસંવાદ ’માં એ દૃષ્ટાંતનો પૂરો કસ કાઢ્યો છે. ત્યાં પરબ્રહ્મને મૂર્ત સાથે સરખાવ્યો છે, જે ન હોય ત્યાં-સુધી જ સંકટપરેષી નટે ચલાવેલું, દીપના મહિમાથી જાણે ચાલતું હોય એમ ભાસતું, ‘ દીવાતિમિરતણું દેખણું ’ ‘ અગ્નિ નિશા લગી ’ ચાલે છે. ‘ ચિત્તવિચારસંવાદ ’નું વર્ણન પાછળનું છે એમાં શંકાને સ્થાન નથી. પણ ‘ ચિત્તવિચારસંવાદ ’ હખાના મુખ્ય અને મોટા ભાગના લખાણ પછીનું છે એ અટકળને મોટો ટેકો તો ‘ ચિત્તવિચારસંવાદ ’ના અંતભાગમાં ૩૫૦થી ૪૦૫ સ્તોક સુધી ચાલતી ગુરુ વિશેની ચર્ચાને લીધે મળે છે. હખામાં અખાએ જાણે કે ગુરુનો ને ગુરુગીરીનો પીછો જ પકડ્યો છે. ક્યાંક જવલે જ ગુરુના પક્ષમાં એ બોલ્યો છે. ‘ વેષવિચારઅંગ ’ના ૪૪૫-૪૫૧ સ્તોક સાચા ગુરુનાં અને ગુરુ-શિષ્ય સંબંધનાં લક્ષણોનો નિર્દેશ કરે છે. ‘ ગુરુ ગોવિંદ જેને ત્યાં હશે, અખા આપોયું દેખાડશે ’ (૪૫૫ ઉગ્ર) એમ એ કહે છે. ‘ જે નરને આત્મા ગુરુ યશે ’ (૧૧૯૭) એ શબ્દોમાં આત્માને જ ગુરુસ્થાને સ્થાપવાનો આગ્રહ કરેલો છે. ‘ ચિત્તવિચારસંવાદ ’માં આ જ વિચારો ‘ શોડામાંહી કહું છું ધણું ’^૧ કરીને એણે મૂક્યા છે. ‘ બાર ગુરુ કાં શોધવો પટે ? ’^૨ એમ કહી

એ 'જે ગુરુ ગોવિંદ એક કે બે ?' એ પ્રશ્ન પૂછી તેનો જવાબ પણ આપણે ઉપર બોલ્યું તેમ આપે છે કે 'ગુરુ કૈવલ્ય, દૈવલ્ય તે તે ગુરુ.'^{૧૨} અખાનો 'ગુરુ' તે કોઈ માણસ હોઈ શકે એમ લાગતું નથી. 'ગુરુ વિશે જે ન દેખે કાય, તેણે પ્રીછ્યો ગુરુ મહિમાય.'^{૧૩} એમ એ.ખ.ખું એ કહે છે. 'વસ્તુ તો રવે ગુરુમહારાજ' એ રીતે એ 'પરાતપર ગુરુ'ને ખોળાળે છે ને ખોળાળાવે છે. પણ ગુરુનું આદાત્મ્ય તો એણે નીચેના શ્લોકોથી બરાબર બતાવ્યું છે:

જેટલાં માટે જળના પાત્ર, ત્યાં પ્રતિબિંબે રવિ સાક્ષાત;

ન્યારે હીકો પ્રત્યક્ષ અર્ક,^{૧૪} ત્યારે ગયો સંસયનો તર્ક. (૩૮૦)

બિંબ એવાયે પ્રતિબિંબ વડે, તેમ શુરુ એવાયે ગોવિંદ વડે;

તે પ્રતિબિંબ ત્યાં હજકે બહુ, તે માટે શુરુને ગોવિંદ કહું. (૩૮૧)]

'ગુરુગમ' તું^{૧૫} મહાર સમજનારો અખો ગુરુના પક્ષમાં આટલી સફળતાપૂર્વક દલીલ કરીવાર કરી શક્યો નથી. પ્રતિબિંબની અનૈકતાથી, અનેક ગુરુઓ પ્રસંગોપાત્ત પોતાને મળેલા (અથવા સહુ કોઈને મળે) અને તે અનેકમાં પોતે ગોવિંદ સ્વરૂપ બોલ્યું એમ સૂચવવાનો અખાનો આશય હશે ? એ ગમે તે હો, છંપામાં જે કરડાકીલકું વધણ એણે અખત્યાર કર્યું છે તે ઉપરથી ગુરુ તરફ એને નફરત જ છે એવો બે કોઈને ખ્યાલ આવે તો તેણે 'ચિત્તવિચારસંવાદ'નો આ ખંડ બોધ જવો. એ દૃષ્ટિએ 'ચિત્તવિચારસંવાદ' છંપાનું પૂરક છે, અને તે છંપામાં જ પોને દાખવેલા વિચારોની ખીજ બાજુ અને તે ખંડનાત્મક નહિ પણ મંડનાત્મક હોઈ કુદરતી રીતે છંપા પછીની રચના છે.^{૧૬}

૧ ૩૫૧ ઈ.

૩ ૩૫૪ઈ

૫ ૩૫૫અ

૨ ૩૬૯ ઈ.

૪ ૩૬૬અ

૬ ૫૬ ૧૩૩.

૭ 'ચિત્તવિચારસંવાદ'ને અંગે એક નાનકડી હકીકત તરફ ધ્યાન ખેંચવું જરૂરી છે. સં સાંની પ્રવમાં સંવાદ છંપાયો છે તેમાં ચિત્ત અને વિચારની ઉલ્લિઓ નાટકની પેઠે આપેલી છે. મૂળમાં તેમ હોવા વિશે શંકા હૃદયવર્તા મેં હોયો જોઈ. તેમાં પાત્રો—ચિત્ત અને વિચાર—નો ઉલ્લેખ કાવ્યમાં દરેક વખત કરવામાં આવે છે. નીચેના ભાગ સરખામણી દાખલ ઉતારુ છું:

‘ગુરુ-શિષ્યસંવાદ’ એ ‘ચિત્તવિચારસંવાદ’ પહેલાની કૃતિ દેખાય છે ગુરુ વિશેના વિચારો આ સંવાદમાં ‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’ જે મુકાબા છે તે ‘ચિત્તવિચારસંવાદ’માંના વિચારો આગળ હજી કાયા, હજી ધક્કતર દશાના લાગે છે] ‘અખેગીતા’નું ગુરુગોવિંદ સમીકરણ ‘ચિત્તવિચારસંવાદ’માં કાઢક વિચારમયનને અતે અખાએ ગોઠવ્યું છે, પણ ત્યાં શરીરધારી ગુરુઓની સલાવના સ્વીકારીને એ ચાલનો દેખાય છે, જોકે અતે તો ‘કૈવલ્ય ગુરુ’ નિર્ણય ઉપર જ આવે છે. એ શરીરધારી ગુરુ કે ગુરુઓ વિગે એનો આગ્રહ છે તે એ કે ‘ગુરુ વિગે ન દેખે કાય, તેલે પ્રીત્યો ગુરુમહિમાય’^૧ એટલે કે ગુરુમાં શરીર ન જોયું, જ્યારે ‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’માં એનો આગ્રહ છે તે એના કૃત્તા ધણી જ ઊત્તમી વાત વિગે છે

તત્ત્વદર્શી મહાપુરુષની નાત નોય, નોય વણ્,

જેરો એખાણુ જો દેદ તણા, તો ઘુ ભટકીસ હજી ધર ધણા.^૩

એટલે કે, ગુરુની નાતજાત ન જોવી એ બામત એનો આગ્રહ છે, ‘ચિત્તવિચારસંવાદ’માંના ગુરુની કાયા ન જોવી, તેની ગોવિંદ સાથેની

સુ. સા. આદિતિ ૭ (૫૦ ૬૭)

ચિ. માત્ર કહ્યું નહિ કાઈ યાય,

વસ્તુ કંઈ કેમ નહિ કેવાય.

વિ. એ તો છે ચિત્ત તારો દોય,

જવપણાની આવી હોય ૧૧

ચિ. એ રીતે જવ રોનો રયો,

પોત રજ્યાથી પોતે યયો

વિ. મોગી મોગી વાતો વદે,

પણુ તદ્દુપ યયુ નથી રદે. ૧૨

ચિ. કે તારે આ યાત્રુ કરયુ,

એકપણુ જ્યારે ઉવરયુ.

વિ. તાત સુગ્રો કોણુ ઇચ્છે યયુ,

આપથી કોણુ ખીજુ છે નહ ૧૩

૩ વ સો. હપ્ર ૧૧૬ (૫૦૩૦)

ચિત્ત કહે માહાદ્ કયું ન યાય,

તો વસ્તુ યયો જો કય મ કહેવાય.

વિચાર કહે એ તો ચિત્ત દોરા,

જવપણાની આવી રાય ૧૧

ચિત્ત કહે જવ ચાહાનો રયો,

પોતે રજ્યાથી પોતે યયો.

વિચાર કહે જ વાતો વદે,

પણુ તદ્દુપી યયો નથી રદે. ૧૨

ચિત્ત કહે આટી યાત્રુ તે કર્ય.

એકપણુ જ્યારે ઉવરયુ.

વિચાર કહે કોણુ ઇચ્છે યય,

આપથી કોણુ ખીજુ છે નહ. ૧૩

એકતા જ ત્રેવી એવો આગ્રહ વિચારસરણીની ઊંચી કક્ષા ખતાવે છે એમા લાગ્યે જ શકાને સ્થાન હોઈ શકે અલગત આ સુવાદ ગુરુ અને શિષ્યની એકતા પ્રબોધી સાર્થનામ થાય છે. અતિલાગમા 'એમ કહી શિષ્ય લય થતો, ત્રેમે કરે પ્રણામ, હું હુંને પ્રણમી કહું, નમો નમો નિજધામ' એ શબ્દોમા એ લાવ ને સમોતાથી વ્યક્ત થયો છે તેવો લાગ્યે જ ખીજે કથાય થયો હોય]

['ગુરુશિષ્યસ વાદ'ની રૈની? પણ તે કાઈક શરૂઆતનો અથ હોય એવા ખ્યાલને મજબૂત કરે છે તેમા શાસ્ત્રોને ડહોળોડખોળો પણ ધણો છે.] 'અનુભવમિદુ' પહેલાની એ કૃતિ છે એમ માનવાને પણ અદ્યતી સ્થનો મળે છે કડમા પ્રનોકમા 'ચૌદમે કાંડે' છે તે વીગતે 'ગુરુશિષ્યસ વાદ' (૨-૨૪) મા ચર્ચાઈ ચૂક્યું છે વળી

ન્યારે પ્રગટ્યુ અનુભવઅગ ત્યારે રૂચિા સધળા રગ (૪-૨૫૬ઈ)
શરદ્ગુણનો હવો પ્રકાશ, ત્યારે નિમજ જળ આકાશ (૪-૨૬અઆ)

'ગુરુશિષ્યસ વાદ'ના આ વર્ણનમા 'અનુભવમિદુ'ના 'શરદ્ગુણ રૂડી દીસે' વાગા છેપાનું ખીજ રપ૬ નથી શુ? અને ત્રીગ ખડનાં મુમુક્ષુક્ષણો—

આત્મભાવ હૃદને વિષે, સમાન દૃષ્ટે સંતને લખે (૩-૬ ઇઈ)
પ્રિય અપ્રિય ને નવ ગણે સર્વ ખૂન થર કરણાપણે (૩-૧૦૦અઆ)
કામજ ભાવ હૃદને વિષે, પ્રાપ્ત ભોગ આવે તે લખે (૩-૧૦૨અઆ)
મતપણ નહિ અતિદીનતા, ઉદ્ધિઠેરી ગબીરતા,

૧ ચોયા ખડની શરૂઆત જુઓ

૩૦ ગુરુ કહે ॥ શિષ્ય, સુણો, ખડ કહ્યા મે ગણ,
તે તારા ચિત્તમા વસ્યા, સુણી લીધું કાઈ કર્ણ
ગુરુકૃપાળતા મન ધરી, શિષ્યે વિચાર્યું મન સાય,
કોઈ ભાવ્યવાન નહિ ગુજ સમો, ને સદ્ગુરુએ સાહો હાય
શિ૦ શિષ્ય કહે ॥ મહત ગુરુ! —વગેરે વગેરે

•પમ્નિ ૩-૪ ગુરુ-શિષ્યની ઉમ્મિત નથી, કવિની છે એ સિધ્ધિતા ॥
પણ ગુરુ તે કવિ પોતે જ, કે પછી પોતે જ શિષ્ય ?

મરાજ કેરી મન ચાતુરી, પય ગ્રહી નીર દિયે પરહરી. (૭-૧૦૫)

નિજ આત્મ દેખે સદુર્ભાષ, કલ્પદ્રુમના જેવી છાંય. (૭૧૦૪૬) ;

એની સાથે અખેગીતા (કડવું ૧૧) નું 'ભાઈ ભકત તેજે
એમ જાણે' વાળું વર્ણન સગખાવવાથી 'નવનીત સરખું હાટે
કામલ' અને 'દેખે હરિ હરિ સકલમાં જેને જીવ જીવ કરી દેખતોઃ
હરિ જાણી હેત કરે સકલમાં પહેલાં જે ઉવેખતો' (ક. ૧૦) વગેરે
પંક્તિઓનું મૂળ મળશે.

આ સંવાદનું છપાઓ ઉપર ઉપજીવીપણુ ઝાઝું નથી,
એટલે પણ એને સરઆતની કૃતિઓમાની એક ગણવાને કારણ મળે
છે. અર્કકિરણ,^૧ વંધ્યાસુત,^૨ ખ-પુષ્પ,^૩ પારસરપર્શ^૪ વગેરે
એની વિચારણાના ચક્રણી પ્રયોગો બનેમા મળશે. છતાં આ કૃતિને
છપા સાથે ઓછામાં ઓછો સંબંધ છે એમ કહેવું જોઈએ.

આ નિબંધ તૈયાગ થઈ છપાવા ગયા પછી જૂનાગઢના
વેદાન્તરસિક વકીલ શ્રી. મોતીલાલ રવિચંદર ઘોડા પાસેથી અખાની
આ કૃતિ વિગે ઘણી જ મહત્વની માહિતી મળી છે તે અહીં જ
ચામેલ કરુ છું. તેમના પિતા પાસેથી મળેલી 'ગુરુશિષ્યસંવાદ'ની
હપ્તે અતે આ પ્રમાણે શ્લોકો છે:

‘ગુરુ શીરા નામે અંધ એહ જે માહે છે ખંડ ચાર;
હરિચરણે જેને વાસ કરવો તે સુણે નરનાર. ૭૯
બસે ચાકીસ છે ચોપે મધ સંવીતના શ્લોક ચોદ. ,
અંતર ચાર ચોઅક્ષર એ હસી પુરવગાય સમુધ. ૮૦
સંવત સતર સતર મથમે હવો અંધનો ઉત્પન;
ક્રયેષ્ઠ માસે શુકલપક્ષે નવમી સોમવાસર દન.
એ દને હવો અંધ પુરણ, કરવા તે શ્રી ભગવાન;
અખાને સિર નીચીત દીધું શ્રીમુખ કહું આન. ૮૨
અંતરયામિએ જે જે કહું તે અથે કાવો વીવેક;
દ્વણ્ણમૂલ્ય હરિ જાણી તે હપર સાખી તણ એક. ૮૩
—સંપૂર્ણ.’

૧ ગુ૦૧-૧૦; છ૦૨૨આ.

૨. ગુ૦૨-૩૩; છ૦૬૫૨ઈ.

૩ ગુ૦૩-૨૩; છ૦૬૫૨ઈ.

૪ ગુ૦૩-૭; છ૦૩૬૪ઈ.

આની ૮૦મી કઠીનો ઉપયોગ ઉપર^૧ કર્યો છે અને પોતાની રચનામાં વચ્ચે વચ્ચે સંમતિ ('સંવત') માટે સંસ્કૃત શ્લોક નાખવાની આપણા કવિઓની પ્રણાલિકા વિશે ધસારો કર્યો છે. 'ગુરુશિષ્યસંવાદ' અખાની અભ્યાસી દશાનો સૂચક છે તેમજ નરહરિ આદિ પુરાણામી સમગાયકોનું અનુકરણ કરવામાંથી હજી એ બહાર આવ્યો નથી એનો પણ નિદર્શક છે. (એનો સમય તેથી, સં. ૧૭૦૧ હોવો પૂરેપૂરો સંભવિત છે,^૨ અને નહિ કે 'સંવત સતર સતર' થી શ્રમ થાય છે તેમ સં. ૧૭૧૭.)

૧ જુઓ પૃ. ૯૬.

૨ આ પ્રકારે વંચાતાં હતાં તેવામાં ફા. ગુ. સ. ની અખા વિરોની ૩ અમુક પ્રતો જોવા મળી છે જે આ કૃતિની સાલ અંગે તેમજ બીજી ઉપયોગી બાબતો વિશે માહિતી આપે છે:—

જા હપ્ર ૩૩૧ અને ૩૩૬ 'ગુરુશિષ્ય સંવાદ' ની રચના સાલ સ્પષ્ટ આપે છે:

'સંવત ૧૭૦૧ સતર પ્રથમે હવે અંચનો હતપત્ત ॥
'...થેહ માસે કૃષ્ણ પક્ષે' નવમિ સોમવાસર હીત ॥'

ઐત્ય સાલ સં. ૧૭૦૧ છે એમાં તો સંકા રહેતી જ નથી. (ગુ. વ. સો. પ્રકાશિત હસ્તલિખિત પ્રતોની સંકલિત યાદીમાં શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી આ કૃતિ સામે ૧૭૦૧ નોંધે છે તે આ ફા. ગુ. સ. ની હપ્ર નં. ૩૩૬ ને આધારે છે). પણ આ હપ્રો નવી મુરકેશી પખવાડિયા વિરોની જોવી હરે છે. શ્રી યોગાની હપ્ર 'શુક્લ' અને ફા. ગુ. સ. ની આ હપ્રો 'કૃષ્ણ' પક્ષ આપે છે. શ્રી પિલાહના કેલેન્ડરમાં જોતાં સં. ૧૭૦૧ ના જાન્યુઆરી નોમ ને મંગળ આવે, સિવાય કે એકાદ તિથિનો ક્ષય હોય ને સોમ હોય. (સં. ૧૭૧૭ માટે પણ તે જ મહત્વની આવે છે). પણ સાલ તો સં. ૧૭૦૧ જ એમાં હવે શક નથી.

જા 'સંવત' માટે જે 'સંમતિ' સંભાવના રજૂ કરી છે તેને હપ્ર ૩૩૬ નો ટેકો મળે છે. '...મધ્યે સંમતના શ્લોક ચૌદ' એમ એ નોંધે છે. હપ્ર ૩૩૧ માં 'સંવતના' પાઠ છે.

૩ કૃતિની છેલ્લી લીટી આ બે હપ્રોમાં જુદી જાતની મળે છે, જે અખે પોતાને 'અખેશમ' તરીકે પોતાના પ્રચલિત નામે ઓળખાવે છે એમ બતાવે છે: 'દ્વપલુબ્ધપલુ હરિ શણી અખેશમ રહો છેક ॥'

[શ્રી. પિલાઈના કેલેન્ડરમાં નજર કરતાં ક્રમભાગ્યે સં. ૧૭૦૧ તેમજ સં. ૧૭૧૭ માં જેઠ મુદ નોમને દિવસે સોમવાર આવે છે, એટલે બે સંભારનામાંથી કઈને આગળ ધરવી તે મૂંઝવણીભરેલી વાત છે. 'પ્રથમે' શબ્દ પણ ધટાવી સકાય છે: સં. ૧૭૧૭ માં

૬ 'અંતર ચાર ચોઅક્ષરા' એટલે કે આ કૃતિમાં ચાર ચોખરા છે એવા નિર્દેશ છે. આ ચોઅક્ષરા કે ચોક્ષરા તે કયા? તપાસ કરતાં, સ. સા. આ. ના ૨-૪૪ થી ૨-૪૭ એ ચાર કડીઓ તે ચોખરાની છે એમ માધુમ પટે છે. આ ચોખરાની ખાસિયત એ છે કે તેમાં ચાર-ચાર પંક્તિના પ્રાસ મેળવેલા હોય છે, દા. ત. ૨-૪૪ માં જૂઠી-મૂઠી-ફૂટી-ભૂટી પ્રાસ છે. (હમી 'ફૂટી' ઠેકાણે 'જૂઠી' આપે છે.) ૨-૪૭ માં સ. સા. આ. પ્રમાણે ચારે પ્રાસ મળેલા નથી, સવાયા-પાયા-ગયા-રાગ્યા એમ છે. હમી પ્રમાણે છેલા બે ગાયો-સમાયો (નહિ હું હું મેણુ કોણુ ગાયો ॥ એમ અખા નિચારી સમાયો ॥) એમ છે.

૭ હપ્ર ૩૩૧ શ્રી યોગાની હપ્ર પ્રમાણે 'બરો ચાકીસ છે ચોપાઈ મધ્ય' એમ કહે છે, પણ હપ્ર ૩૩૬ 'બસે બાસી છે ચોપાઈ મધ્ય' એમ નોંધે છે. બાની વસ્તુઓ તે પ્રસ્તુત કૃતિની સારી વાચના તૈયાર કરવાની આવશ્યકતાની ધોતક છે.

૮ 'સંમતના શ્લોક ચોઈ' તે ક્યા? હમીમાંથી નીચીને તે સં. સાં. આં. માં તે તેનાં સ્થાનો ક્યાં હોય તેના નિર્દેશ સાથે નીચે લેવાયાં છે:—

(૧) ૧-૧૬ પછી

'એ હપર સંમત વેદાંતની ॥ શ્લોક ॥

અસ્તિ માતિ ત્રિયં સ્ત્ર્યં નામ ચેતિ ચ પંચકં ॥

આદિત્રયં શ્વરુપં દ્વયં ચ તત્તુપાષિકમ્ ॥

શ્લોકનો અર્થ ॥'

(૨) ૧-૨૫ પછી

'એ હપર સાધ્ય વસિષ્ઠનો ॥ શ્લોક ॥

સર્વત્ર પંચમૂતાનિ પદં કિંચિન્ન વિયતે ।

પાતાલે મૂતલે સ્વર્ગેરિતિમતકધીરવી ॥

શ્લોકનો અર્થ ॥'

(૩) ૧-૪૫ પછી

બે જોઈ છે અને પ્રથમ જોઈની સુદી નોમને દિવસે રતો સોમવાર આવે છે...પણ સં. ૧૭૧૭ કરતાં સં. ૧૭૦૧ મને વધારે સંલપિત લાગે છે, કારણ કે સં. ૧૭૧૭ ના પ્રથમ જ્યેષ્ઠની વાત દર્શિ કરતો હોત તો 'પ્રથમે' શબ્દ એક પંક્તિમાં ને 'જ્યેષ્ઠ' બીજીમાં

‘સંમત દત્તના ॥ ૨૪૫૩ ॥

તત્ત્વમસ્યાદિ વાચ્યેન આત્મા હિ પ્રતિષાદનં ।

નેતિ નેતિ શ્રુતી વક્તું પંચમૂતાશ્રુતં દ્રુવમ્ ॥

અર્થ ॥ ’

(૪) ૨-૨૦ પછી ગીતાનો અણીતો ૨૪૫૩ છે:

‘૨૪૫૩ ॥ ચસ્ય નાદંકૃતો માયો બુદ્ધિર્વિશ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાપિ સ ઇમાંહોકાશ્ન હન્તિ ન ચ હન્યતે ॥

અર્થ ॥ ’

(૫-૬) ૨-૫ પછી

‘૨૪૫૪ ॥ મનોવૈરાગનાકારં મનો વૈ સર્વતોમુખં ।

મનો વૈ પરમાત્માને મનો વૈ પરમાર્થકં ॥

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં વંધમોક્ષયો ।

યેન આલિંગિતા વાન્તા તેન આલિંગિતા સુતા ॥

સુખાપાનો અર્થ ॥ ’

(૭) ૨-૬૬ પછી

‘૨૪૫૫ અષ્ટાવક્રનો ॥

નિર્વાસના નિરાલંબો સ્વચ્છંદો મુક્તવંધનઃ ॥

શિષ્ય સંસ્કારવાટેન ચેટતે શુક્લર્ણવત્ ॥

અર્થ ॥ ’

(૮) ૩-૩ પછી

કાર્યં ઉપાધિ મવેત્ જીવ કારણ ઉપાધિ ર્દેશર ।

કાર્યકારણતાં હિત્વા પૂર્ણબોધોવશિષ્યતે ॥

અર્થ: ॥ કાર્યં ‘ઉપાધિતલું’ નામ અવ, કારણ ઉપાધી ઉચ્ચતરીવ ॥

અવ ઉચ્ચતું કારણ જેહ, પરમણ નામ તણું અણીએ તેહ ॥ ’

(૯) ૩-૭૨ પછી

તેમ ન વચ્ચે થોડાક બીજા શબ્દો—એવું એ ન કરત. ‘ પ્રથમે ’
અને ‘ ત્યેષ્ઠ મે જોડાજોડ મૂકવામાં એને મુશ્કેલી ન પડત. સંભવિત
છે કે લલિતાએને ‘ સંવત સતર ૧૭ પ્રથમે ’ એમ વચ્ચે આંકડા
લખવાની ટેવ હોય છે તેને લીધે ‘ સતર ’ શબ્દ બેવડાથો હોય.]

‘ શ્લોક ॥ કુતો યોગી કૃષ્ણ ભોગી દુર્વાસા તે ક્રોધિ ॥

જનકરાજ કરત વસિષ્ઠ કર્મકર્માણિ પંચેતે તત્ત્વદર્શની ॥

અર્થ ॥ ’

(૧૦) ૩-૮૬ પછી

‘ સંમતની કલા અધ્યાયની ॥ શ્લોક ॥ ’

નોકાર્થી મજતે નૌર્વા યાવત્પારં ન ગચ્છતિ ।

ઉત્તીર્ણો તે પરંપારં નાવિર્વા કિં પ્રયોજનમ્ ॥

અર્થ ॥ ’

(૧૧) ૩-૯૪ પછી

‘ એ ઉપર સંમત વસિષ્ઠના ॥ શ્લોક ॥

અહં યજ્ઞો વિમુક્તઃ સ્યામિનિ યસ્યાસ્તિ નિશ્ચિતઃ ।

નાસ્ત્યંતમગ્રો નો તજ્ઞો યોસ્મિન્ શાસ્ત્રાધિકારવાન્ ॥

શ્લોકનો અર્થ ॥

(૧૨-૧૩) ૪-૧૭ પછી ૪-૧૮ નથી તેને બદલે નીચેની કહી છે:—

એમ યાતે મુને સંશયે શ્લોક એક બદાપૂરુષ ॥

બુદ્ધ માદારીનું તોલ તેં દેખાડું કરે ૧૫૨તક્ષ ॥

તે પછી

‘ શ્લોક ॥ ચિદેવં પંચભૂતાનિ ચિદેવં નાગ્રસંશયઃ ।

વિજ્ઞાનમદ્રતા સમ્યક્ મેહમેષ ચિદેવ હિ ॥

વિગચ્છામિ કહેમેકે ત્યજામિ ગ્રહીમે કિંતં ।

ભાત્મના પૂરિતં સર્વં કલ્પાંતે અંબુના યયા ॥

અર્થ ॥ ’

(૧૪) ૪-૨૯ પછી

‘ શિષ્ય કહે છે હા ગુરુ કૃપાનાથ, મુજ શિર ઢંચે તમારો હાથ ॥

તેજેં દહ કરી માદારી તે કહું સ્વામી શ્લોકે કરી ॥

ઉપરાંત, ‘અખેગીતા: ના સમય નિર્વિવાદપણે સં. ૧૭૦૫ છે અને ‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’ જેવી અદ્વૈતચરી કૃતિ તે તેની પછી બાર વરસે કરતાં ચાર વરસ પહેલાં રચાઈ કલ્પવી એમાં જ ઔચિત્ય છે.

[આ પુરાવા ઉપરથી અખાના કવનકાળમાં સં. ૧૭૦૧ થી સં. ૧૭૦૫ સુધીનાં વર્ષો કેટલું મહત્ત્વ ધારણ કરે છે તે આપો-આપ સમજાશે.] સં. ૧૭૦૧ પહેલાના દસકામાં આરંભદશાની રચનાઓ થઈ હોય એ પણ સ.ચે સાચે સંભવિત હરે છે.

‘પંચીકરણ’ એ કાવ્ય ‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’ પહેલાનું છે એ ‘પંચીકરણ’ની ચર્ચા જાણે કે ‘ગુરુશિષ્ય-

પંચીકરણ સંવાદ’માં? આગળ ચલાવવામાં આવી ન હોય એવો ખ્યાલ ઉપજાવતા તેના પ્રથમ

અંડ ઉપરથી સમજાય છે.] થોડીક પંક્તિઓ બંનેમાં લગભગ સરખી જોવા મળે છે:

પંચીકરણ

ગુરુશિષ્યસંવાદ

સમજ લેતાં એ અનુક્રમ,
સંગ સૂત્ર કીસે પાત્રક.

એ સમજશે અન્ય નવ રહ્યું,
હવે તેમ જ્યારય થયું.
(૧-૨૮૪૪)

અવ્યક્તથી નભ ઉપનું સાર,
નભે પવનને હવે વિસ્તાર. ૨
પવને તેજ હવે ઉત્પન્ન,
તેજ વણું તે પાણી વન;

અવિગતથી નભ ઉપનું સાર,
નભે પવનને હવે વિસ્તાર.
પવને તેજ હવે ઉત્પન્ન,
તેજ વણું તે પાણી તન.

ત્રિલોકી રંગભૂમિ ચ નટરૂપેન વિદાત્મને ।

નાનારંગતરંગેન નૃન્યતે સચ્ચાચરં ॥

અર્થ ॥ ’

આ બધાં પ્રવચનોમાં સુમાર્ષિત કરીકે વપરાતા શ્લોકો છે. હાલના પાકનું સંસ્કરણ કર્યા વગર જ, કેવા અમડંબગડં રૂપમાં એ વપરાતા ને લખાતા હશે તેનો અણસારો મળે તે ખાતર, છે તેવા છાપ્યા છે.

૧ જુઓ ૩-૪૬ ‘પંચીકરણ’નો બહુ સંચ.’

પાણી યશી મહી પરમટ હોય,
જેમ હતપતિ પ્રણય તેમ જોય. ૩

પાણીથી મહી પરમટ હોય,
જેમ હતપતિ તેમ લે તું જોય.
(૧-૨૬, ૩૦ અઆ)

['પંચીકરણ'નું અર્ણવ-લવણ દદાંત પણ 'ગુરુશિષ્યસંવાદ'માં
વધારે વિસ્તારથી અપાયું છે.

ત્યારે પાણું લવણ કોણ ?
જેમ સાગર માંડી મળ્યું હણ.
(પછઅઆ)

લવણ લવણને રૂપે રહે,
સિંધુપણું તે તે જેમ લહે ?
ન્યારે મીઠું મધું ઓગળી
કોણ કહે મને વસ્તુ મળી ?
(૨-૧૩)

['પંચીકરણ' એ 'ચિત્તવિચારસંવાદ' પહેલાં લખાયું છે
એવાં પણ સૂચનો બંનેમાંથી સારા પ્રમાણમાં મળે છે.] 'ચિત્ત-
વિચારસંવાદ'માં 'પંચીકરણ'નાં છટક ઉદ્દેશો^૧ અવારનવાર આવે
છે તે જવા દઈ સહેજે ધ્યાન ખેંચે એવાં સામ્ય જોઈએ:

પંચીકરણ

ચિત્તવિચારસંવાદ

જેમ હાંબર વૃક્ષ થડથી ફળે,
મળ ટાય સુધી ફળ નીકળે.
તેમ ચોદ લોક વિધિ સૌ જંત,
એમ વૈરાટ ફળી છે તંત.
એ વિરાટ કહાવે બ્રહ્માંડ,
રચેા પિંડ અસંખ્યાત માંડ,
(૬૫૪ઈ-૬૬)

અબ્યક્ત વૃક્ષ હાંબર તણે,
તે સાખાથી પસર્યાં ધણે.
બ્રહ્માંડ હાંબરે લાગ્યાં અપાર,
કોટ ભાગે ને લાગે પાર.
ફળસ્થાને છે બહુ બ્રહ્માંડ,
બ્રહ્માંડે બ્રહ્માંડે બહુ પિંડ.]
(૧૮૬૪ઈ-૧૮૭)

'ચિત્તવિચારસંવાદ'માં 'ફળ'નું વર્ણન હજી આગળ ચાલે
છે, તે પણ એ વર્ણન પાછળનું હોવાનું સૂચવે છે. 'પંચીકરણ'માં
એક ઉપમા છે: 'જેમ પર્વત ઉપર વરસે મેહ. ભરાણું નીર ઝરી
નીસરે' ^૨ તે ઉપરથી 'ચિત્તવિચારસંવાદ'માં કવિએ સારાં ચિત્ર
ઉપખ્યાં છે:

૧ 'ચિત્તવિચારસંવાદ' ૧૦૬, ૧૩૮, ૨૬૩.

૨ 'પંચીકરણ' ૫૪૪, ૫૮૫.

ચિન્ધન, તે વસ્તે છે સદા, પર્વત ચિત્ત ભરતું અદબદા,
ચિત્ત, ॥ જેટલું મહી નવ શકે, ત્યાં નવતાં ટુજ વાણી પકે;
જેટલું, ચિત્ત, તેથી મહુ ભય, તેણે ટુજ કોતર ભરી ભય.
શને: શને: તે ઝરી નીસરે, બુદ્ધિવિવાસ સંસાર જ કરે.
(૧૪૮૪૬-૧૪૯-૧૫૦અઆ.)

અને

॥ તારું ટુજપણું લે ઘર, તેથી અંતર આવતી સેર.
નગ દીસે બારે કોરડા, અંતરમાં જળના ઓરડા.
(૧૫૨૪૬-૧૫૩અઆ.)

આ સુંદર દૃષ્ટાંત અને મનોગમ ચિત્ર તે ‘પંચીકરણ’ની આછી
ઉપમાને આભારી છે એ તરત જણાઈ આવે છે.

‘અનુભવબિંદુ’ના શબ્દવર્ણનનું બીજ પણ અહીં મળે છે;
શરદ્ભૂતે જેમ નિતરે નીર, આપે આપડ પામે હીર. (૫૦ અઆ.)

‘આમ ‘પંચીકરણ’ તે ‘અનુભવબિંદુ’, ‘ચિત્તવિચારસંવાદ’,
‘ગુરુશિષ્યસંવાદ’ વગેરે કૃતિઓ પહેલાંની કૃતિ છે એમ ગણવાને
કારણો મળી રહે છે.) ૭૫મા ઉપરના ઉપજીવીપણાનું આપણું ધોરણ
લાગુ પાડીશું તો જણાશે કે ૭૫માના ને એના વગુરુમાં નહિવત
સામ્ય છે. તેથી પણ તે ૭૫માની શરૂઆત થઈ તે પછી રચાયેલી
સળંગ કૃતિઓમાં પ્રથમ હોવાનું પુગ્વાર થાય છે.

પણ આ ‘પંચીકરણ’ વિશે એમ માનવાનું કાગળ મળે છે કે
તેનો થોડો ભાગ ૭૫માના એક અંગ તરીકે લખાયો હતો, જેનો
પછીથી વિસ્તાર કરવામાં આવતાં ‘પંચીકરણ’-એ સળંગ કૃતિ
થઈ. ‘અમદાવાદની પુસ્તકવૃદ્ધિ કરનાર મંડળીની તરફથી અખાણના
૭૫માની ચોપડી’ ઈ. સ. ૧૮૫૨ માં બહાર પડેલી છે તેમાં અને
ગુ. વ. સો. હપ્ર નં. ૫૮૨ (જેની અથવા જેને બિલકુલ મળતી પોથી
ઉપરથી આગળ બતાવ્યું છે તેમ ઉપરની મંડળીવાળી આવૃત્તિ ૭૫માં
હોવાનું જણાય છે તે) માં ‘ચેતનાઅંગ’ અને ‘કૃપાઅંગ’ વચ્ચે
‘અપ વંચીકરણ અંગ’ કરીને ૨૩ શ્લોક આપ્યા છે, જે ‘પંચીકરણ’ની
ચાલુ વાચનાના પ્રથમ ૩૨ શ્લોક છે. ૭૫માના ‘પંચીકરણ અંગ’માં

૫ શ્લોક ચાર ચાર પદના છે ને બાકીના રીતસર ૭ ૭ પદના છે, બપોરે 'પંચીકરણ'માં બધા જ ચાર ચાર પદના હોઈ સંખ્યા ૨૩ ની ૩૨ થઈ ગઈ છે. બાકી વસ્તુ એક જ છે. હવે જો આ શ્લોકો તરફ નજર કરવામાં આવશે તો જણાશે કે પહેલો શ્લોક કુદરતી રીતે ૭ પદે જ પૂરો થાય છે. તે પ્રમાણે બીજા પછી થયેલા શ્લોકનું છે. નીચે હપ્ત નં. ૫૮૨ માંથી 'પંચીકરણઅંગ' આપ્યું છે. પણ તેના આંકડા ચાર ચાર પદને આંતરે હાલ 'પંચીકરણ' કાવ્યમાં મળે છે તે રીતે આપ્યા છે. માત્ર ૭૫ પાની હસ્તપ્રતમાં તેની કડીઓ કેવી રીતે પડી છે તે બતાવવા કાબી તરફ કૌંસથી નિર્દેશ કર્યો છે.

અથ પંચીકરણ અંગ.

- { પિંડ બ્રહ્માંડનો કહ્યું વિવેક, હરિજન તે જો દેખે એક,
પંચ ભૂત તણે બ્યાપાર, કરતો હીરો દેહાકાર. ૧
- { સમજાવેતાં એ અનુક્રમ, સહગમ્ય હીરો પરમદા.
અબ્યભયું નભ હપનું સાર, નભે પવનનો હોઈ વિસ્તાર. ૨
- { પવને તેજ હોઈ ઉત્પન્ન, તેજ તણું તે પાણી તન્ન.
પાણીથી મહી પ્રમદ હોઈ, જ્યમ ઉત્પન્ન ત્યમ સે વં નેઈ. ૩
- { વસ્તુ વિષે સ્વભાવે થયું, તે માંડાં પ્રજ્વલ ઉઠે પૂન્ય.
તે આકાર નભે ત્રિવર્ગ, તત્વ તે તેહેનો હપસર્ગ. ૪
- { તેહ તણે તો કહ્યું વિસ્તાર, રાખી રહેને મન્ય નિરધાર.
તમોગુણનાં પંચ મહાભૂત, રજના દેવ ઇંદ્રો અદ્ભૂત. ૫
- { સત્ત્વનાં ચતુષ્ટે ને પંચ વિષે, એ વસ્તુ ચોવીસ ભાગવત લખે.
પંચવીસમી માયા સર્વકા, છવીસમી મહાવિષ્ણુ સદા. ૬
- { નાસા નહ આમિષ નેં અસ્ત, શેમ ચર્મ એ પાયે વસ્ત.
પિંડ તણે કરતાં વિવેક, પાયે ભાગે પ્રવૃત્તિ એક. ૭
- { શુક શોણીત પર્યેદ નેં લાલ, અમરી આંસુ કફને નલ.
પંડય તણે કરતાં વિવેક, પાયે ભાગે ઉદક જ એક. ૮
- { કુષા પિપાસા ને કામભોગ, કોધબદ્ધ કરે જો નેગ.
પંડય તણે કરતાં વિવેક, પાયે ભાગે તે તેજ જ એક. ૯
- { સ્વાસોસ્વાસ નાકી હેડકી, છીક જગાસું વાયુ યકી.
પંડય તણે કરતાં વિવેક, પાયે ભાગે મોરુત એક. ૧૦
- { રાખે કરે ને સખ્ત જ મહે, લી અવકાશ સચરાચર રહે.
પાકે નદે ને નેં યાદ નાશ, એ પાયે ભાગે છે આકાર. ૧૧

- { કહ્યુ ભાગ તે અવનીતણો, કહેદન તે પાણી ગણો.
ઉપણુ ન્યોતિ તે નણો તેજ, સંસરણુ વાએનું હેજ. ૧૨
રિયર વિવર આકારનો ધર્મ, એ પંચ મહાભૂતનો નણો મર્મ.
- { એ ચેતન્ય ન્યોગે છે જીવતાં, ન્યમ સૂચે વડે કિયરણુ છે છતાં. ૧૩
એ તીવ્ર બુધે કરી આલોચસે, તે નર બહામાંહાં ભેસો ધસે.
જીવપણું એમ પામે અસ્ત, અપાઃ વિચારે ઉગરે વસ્ત. ૧૪
- { પહેલું ભૂત આકાર કહેવાય, ખીજું ભૂત તે કહીએ વાઇ.
ત્રીજું ભૂત તે તેજ ન તાપ, ચોથું ભૂત તે પાણી આપ. ૧૫
પાંચમું તે અપારે પ્રથવી, એ પંચ ભૂત જોત્યો અનુભવી.
- { હવે પંચ કર્મઘડી મનસું નણય, પહેલું પાપ ને ખીજું પાવય. ૧૬
ત્રીજું શુદ્ધ ને ચોથું સિંગ, પાંચમું મૂલ ને વાવય પ્રસંગ.
અપાઃ કર્મઘડી કહ્યા એ પંચ, હવે જ્ઞાન ઘડીનો કહું ધ્વંસંગ. ૧૭
- { પહેલું કરણ ને ખીજું ચર્મ, ત્રીજું નેત્ર ચોથો રસનામર્મ.
પાંચમું તે નાસા નંદય, એ જ્ઞાન ઘડી પાંચે પરમાવય. ૧૮
સમન્થ નોહે અપાઃ સમન્થા પધે, હવે કહું વનમાત્રા વિધે.
- { સપ્ત વિધે છે કારણ જ તણો, સ્પર્શ વિધે ત્વચાનો ગણો. ૧૯
રૂપ તે નેત્રનો વિધે, રસનારસ નાના વિધ્ય બધે.
ગંધ વિધે નાસા નાણો, અપાઃ ચતુર્થે હવે અનુભવો. ૨૦

૧ સંસાર સાં આં અને ગ્રા. વ. સો. ની હમીમાંના પાક નીચે નેધ્યા
જો ને એક જ પાક કેમ ફરેતો રહે છે તે ઉપરાંત ભાષાની ઉભારત પણ
કેમ બદલાતી રહે છે તે જોવામાં મદદ કરશે. આદત્ત ફેરફાર એ
'પંચીકરણ'ની લોકપ્રિયતા પણ સૂચવે છે. કૃતિ ધાર્મિક હોવાથી બહુ
વપરાઈ હતી.

સંસારાં અપાઃ વિચારે ઉગરે વસ્ત. ૨ સંસારાં પાંચમું ભૂત તે કહીએ પૃથિવી.
૭૫૬ જુક્તે જોતાં ઉગરે વસ્ત. ૭૫૬ પાંચમું તે કાદાવે પ્રથવી.
૭૫૭ જુક્તે જોતાં ઉગરે વસ્ત. ૭૫૭ પાંચમું ભૂત તે પ્રથવી.
૭૪૧ જુક્તે જોતાં ઈસેં વસ્ત. ૭૪૧ પાંચમું તે કાદાવે પ્રથવી.
૧૧૬ જુક્તે જોતાં ઉગરે વસ્ત. ૧૧૬ પાંચમું ભૂત કહે પ્રથવી.
૭૨૩ જુગતે જોતાં ઉગરે વસ્ત. ૭૨૩ પાંચમું ભૂત તે કાદાવે પ્રથવી.

૩ સંસારાં કર્મોન્દ્રિયો કહ્યાં એ પંચ ૪ સંસારાં અનુભવ ન વધે સમન્થા પધે.
૭૫૬ કર્મઘડી કહ્યાં એ પાંચ. ૭૫૬ અનુભવ ન વધે એ સમન્થા પધે.
૭૫૭ એ કર્મઘડી કહાવે પંચ ૭૫૭ અનુભવ ન વધે સમન્થ એય પધે.
૭૪૧ કર્મ ઘડી એ કહાવે પંચ. ૭૪૧ અનુભવ ન વધે એમ સમન્થા પધે.
૧૧૬ કર્મ ઘડી કહ્યાં એ પંચ. ૧૧૬ અનુભવ ન વધે એ સમન્થા પધે.
૭૨૩ કર્મોન્દ્રિયો કહ્યાં એ પંચ. ૭૨૩ અનુભવ ન વધે એ સમન્થા પધે.

{ પહેલું મન બીજું બુદ્ધ વિચાર્યું, ત્રીજું ચીન ચોથો અર્ધકાર,
એ અંતઃકરણ ચતુર્થે નામ, એ સમજાયે બુદ્ધ જેડે કામ્ય. ૨૧
એટલે તત્ત્વ યથાં ચોવીસ, અથા માયાસહીત ગણીયે પચવીસ.

{ હવે કહું ચોદે દેવતા, ચોદે ઇદ્રી તે સેવતા. ૨૨
કરણ રાજ પાલક દીગરાઈ, ત્વચા સ્પર્શ મારુત કહેવાઈ.
નેત્રરૂપનો પાલક જ્ઞાન, રસના રસનો વરુણ રાગન. ૨૩
નાશામધનો પાલક મહી, એ જ્ઞાન દેખાડ્યા કહી.
હવે કહું કમ્ ઇદ્રી પાલ, ચરણ ગતિ નિષ્કુ બૂપાલ; ૨૪
ઇદ્રપાલ તે કહીએ પાણ્ય, અગ્ની-અધિષ્ઠાતા જલો વાણ્ય.
શુદ્ધ તણો અધિષ્ઠાતા મૃત્યુ, કામ ઇદ્રી બ્રહ્માનું કૃત્ય. ૨૫
એ કમ્ ઇદ્રી તણા પંચદેવ. હવે કહું અંતઃકરણ જ્ઞેન.
મન તણો અધિષ્ઠાતા યશી, સુદ્ધિ જોધના બ્રહ્મા રહ્યા વશી. ૨૬
બદ્ધનામી રાત્ર ચિત ચેત તણો, રોષનામ અર્ધકારે ગણો.
એ ચોદ ઇદ્રી ને ચોદે દેવ, એ પંચીકરણનો જલો ભેવ. ૨૭
અથા આત્મદર્શિ તેહજ, એ સમજ વિચારી રાયે એહજ.

{ અબ્બની ગદી જલે જલ વિષે, જલને ત્યારે તેજ જ ભષે. ૨૮
તેજ જહ લઈ યાએ વાઈ, અનીલ આકાશ વિષે લીન યાઈ.
જ્યારે નિરસત્વ યમું આકાશ, ત્યારે લીનો કહાવે નારા. ૨૯

{ પહેલી ઉત્પત્તિ પાછલ્ય લય, તત્ત્વસંખ્યા એ જાણી રહેય.
બુદ્ધગોચર રાયે એ લેય, તેહને સંશે ન રહે રોષ. ૩૦
ઇદ્રી ને ઇદ્રીના દેવ, પંચભૂત ને કરતબ્ય ભેવ.

{ શાબ્દજ્ઞેને દેએ નિજ પિંડય, એક પિંડય ત્યમ સધથી મંડય. ૩૧
સર્વશ્ચે સ્વે ચૈતન્ય યથો, પણ અગમ અગાધ નયમનો ત્યમ રહો.
નિર્ગુણ રૂપે સ્વે સ્વામી આપ, અપાર ગુણ નિમિત્તે સધલો બ્યાપ. ૩૨

‘પંચીકરણ’ એ કામ્યનું આ પ્રથમ ડોળિયું (‘ફાઈટ’) હોય એ જનવાજોગ છે. એ જાણી હાથપ્રતર્મા તેના એક ‘અંગ’ તરીકે મળી આવે છે એટલે એ રીતે ન સ્વીકારવાનું કારણ પણ નથી. પંચતત્ત્વનું પ્રાયમિક છતાં પૂરતું વર્ણન પણ તેમાં ધઈ ચૂક્યું છે, એટલે એક ‘અંગ’ તરીકે તેનું સ્થાન શંકાને પાત્ર નથી. બીજું આપણે ત્રીજીવટથી જોઈશું તો વચ્ચે ‘નસાગલ આમિશ’થી ‘છે આકાશ’ સુધીના પાંચ શ્લોક ચાર પદના છે, પણ બીજા શ્લોકોનો

૧
સંસાર સગુણ નિમિત્તે સધલો બ્યાપ. ૭૪૧ ગુણ નિમિત્તે સધલો બ્યાપ.
૭૫૬ ગુણ નીમત્તે સધલો બ્યાપ. ૧૧૬ ગુણ નીપાયે સધલો બ્યાપ.
૭૫૩ સીર્ગુણ નીમત્તે સધલો બ્યાપ. ૭૨૩ ગુણ નીમત્તે સધલો બ્યાપ.

એ રીતે બધ બેસતો નથી. મહેનો મ્નોક 'પગબલ' આગળ જ પૂરો થઈ શકે. ખીજામા પચે તત્ત્વની ઉત્પત્તિ ટહી છે તે 'તૂ' નેઈ' આગળ જ પૂરી થાય છે

'એ ચૈતન્ય જ્યોએ છે હવતા'થી 'અપા માયા સહિત ગણીએ પચવીસ' સુધીની પ કિતઓ 'અપા' નામના ઉદ્દેખ સાથે છ છ પદે જ? મ્નોક પૂરો થવાનું દર્શાવે છે તે પછીની હવે કહું ચૌદે દેવતા'થી શરૂ થઈ 'જે સમઝ વિચારી ગયે તેહ જ' આગળ પૂરી થતી પ કિતઓ 'પચીકગણ'ના ચાલુ પાઠ પ્રમાણે તો વહેચાઈ ગયેલી છે જ, પણ હપાના 'પચીકગણઅગ'ના પાઠ પ્રમાણે પણ તેના વિષયો ચૂંથાઈ જાય છે તે ચારે કૌસ તપાસવાથી જણાશે ખરું જોતા તેના આઠ આઠ પદના મ્નોક પડે છે અને અખે હપામા ઘણીયે વાર આઠ આઠ પદ સુધી 'હપા'ને બેચે છે એની એને નવાઈ નથી,^૨ તો તેના ત્રણ મ્નોકો (૧) 'હવે કહું ચૌદે ' (૨) 'હવે કહું કમ'.. ' અને (૩) 'મન તણો.. ' થી શરૂ થઈ આઠ આઠ પદના ચોજવા નેઈએ (જમણી બાજુ, કૌસથી એ બતાવ્યું છે) પછીના ત્રણ મ્નોક કૌસ પ્રમાણે મરોમડ છે.

આ મ્નોકો હપાના એક 'અગ' તરીકે ચોજવા ન હોઈ શકે એમ વાંધો ઉઠાવવો હોય તો તેને માટે એકબે દર્શાવે. એક તો એ કે વચ્ચે આગ ચાર પદના પાચ મ્નોક આવે છે અને ખીજું તે એ કે 'હપા'મા પ્રત્યેક છ-પદની અદગ કયાક ને આઠ અખે પોતાનું નામ ગૂંથી લીધા વગર મહેતો નથી કે

૧ જુઓ અખાકૃત કાળ્યો-૧ (૫ ૮૮-૯૧) મા અર્થાનુસારી ખડકો પાડવા જતા શ્રી ન દે મહેતાને ૧પાા, ૧૮ાા, ૨૧ાા, ૨૪ાા, ૩૧ાા, ૩૮ાા, ૪પાા એમ અઠકડુ પડ્યું છે તે. ઉપરના અનુમાનને આ ધટનાથી પરાક્ષ રીતે સારો એવો ટકો મળે છે.

૨ જુઓ ૫ ૭૭

૪

૩ જોઈ નામ વચરના હપા પણ ચોડાક મળ્યે ખરા દા ત ૩૫૨.

પહેલા વાંધાનો રદિયો આપવો સહેલો જ છે. અખો જેમ
 અને બદલે ધણીવાર આઠ પદ સુધી ચાલ્યો જાય છે તેમ જરૂર
 પડે તો ક્યાંક ચાર લીટીએ પણ શા માટે ન અટકે ? અટક્યાના
 બીજા દાખલા છે પણ ખરા.^૧ બીજા વસ્તુ વિશે એ કહેવાનું કે
 હાથપ્રત પ્રમાણેના ૨૩ સ્લોક—જે આપણે ઉપર લેખું તેમ ૨૨
 ગણવા લેઈએ—તેમાંથી પાંચનો તો ‘પાંચે ભાગે’વાળા દ્રુવ પદ્યથી
 અંતભાગ ૨૫૪ નિર્દિષ્ટ ચાય છે. બાકી રજા ૧૮ (બદ્ધે ૧૭).
 આ ૧૭-૧૮ માં ૮ વાર તો ‘અપા’ના નામનો નિર્દેશ છે જ.
 ઉલ્લેખ મળે છે તે ઉપરથી બિલકુલ સામેથી દલીલ કરી શકાય
 એમ છે કે આખા ‘પંચીકરણ’ કાવ્યમાં અંતની પંક્તિ સિવાય
 બીજો ક્યાંય ‘અપા’ નામનો ઉલ્લેખ નથી અને શરૂઆતની
 પંક્તિઓમાં આઠ વાર—પ્રચલિત પાઠ સ્વીકારીએ (દા. ત., સ.
 સા. નો) તોપણ બે વાર ઉલ્લેખ છે એ ઘોતક છે. છાંપાના
 ‘પંચીકરણઅંગ’માં જ્યાં જ્યાં ‘અપા’નો ઉલ્લેખ આવ્યો તે આઠે
 સ્થાનોનાં પાઠાંતર પાદટીપમાં નેધિયાં છે તે મૂળ વાચના ઉપર શા
 શા સંસ્કાર ઝુજરે છે તેના એક નમૂનારૂપે જ. પણ એમાંથી,
 ‘અપા’નો નામોલ્લેખ દેવી સીકિતથી કાઢી નાખવામાં આવ્યો છે,
 એ લેખું મુશ્કેલ નથી. બીજું, આગળ જોઈની ‘ચર્ચા’માં ન્દર્શિયું
 તેમ ‘અખો’ પંદર-સોળ માત્રાને જ વળગી રહેતો નથી. એની
 પંક્તિ કાંઈક સ્થિતિસ્થાપક છે. વચ્ચે ‘અપો’ શબ્દની ત્રણ માત્રાથી
 એ વઢી જતી નથી. ઉપરાંત આગળ લેઈયું તેમ ‘અપો’ જેવા
 શબ્દો પંક્તિની બહાર—આરંભમાં જ મગડાવી જઈને પછી
 માપસરની પંક્તિ ઉચ્ચારવાની હોય છે—એ જાતના દાખલા પણ
 બહુની રચનાઓમાં વિરલ નથી. એટલે ‘અપા’નો નામોલ્લેખ પ્રત્યેક
 સ્લોકમાં ઉપલબ્ધ નથી માટે તે જ—ચરણનો છાંપો ન હોઈ શકે
 એમ કહેવું સમુકિતક નથી. વળી એ પણ વિચારવું લેઈએ કે
 અપા જેવો સ્વતંત્ર મિજાજનો કવિ કાંઈવાર પોતે જ સ્વીકારેલું
 બંધન પોતે યદિને ફેંકી દે તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? અપાની

૧૭૪]

આગળ માંડણનો દાખલો તો પડેલો છે જ. માંડણ દરેક શ્લોકમાં નહિ પણ વીસીને અંતે જ પોતાનું નામ શ્લોકમાં ગૂંથી લે છે.

પણ [છપાના એક અંગ તરીકે જ 'પંચીકરણઅંગ' લખાયું એ ઉપરાંત બીજું પણ એક અગત્યનું અનુમાન 'પંચીકરણ'ની પ્રચલિત વાચના તપાસતાં મળી રહે છે. જેમ શરૂઆતના તેમ છેવટના શ્લોકો પણ જ ચરણના શ્લોક તરીકે જ લખાયા હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વચલા શ્લોકોમાં ઘણા ચારચાર ચરણના છે, પણ તેમાંથી કેટલાક આઠ ચરણના શ્લોક તરીકે પણ ગોઠવાય ખરા. એકંદરે 'પંચીકરણ' એતાં જોદાયનાને અંગે અભ્યવરથા જ નજરે પડે છે અને તેથી એ અંગ પ્રથમ સળંગ રચના હોવાની અટકળને વધુ પુષ્ટિ મળે છે.] હજી અખો નક્કી કરી શક્યો નથી કે સળંગ અંથરચના કયે પ્રકારે કરવી. એને કાવી ગયેલી રીત તો છપાની મુક્તકરચનાની છે. આવાં એક વિચારને લગતાં મુક્તક ભેગાં કરી તેનું 'અંગ' બનાવી એ કોઈ એક વિષયને ઘટતો ન્યાય મળી રહે તેમ પણ કરે છે. છતાં મોકળે મન સળંગ રચના શી રીતે કરવી તે હજી નક્કી થયું લાગતું નથી. આરંભનો ભાગ તો છપાના એક અંગ તરીકે એકાદી હસ્તપ્રતમાં મળી આવે છે, એટલે અને સ્વતંત્ર તપાસથી પણ છપાનું અંગ હરે છે. પણ અંતભાગનું શું સમજવું? 'એ છે પંચીકરણ મહાવાક્ય' એમ અંતસૂચક ચરણ એ વાર (૫૧અ, ૯૮અ) આવે છે એ શાથી? 'પંચીકરણ'ની ઘડલાંગમાં અખો બે-ત્રણવાર પકચો દશે એમ સમજવું? પણ 'પંચીકરણ'ની પ્રચલિત ચારચરણી શ્લોકની વાચના લગલગ અખાની સમકાલીન હોવાનો સંભવ છે. નીચેના શ્લોક જુઓ:

{ તે જોઅંકાર અવીક્રત અકોર, તે ત્રીધા યાઈ અવાચ્ચનિં નેયં ।
પરા તે અવીક્રત છિં માર્ઠ, પસંતી વીધ્યુ સમોચ્છ યાઈ ॥ ૯૨
મધ્યમાં શ્રદ્ધા રજેચ્છ ૩૫, વૈષ્ણવી રૂદ સંધારણ ભૂપ ।

૧ કાં ૩૦ સં ૬૩ ૧૩૯ 'પંચીકરણ'ની છે તેમાં 'કવિનું નામ નહયામાં નથી' પણ અંતનો શ્લોક (૧૦૩) તે અખાનો અંત્ય શ્લોક (તે ૧૦૨) જ છે. આરંભના શ્લોકમાં ફેર છે.

{ ચ્યાર બેદ તે આદારિ વાચ્ય, સકલ શબ્દ તણુ, મ કાણુ ॥ ૯૩
મ ત્ર ત્ર સર્વ શબ્દનો ધાટ, શબ્દ બાધ્યો સધનો કાઠ ॥
એલી પિયિ' સોયિ આપ, ત્યાદારિ ભઈ અહતા થાપ ॥ ૯૪

{ ચોદ લોકિ એક વેરાટ, તે માહા ચ્યારિ ધાંચના ધાટ ॥
ન્યમ દ બર મીશ યડયથો ફલિ, મૂલ ટોચ સુધા ફલ નીકલિ' ॥ ૯૫
ત્યમ ચોદ લોક સુધા સર જ વ, એ વેરાટ ફલો છિ માહિનો તવ ॥
તે વેરાટ કહાવિ બહાડ, એહેવા પડય અસ ક્ષાતા મડય ॥ ૯૬

{ ઇમ રૂપન જોતા તા નાવિ પાર, અતર્થ ઉતર્થિ' લાધિ સાર ॥
એલિ રેપિ દેહાઅભીમાન, ઇવધમરનુ ટાડો ભાન ॥ ૯૭
એ િ પચીકણુ માહાવાકય, એલિ હોઈ અનૂલવપરિપક ॥

{ જન્મપણુ, એહેનિ છિ સત્ય, તેણિ કરચી એહેની નીત' ॥ ૯૮
વેદ તણા વચન છિ એહ, નીસીયે યાઈ સોધિ તેહ ॥
ઇવનમુખા તે તેહેનુ નામ, જેણિ સભાણુ મૂલયુ ધામ ॥ ૯૯

{ ન અવતરીઓ સરથો તેહ, જેણિ ઇમ સભાયો દેહ ॥
તેહેનિ મૂક્તબધ નોહિ અભીમાન, ત્યાહા ક્ષાતા નહી દે નિ જ્ઞાન ॥ ૧૦૦
ત્રીપૂરી રહીત તે છિ અવાચ્ય, તત્ત્વમરીપ. સાધ્યા સાચ ॥

{ શાહાઆરથ તેણિ પાગથુ જ્ઞાન, આવમ અનૂલવ હવો વીજ્ઞાન ॥ ૧૦૧
માહાપદ માહા કલમથુ વુ દેવ, તે ઇમ સમજિ થયુ અદ્વૈત ॥
અહ બહ છિ શબ્દ જ વિના, એ સમજિ રેતા આપના ॥ ૧૦૨

આ સ્તોકો હચગણી (એક દાખલામાં આઠચરણી) કે એમ દેખાય છે, છતાં તેમને ચાગ્યારચગણી સ્તોક મણુતી પ્રચલિત વાચના પ્રમાણે જ સખ્યામાં આપ્યો છે. માનના કૌસની અર્ધાનુસારી રચના—જે મૂળ વાચનાની ગોઠવણુ હોવી જોઈએ તે—મુજબ તો આ સ્તોકોનો સખ્યામાં ૯૭ થી ૧૦૨ ન જ હોઈ શકે કુલ સ્તોક પણુ ૧૦૨ ક્રમતા ઓછા થાય પણ 'પચીકણુ'ની ૧૦૨ સ્તોકની વાચના ફેટલી બધી જૂની છે તે ઉપરના અવતરણુની ભાષા ઉપરથી સમજશે [છિ, છિ, ફલિ, સમજિ, સભાણુ, ઉતર્થે, કરચી, વગેરે ક્રિયાપદના પ્રયોગ અને એણિ, લોકિ, પિયિ, અતર્થ, વગેરે વિભક્તિપ્રયોગ, તા, નિ જેવા અવ્યયો અને યડયથો, ટોચ, પડય, વગેરેમાં પ્રક્ષિપ્ત (તેમ જ વિભક્તિના કે શ્રુત્ય તરગત-ગત) 'ઇ'નું બાહુલ્ય,—એ બધાં ચિહ્નો ઉપરના સ્તોકોની ભાષાને વિકસના સત્તરમાં સૈકાની દેરાવવા માટે પૂરતા છે એનો

૧૭૬]

અર્થ એ થયો કે 'પંચીકરણ'ની ચાલુ ૧૦૨ શ્લોકની વાચના લગભગ અખા જેટલી જૂની છે.] પછી શ્લોકોનો આ દેખીતો ખોટી રીતનો સંખ્યાંક ખુદ અખાએ જ આપ્યો હો કે તેના સમયમાં જ અથવા તરત પછીના સમયમાં બીજા કોઈએ આપ્યો હો. ઉપર આરંભના શ્લોકનાં પાદાંતરો આખ્યાં છે એ એટલું જતાવવા પૂરતાં છે કે 'પંચીકરણ' જેવો કાવ્યદષ્ટિએ ભાર્યો પંક્તિનો નદિ એવો ગ્રંથ પણ એટલો તો લોકપ્રિય હતો કે તેના દેહમાં ફેરફાર થયા વગર રહી શક્યા નથી.] છેલ્લા અવતરણવાળો સંખ્યાંક ને હપ્રે આપે છે તેની જૂની ભાષા ઉપરથી એમ અનુમાન બાંધવા કારણ મળે છે કે અખાએ 'પંચીકરણ' પ્રથમ હપ્રાના એક અંગ તરીકે અંશતઃ લખ્યું, તેમાં બીજા પણ હપ્રણી શ્લોક ઉમેરાયા અને ચાર તેમ જ આઠ ચરણના પણ ઘણા શ્લોક ઉમેરાયા. આમ થતાં જ હપ્રણી શ્લોકોનો આગ્રહ રહી શકે એ મુશ્કેલ હતો. દા. ત., આરંભમાં 'પાંચે ભાગે પૃથ્વી એક' એમ ને પંચતત્ત્વનું વર્ણન છે તેની પાછળ ચારને બદલે જ ચરણ વાપરવાં તે નિરર્થક ઉકાઉપણું જ લેખાત. આખી રચનાના આવા હંગ જેઈને જ ચરણી શ્લોક (હપ્રા) ની રચનાનો મોહ છોડી, સળંગ ચારચાર ચરણી શ્લોક પ્રમાણે આંકણી કરી ૧ થી ૧૦૨ નો સંખ્યાંક

૧ શુ. ૧૦ સો. હપ્ર નં. ૩૨૮. તેમાં વધક ગ્રંથ છે. શ્લોક ૫૭ થી ૧૦૨, પણ સંખ્યાંકથી ભૂલી થતી ચર્ચાને તે ખૂબ ઉપકારક છે. છેડે નકલ કર્યા તારીખ આપી નથી; નહિ તો તેની ભાષાના જૂનાપણાને 'નિવિ'વાદ ટેકો મળત. 'પંચીકરણ'ના આ શ્લોકોનાં પાનાંની ઉપર બીજાં પાનાં સીવી દેવામાં આવ્યાં છે તેમાં હીરાસુત કાંદાનું 'એકાદશી માહાત્મ' ૧૭૪૮ માં લખેલું મળે છે. આગળ 'ગોબિંદ'નું 'નૃસિંહ મેહિતાનુ માહામેર' જે તેની નકલ કર્યા તારીખ 'સં. ૧૭૫૨ વર્ષ' ચેત્ર શુદ્ધ ૪ ગુરુ' એમ આપી છે. તે પાનાંને પાછળનાં લખાણોમાં હોય (અને તેની ભાષા 'પંચીકરણ'ની ભાષા કરતાં જૂની ન હોઈ તેવો 'સંભવ પણ' છે) તો 'પંચીકરણ'ની પ્રતની નકલ અખાના કુવન-કાળમાં અથવા તો 'મૃત્યુ પછી તરતના સમયમાં જ થયેલી ગણાય.

હાં તો અખાએ પોતે કે પછી તેના અગર તેની તરત પાછળના સમયમાં કોઈએ 'પંચીકરણ' ની આખો હમો.

[કવે કૈવલ્યગીતા; અખાજનો દહો, અખાજના વાર, અખાજના

મદિના, અવસ્થાનિરૂપણ, અખાજના કુંડળિયો,

પ્રકીર્ણ કૃતિઓઃ અખાજના ગૂઢણા, અખાજની નદી,

અખાજની એકલક્ષરમણી, વગેરે નાની નાની

કૃતિઓનો નિચાટ કડવો બાકી રહે છે. પણ તે લગભગ બધું જ

પ્રકીર્ણ પદ હોઈ ચોક્કસપણે કાંઈ દહેડું મુરકેલ રહેશે સવાલ

તો એ છે કે એ બધું 'અખાજ'નું ખરેખર છે ખરું? શુ.

વ. મો. તરફથી શ્રી. સાગર-સંરોધિન 'અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવાણી'?

પ્રસિદ્ધ થયું છે, પણ તેમાં ગમે ત્યાં વચ્ચે વચ્ચે અક્ષય મોટા

અને ઠાળા છાપવાને લીધે વાંચનામાં ભ્રમી થતી અસ્વસ્થતાને

કારણે કે પછી ઘણીખરી કૃતિઓમાં 'આ તો અખો જ'!

એવો રૂપ રણદાર ન પમાતાં કોઈને એને વિશે ધડીવાગ સહેજ

સંદેહ થઈ જાય તો નવાઈ નહિ. એક અભ્યાસીને મેદિ એ સંદેહ

ઉત્થાગતો સાંભળવા પણ મળ્યો છે. પરંતુ એક દરતા

વધારે હાથપ્રતોમાં ઉપગની કૃતિઓ મળી રહે છે, એટલે તે

'અખાજ'ની છે એમાં તો શંકા રહેતી જ નથી. [અખાજના

વાર' તરફ જ એવી શંકાના નિરસન માટે નજર કરવા લલામણુ

છે. તેમાં અખા જેવો શુદ્ધોની પાછળ પડેલો કવિબીજ બાજુ કેવો

શુદ્ધ ગૌરવ કરનારો છે તે, કાવ્યનો આરંભ જ 'શુરુવાર'થી એણે

કર્યો છે એ ઉપરથી, દેખાય છે આ બધી કૃતિઓના મોટાલાગનો

પદોમાં સમાવેશ કરી શકાય. [કૈવલ્યગીતા'નું એવું જ છે. માત્ર

'અવસ્થાનિરૂપણ' તે એક વિષયનું સ્તંભ નિરૂપણ છે. એને વેળે

એક વાત એ સમજાય છે કે તે કૃતિ 'પંચીકરણ' પહેલાંની

છે.] 'પંચીકરણ' (૪૫) માં "...અવસ્થા ચાર, જામત, સ્વમ, સુષુપ્તિ,

વ્યાપાઃ; તુર્યાને મળે ત્યારે જીવ ટલે" વગેરે અને આગળ

૮૩ થી ૮૮ માં પણ ચારે અવસ્થાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં જાણે કે

આ અવસ્થાનિરૂપણ અગાઉ થઈ ગયેલું હોય એમ માની લેવામાં

૧ તેમાં ઉપર ગણાવેલી કૃતિઓમાંથી 'કૈવલ્યગીતા' સિવાયની કૃતિઓ છે.

આખું ન હોય એવું લાગે છે. 'પંચીકરણ અંગ' રચાયા પછી આ 'અવસ્થાનિરૂપણ' રચાયું હોય અને આમાં ચારચાર ચરણી શ્લોક અનુક્રમે આવતાં આખું પંચીકરણ નવા ચાર ચાર ચરણી ટૂટલાક શ્લોક ઉમેરી પૂરું કર્યું હોય એ અસંભવિત નથી. હમણાં બીજું પણ એક ચારચરણી કરે શ્લોકનું 'સંતનાં લક્ષણ' અથવા 'કૃષ્ણ-ઉદ્ધવનો સંવાદ' નામે અખાનું કાવ્ય મને મળ્યું છે.^૧

૧ અખાની આવી કાંઈ કૃતિ છે તેનો અણસારો સુદ્ધાં આપણને નહોતો. કાવ્ય દ્વંદ્વે હોઈ, અભ્યાસીઓને કામ આપશે એમ સમજી, નીચે લેતાઈ છું. છેડે તે અખાનું ગણવા માટેનાં કારણ આપુ છું.

અથ સત્તા ઉક્ષણ લખ્યે ॥ પુરવ છાયો ॥

કૃષ્ણ કેહે ઉપવ પ્રથે અને સાંભલ્ય જ્ઞાન વિચાર ॥

સંત તણાં લક્ષણ કહું તે વિષયે અદેન્યે સાર ॥ ૧ ॥

ચોંપાઈ ॥

કૃષ્ણ કેહે હરિજનનિ કયા, માહારા જનનો લક્ષ ॥ અથા; સાધારણ જન જાણે નેહ, માટેએ કૃષ્ણ કેહે છે એહ. ૨

પ્રાકૃત્ય જીવ સહુ સરખા ગણે, તે માટે કૃષ્ણ લક્ષણ બણે; ફેર પણે હરીજનને વિષે, તે ભક્તજન તહને ઓણે. ૩

તનમન ફેરાં અલગા ચેહન, ધણે ફેર જેમ રહેણી દીન; હું ને હરીજન અલગા નહી, કૃષ્ણ કેહે સત્ય માના સહી. ૪

લક્ષણ માટે અધિકા સંત, રેદપક્ષ સધાણુ જન; જેમ બીજા પક્ષાણુ ને ચિંતામણિ, તેમ અદ્ભુત મતિ છે હરીજન તણિ, ૫

સંત તણાં લક્ષણની ખાત, અનુભવતાં થાએ સાક્ષાત; જેમ આદરતાં ત્રાસુ હેમ થાએ, તેમ લક્ષણ ચેહેતાં જીવ ટલી નાએ. ૬

તે માટે લક્ષણ છે સાર, જે સાધે તે પામે પાર; પેહેલું તાં સત્ય બાધણુ કરે, અને બીજું તાં ક્ષમયા મન્ય ધરે. ૭

ત્રીજું તાં શ્રીહણુધિ યાદ્ય, અને જીવ ઉપર ક્રોધા કરી ન્યાદાલ્ય; આત્મભાવ રહ્યને વિષે, સામાન્ય દૃષ્ટે સહુને લયે. ૮

પ્રિય અપ્રિય કાન્હે નબ્ધ ગણે, યવજીવ ક્રોધા આપણે; ધિરધિર હોએ તે જન, કાંમકોષ પવે નહીં મન્ય. ૯

સાંમાં શ્રોવણું ન ગણે રૂખ, જેનું મન ગલ્યું છે સેખ; બાહ્યાભિયંતરે અતિપવિત્ર, એકાદરો રાખે તે સુત્ર. ૧૦

કોમલ ભાવ હૃદયને વિષે, સત્ય પ્રાપ્ત ભોગ આવે તે ભયે; નીકા તે જીવ વરવા તણુ, હિતવિકાર જે મન આપણુ. ૧૧

અકિંચન જાં વામન્ય, મુક્તિ લગે આશપા(શ) ધમ છિન; બ્રહ્મચર્ય હરીસેવા સદા, અલ્પ આદાર સતોષિ મુદા. ૧૨

[ઉપરની નાની કૃતિઓ ઉપરાંત છાપાની પેઠે સમગ્ર કવન-
શાળમાં રચાયે ગયા હોય. એવા સમુચ્ચયગ્રંથો તે અખાણની સાખીઓ

- લેહલીન દોષ દેહવેશગ, ભંજે સકલ વલ્લભા ભાગ;
સ્થિ(ર) બાવ હરીચરણે રહે, શુદ્ધ અંતઃકર્ણ મન ચિતલ વહે. ૧૩
- મતપણ નદી નદી દિનતા, ઉદયિ કેરી મંશીરતા;
મારાલ કેરી મન્ય ચાતુરી, પેય મઢી નિર મુકે પરકરી. ૧૪
- પુરુષિં હોપી નન્ય શકે, નિરાશિમાંન સદુને વિષે;
નિભત્ત દેખે સર્વ માહે, કંપદુર્મની નેહલી છાયે. ૧૫
- દુઃખ હરે સરવે આબ્યા તણ, નિજ જ્ઞાન આપે આપણ;
આત્મશુભ આપે તે સંત, મિત્રભાવ ભંજે ભગવંત. ૧૬
- બ્રહ્મભાવ કંઠણા મન્ય ધરે, સંગી બાહ્ય અસંગી કૂરે;
કલ ન ધઉ હરીને બળે, અનીનભાવ પામે એવળે. ૧૭
- સમદરસી કાવે તે જન, નેહને રામદેવ ન મન્ય;
ધરમાં ન રહે વન્ય ન ભજે, યેહેવિંન યદને સમ સંભાળે. ૧૮
- નિઃચલ ધ્યાન એ વિધેય ધરે, સામાન્ય દુષ્ટીનિ જાજિ આચરે;
અણઅવતરીયું દેખે આપ, બાપા નહીં સંસાર. ૧૯
- સગુણ બ્રહ્મ પરમેશ્વર મંત, નિર્ગુણ તે તાં લક્ષરહિત;
કરે ભક્તિ લક્ષણમું રહે, દૂષ્ટ ઉપદે(સ) સદુને કહે. ૨૦
- કમણા મનછા વાચા શુદ્ધ, સતયુગ ઉપજે સતપુદ્ધ;
ભિન્નભિન્ન દરસનના સ્થાપ, તેહ જન ન કરે આધાપ. ૨૧
- સ્વેં ભણિ સોવા કરે, સર્વાંગસ સર્વાંગી હચરે;
હસેરમે શ્રીરંભને સાચવ, આઘર્મંતમધ્ય સ્વેંની આચ. ૨૨
- મુમુક્ષુ જનનેં ભજવા સંત, તેા પ્રાપ્તિ સદ્ય કરે ભગવંત;
બીજે પ્રકાર નથી એ વિના, સંતચર્ણ સોવો એકમતા. ૨૩
- લાખ વાતની એકજ વાન, એ વિના બીજા ઉત્પાત;
કંજ તણ કંજ એક રૂદે, અને સતશાસવેતાંત એમ વદે. ૨૪
- કંજે કંજ છે ઉધવ પ્રત્યે, સમમતું પાડિતને મતે;
દાન દયા સન શિક્ષ ને ત્યાગ, મત તિથે સત શાસ્ય વેશગ. ૨૫
- સર્વ સાધન ક્રિયા વિણ જન, તતક્ષણ હરી યાએ પ્રસન્ય;
પંડયે તે પરમેશ્વર ગણે, જે મન સંતચરણમા ભણે. ૨૬
- કર કંઠણ ને દર્પણ કર્યું, સંતલક્ષણ સમજવું અશ્યુ;
વેહે વેશગ સંત સેવા વિના, કો કાણે નોહે એકમતાં. ૨૭
- જેમ પારવા વિન્યા વણેનોહે રંજ, તેમ સંત એવાં વિના નટલે લિંગ.
વનમંન ધસણ સંત ઉપર વણે, ત્યારે હરી કીધા સદ્ય ક્રે. ૨૮

અને અખાજનાં પદો. આ ઉપરાંત દી. બા. કૃ. મો. ગવેરીએ
'પંચદશીતાત્પર્ય' અને 'પરમપદપ્રાપ્તિ' નામે બે ગ્રંથ અખાજના

નદિ તો વાતે વર્ષા ન થાએ, પ્રતદા પીઠ ઠગે તે ખાએ;
કાંમદુર્ગા તેમ જાણે શંભ, જે ભક્તિ આદાર પામે નિઃકાંમ. ૨૬
સકલ ભાવ દુઃખે ગ્રાસિંદ, જેમલેમ દોષે પમાનંદ;
વિના ભક્તિ સ્વામી નમ્ય મહે, ભક્તિ દેત મન પારો ગમે. ૩૦
મુખતામાં જે પારો હરે, તે હરી વિના બિનુ ક્યમ વરે;
એકવા દોષ તે માહારા જન, હું મુખી ન શકું તેનું તન. ૩૧
કપલુ ઉપવનો એ સંવાદ, અપેપદ પામ્યું ઉદુભાદ;
જે ઇડો નિજપદ પામવા, તો દિ'ડો લક્ષ્મી સાધવા. ૩૨

દ્વિતીય સંતલક્ષણ સમાપ્ત ॥ તત્પ્રતિંગ તત્પ્રમાદાસ વાપરી સત્તરી
કીરણાથી સર્ગી છે ॥ મગત પેલ સમગ્રી પાસેથી ઉત્તરી સીધી છે ॥
જૈલીકસન થાંવજો । દ્વિતીય લક્ષણ સંપૂર્ણ એ સ્વાદ સંમાપ્ત ॥ સત્ત છે

હૃતિ 'અખા'ની છે તે તો છેલા સ્થાનમાંના 'અપેપદ'માંથી 'અપે'માં
શ્લેષ જોઈએ તો જ કહી શકાય. અખાને આવી દેવ છે પણ ખરી. જુઓ
પૃ. ૫૧. આખી હૃતિ અખાની ગણવા નેટથી પદ નથી, પણ તે વરણ
આરંભકાળની એ હૃતિ દોષાના સંભવને જ પુષ્ટ કરે છે. ત્રીજેની શોધી
પંક્તિઓને 'છાપા' ભેડે સરખાવી છે તે જોવા નેહુ' છે:—

હું ને હરીજન અલખા નહી. તે માટે દરિજન સ્વે' હરિ. (૮૦૩)

સાંભો શોભણું ન ગણે રેખ. કનકકામની નોય આસકા. (૪૪૭આ)

મિતમિત દરસનના થાપ. ખટકસંનના જુલવા મતા, (૩અ)

પંડમે તે પરમેશ્વર મહે. પંચસદિન ઉતરિયો પાર. (૨૪૩ઈ)

ભક્તિ દેત મન પારો ગમે. પારો મુખે તે રોગ નિગમે. (૧૫ઈ)

ઉપરાંત પંક્તિ ૧૬૪ું દૃષ્ટાંત, ૨૩૪માં 'એકમના' સંખ્દ, ને ૨:અમાં
'કરકંઠ'નું દૃષ્ટાંત અને ખાસ કરીને ૨૬૪માં કામદુષાની ઉપમા—એમાં
અખાનો, પરિચય થાય છે. ઉપરાંત પંક્તિ ૨૪૪ તે બીજાના ગુરુશિ
૩-૧૦૫૪ ને મળતી છે. ૨૩આ માં પંચીકરણ સૂચિત છે.

૨ 'ગુણરાત્રી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્થંભો'—૧, પૃ. ૫૦.

હોવાનો નિર્દેશ કર્યો છે; પણ તેનો હજી પત્તો નથી. 'સોરઠા' મળે છે તે એટલા એણે છે કે અખા જેવા કવિ એક પદાંતરે પણ એટલા તો આખી શકે એમ માનવું વધારે પડતું નથી. છતાં તેની પ્રકીર્ણતા જેતાં તે છટા છવાયા લખાયા હોય એમ માનવા કારણ રહે છે. છપ્પા, સાખીઓ અને પદોની સંખ્યા બહુ ગંભીર નહિ તોપણ સારીસગમી છે અને તેની સર્જનક્રિયા લખા લખા સમયમાં પથરાયેલી રહી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તો તે દરેક વિશે કાલાનુક્રમની દૃષ્ટિએ તો કાંઈ ચર્ચા કરવાનું રહેતું જ નથી; પણ ખીજું કાંઈ વિશિષ્ટ તે દરેકને માટે જો મળી આવે છે તે બેઈલધ છે.

છપ્પામાં પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે એનાં 'અંગો' માંડણે તો માપસર પ્રત્યેક વિષય ઉપર વીસવીસ શ્લોકની છપ્પા 'વીશી' રચી અને કુલે સદ્બોધના બત્રીસ વિષયની પસંદગી કરેલી હોઈ અંતે 'પ્રબોધ-બત્રીશી' કહી. અખાની બાબતમાં આવું કાંઈ યોગનાબદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ જ દેખાતો નથી. એક આખી સળંગ અને બે તેટલી નિઃશેષતાવાળી કૃતિ રચવાનો માંડણની પેઠે અખાનો સંકલ્પ જ નથી. અખાએ પોતાની આ રચનાને કદી તેથી તો નામ જ આપ્યું હોયતું નથી. અને એને નામ નથી એ જ છપ્પા પ્રકીર્ણ લખાણ હોવાની ખાતરી કરાવે છે. આખોયે જરૂરો પ્રકીર્ણ અથવા 'પુટકળ' હશે કે કવિએ તેને શરૂઆતથી જ 'અંગો'વાર લખ્યો હશે ? ઉપર જોયું છે તેમ માંડણની જેમ અખાનાં 'અંગ' એકધારી સંખ્યાવાળાં નથી; બેથી માંડીને એકાણું શ્લોકવાળાં અંગો મળે છે,

૧ છપ્પામાં આવતી પુનરુક્તિઓ તે છપ્પા પ્રકીર્ણ હોવાની અટકળને પુષ્ટિ આપે છે. 'કાંઈ આજસ કોઈ કોયે ચયો' (૧૬૪અ), 'અંગ આજસ ને તપસી ચયો' (૬૫૫અ) 'કે આજસે કે કોયે ચયો' (૬૬૫અ) એ તેમ જ વેરા, ગુરુ અને તીર્થ અંગેની પુનરુક્તિઓ સહેજે ધ્યાન ખેંચે એવી છે. 'અખા વિચારો બેઠું ઘાટ', કે 'વિચાર કરવાં બેઠું ઘાટ'—એ બાવ વારંવાર આવે પણ તેને તો આપણે અખાનો એક કથનવિરોધ (manerising) ગણીએ તોયે ચાલે.

પણ તે બધાં જ અંગે તપાસતાં વિષયોના ચોક્કસ ભેદ પડવાને કારણે એક અંગ બીજાથી જુદું પડતું હોય એવું હમેશ લાગતું નથી. એક જ વિષયને લગતા વિચારો અનેક અંગોમાં વેરણાં પડ્યા પડ્યા છે તે ઉપર પ્રસંગાત્ રજૂ કરેલાં અવતરણો ઉપરથી પણ સમજાયું હશે. એટલે એકીસાથે એક વિષય ઉપર જે લખ્યું તેનું અંગ બની ગયું એમ માનવું પડે છે. કોઈવાર એક જ વિષયને 'અંગ'માં વળગી રહેવામાં ન આવ્યો હોય એમ પણ બન્યું છે. 'ભાષાઅંગ'ના ૧૨ શ્લોકમાં રાડ્યાતના બેને જ વિષય સાથે સંધિ સંબંધ છે. પણ કોઈકવાર કડીબંધ નિરૂપણ પણ મળી રહે છે. દા. ત. ઉપર બોધ ગયા તેમ 'પ્રપંચઅંગ'માં. એક અંગ અને બીજા પાછળ તરત આવતા અંગ વચ્ચે કોઈવાર સંબંધ પણ દેખાય છે. તેનો દાખલો આપણે 'પ્રપંચઅંગ' પછી આવતા 'સાની અંગ'માં વિષયને જે રીતે આગળ બહુલાવવામાં આવ્યો છે તે પરથી જોયો છે. 'વેદઅંગ'ને અતે 'અઘાનીથી સાની બસો' એ વાત કહેવામાં આવેલી હોઈ તેની પછી તરત જ 'અઘાન અંગ'નો ઉદાહરણ છે, એ પણ એવો જ દાખલો છે. પણ આ રીતે બધાં અંગોનો મેળ મેળવવો દોહલો છે. હા, અખ્યાત નિરૂપ્ય વિષયોને પરસ્પર ઘણું સગપણ હોઈ કોઈ ધારે તો કહી શકે કે વિષયો એક પછી એક શૃંખલાબદ્ધ ક્રમમાં નિરૂપવામાં આવ્યા છે.^૧ દા. ત. છેલ્લાં અંગો લઈએ તો, 'દંભલકિતઅંગ' પછી કુદરતી રીતે વિરોધમાં 'આત્મલક્ષઅંગ' આવે, વળી તેની પડછે અધ-કચરાઓનો ખ્યાલ આપના 'સાનદમ્બઅંગ' જ બોધે, જેની પછી 'વિભ્રમઅંગ' ઉચિત ક્રમમાં જ ગણાય. અહીં 'આત્મા અંગ'ે આવીને પાછા મૂળ વિષય પર આપણને વિચારતા કરે છે. પણ ના, હજી સૌને ઢોંગીઓથી પૂરેપૂરા ચેતવવા જરૂરી છે. 'વેદવિચારઅંગ' એ જ કરે છે. પછી 'જીવઅંગ' અંતર્મુખ કરે છે, 'સંતઅંગ' બહાર ક્યાં આલંબન શોધવું ન શોધવું તે બતાવે છે અને 'દશવિધસાનીઅંગ' સતોની પસંદગીમાં આપણે બૂલ.

ખાઈ ન બેસીએ એ ખાતર ચેતવણીરૂપ રજૂ થયું છે. છેવટે 'વેદઅંગ' સાચી સૂઝ આપે છે અને 'અજ્ઞાનઅંગ' આપણી રહી-સહી ભ્રમણા દૂર કરી દે છે, પરિણામે 'મુક્તિઅંગ' એ જીવનના ચરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ પ્રતિ પ્રેરવા માટે કુદરતી રીતે જ છેલ્લું આવે છે. (તે પછી 'પુટકળઅંગ'ના પ્રકીર્ણ હોવા છે એ જ.)—આમ અંગોનો ક્રમ ઘટાડવા બેસીએ તો ઘટાવી શકાય. પણ તે વધારેપડતું છે. [અંગોનું વિભાગીકરણ તેમ જ ગોઠવણ લેખકની કે પછી બનવાબેગ છે કે તેના કોઈ શિષ્યની (લેખકના જીવનકાળ દરમ્યાન અથવા પછી) મુન્સશી ઉપર જ આધાર રાખે છે એમ એકંદરે કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે. નહિ તો હોવાનાં જે કુલ ૪૫? અંગ છે તેમાં બે (નં. ૮ અને ૨૫) ને 'દોષ અંગ' નામ શી રીતે આપવામાં આવે?]

૧ શ્રી. ન. દે. મહેતા સરતચૂકથી જાનો આંક આપે છે. સં. સાં ૫૦ ૩૫.

૨. શ્રી. વ. સો. હમ્ર પ૮૨ અને અમદાવાદ પુસ્તકવૃદ્ધિ કરનાર મંડળ પ્રકાશિત 'અખાત્રના હોવાની ચોપડી' પ્રમાણે બે 'વિચારઅંગ' છે: એક તો નં. ૭ અને બીજું તે સં. સાંનું આત્મ અંગ (નં. ૩૭). 'સૂઝ અંગ' પણ તે બંનેમાં બે છે. સં. સાંના નં. ૧૬ ના શ્લોક ૧૩૧ આગળ અટકી જઈને એક 'સૂઝ અંગ' પૂઠું કર્યું છે અને પછી ૧૩૨ થી ૧૪૧ એ શ્લોકો તં. સાં ના જીવઈશ્વરઅંગ અને આનંદઅંગ વચ્ચે બીજું 'સૂઝ અંગ' પાડીને આપ્યા છે.

અર્થાં એ નોંધવાની જરૂર છે કે ઉપરની બે વીચતમાં જ નહિ પણ બીજી પણ કેટલીક બાબતમાં સામ્ય હોઈ 'અખાત્રના હોવાની ચોપડી' શ્રી. વ. સો. હમ્ર પ૮૨ (અથવા બીજી કોઈ એવી જ 'કોપી-દુ-કોપી' પ્રત) ઉપરથી હપાઈ છે એમાં સંકા રહેતી નથી.

બંનેમાં આ બીજા 'સૂઝ-અંગ'નો સંખ્યાંક આગળના 'જીવઈશ્વર-અંગ'ના સંખ્યાંક ૩૬ પછી ૩૭-૩૮ એમ ચાલુ છે. વિચારઅંગ- (નં. ૭)નો સંખ્યાંક 'દોષઅંગ' (નં. ૮)માં બંનેમાં ચાલુ રહ્યો છે. બંને 'ચેતનાઅંગ' અને 'કૃપાઅંગ' વચ્ચે ૨૩ શ્લોકનું 'પંચીકરણઅંગ' આપે છે. બીજા 'દોષઅંગ' પછી બંને તં. સાં ના

આ ઉપરથી બીજું એ પણ ધ્યાનમાં લેવાનું રહે છે કે શ્રી. ન. દે. મહેતા જીવ્યાનાં અંગોને જે ચાર વર્ગ (૧ દોષ-નિવારકઅંગ વર્ગ, ૨ ગુણગ્રાહક વર્ગ, ૩ સિદ્ધાન્તપ્રતિપાદક-

‘આણુક અંગ’ને બદલે ‘ચીકણીઅંગ’ નામ આપે છે, સં. સાં.ના ‘આમાઅંગ’ (નં. ૩૭)ને ‘વિચારઅંગ’ કહે છે અને ઉપાન્ય ‘મુક્તિઅંગ’ને ‘વૈરાગ્યઅંગ’ નામે ઓળખાવે છે. બંનેએ સં. સાં.નાં ‘વૈશનંદાઅંગ’ (૧), ‘વૈશવિચારઅંગ’ (૩૮), ‘છવઅંગ’ (૩૯), ‘સંત અંગ’ (૪૦) અને ‘વેદ અંગ’ (૪૨) ને કાંઈ નામ જ આપ્યું નથી. હસ્તપ્રતે કોરી જગ્યા મૂકી છે. ‘બક્તિઅંગ’ સં. સાં. માં ૫ શ્લોકનું છે તેને બદલે આ બંનેમાં ત્રણે પૂર્વે યદ્ય નવેસરથી નહું અંગ શરૂ થઈ હોય તેમ ૧ થી સંખ્યાક શરૂ કર્યો છે. ‘વેદઅંગ’ પણ ૨૪ શ્લોકે આઠકી જઈ કુલ શ્લોકનો આકરો બાંધી દઈ ફરી ૧ થી સંખ્યાક આપ્યો છે. પણ નવા અંગનાં નામ આપ્યા નથી. બીજાં સ્થાલીપુલાકન્યાયથી કુશંતો લઈએ તો ‘ગુરુ કર્યા મેં ગોકુળનાથ’-વાળા તકશરી શ્લોકનો પાઠ બંનેમાં એક છે એ નોંધપાત્ર છે. ‘છવશ્વરઅંગ’ની ૧૮૯૦ સં. સાં. ના પાઠ પ્રમાણે ‘તે અખા બેસારે બોલે બોલ’ છે, ન્યારે ઉપરના બંને શ્રેણીમાં ‘તે અખા બેસારે બોલ્ય’ એવા નિર્ધારક પણ એકબીજા સરખો પાઠ છે. બંનેમાં ફેર માત્ર એ છે કે સં. સાં. ના ‘સ્વાતીત અંગ’ (૧૨) ને ‘છપાની ચોપડી’ ‘સ્વાતીત’ કહે છે ન્યારે હસ્તપ્રત ‘સર્વતીત’ કહે છે (જોકે ‘તી’ પૂર્વે કાંક ઉમેરવાનું અસ્પષ્ટ ચિહ્ન છે જે ‘સ્વાતીત’ સૂચવવા યોગ્ય હોવા સંભવ છે.) પણ આ ફેર બીજા એક વાતમાં તથાઈ બમ છે. આ જ અંગના ચોથા શ્લોકના ચરણને હસ્તપ્રત સં. સાં. ના ‘જેમ અકસ્માત પડે પગન્ય’ એવા પાઠને ઠેકાણે ‘જેમ અકસ્માત ફૂલી આંબલી’ એમ આપે છે જેને ‘છપાની ચોપડી’ અનુસરે છે. ૪ પછી ૪ ચરણ હસ્તપ્રતમાં ‘એકે રાત્રે’ ફૂલીફૂલી’ એમ આપેલું પણ તે પાછળથી છેકી નાખ્યું છે. (ગાંધુઆંધુ દેખાય છે તે પરથી અહીં પાઠ રબૂ કર્યો છે.) ‘છપાની ચોપડી’ની શિલાગ્રેસ માટે નક્ક કરનારે આ છેકેલું ચરણ સદૃશ ઊઠી દીધું છે. એ શ્લોક જ પાંચ ચરણનો રહ્યો છે. આ જોયા પછી હવે ૫૮૨ ઉપરથી ‘અખાજીની ચોપડી’ છપાયા આવ્યા સંકટ રહેલી નથી. જે કાંઈ રહી હોય તો ‘દશવિધજ્ઞાનીઅંગ’ પૂર્વે બંનેમાં આગલા અંગના ૨૧ શ્લોક તે પૂર્વેના કુલ ૪૯૦માં ઉમેરતા ૫૧૨ થાય તેને બદલે ૫૧૨ સંખ્યા આપવામાં આવી છે એ જોવાથી નાણૂં થાય છે.

અંગ વર્ગ^૧ અને ૪ ફલપ્રતિપાદકઅંગ વર્ગ^૨)^૧માં વહેંચી દે છે તે અખાત્રી વિચારણાને ન્યાય આપનારું છે. છતાં સચુક્તિ નથી, કેમકે અખો એક જ અંગમાં આ ચારે વાનાં-કરી બતાવે છે, -એવી એની શૈલી છે. વળી તપાસ કરતાં જોવા મળે છે તેમ (૧) વેશનિદાઅંગ, (૨) આભડછેટઅંગ, (૩) ગુરુઅંગ, (૪) સદ્ગઅંગ, (૫) કવિઅંગ, (૬) વૈરાગ્યઅંગ, (૭) વિચારઅંગ, (૮) દોષઅંગ, (૯) માયાઅંગ, (૧૦) તીર્થઅંગ, (૧૧) સ્વપ્નઅંગ, (૧૨) પ્રપ્તિઅંગ, (૧૩) રાત્રીઅંગ, (૧૪) શુભશ્રવણઅંગ, (૧૫) ભાષાઅંગ,

આ ખજુખોદ અંગવિભાગની રચનાની અતઃપ્રતાપસમજવા ઉપરાંત બીજી રીતે પણ મહત્ત્વની છે. ‘અખાત્રી ગોપડી’ને અંતે શ્લોક સંખ્યા ૬૬૬ આપી છે, એટલે કે છેલ્લા ‘કુટકળઅંગ’ના ૩૭ શ્લોક આપીને સં. સાં.ના ૬૬૨ આગળ તે અટકે છે. હમ્મ પંદર દાસ ગુટક હાલતમાં છે અને ‘કુટકળઅંગ’ના ૩૦ શ્લોક પૂરા કરી ૩૧ નાં અમા ચરણોમાંથી ‘ગોરીના ગોરી વડભાગ, માતા પારી આત્મા મા ..’ એમ અપૂરા રાખે તેનું ૮૦ મું પાનું પૂરું થાય છે, અર્થાત્ સં. સાં. પ્રમાણે શ્લોક ૬૫૮માંની અધવચ એ અટકે છે. આ હમ્મ પંદરના પાનાની પ્રત્યેક બાજુ ઉપર નવ લીટી છે અને દરેક લીટીમાં ૩૦ થી ૩૩ અક્ષર છે. જને બાજુ ઘણને નવ શ્લોક જેટલો સમાવેશ થાય છે. એટલે પૂ. ૮૧ પૂરું થાય ત્યારે ‘કુટકળઅંગ’ના (૩૦+૬=) ૩૬ માં શ્લોક સુધી મંચ પહોંચેા હોય, એટલે કે સં. સાં. પ્રમાણે ૬૬૪ સુધી. હવે “અખાત્રી ગોપડી” સં. સાં. ના ૬૬૨ સુધી પહોંચી અટકી ન્ય છે. તો પ્રમ એ વિચારવાનેા રહે છે કે જો એ ગોપડી હમ્મ પંદર અથવા બીજી કોપી-કુ-કોપી હમ્મ ઉપરથી છપાવવામાં આવી હોય તો તે ગુટક હમ્મ ઉપરથી છપાવવામાં આવી છે તે કારણથી ૭૪૬ ને બદલે ૬૬૨ શ્લોકે અટકી ન્ય છે એમ માનવું જોઈએ નહિ, કેમકે ઉપરની મહત્તરી પ્રમાણે પૂ. ૮૧ ઉપર ૬૬૪મા સુધી, અર્થાત્ ૬૬૨ માં શ્લોક પછી બીજા જો, લખી શકાય એટલો જગ્યા હતી, પણ મંચ જ ત્યાં પૂરો થતો હોવા જોઈએ જેથી પાનું અપૂરું ઊડવું પડ્યું. દુકામાં હમ્મ પંદર ગુટકને બદલે આખી હોય તો પૂરેપૂરા ૭૪૬ છપા મળત એવું માનવા આડે તેનું ‘અખાત્રી ગોપડી’ સાથેનું મળતાપણ આવે છે. ‘કુટકળ અંગ’ ના બધા જ શ્લોકો જેમાં હોય એવી હમ્મ હજી મારા જોવામાં આવી નથી.

(૩૨) સગુણભક્તિઅંગ, (૩૫) જ્ઞાનદગ્ધઅંગ, (૩૭) આત્માઅંગ, (૩૮) વેશવિચારઅંગ, (૪૧) દસવિધજ્ઞાનીઅંગ, (૪૨) વેદઅંગ, (૪૩) અજ્ઞાનઅંગ, અને (૪૪) મુક્તિઅંગ તેમનું નામકરણ તે અંગની પહેલી પંક્તિમાં તે તે શબ્દ આવવાને લીધે જ થયું છે. પછીથી 'ભાષાઅંગ'ની પેઠે બીજાં પણ કેટલાંકમાં તે વિષયને સીધો સંબંધ ન હોય તેવા શ્લોકો મળે છે. ૪૪ 'મુક્તિઅંગ'ના ઉદાહરણમાં 'મુક્તિ પામવા મુખ્ય વૈરાગ્ય' એમ પંક્તિ હોય સં સાં માં એ મુક્તિઅંગથી ઓળખાયું છે અને હપ્ર ૫૮૨ અને 'અખાજના છપ્પાની ચોપડી'માં 'વૈરાગ્યઅંગ' એવું નામ છે એ ઘટના ઉપરની અટકળને પુષ્ટિ આપે છે. ૧૪ કૃપાઅંગ, ૨૪ ભક્તિઅંગ અને ૩૬ જીવઅંગ જેવામાં નામસ્થાન મેળવતો શબ્દ અંદર આગળ જતાં ક્યાંક આવે છે. ૧૦ ક્ષમાઅંગ, ૧૨ સ્વાતીતઅંગ, ૧૭ મહાલક્ષ્મીઅંગ, ૨૭ પ્રાપ્તિઅંગ, ૨૯ પ્રતીતિઅંગ, ૩૧ જ્ઞાનભક્તિઅંગ, ૩૩ દંભભક્તિઅંગ, ૩૪ આત્મલક્ષ્મીઅંગ, ૩૬ વિભ્રમઅંગ, ૪૦ મેતઅંગ જેવાં અંગો તેની અંદરની નાની વસ્તુ ઉપરથી ઓળખાતા રીતે તેમ ઓળખાવવામાં આવ્યાં હોય છે. ૧૮ વિશ્વરૂપઅંગના આરંભમાં 'આજ્ઞા ચમ' દેરાં બૌ રૂપ'થી શરૂ કરી ચામખેડાના ખેલવું વર્ણન છે, એટલા ઉપરથી તેને ચોગ્ય રીતે 'વિશ્વરૂપઅંગ' કહેવામાં આવ્યું છે. પણ તેના ચારમાંથી પાછલા બે શ્લોકને વિષય સાથે અનિવાર્ય સંબંધ છે જ એમ નહિ કહી શકાય. બીજું 'દોષઅંગ' (૨૫) 'નૈં પાપી ને નૈં પુણ્યવંત' એવા ઉદાહરણમાં કારણે તો એવું નામ પામ્યું નહિ હોય? ૨૩ ચાનકઅંગ કદાચ તેમાં અપાયેલી ચાનકને લીધે અને ૨૬ ચાલુક અંગ તે હોંશિયાર માણસોની હોંશિયારી પણ જ્યાં કરી આપતી નથી એ દસા સમજાવનારા શ્લોકોને કારણે તે તે નામ પામ્યાં હશે? એકબે ઠેકાણે નામકરણ ઉતાવળે પણ થઈ ગયું દેખાય છે. ૧૩ ચેતના અંગ તે 'વારંવાર મનુષાદેહ નથી, પામ્યો તો ચેતે ધરથી'માંના 'ચેતે' શબ્દ પકડી લઈને ઓળખાવાયું હોય છે,

પણ તો તો તેને 'ચેતવણીઅંગ' કહ્યું હોત તો સારું. 'ચેતના ચાલીએ' જેવા દિંદી પ્રયોગના સામ્યના શ્રુતિવાચી કે સં. ચેતના ઉપરથી નામ અપાયું હોય તોયે નવાઈ નહિ. ૧૯ સ્વભાવ અંગ બિઘડે છે 'સ્વયંભાવે નભ ઉલસે સદા' એ ચરણથી. ૨૦ તો મૂળે તેનું નામ 'સ્વયંભાવઅંગ' હોય, ૨૧ તો ગડગડથી 'સ્વભાવઅંગ' તરીકે જ ઓળખાવાયું હોય. પણ ૧૫ ધીરજઅંગ માટે તો કહેવું પડે એમ છે કે તેમાં ક્યાંય નથી તો એ શબ્દ આવતો કે નથી તેના વસ્તુનો એ શબ્દ સાથે કોઈ 'બાદરાવણ સંબંધ' પણ. આ બધા ઉપરથી એટલું ક્ષિત સાચ છે કે પ્રસંગે પ્રસંગે રચાયેલા મુક્તાકસમહોના અંગેનું રચના સમયે જ અધવા

૧ કા. ગુ. સં. હપ્ર ૨૬૭ અને ૨૬૮ માં અંગોનાં વિશાગો અને નામ જુદી રીતનાં મળે છે. એટલું જ નહિ, અંગોમાં શ્લોકની સંખ્યા અને ક્રમ તે બાબતમાં પણ ફરક નીકળે છે. સં. સાં ના કોઈ અંગના શ્લોકો વેરણુવેરણુ દ્વાલતમાં પણ અહીં દેખાય છે. આરંભનાં ત્રણ અંગો તે સં. સાં નાં છેલ્લાં ત્રણ અંગો, મુક્તિ અને કુટકળ (અંસતઃ) અંગ. ગ્રાથું સિખ્યઅંગ તે સં. સાં નું આરંભનું નેપથિઆરંભ. તે પછી ધણુખઈ સં. સાં પ્રમાણે ચાલે છે. બંને હપ્રો લગભગ સમાન છે, માત્ર બીજાના અંતરાયમાં ધણું ઊંડી દીરેવું છે. એકંદરે બંને અપૂર્ણ સંગ્રહો છે, છતાં છપાને અંગેના કેટલાક મહત્વના પ્રશ્નો ઉપર તે સારો પ્રકાશ પાડે છે. કુટકળ અંગના પૂર અને કર્તૃત્વના પ્રશ્ન-અંગે આ હપ્રોમાંથી નિર્ણાયક માહિતી મળતી નથી, પણ એક નોંધપાત્ર વસ્તુ એ મળે છે કે તેના 'વિવક કર્તાં', એક મૂરખને, જેવા શ્લોકો અંધ વચ્ચે જ 'આમતત્ત્વવિચાર અંગ' (હપ્ર ૩૩૦) નામના એક અંગમાં મળે છે. હપ્ર ૨૬૭ માં અંગનું નામ નથી આપ્યું, પણ તેમાં વચ્ચે વધારાનો એક શ્લોક છે જે ગોકુલનાયણ અંગેના પ્રશ્ને સ્પષ્ટ છે:

ગુર કીધા મેં ગોકુલીનાથ, જેમ ધરડા જગદને ધાણી નાથ.

ધન હરે પુણ્ય પામે ન હરે, લોક વડેવાર આધરો કરે.

અથા ગુર જાંતી કરવા પરા, જે હરી દેવાડે સમસારમયા.

(કા. ગુ. સં. હપ્ર ૨૬૭ પ. ૮૧)

'ગુર કીધા મેં' એ શ્લોકનો 'ધન હરે' વાળી પંક્તિ સાથેનો પાઠ આપનારી કોઈ ઉમ મારા જોવામાં આવી હોય તો તે આ એક જ છે. પ. ૫૩ ઉપર જડભક્તિઅંગના ૧૮ માં શ્લોકમાં પણ (જયેજનર સં. સાં ૨૬૯૪)

પાછળથી ઉતાવળિયું નામકરણ થયું છે. નામ ઉપરથી તેમના જુથવિભાગ કરવાની ઉતાવળ કરવી ઠીક નથી.^૨

પ્રભાણે) 'ધન હરે' એ પંક્તિ છે. 'સુર કીધામે' એ શ્લોક પ્રધંચઅંગમાં હોવો જોઈએ. પણ બંને હપ્તોમાં પ્રધંચઅંગ આવડે બદલે શરૂઆતના ચાર શ્લોકે, પાછળના ત્રણેરી (ગોકુળ, ગોકુળનાથ, વ. ઉદયેષિવાળા) શ્લોકો વચ્ચે જ પૂરું થઈ જાય છે. નર્મદઆદિએ લિલાલિખ ચારલીટીની 'સાખી' ગણાવી હતી, ન્યારે અહીં રીતસર 'છાટી' છે એ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

બંને હપ્તો પંચીકરણ અંગ આપતી નથી.

બંને હપ્તોની શુદ્ધ અને અગ્નિરચિત હાલત જોતાં ઉપરનું મોઢવા ઉપરાંત 'પંચીકરણ' અને 'ગોકુળનાથ' અંગે આગળ થઈ ચૂકેલી ચર્ચાઓમાં ઉમેરવાનું હું કંઈ જોતો નથી.

ખીજું, હપ્ત ૩૩૬ હપ્ત-સાદિત્યને અપાજીની પટપટી કહે છે અને હપ્ત ૨૬૭ અપાજીની પદાહ્લે કહે છે. હપ્ત કરતાં આ હપટી પ્રયોગ ઠીક છે.

આ હપ્તોમાં વધારે ઝીણવટથી જોવા જતાં અહીં તહીં કોઈ નવો જ અનુપયોગ શ્લોક મળી આવવા સંભવ છે. હપ્ત ૨૬૭ (પૃ. ૫૬) માં નીચેના શ્લોક આપીને ઉપર આડો એક લોટી કરી રદ કર્યો છે તે દૃષ્ટાંતોને કારણે આકર્ષક છે:

રહેલુ મહી તાહારે ન થવાયે આની
વહેવાં વહીવરાં તાહારે સેઠાઈ સાંકાંની.
જહું થનમાં તાહારે ન વાકવી વરતી,
કરવો ભેરવભપ તાહારે ન કરિયે પસતી.
કરવો વેપાર તાહારે ન જોવો કલાલ,
કહે અધો એ જે ન બને સેથો કે તાલ.

વળી સં. સાં. ૧૩૦ જોવા આશ્ચર્યની શ્લોકને ઠેકાણે રીતસરની બે હપટીઓ છે-એવા દાખલા પણ નીકળી આવે.

૨ હપ્ત કહેલે કેટલા ? હપ્તો શુદ્ધ છે. સ. સા. ૭૪૬ આપે છે. પૂનરાકાનજીએ અંતે (પૃ. ૮૮) ॥ છળ ૭૫૦ ॥ એમ આપ્યું છે તે ઉપરથી નવા શ્લોકો મળશે એ લાલચે તપાસ કરી જોઈ, પણ પ્રત્યેક અંગની શ્લોકસંખ્યાના આંક એમણે મૂક્યા છે તેનો સરવાળો કરતાં તે ૭૫૦ નહિ પણ ૭૪૭ નીકળે છે. અને 'દંભશક્તિઅંગ'માં શ્લોક છે ૧૯, ન્યારે

[સં. સાં. આવૃત્તિ પૃ. ૩૦૪-૩૨૨ માં 'અખાના સોગ્દા' આપ્યા છે. સંસ્કૃતમાં 'રાગ દાદારી દૂદા' સોગ્દા કે દૂદા એમ આપ્યું છે. અત્યારે આપણે જોને સોગ્દા તરીકે ઓળખીએ છીએ એ પદ્યધર્મ આ મુક્તકો ગ્યાયા છે 'એટલે જાપતી વખતે તેને 'સોગ્દા' નામ આપવામાં આવ્યું હશે ? જોકે સાથે 'દાદારી દૂદા'થી પણ તેનો પશ્ચિમ આપ્યો છે, જે પૂરેપૂરો અને ઉચિત છે. પદ્ય ગુ. વ. સો. હપ્ર ૫૮૧ અને ૭૭૩ માં આગળે 'દૂદા પગ્જા' અને અંતે 'પગ્જા દૂદા' એમ નોંધ છે આ મૂળે 'દૂદા' તરીકે ગણીતો સમુચ્ચય કદાચ આધુનિક કાળમાં જ 'સોગ્દા' તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો હોય.]

ઉપર ઇસારો કર્યો હતો કે આ સમુચ્ચય સમગ્ર કવનકાળના પ્રમત્નોત્તર પશ્ચિમ હોવાને જાણે થોડાક માળાનું જ હોય, પણ તેમ ન હોવાના પક્ષમાં હમ્રો તરફથી આધાર મળે છે. સ. સા. આવૃત્તિ માં ૨૫૩^૧ મુક્તકો આપે છે, જ્યારે હપ્ર ૫૮૧, ૩૧૩ અને હપ્ર ૭૭૩ તો ૩૧૪ આપે છે. એ ઉપરથી ચક્ર નય છે કે આ દૂદાનું સાહિત્ય પણ અખાએ સારા પ્રમાણમાં તરત મૂક્યું હોય જેમાંથી અંપ જ આપણને ઉપલબ્ધ થયું છે. કા. ગુ. સ. હપ્ર ૨૬૭માં આ 'દૂદા' (કુલ ૨૫૨) ની આગળ ખીળ ૬૪ દૂદા આપેલા મળે છે એ નોંધપાત્ર છે.]

એમણે સખ્યા ૨૦ લખી છે તે ધ્યાનમાં લેતા કુલ છપા ૭૪૬ જ હશે. આપ્ત સં. સાં ની વાચના જોડે મેળવી જોતા તેની જરોજર નીકળે છે.

છપા વિશે ઉપર વારંવાર કહ્યું છે કે તે કુટકળ રચના છે, પ્રકરણરચના નથી, એટલે ગીતાના શ્લોક ૭૦૦ (કે કેટલાક ખેચે છે તેમ ૭૪૫) તેના અનુકરણમાં અખાએ છપ્પાની સખ્યા સાવસો જેટલી ગોઠવી હોય એવી કે એને મળતી જાણનાઓ આપોઆપ નાપામાદાર હશે છે.

આ સાહિત્ય સ. આ માં જાપવામાં આવ્યું છે તે કરતાં હપ્પોમાં એક વિશિષ્ટતા છે. હપ્પાની પેઠે આનાં પણ 'અંગ' પાડવામાં આવ્યાં છે. સ. સા. ના ૧૩૭ થી અથ એક અંગ, ૧૭૮ થી અથ સિદ્ધાન્તઅંગ અને ૧૮૫ થી અથ અસંગ અંગ એમ અંગોનો આરંભ બને હપ્પોમાં નોંધ્યો છે.

આ પ્રકાર અખાએ સારા પ્રમાણમાં ખેડ્યો હોવા જતા તેમાં એ હપ્પા જેવો ખીલી શક્યો નથી. અલગત એનું વ્યક્તિત્વ અહીં તહીં ડોકિયુ કર્યા વગર રહી શકતું નથી, પણ આખો સમુચ્ચય હપ્પા કે પદોની જોડે આસન લઈ શકે એવો નથી એમ કહેવું જોઈએ

સાખીઓ બહુધા હિંદીમાં છે, પણ થોડીક ગૂજરાતીમાં છે;

સાખીઓ

૫૨૭ અખાની સાખીઓનું એ વિપુલ સાહિત્ય

હજી અગ્રકંઠ ૫૩૫ છે જે કે ગુ. વ. મો. હપ્પ

૧૧૬ માં અખાનું જે મુખ્ય મુખ્ય સાહિત્ય

આપવામાં આવ્યું છે તેમાં હપ્પા અને ચિતવિચારસંવાદની નકલ વચ્ચે સોળ હિંદી સાખીઓ ઉતારીને અંતે દ્વિતી અપાકૃત વાવી સ્વર્ણ સમાપ્ત એમ લાંબી લેખણ લખી દીધી છે, પણ તેનું સાહિત્ય ગુ. વ. મો. હપ્પ ૫૮૫ પ્રમાણે ૧૭૨૬ (હપ્પ ત્રુટક છે) અને 'અગ્રસિદ્ધ અક્ષયપાણી'ના મંશોધક શ્રી. સાગર કહે છે તેમ 'સુમારે સત્તરમે' હિન્દી ગૂજરાતી સાખીઓ' (પૃ. ૭) છે.

હપ્પ ૫૮૫ જોનાં જણાય છે કે હપ્પા તેમજ 'દ્રહા'ની પેઠે આ સાખીઓનાં પણ અંગ પાડવામાં આવ્યાં છે. સાખી ૧૦૦૦ થી ૧૦૩૬ સુધીની અને સાખી ૧૧૫૦ (અથ સદગુહ્યઅંગ પૃ. ૭૭) થી ૧૨૩૮ (દેહદરશીર્ગ પૃ. ૮૩) સુધીની ગૂજરાતી સાખીઓ તરત ધ્યાન જાય છે.

સાખીઓમાં પણ કવિ 'દ્રહા'ની પેઠે બહુ ખીલી શક્યો નથી. 'દ્રહા' અને 'સાખી' ચોટદાર રચનાનો પ્રકાર છે, અને અખાને એ કાવી ગયો હોત તો આપણને નવાઈનું કારણ પણ ન રહેત, નથી કાવ્યો એની જ નવાઈ છે. ઘણી ઘણી સાખીઓ

ગગડાની જ જની પડે એવી છે, છતાં છેક નિરાશા ગ્રેરે એવો તો એ સમુદાય નથી] એ નીચેની હપ પટપ માંથી વીણેલી થોડીક કથિકાઓ ઉપરથી દેખાશે:

કરતાં વાત અંસારની ફરે તોરા ગાલ,	
દરીગુલુ સંમગતાં અપા ભૂ અડે જઈ ભાલ,	૧૦૦૪
ભાંડ ભવાઈ ભામ્યની ત્યાં તે રાતો યાઈ,	
ગુલુ મુલુતાં ગોવિંદના હાથે કે હઠી ભઈ,	૧૦૦૬
વાસણે વીંછણે ને કેસરી કાળી જાનીકાય,	
વણુરુણે ભવ ભોગવે દુહા પછી જડ ભય,	૧૦૨૦
[એક ગુરુ કે શિષ્ય અપા નિગુરા સમુગ દોઈ,	
નયુ વાર પથોધર દે બાલ દોંદુધ દો વાલી દોઈ,	૧૦૪૦
દોંસે કર્મકાલ્યક ચટ્ટી મોહનલે પુએ મન,	
પોત પુરાતન પ્રમદે અપા જે મલે દરિગન.]	૧૧૬૦
કટકે ગણે બહુ કાટલાંપણુ તોલ ભેતાં મણુ એક.	૧૧૬૭

[અર્થે એનું 'પોત પુરાતન' બતાવ્યા વગર રહી શકતો નથી એ તો નક્કી જ. પણ હપ્પાની આગળ સાખીઓ ફિક્કી લાગે છે એ પણ નિઃસંશય.]

૧ આ સં. વેસર (ખચર) માંથી બનેલો શબ્દ તો નહિ હોય ? કેમકે ખચરી ગર્ભધાન પછી મરી ભય છે. સરં સ મૃત્યુસુપચક્ષાતિ ગર્ભાદિચતરી ચયા । (પંચતંત્ર ૨-૭૨) 'વેસર' ઉપરથી 'વેસપ' શ્રીલિંગી શબ્દ થાય. 'વાસણ' તેનું બદાય પાછળથી અજ્ઞાનથી થયેલું શબ્દપ દરી ? 'બેદર' શબ્દ ઉત્તર ગુજરાતમાં હજી 'બેદ બેદ બેદર !' એમ કોઈને ઉતારી પાડતી વખતે વપરાય છે. શબ્દવલ્પદુમમાં અચતરનો પર્યાય વેગસરઃ એ રીતે નોંધ્યો [(મેદિનીને આધારે). આ વેગસરઃ એ કૃત્રિમ શબ્દ લાગે છે. બેદર કે વેસરનું સંસ્કૃતીકરણ દેવનાગરી સંજ્ઞા છે. જૂના અલ્પિત્થમાં તેનો વપરાય નથી વિશેષ નથી, અચતર શબ્દ વધારે વપરાય છે. (સરં રામાયણ) । હયાનશ્વતરણુપ્દાંસ્તયૈવ મુરમેઃ મુતાન્ । શ્રીહેમચંદ્ર ત્રિપટિશલાકા-પુરુષમાં વેસર શબ્દ વાપરે છે.

આપણા સાહિત્યનો એક અતિ અગત્યનો ભાગ તે પદો-છે.
નરસિંહથી માંડીને ગદ્ય કાલના અરજણ ભગત
પદો અને 'અનંતપદસંગ્રહ'ના લેખક સુધી બહુ

ઓછા જ એવા કવિઓ થયા હશે જેમણે

પદ રચ્યાં નહિ હોય. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીકૃત 'ગૂજરાતી હાથપ્રતોની સંકલિત યાદી' ને છેડે પરિશિષ્ટ ૧ તરીકે પૂરાં તેર પૃષ્ઠ ભરીને 'પદસંગ્રહો'ની હાથનકલોની યાદી આપી છે એ જોતાં આપણી ભાષાના વિપુલ પદસાહિત્યનો અંદાજ આવશે. આ પદસાહિત્ય બહુધા ગૂજરાતીમાં હોવા છતાં ક્યાંક ક્યાંક હિંદી રચનાઓ પણ આપણને મળે છે. એ હિંદી તે, તે તે સમયની, શુદ્ધ હિંદી નહિ, પણ દેશભરમાં ભજનિકોને સુગમ એવી આજની 'રહે-હિંદી' કે 'જેલ-હિંદી' જેવી 'રાષ્ટ્રિય' હિંદી હતી. કબીરનાં પદો શુદ્ધ હિંદી સ્વાંગ તણને કાંઈક આપણી પ્રાંતીયતા ધારણ કરે છે. તો આપણા કવિઓ પોતે સ્વતંત્રપણે સીધી હિંદી રચનાઓ પણ કરે છે. સાંસ્કારિક ક્ષેત્રમાં દેશભરમાં એક ભાષા હોવાથી મોટો ફાયદો એ થયો કે પદસાહિત્ય માટે કેટલાક ભાવ, વિચાર કે જીર્મિના ઉદ્ગારો સર્વત્ર ચલણી નાણા જેવા થઈ પડ્યા, જેને ખપ પડ્યે હરકોઈ પદકાર મોજ પ્રમાણે પોતાની રચનામાં છૂટથી અપનાવી શકે. આપણા પદકારોની ભાષા જ્યારે સ્પષ્ટપણે ઉપર ઠલી તેવી હિંદી હોતી નથી, ત્યારે પણ સાધુસંતોના પરિચયબળે એમાં હિંદીની છાંટ કાંઈવાર આવી જાય છે ખરી.

ગૂજરાતીમાં પદનો કાવ્યપ્રકાર હમેશ લોકપ્રિય રહ્યો છે. નરસિંહની 'રાસસહસ્રપદી' વગેરે ગણાવવાં પડે એવાં અગ્રપ્રથમ નથી. ભાલજી 'દશમસ્કંધ' લખવો હાથ ધર્યો ત્યારે કડવાબદ્ધ રચના કરવાને બદલે પ્રત્યેક પ્રસંગને એક એક પદમાં—અત્યારે આપણે જેને 'જીર્મિષ્ટાવ્ય'નું મોટું નામ આપીએ છીએ તેમાં—લગાવવાનું પર્મદ કર્યું. એ પદની લોકપ્રિયતા સ્થાપવા માટે પૂરતું છે. તે પછી અઢળક પદસાહિત્ય રચાયું હોવાનાં એંધાણ મળે છે. સદ્ભાગ્યે તેમની કેટલોક અંશ હજી મોજૂદ પણ છે, અને એકળે અભ્યારીઓને થોડાંક વર્ષ સુધી સંશોધન માટે પૂરતી સામગ્રી આપી શકે એમ છે.

(અખાની જ વાત કરીએ તો સ૦ સા૦ આ૦ માં તેનાં ૧૫૨ પદ આપવામાં આવ્યાં છે તેને જોતાં 'પદ'માં તે 'છંદો' જેટલી જ સરળતા મેળવી શક્યો છે તેમ જ પોતાની વિશિષ્ટતા બતાવી શક્યો છે એમ જોઈ શકાય છે. 'અખેગીતા'નાં ૪૦ કડવાંને પણ તેણે વચ્ચે વચ્ચે એકેક પદ મૂકીને દસ પદથી વિભૂષિત કરી, 'અભિનવો આનંદ આજ અગોચર હવું' એ એવા આત્માનંદના ભર્વાભર્વા ઉદ્દગાર વડે તેનો સમુચિત અંત સાધ્યો છે. તોપણ હજી અખાનાં ધણાં પદ અપ્રસિદ્ધ પડ્યાં છે.)

જેમ જાપાની બાબતમાં આંપણે જોયું કે તે પ્રકારને અખાએ પોતાના નામથી મુદ્રાંકિત કર્યો હોવા છતાં, તે એને પુરોગામી માંડણ પામેથી મળ્યો હતો, તેમ આ પદોમાં દેખાતી વિશિષ્ટતા વિશે પણ અભ્યાસીએ બૂધવું જોઈએ નહિ કે એમાંય પુરોગામીઓનો ફાળો નાનોમનો નથી. દા. ત. ['અખેગીતા'ની કડવાબદ્ધ રચના હોવા છતાં વચ્ચે એણે પદ ગૂંથ્યાં છે તેનો દાખલો તેની તરત આગળ થયેલા નરહરિના 'સંસ્કૃત'માં કડવાં વચ્ચે મુકાયેલાં પદોથી મળી રહે છે.] 'ખાંડ', વૈષ્ણવ દખની ભક્તિનાં પદની રચનાનો પ્રકાર તો ધણો ધણો એકાદો હતો, અખાને નસીએ જુદી જ તરેહનાં પદ લખવાનું લખાયું હતું. એને ગોપીલાલથી ગાવાની સરળતા ન હતી, અને છતાં ભજનિકૃદંમાં રમઝડ તો જમાવવાની જ હતી. ક્યારેક 'હરીકં' હેરતાં મેં 'હેરાણી' જેવું રહસ્યવાદી પણ વૈષ્ણવ ઝોટવાળું પદ એ લલકારી બેસે છે. ક્યાંક 'આવી, સજ સખીઅનમેં ટવન શામ ?' કે 'આહી, સઘન કુંજમેં પેવન જાહે' જેવાં સ્પષ્ટ વૈષ્ણવ લક્ષણનાં પદ અખો ગાય છે. પણ 'નીત્યખીહારી પેલે' બસંત' જેવા ઉદ્દગારોથી વાત વાળી લેતોકને પોતાના 'જેતાં રે જ્યમ હૈ ત્યમ દીકું' એ ભાવ ઉપર જ આવી જાય છે. આ ભાવ પદમાં ઘૂંટવો અને સામાને રોચક અને એ રીતે ઘૂંટવો એ જેવીતેરી હસોડી નથી. 'પંચીકરણ' જેવા પ્રકરણગ્રંથ વિશે આવી મુશ્કેલી ન હોય, કેમકે

તે તો જોતે એ વિચારણા રુએ તે વાંચે કે કંઈ કરે. પણ પદો તો લોકપ્રિય પ્રકાર. લજ્જનના બજારમાં એ રૂપિયાનો રણુકાર બરોબર વાગવો જોઈએ, નહિ તો એનું મુખ્ય કાર્ય—લોકકંઈ વસવાનું—તે માર્યું જાય. (અખાએ પોતાના લાવમે વધાદાર રહીને પણ લોકકંઈ સર કરી લીધો છે એ પદકાર તરીકે એની મહત્તા સચવે છે) 'સંતો રે વનરપતિ ફૂલી', 'સંતો રે વહેતે નવ વહીએ,' 'રામ રમે જંગ સાગ, સંતો લાઈ,' 'સાંતીકું જોડીને સમજાવીએ,' 'વારી જાઉં રંગ બળણીઆ', વગેરે પદો તેમાં વ્યક્ત થતી હૃદયની સરળતા અને આરતને લીધે સહેજે કંઈ વસી જાય એવાં છે. 'બ્રહ્મરસ તે પીએ રે જે કોઈ બ્રહ્મઅંશી હોય' એ પદ પાછળના કવિ દયારામના 'પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ફરે જે કોઈ પ્રેમઅંશી અવતરે' એ પ્રસિદ્ધ પદની યાદ આપે છે. ધણીવાર બને છે તેમ અખાએ પણ પોતાની દ્રવલીદી આગળની પરંપરામાંથી જ લીધી હોય. (અખાનું હિતમ પદ કદાચ 'આજ આનંદ મારા અંગમાં ઉપન્યો' એ છે. એને વિશે થોડીવાર પછી જ નરસિંહની સરખામણી વખતે વિશેષ ધ્યાન યેવવાનું થશે, પણ એકંદરે જોતાં પદોમાં અખાનું વલણ 'બ્રહ્મરસ' અને 'બ્રહ્મખુમારી'નું ધ્યાન કરવાનું જ જણાય છે.) અને તેથી તે રચનાઓનો સમય તેના વિસ્તારને ધ્યાનમાં લેતાં ધણાં લાંબાં અનુમાનવો પડે એમ છે, છતાં છપ્પાઓના રચનાકાળ જેટલે વ્યાપેલો માની શકાતો નથી. એનું એક કારણ એ પણ છે કે છપ્પાઓમાં જેમ સામાજિક અને ધાર્મિક દીકાના પુષ્કળ નમૂના મળી આવે છે તેમ પદોમાં મળી આવતા નથી. પદોમાં એવી દીક થતી નથી એમ નહિ કહી શકાય. એટલે લાગે છે કે, પૂર્વાશ્રમને કટાક્ષપ્રહારનો જોરસો નરમ પડ્યા પછી પદોનો મોટો ભાગ લખાયેલો છે. અખાનાં ધણાં પદ હજી અપ્રસિદ્ધ છે અને હજી બીજા મળ આવવા સંભવ છે. પણ જે કવિએ છપ્પામાં સમાજની તીખાશલ દીકા કરી છે તે એવી જ દીકા પદમાં^૧ ઓછી સફળતાથી કે

૧ ગુ. વ. સો. હપ્ર ૧૧૬માં એક આર્તુ પદ ધ્યાન યેવે છે:

ભટપડિત નેવેદી વેષ્ણવ ગર્ભ કરે તે ગેહેલા.

મન સાથે વિચારી જોતાં કોણુ જિજ્ઞા કોણુ મેલા ?

શકે એમ મનાય નહિ. અને એણે એવી ટીકાવાળાં પદ લખ્યાં હોય તો તેમાંનો થોડો ભાગ પણ આગળ 'તેરી આવે એ રીતે સચવાયા વગર ગ્રહે એમ પણ મનાય નહિ. આમ, જોતી પદો ઉત્તરાશ્રમની રચનાઓ લાગે છે. અિખાની સમગ્ર કાવ્યપ્રવૃત્તિમાં પદોનું મહત્ત્વ ઉત્તરાવસ્થાની પૂર્ણાનુભવવંદ્યાના પરિપાકરૂપ 'અખે-ગીતા' અને સમગ્ર કવનકાળના સુભાગ પરિણામરૂપ 'છપા' કરતાં જ ઊતરતું છે એ બુદ્ધિનું જોઈએ નહિ.]

[અખાએ હિંદીમાં પણ પદ લખેલાં છે, જેમાંનાં કેટલાંક ખરે જ ઉત્તમ કાવિનાં છે. 'હરિકૃ' હેરતાં રે, સખિ, મે રે હેરાણી' (પદ ૧૫૦) એ એક લાક્ષણિક પદ છે.] 'આલીસળ સપીઅનમે' કવન શામ,' એક અપ્રસિદ્ધ પદ અખાના વૈષ્ણવ સંસ્કારની આગરુકતા દાખવે છે:

રસબસ પેસત નીત્ય કૃમ

શુરત સાગરકો નાંહી તામ ।

કહેવ અપા બયો રંમરોળ

સદા નીરંતર હે જગલ ॥ આલી૦ ॥

આવાં બીજાં પદો પણ મળી રહે છે જે 'અપા'નાં આધ્યાત્મિક વલણોના છતિહાસનો કાંઈક અણુસારો આપે છે. આત્મસાનના આનંદનાં પદો અખાએ બારે ઉમળકાથી અને છટાથી લખ્યાં છે:

પાતે હોત ને રોવણું કરા જગ્યા હોત બીજી વાટ,

મલમૂતરમાં દેહ ધરતા નોત તો પવિત્ર તે માટે. ૭૮૦

જેને આબડે જ્ઞાન હપજે તેહનો પંડ બધાણો,

તે પપાલ્યા પવિત્ર કેમ ધારો અતિ ધણો મ તાણો. ૭૮૦

સ્વાન સ્વપચ ને ગોઝાહણ દેહ પચે સદુ સરથા,

વૈષ્ણવવેષ ધરી સુ સાધુ ને નાની એહ પ્રજા. ૭૮૦

કામ કોધ લોભ દંભ છલ માન તને અર્થ ધાર્યે,

વાટપડ્યાં વેલાવા લે તે અતે તે હુંટાયે. ૭૮૦

સંતમણુંદેહુ સગ સનાયન ત્યાહા માન તજને નાહો,

પ્રતક્ષપદ માથો અર્થો ઇમ પરાગત્ય જાઓ. ૭૮૦

૧ ગુ. ૧. સો. હપ્ર. ૧૨૧૮.

જ્ઞાનધટા ચડ આઈ અચાનક જ્ઞાનધટા ચડઆઈ
 અનુભવ જલ બરખા બડી પુલન, કમળી કીચ રેલાઈ. અચાનક
 હાદર મોર રાજદ સંતનકે તાકી રૂપ મીઠાઈ. અચાનક
 અદ્વિતિ ચિત્ત ચમકત આખનયેં દામિની સમકાઈ. અચાનક
 ધોરધોર પન ગરજત ઘેઘેરા, સતગુરુ સેન બતાઈ. અચાનક
 હમગી હમગી આનત હે નિરાદિન, પૂરવ દિસા જનાઈ. અચાનક
 ગમેા મીમ, અંકુર ડગી આયે હરિહરકી હરિઆઈ. અચાનક
 છુક સનકાદિક રોષ સહસાએ સોઈ અખાપદ પાઈ. અચાનક

આ જગતની નચરતા પણ એણે અત્યંત સુંદર ઉપમા-
 વાણીથી ગાઈ છે. તારાએને તો ધણા કવિઓએ ફૂલ સાથે સરખાવ્યા
 હશે, પણ અખો જાણે આ પૃથ્વીથી ‘પરેરડો’ ઊભીને તેની તરફ
 દૂરથી જોતો હોય એમ એવું વર્ણન કરે છે. બ્રહ્મવાદી પાસેથી કોઈ
 અપેક્ષા રાખવા લલચાય તેમ તેને ઉતારી પાડતો હોય એમ નહિ,
 પણ અમીદશિથી એને આકાશના ફૂલ તરીકે ઓળખાવીને વર્ણન
 કરે છે. માત્ર તે ખીલે ખીલે છે ને ખરી જાય છે એ વાત એના
 જ્ઞાનબદાર નથી:

આલમ ફૂલ અસમાનકા, ગેમી આપ સરોવે ર,
 નજરે નાચેા પીયા નરપતાં કારીગર કોએ,
 ના સીર દોયે ને નીપજે ફિર ના સિર દોય,
 આસાપુત્રી બની બરાસકો ખનુ કડકડ ભવે,
 તોલ ફરક દોયે રહા પીઠે ઠોર નહી પાવે,
 આસમાન કેરે કરમે ઇચ્છા સા દેખા,
 અટકલસી આવી રહી ભલતા હે લેખા,
 જ્યાંદાં દુટત મેરા મન અયા, મન વાંદાં જઈ લામા,
 ઇંડાબ્યા છુટે નહી સુધમિયા ધામા—આલમ૦૨

[અટકલસી આવી રહી, ‘મિલતા હે લેખા’, એ ઉપર
 વારંવાર જેને ભજનોની ‘રાધ્વીય’ હિંદી તરીકે ઓળખાવવામાં આવી
 છે તે ભાષાની પણ ‘અટકળ’ આપે એવા પ્રયોગો છે. હિંદીમાં
 લખવા છતાં ગૂંજરાતી ભાષાની ધજ્જરત સાચવી રહેવાનો કવિનો
 વિપક્ષ પણ લક્ષ્યબદાર રહે એવો નથી.]

છંદો અને ભાષા

અંધ પહેલાં એમ ભણવું અમો મગલજનજી નથી ભણતા

ભાષાને શું વળગે ખૂર ?

જે રણમાં છતે તે યુર.

અંખે

અખાએ તેના સમયમાં પ્રચલિત પદ્યધના પ્રકારોમાંથી ધણાખરા અજમાવ્યા છે. કડવાંની પદ્ધતિએ થતી છંદો પ્રખંધરમના એણે આપણને ‘અખેગીતા’ દ્વારા આપી છે. ઉપર જોયું તેમ આવી પ્રખંધરમનાની વચ્ચે વચ્ચે પદો એણે મૂક્યાં છે તે પદ્ધતિ પણ એણે પરંપરા ઉપરથી સ્વાંકારી છે. નરહરિના ‘સંતલક્ષણ’માં કડવાંની વચ્ચે વચ્ચે પદો આવે છે. અસાધિતના છંદોપદ્ધ કાવ્ય ‘હંસાવલી’માં પણ વચ્ચે વચ્ચે પદો આવે છે. આખ્યાનકાવ્યોમાં તો આની નવાઈ જ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે કિડવાંની દેશીઓ ગેય હોઈ જ્યારે જ્યારે સળંગ વાર્તાનો પ્રવાહ થંભાવીને વચ્ચે એકાદ ધટકતત્ત્વ (unity) વાળી દેશી આવી જાય અને સ્વતંત્ર મુક્તાકર્તુ રૂપ ધારણ કરે ત્યારે તે પદની (છટ્ટા બિર્મિકાવ્યની) દશાને જ પામે છે.) પ્રેમાનંદમાં આના ઠીકઠીક નમૂના મળશે; દા. ત. ‘દશમરકંધ’માં ‘મારું માણકડું રિસાચું રે સામળિયા’ અને ‘નળાખ્યાન’માં ‘મોસાળ પધારો રે’ જેવી રચનાઓ. ‘અખેગીતા’નાં દસ પદ ઉપરાંત અખાએ બીજાં અસંખ્ય પદ લખ્યાં હોવાં જોઈએ, જેમાંનાં કેટલાંક છપાયાં, કેટલાંક હસ્તપ્રતોમાં અપ્રસિદ્ધ પડ્યાં છે, કેટલાંક બીજાં હજી અવિખ્યમાં મળી પણ આવશે, તે જનવાજેગ

છે કે કેટલાક તો હમેશ માટે કાળના ઉદરમાં લુપ્ત થયા હશે એના જે પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ પદો ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાં ઘણી વિવિધતા છે અનેક રાગોનો એણે ઉપયોગ કર્યો છે એ વસ્તુ પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે ઉત્તર દિવના ભજનસાહિત્યનો આપણા કવિએને સુલભ એવો સપક અને પુરોગામી કૃષ્ણજીનાં મનોરમ પદોના તાજ મંરકાગ તેમ જ સમકાલીન નગરિ, ખૂટિયો ગોપાલ વગેરેનો પદો લખવામાં ફાળો, એ બધું જોતા, ગગ અને લયની દૃષ્ટિએ અખાના પદોની વિવિધતાનું કારણ સમજવામાં મુશ્કેલી પડે એવું નથી. અખાના પદો એ રીતે સમૃદ્ધ છે અને પદોના અભ્યાસીને આકર્ષક થઈ પડે એવા છે એ ખાસ નોંધપાત્ર છે

દૃશી અને પદોના આપણા તળપદા પદબધો બાદ કરતાં અખાએ કેટલાક છંદો પણ વાપર્યા છે દા ત દોહગ-સાખી, સોરકા, કુહળિયા, છંપો, ચોપાઈ, સવૈયા, વગેરે પણ એણે મુખ્યત્વે માત્રામેળ છંદો જ વાપર્યા છે તે એના સમય સુધીની પરંપરાને વફાદાર રહેવાને કારણે જ વિશેષ તો લાગે છે અખાએ અક્ષરમેળ વૃત્તો વાપર્યા નથી પણ તે એ બામતની એની અણુઆવડતને કાગળે નહિ પણ તેનો વપરાશ બહુ લોકપ્રિય ન હોવાને કારણે હશે એમ લાગે છે એમો મગલજનગલ્ય નથી જાણતા એ તકાવચનમાં વૃત્તચનાના પરિચયની જ ગંધ આવે છે

પ્રિય માત્રમેળ છંદો જે જે અખાએ વાપર્યા છે તેમાંના ઘણાના નામવિધાન ખોટા થયા છે તે એને પોતાને જ હાથે કે પછી પાછળનાઓને હાથે કે એ વખતની ઘોટાગિયા પ્રજાણીને લીધે એ કહેવું મુશ્કેલ છે

ઉપર, અખાએ ‘મુખ્યત્વે’ માત્રામેળ છંદો વાપર્યા છે એમ કહ્યું છે તેનું કારણ એ કે ‘સતધ્રિયા’માં દોહગ સિવાયનો જે છંદ વપરાયો છે અને જેને અતર્માં કવિએ

‘સર્વાંગી પ્રકરણ ક્ષો, કવિત્ત ચોરાસી ચોગ,
વીરા ક્ષો મધ્ય દોહરક, કોઈ જ્ઞાની દેખે ખોગ

એ પ કિતઓમાં ‘કવિત’ તરીકે જોળખા થો છે, તે તપાસ કરતાં અક્ષરમેળ ‘ઇકવિજય છંદ’ પણ કહે છે પટેલી લીધે ‘પ્રત્યક્ષ

કે પ્રમાણ બિના નર, ધાવત ધૂપત તોરત પાતી 'એમ છે. પણ તે નીચે પ્રમાણે વાંચવાથી (જે તેનો મૂળપાઠ હોવાનો સંભવ પણ છે) સાત સગણ અને છેડે બે ગુરુવાળો ઇન્દ્રવિજય છંદ જેવા મળશે.

પ્ર ૫૭ કે પર | માન જિ | ના નર | ધાવત | ધૂપત | તોરત | પાતી.

મૂળ આ બીજું છે. વચ્ચે કયાંક કયાંક ગુરુના લઘુ ઉચ્ચાર કરવા પડે છે:

સો દરિ | દાગદ | બડ હ | યોદય | સ્વે નર | પાર્વેર્ણે—આર્વે વિ | ચારી.

(કડી ૮)

પણ કવિએ આટલી છૂટથી જ સંતોષ માન્યો નથી. સાત સગણ અને અંત્ય બે ગુરુવાળો ઇન્દ્રવિજય છંદ માત્રામેળ બનતાં સવૈયો બનીસો (૭૪૪+૨૪૨=૩૨) બની જાય છે. આખો પ્રકરણમંથ કવિએ માત્રામેળમાં જ બેઠ્યો છે. અને છતાં વચ્ચે ઘણા ગુરુને લઘુ ઉચ્ચારીને ચલાવવું પડે છે. કેટલાક લઘુગુરુ ગમે તેમ ગળકાવીને હીટીને અંતે પહોંચી જવું પડે છે. (છપાએલા પાઠમાં અશુદ્ધિઓ હશે એને માટે છૂટ મૂકતાં પણ ઉપર પ્રમાણે મત બાંધવો રહે છે.)

આ ઇન્દ્રવિજય છંદ અથવા વધારે સાચી રીતે ઓળખાવીએ તો સવૈયો બનીસો અખાના વખતમાં 'કવિત' તરીકે ઓળખાતો હશે. 'કવિત' તો ચતુર્ગુણ સધિનાં ચાર આવર્તનવાળી લઘુ-ગુરુ નિયંત્રણથી મુક્ત એવી આઠ પંક્તિની, નહિ અક્ષરમેળ, નહિ માત્રામેળ, પણ સંખ્યામેળ રચનાનું નામ છે, અને હિંદીમાં, ડિંગળમાં તેમજ ચારણી સાહિત્યમાં અને આપણી ગૂજરાતીમાં પણ તે જ 'કવિત' તરીકે ઓળખાય છે. 'અંગદવિષ્ટિ'માં સામળે કવિત છંદ વાપર્યો છે. 'રાવણમંદોદરીસંવાદ'માં 'કવિત-કોટીયુ ફેર' એ 'કવિત' પ્રકાર પણ વાપર્યો છે, અને અખો જેને 'કવિત' કહે છે તેને જ તેના અંતના શ્લોકોમાં સાચી રીતે 'સવૈયો' કહ્યો છે.

પાઠળથી કોઈએ અખાના આ 'સવૈયા'ને 'કવિત' કહ્યો છે એમ માનવાને પણ કારણ નથી, કેમકે આત્મ શ્લોકમાં પેતે જ એને 'કવિત' કહે છે. 'કવિત' નામ અત્યારે આપણે જે ઇંદ માટે વાપરીએ છીએ તે ઉપરાંત બીજા ઇંદ માટે વપરાતું હશે એમ માનવું પડે એમ છે.^૧

'બ્રહ્મકીલા'માં જેને વળી એ 'ચોખરા' તરીકે ઓળખાવે છે તેમાં ને 'સંતપ્રિયા'ના 'કવિત'માં કશો જ ફેર નથી, સિવાય કે અર્ધી પંક્તિએ આંતરપ્રાસ લાવવાથી જે પંક્તિની આ પંક્તિ કરી છે. એ ચોખરા જ જોઈએ:—

એસો રમન ચંચો નિત્ય રાસા, પ્રકૃતિ પુરુષકો વિવિધ વિદ્યાસા,
જેસે ભીત રચી ચિત્રચાલા, નાના રૂપ લખે જ્યાં વિરાસા,

'સંતપ્રિયા'માંની આંતરપ્રાસવાળી એક પંક્તિ જુઓ અને તે પણ ઉપર પ્રમાણે આસે છે કે નહિ તે તપાસો:—

જમ્મ હસત ક્યો નર નિજ લગ અંતર, કોટલા રવિ પાલે સો અંદર

સવૈયાની જગીસ માખાના સોળસોળના જે દુકડા કરવાથી આ ઇંદ થાય, એને આપણે 'ચરણાકુળ' નામથી પણ ઓળખીએ છીએ. આંતે જે લખુ હોય તો 'અગ્રક' અથવા 'અરિશ્ક' થાય. શામળ 'રોવણમ'દોદરીસ'વાદ 'માં નીચેન ઇંદને 'ચોખરા'નું નામ આપે

૧ જમિ તે ઇંદને 'કવિત' કહેવામાં વાધો વણાતો નહિ હોય એમ લાગે છે. ફા. ગુ. સ. હમ્મ દલખ 'અનુભવર્જિત' આપે છે, જે રૂપક ગીતે હોય છે. છતાં આરંભમાં જ હમ્મ કહે છે: 'અથ સવાયા કવીત લખાં છે.' જે કે તેમાં ૪૦ માં કરીમાં 'એ છપેયા સગીસ' એમ આપેલું છે.

આડવાતમાં કહેવાનું કે 'આ છપેયા પ્રકટ થયા નથી' એમ નોંધવામાં ફા. ગુ. સ. હમ્મની સુવિસ્ત નાચાવલિના એ બે ભાગોમાં ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની ઈર્દા અંતર્વર્તક અને ઝીણવટથી એકઠી કરનાર વિદ્વાન સંપ્રદાય શ્રી અંબાલાલ જાનીની સરતચૂક થઈ છે. ગુ. વ. સો. તરફથી, જૂનું કા. ૦ દો. ૨, અને સ. ૦ સા. ૦ માં આ "છપેયા" પ્રકટ થયેલા છે. હમ્મના પાઠની અમુદ્ધિથી સરતચૂક થઈ લાગે છે.

છે, જે ‘બૂલણા’ છે. જોકે ‘અંગદવિદિ’માં^૧ એવા જ છંદને ‘બૂલણા’ નામ આપાયું છે:

ભાલ વાઘ્યા બહુ બાણ બિહામણા દિલ ચક્રી દુઃખ અતિ આણી દાવો;
‘મનુષ્ય ગ્રહી ધીર ધાયો મહુ ધસમસ્થો, કામિની વાલ ચક્રી ક્રોધ કરાવ્યો;
દુષ્ટ રાવણ નવ દિલ ચક્રી રીજિયો લાગ પામ્યો પોતે ફેર આવ્યો;
કુળથી કાપડી વેધ વપુએ ધર્યો, માંગવા મધુમરી તરત આવ્યો.’^૨

ચોખરો’^૩ એ નામ આ રીતે બનેલું જુદાજુદા છંદો માટે વાપર્યું છે.

‘અક્ષરીશ્વર’માં અખો જેને ‘છંદ’ તરીકે ઓળખાવે છે તે ૭૦વીસ માત્રાનો હિંદીમાં ‘ગીતિ’ નામે ઓળખાતો માત્રામેળ છંદ છે. જોકે તેમાં ગુરુના કેટલેક ઠેકાણે લઘુ ઉચ્ચાર કરવા પડે છે, છતાં પંક્તિની ઉપાન્ત્ય શ્રુતિ (અથવા ચોવીસમી માત્રા) લઘુ રાખવાના નિયમનો એણે ક્યાંય ભંગ કર્યો નથી. રાસઆતમાં જે પંક્તિઓ લેઈએ:

અગુણ બહુ સૌ રવિતિ પદારથ, દેહ પદારથ સ્વામિની;

અખા બહુ ચૈતન્ય ધનમે’ બહુ અચાતક દામિની.

આ પંક્તિઓમાં લઘુસૂચક ‘ચિહ્ન મૂકયું’ છે તે પ્રમાણે માલ કરતાં પંક્તિનો લય સચવાશે અને તે ‘ગીતિ’ છ એમ સમજાશે. ‘ગીતિ’ની કડી સામાન્યતઃ ચાર પંક્તિની સાથે અખાએ અહીં બે બે પંક્તિની કડી કરી છે. તે આંક મૂકવાની બૂલતું પરિણામ પણ નથી, કેમકે દરેક ખંડમાં પાંચ પાંચ છંદ છે એટલે કે દસ દસ લીટી છે, જેનો ચાર પંક્તિની કડીમાં વિભાગ થઈ શકે નહિ.

‘અનુભવબિંદુ’ના છંદને કવિએ છેડે ‘એ જ છંદો ઇતરીય’ (કડી ૩૭) અને ‘એ છંદો છત્રીશ’ (કડી ૪૦) એમ બે વાર

૧ બુ. કા. દો. ૧, પૃ. ૪૭૩.

૨ બ. કા. દો. ૧, પૃ. ૪૯૩.

૩ જુઓ: પૃ. ૧૬૩ની ફૂટનોટમાં

‘હપ્પા’ નામે ઓળખાવ્યો છે. પણ પ્રથમ ત્રાસે જ મક્ષિકા જેવું છે. ‘પરમધામ પરમાત્મ હરિ પ્રથમ કરું પરણામ’થી શરૂ થતી પહેલી કડી ચાર પંક્તિ સુધી દોહરામાં જાય છે અને પછી સ્વાભાવિક અપેક્ષા પ્રમાણે તેનો પ્રચલિત ઢગનો ‘કુંડળિયો’ થવાને બદલે કાંઈ ઇદમ્ તુત્રીયમ્ જ થયેલું જોવા મળે છે. ચાર લીટી દોહરાની અને અંતે હપ્પાની પાંચમી હટ્ટી પંક્તિના માપની ઉઘાલાની પંક્તિઓ મૂકી દીધી છે. સં સાં આં માં આ પહેલી કડીને ‘કુંડલિયા’ તરીકે ઓળખાવવામાં ભૂલ થઈ છે, જે કે સં. ઉપજાતિની પેઠે ‘કુંડલિયા’ને સામાન્ય સંજ્ઞા ગણીએ તો ખોટું નથી.

‘અનુભવબિંદુ’ના હંદને અખાએ પોતે જ ‘હપ્પા’ અથવા ‘હપ્પા’ તરીકે વાજબી રીતે જ ઓળખાવ્યો છે, તો પછી તેનાથી તદ્દન જુદી જાતની રચનાને ચોપાઈ પદ્પદીની રચનાને ‘હપ્પા’ તરીકે એણે પોતે તો ઓળખાવવાની ભૂલ ન જ કરી હોય એમ આપણે માનીએ. (સિવાય કે ઉપર હમણાં જ જોયું તેમ એકના એક હંદને શામળમાં બે જુદી જુદી કૃતિઓમાં ‘મૂલણા’ અને ‘ચોખરા’ તરીકે ઓળખાવાયો છે એવું અખાને હાથે પણ થયું હોય.) ‘અનુભવબિંદુ’માં સ્પષ્ટ રીતે તેના હંદને હપ્પા તરીકે ઓળખાવ્યો છે, અને જે હપ્પા તરીકે કૃતિઓ ઓળખાય છે તેમાં કયાંય એના હંદને ‘હપ્પા’ તરીકે અખાએ ઓળખાવી નથી. એટલે સંભવ છે કે ચોપાઈના છ પદ સાથે સાથે આવતાં હોવાને કારણે તેને પણ ‘હપ્પા’નું નામ મળ્યું હોય. અખાએ પોતે જ એવું નામ આપ્યું હશે કે કેમ એ ઠીક શકાયું નથી. હપ્પો ચોપાઈ પદ્પદીને છપે-છપટી અને શામળવાળા હપ્પાને છપા તરીકે ઓળખાવે છે એ આપણે ઉપર જોયું છે. અને એ પણ જોયું છે કે બંને સ્પષ્ટ પદ્પદીમાંથી જ સિદ્ધ થાય છતાં બંને હંદમાં કાંઈક ફેર છે એટલું એ નામના ફેરથી પણ સ્વયંવાચક ખરું. ખરી વાત તો એ છે કે શામળવાળા ‘હપ્પો’ તે પણ હંદનું નામ નથી, છ પંક્તિનો હોવાથી હપ્પા તરીકે ઓળખાય છે. બીજી પણ કાંઈ છ પંક્તિ કડીમાં બાંધવાથી

તેને ઇપ્પાનું નામ જરૂર આપી શકાય. 'ચોપાઈ' એ નામ કાઈ એક, ઇંદની ચાર પંક્તિઓ જોડાએડ મૂકીને આપવામાં આવ્યું છે. એની જ છ પંક્તિની કડી બાંધવામાં આવે તો સહેજે એને પદ્મદી— ઇપ્પાનું નામ મેળવવાનો અધિકાર રહે. સામળવાળા ઇપ્પાની પ્રથમ ચાર અને છેલ્લી બે પંક્તિઓના ઇંદને પોતપોતાનાં નામ પશ્ય છે. 'ચોપાઈ'નું તો તેને ચાર પદ હોવાના તેના લક્ષણ પરથી જ નામ પડ્યું છે. એને પોતીકું નામ જ નથી. એની છ લીટીને 'ઇપ્પય' નામ વધારે બાંધમેસતુ છે. પશ્ય આ વિષય આવો અધિકાર નક્કીપણે ઠેરવવાથી પતી જતો નથી. 'ઇપ્પો' શબ્દ જીન ઇંદ માટે વપરાશમાં હોય, અને 'અનુલવગિ'દુંમાં અખાના જ લખવા પ્રમાણે તેના વખતમાં તે હોય, તો પછી જીન પદબંધ પ્રકાર માટે તે ન વાપરવો એ જ ઘોટાળો ટાળવાનો પ્રામાણિક રસ્તો છે. અખાએ પોતાની પદ્મદી—ચોપાઈઓ—ના સંચયને કશું જ નામ આપ્યું નથી અને અત્યારે ત્યારે તે 'ઇપ્પા' ને નામે ઓળખાય છે ત્યારે તેને જીન નામે ઓળખાવવા જતું એ પશ્ય સામા વહેણે જવા જેવું છે. આપણે પાછળ જોયું છે કે 'અખાના સોરકા' અથવા 'હાથારી દુહા' તરીકે જેને સં. સાં. આં. માં ઓળખાવવામાં આવી છે તે રચનાઓ હપ્રેમાં 'પરજીઆ દુહા' તરીકે ઓળખાવવામાં આવી છે. ['સાપી'ઓ તે અત્યારના આપણા દોહગ જ છે જે 'સંતપ્રિયા'માં અખાએ વાપર્યાં પશ્ય છે. છંદોના નામના ઘોટાળા કવિની પોતાની અથવા જમાનાની કાંઈક સિધ્ધિતાથી અને પાછળનાઓની પશ્ય ઓછી ચીવટને કારણે થવા પામ્યા હશે એમ માનવું પ્રાપ્ત થાય છે.]

[આ પદ્મદી ચોપાઈનો ઉપયોગ અખાનો નવીન નથો પશ્ય માંડણ જેટલો તો જૂનો છે જ એ આપણે વીગતે જોયું છે.

૧ પદ્મદી ચતુષ્પદીઓ !! ક્વો આંતરવિરોધી પ્રયોગ !!

૨ તેમાં કુવ છ તેવીસ, જો કે કવિ કહે છે 'વીસ કલા મધ્ય દોહરા.'

'મૂળ 'ત્રેવીસ' પાઠ હશે ?

(અખાને ચોપાઈ વિશેષ કાવે છે એ તગત દેખાઈ આવે એવી હકીકત છે. છૂટક ડાખા હિપરાત પ્રકરણ ત્રયો ગાટે પણ એણે ચોપાઈને પસંદ કરી છે 'પચીકરણ' પ્રથમ પટપટી ચોપાઈમાં અને પછીથી ચોપાઈના મિશ્રણવાળું એણે રચ્યું છે. 'ગુરુ-શિષ્યસંવાદ' અને 'ચિત્તવિચારસંવાદ' ચોપાઈમાં જ એણે રચ્યા છે. નગહગિની 'જ્ઞાનગીતા' ચોપાઈમાં છે એ તો એની નજર આમળ હશે જ, પણ અખાની વિશિષ્ટતા એ છે કે એ આ ચોપાઈને જેમ પટપટી કે કે કોઈવાર 'ડાખા'માં જોઈએ હોય તેમ અટપટી બનાવી દે છે, તેમ કાવ્યના પ્રવાહને અનુકૂલ ગદ્યોને એ પહેલ અને એક પહે પણ અટકી જાય છે અને આપણે અત્યારે જેને પ્રવાહી પદ્ય તરીકે જાણીએ છીએ તેનો કાર્ષ્ણિક પરિચય કમવે છે.

'ડાખા'માં ચોપાઈને અખાએ કેવી રીતે વાપરી છે એ જરીક જોઈને અખાના ■ દોની ચર્ચા આપણે સમેટી લઈએ. બનત સુધી એ નિયમિત છંદ જ વાપરે છે. ચોપાઈને ડેડે ગાલ હોય છે તેને ઠેકાણે લગા આવે તો તેને જોડરી હદ દહે છે. આર્થ જોડરીની પકિતઓ અખામાં સુમારવનાની છે. (દા ત. 'જપ માળાના નાકાં ગયાં' જેવી પકિતઓ) પણ ઘણુંખૂબ પદ્ય માત્ર એણે જળવો છે. જાપેલી આવૃત્તિમાં જ્યાં પદ્ય માત્ર જળવાયેલ સામગ્રી નથી ત્યાં દેવિની અલુઆવડત લેખવા કગતા હપ્રોને વક્ષાદા રહેવામાં બેદગારી, અશુદ્ધ પ્રદણ કે ભાષાનું અર્વાચીનીકરણ એ મુખ્યત્વે એનું કારણ ગણવું. નીચેની એત્રણ પકિત લુઓ.

પિંડ જોતા કો મુઝા જ નથી. (૧૩૦અ)

જોતા સવળે લશમાં ફેર,

લક્ષ હલોતને લક્ષ અધેર (૧૨૧૬૦)

બધા દાખલામા માત્રાબળ વધી જાય છે પ્રથમ દાખલામા અખાએ 'ભે'નો લઘુચ્ચાઁ કર્યો હશે એમ માનવું બરોબર નથી. 'પિઠ'મા અનુસ્વાઁ હોઈ તેની ત્રણ માત્રા આપણે ગણીએ, પણ અખાએ અનુસ્વારને અનુનાસિક ગણી 'પિંડય', 'પ ડય' અથવા 'પિંડય' કે 'પિંડ' જેવો નરમ ઉચ્ચાર કરી તે શબ્દની માત્ર બે જ માત્રા ગણી છે, જે એના સમયની ભાષાની ઉચ્ચાગ્લુબ્યવસ્થાને અનુકૂળ છે. આ વસ્તુ લખીને ૨૫૪ કઠ્ઠી મુશ્કેલ છે, પણ હજી પણ એ રીતનો ઉચ્ચાર હુમ થઈ ગયો નથી, સાબળવા મળે એમ છે. બીજા દાખલામા 'લક્ષ'ની પણ ત્રણને બદલે બે જ માત્રા ગણવાની છે. નેડાક્ષથી આગલો અક્ષર જે ચડકાય' તો તેની બે માત્રા ગણવાની હાય. પણ ન ચડકાય એ રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તો તો એક જ માત્રા થવી જોઈએ. 'પિંડ', 'લક્ષ' (ત્રણે વાર), ઉઘોત', એમાના નેડાક્ષરોનો ઉચ્ચાર આગલા અક્ષરોને ચડકારો પહોંચવા દીધા માર જ કરવો એમ અખાને (એટલે કે અખાના સમયની ઉચ્ચાગ્લુબ્યવસ્થાને) અભિપ્રેત છે 'પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિની અળગી વાત' પદપદ્ય)નો ઉચ્ચાર 'પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિની અળગી વાત' કરતા માત્રાબળ ચારિયત મળી રહેશે. બીજા દાખલા અહો ઉમેરવાની જરૂર નથી. પદ્યાસી પોતાની મેળે તે તે મુશ્કેલીનો તોડ સમજી લેશે. ૬૩૧ ઉક્તિ 'મન વચન કમ' હરિમા દોળ'મા 'મન'નો 'મન' અને 'મ'નો 'કમ' એવો ઉચ્ચાર કરતા ઉચિત માત્રાબળ સાધી શકાશે જ પણ સાધુમાવાઓમા 'કમ', 'પ ડય' જેવા ઉચ્ચારો સાંભળવા બી શકે એમ છે પોતાના શ્રવણસંસ્કારોનો અને શબ્દશરીર-દનાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતા વાચકને સમજાશે કે અખામાં વતી ખોડંગાતી ૫ કિતઓ હમેશાં ખરેખર તેવી નથી.

આ તો એક બે માત્રા વધતી ઘટતી લાગે તેનું નિરાકરણ થવા આપણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ ક્યાંક ક્યાંક આખા શબ્દના ૨૬ વચ્ચે ઘૂસો ગયેલા જોવામા આવે છે તેનું શું ? આનો વાસો એ છે કે જેમ બીજા અનેક કવિઓની તેમ અખાની પણ ખાસિયત છે કે પંક્તિની શરૂઆતમા અને કવચિત વચ્ચે પણ

અખાને ચોપાઈ વિશેષ કાવે છે એ તરત દેખાઈ આવે એવી હકીકત છે છૂટક છાંયા ઉપરાંત પ્રકરણ અથો માટે પણ એલે ચોપાઈને પસંદ કરી છે 'પચીકરણ' પ્રથમ પટ્ટપદી ચોપાઈમાં અ પછીથી ચોપાઈના મિત્રણવાળુ એલે રચ્યું છે 'ગુરુ-શિષ્યસર્વા અને 'ચિત્તવિચારસવાદ' ચોપાઈમાં જ એલે ગયા છે.] નરહરિ 'જ્ઞાનગીતા' ચોપાઈમાં છે એ તો એની નજર આગળ હશે જ. પ અખાની વિશિષ્ટતા એ છે કે એ આ ચોપાઈને જેમ પટ્ટપદી કે કોઈવાર 'છાંયા'ઓમાં જોઈએ છીએ તેમ અષ્ટપદી બનાવી છે, તેમ કાબના પ્રવાહને અનુકૂલ ગઈને બે પદો અને એક પલુ અટકી જાય છે અને આપણે અત્યારે જેને પ્રવાહી પદ તરીકે ઓળખીએ છીએ તેનો કાઈકે પગિચય કગવે છે.

'છાંયા'માં ચોપાઈને અખાએ કેવી રીતે વાપરી છે એ જરીક જોઈને અખાના છ દોની ચર્ચા આપણે સમેટી લઈએ બનતાં મુધી એ નિયમિત છંદ જ વાપરે છે ચોપાઈને હેડે ગાલ હેાય છે તેને ઠેકાણે લગા આવે તો તેને જોકરી છંદ કહે છે આવી જોકરીની પકિતઓ અખામાં સુમારવિનાની છે (દા ત 'જપ માળાના નાકા ગયા' જેવી પકિતઓ) પણ ધણુ જ પદર માત્રા એણે જળવા છે છાંપેલી આવૃત્તિમાં બધા પદર માત્રા જળવાયેલી સાગતી નથી ત્યાં કવિની અણુઆવડત લેખવા કગતા હપ્રોને વક્ષાદાર ગહેવામાં ખેદગકારી, અશુદ્ધ મુદ્રણ કે ભાષાનુ અર્વાચીનીકરણ એ જ મુખ્યત્વે એનું કારણ ગણવું નીચેની બેત્રણ પકિત જુઓ.

પિંડ ભેતા કે મુક્ત જ નથી. (૧૩૦અ)

ભેતા સપળો લક્ષમાં ફેર,

લક્ષ લલોતને લક્ષ અધેર (૧૨૧ઉ)

૧ 'ગુરુ-શિષ્ય' ૪-૪૦ની પ્રથમ બે પાંત્રોએ ગુરુનુ કથયિતગ્ય પૂરુ યાય છે. શિષ્યની ઉન્નિધી જ ચોપાઈ પૂરો યાય છે 'ચિત્તવિં' કહી પગમીમાં પણ એમ.જ. છે 'ગુરુ-શિષ્ય' અને, 'ચિત્તવિં' જાણે, પદ્મી, પકિતમાં વાત કરે છે અને પ્રશ્નોત્તર મળીને કહી પૂરી યાય તેવા દાખલાને આ સાધારણ અણ્યા નથી. 'ગુરુશિષ્ય' ખડ ૪૪માં ૧૨મી કહી પદે પદે સવાદમાં, વહેચાઈ જતા અખાની છંદ વાપરવાની મુન્ત છટા ભેવા મળે છે.

બધા દાખલામાં માત્રાબળ વધી જાય છે. પ્રથમ દાખલામાં અખાએ 'ને'નો લઘુચ્ચાર કર્યો હશે એમ માનવું બરોબર નથી. 'પિંડ'માં અનુસ્વાર હોઈ તેની ત્રણ માત્રા આપણે ગણીએ, પણ અખાએ અનુસ્વારને અનુનાસિક ગણી 'પિંડય', 'પંડય' અથવા 'પિયંડય' કે 'પિયંડ' જેવા નરમ ઉચ્ચાર કરી તે શબ્દની માત્ર બે જ માત્રા ગણી છે, જે એના સમયની ભાષાની ઉચ્ચારણુવ્યવસ્થાને અનુકૂળ છે. આ વસ્તુ લખીને સ્પષ્ટ કરવી મુશ્કેલ છે, પણ હજી પણ એ રીતનો ઉચ્ચાર લુપ્ત થઈ ગયો નથી, સાંભળવા મળે એમ છે. બીજા દાખલામાં 'લક્ષ'ની પણ ત્રણને બદલે બે જ માત્રા ગણવાની છે. 'નેડાક્ષરથી આગલો અક્ષર જે ચડકાય' તો તેની બે માત્રા ગણવાની હોય. પણ ન ચડકાય એ રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તો તો એક જ માત્રા થવી જોઈએ. 'પિંડ', 'લક્ષ' (ત્રણે વાર), ઉઘોત', એમાંના જોડાક્ષરોનો ઉચ્ચાર આગલા અક્ષરોને ચડકારે પહોંચવા દીધા વગર જ કરવો એમ અખાને (એટલે કે અખાના સમયની ઉચ્ચારણુવ્યવસ્થાને) અભિપ્રેત છે. 'પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિની અળગી વાત' (૫૬૫અ)નો ઉચ્ચાર 'પ્રવૃત્ત્ય નિવૃત્ત્યની અળગી વાત' કરતાં માત્રાબળ મથારિયત મળી રહેશે. બીજા દાખલા અહીં ઉમેરવાની જરૂર નથી. અઘ્યાસી પોતાની મેળે તે તે મુશ્કેલીનો તોડ સમજી લેશે. ૬૩૧ઉ પંક્તિ: 'મન વચન કમ' હરિમાં હોળ'માં 'મન'નો 'મન' અને 'કમ'નો 'કમ' એવો ઉચ્ચાર કરતાં ઉચિત માત્રાબળ સાધી શકશે. હજી પણ સાધુજાવાઓમાં 'કમ', 'પંડય' જેવા ઉચ્ચારો સાંભળવા મળી શકે એમ છે. પોતાના શ્રવણસંસ્કારોનો અને શબ્દશરીર-ધટનાના યાત્રાનો ઉપયોગ કરતાં વાચકને સમજશે કે અખામાં આવતી ખેડગાતી પંક્તિઓ હમેશાં ખરેખર તેવી નથી.

આ તો એક બે માત્રા વધતી ઘટતી લાગે તેનું નિરાકરણ શોધવા આપણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ ક્યાંક ક્યાંક અખા શબ્દના શબ્દ વચ્ચે ઘૂસા ગયેલા જેવામાં આવે છે તેનું શું? આનો ખુલાસો એ છે કે જેમ બીજા અનેક કવિઓની તેમ અખાની પણ એ ખાસિયત છે કે પંક્તિની શરૂઆતમાં અને કવચિત્ત વચ્ચે પણ

માત્રાગણનામાં જેને લેવાના નથી એવા સખ્દો મૂકી પદગંધની એક-
વિધતા ટાળવી અને અર્થપ્રવાહાનુકૂલ લયપરિવર્તન સિદ્ધ કરવું.
અંગ્રેજીમાં આને 'outside' અથવા 'hangers' કહે છે. અને
ગેરાઈડ મેન્ડે હોપકીન્સે પોતાના 'sprung rhythm'માં એનો
સારો એવો ઉપયોગ કર્યો છે. અંગ્રાજીના ગ્લુકરોને કહેવાની જરૂર
નથી કે એ ભાષાના પદ્યમાં 'શે જે', 'જેનો' 'આમાં', 'જેદિ',
'એકિ' 'આજિ', જેવા સખ્દો પંક્તિના આરંભમાં કેટલીક વાર
મુક્તાપણે બિરાજતા જોવા મળે છે. આપણી ભાષાના પદ્યની
લક્ષ્ય પણ એવી છે કે આવા 'મુક્ત' કે 'લટકણિયા' (hangers)
સખ્દોને એ વિનામુરદેલીએ પદ્યશ્રેણીમાં સમાવી લઈ શકે છે. અખામાં
આવા સખ્દો તે સુખ્યત્વે 'નયમ', 'ત્યમ', 'પણ', 'અને', 'કાઈ',
'ભાઈ', 'તો', 'એતો', 'તોયે', 'અખો'—એ છે. એના દાખલા
ઠેરઠેર પડ્યા છે એટલે અહીં વિષય સ્પષ્ટ કરવા પૂરતા થોડાક
આપવા બસ ગણાશે:

જેમ	વાચોની વલણે લાગે લાગ,	
પણ	ડાણું જમણું ન ગણે વાંધ,	
ત્યમ	હિય નીચ ન ગણે નારાણ,	
	અખા એમ અરખરી નહા, (૧૨૦ ઈ-છ)	
	અખા કથ્યું પણ ન લણું જાન,	
જું	શર આગળ માંડ્યાં તા કાન ? (૨૬૪કઙ)	
	ભણે કહાબ્યો (પણ) ભલમણ ક્યાં ?	
નયમ	ગોખર હાંડિ ગોખણમાં, (૨૬૫ અચા)	
અને	મૃત્યુ નામ પરપોટો મરે, (૨૫૫ ઇ)	
અખા	અહંકારને ટાળી જોય,	
અ ન રહે	તો સિદ્ધિ સાથે સિદ્ધ મ્હોય ? (૨૫૧ ઈ-ઠ)	

ઉપરના દાખલાઓમાં ડાખી બાજુના સખ્દો પંક્તિને આરંભે
ગગડાવી જવાના છે ને પછીથી ચોપાઈના લય શરૂ કરવાના છે.

૧ જુઓ શ્રી. સમનારાયણ ચિ. પાઠકનો કિરોર વર્ષ ૬ અંક ૨-૩
૫૦ પદ જુખાની આ ખાસિયત અંગે અભિપ્રાય.

૨૬૫અ માં વચ્ચે ‘પણ’ છે તે વચ્ચે શ્વાસ લઈને એટલો શબ્દ ગગડાવી જવાનો છે. આથી ઘણીવાર અર્થચમત્કૃતિ અને લય-વ્યમત્કૃતિ સધાય છે એ તજસોના ખ્યાલ બહાર નહિ જ રહે. ૧૬૭ઈના હપ્રનો પાઠ ‘પણ વિચાર નગરનો (નગરો) રહ્યો’ છે ત્યાં ‘નગરો’ વચ્ચે ‘મહેપ રપે આવતાં પંકિતને ચોટ આપે છે.

એટલી વાત છે કે હાપેલી આવૃત્તિઓમાં આ ‘લટકણિયા’ શબ્દોને દૂર કરવામાં આવ્યા છે. ‘ચિત્તવિચાર સંવાદ’માં એમ થયું છે એ આપણે જોયું છે, એથી અર્થની અનવરથા પણ થતાં માની છે. કાળ કેવો ‘કરડો’ છે તે જતાવતાં અખાએ ઉપમાવાણી વાપરી છે પણ તે નીચેના પાઠમાંથી સમજાતી નથી:

કાગળમાંથી નય કપૂર

સોખે સૌને એનું નૂર.

(૫૬૮અઆ)

પણ એનું એટલે કાનું ? કાગળનું કે કપૂરનું ? એ જે જ વિકલ્પો આ પાઠ પરથી સજે છે તે બંને નિરર્થક છે. હપ્ર જોતાં સાચો પાઠ મળે છે:

નયમ કાગળમાંથી નયકપૂર,

તયમ સોખે સૌને એનું નૂર.

અને અર્થ ચોખ્ખો સમજાય છે કે પહેલી લીટીમાં ઉપમા છે અને ‘એનું’ એટલે કે ‘કાગળનું’ નૂર સૌને સોપી લે છે. અખાના છપ્પા ફૂટ લાગે છે તેનું આ પણ એક કારણ છે.

અખાના પ્રાસ વિશે આપણે વીગતમાં બિતર્થ નથી. ઐતુબવનિ‘દુ’માં એણે યતિની આજ્ઞામાં આંતરપ્રાસ મેળવ્યા છે: ‘મોટા મંદિર બહાર, ચાર દિશ કાચો દાણ્યા’ (કડી ૨૭). છતાં લેણે ઠેકાણે એને એ નકલીકામ જતું પણ કરવું પડ્યું છે. (કડી ૧૧, ૩૧) છપ્પામાં એણે જનતાં સુધી પ્રાસ મેળવ્યા છે. જ્યાં જ્યાં આપણને પ્રાસ દેખાય નહિ, ત્યાં સહેજ ઊંડા બિતર્સી તપાસ

કરવી જરૂરી છે. જીયાના પ્રાસ વિશે હમણાં જ અખાની ભાષાને વિચાર કરતાં વીગતમાં બિતરવાનો પ્રસંગ આવશે.

અખાની ભાષા ફૂટ છે એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે, પણ તે યાગે છે એટલી ફૂટ નથી. અને ક્યાંક અર્થબોધ

ભાષા સરળતાથી ન થાય ત્યારે આપણે એની દિલ્સરી ઉપર જે દાઝ કાઢીએ છીએ કે એને

તત્ત્વવિચાર જ 'કરડો' છે એ તો ભાગ્યે જ સ્થાને હોય, અધરામાં અધરા વિચારને પણ ભાષા દ્વારા એક પ્રકારની સરળતા આપવાની શક્તિ કોઈ કોઈ લેખકોમાં વિરલપણે દેખવા મળે છે તે અખામાં છે. સરળતાનો જે કાંઈ અભાવ દેખાય છે તે એની કૃતિઓની શુદ્ધ વાચનાઓ આપણને ઉપલબ્ધ નથી એને કારણે છે. ક્યાં અખાના સમયની ભાષા અને ક્યાં અત્યારે જે રૂપમાં આપણે ગગડાવીએ છીએ તેની ભાષા ? હસ્તપ્રતોમાં પણ સમયે સમયે ફેરફાર થતા જ રહે છે. જૂનામાં જૂની પ્રત ઉપરથી વાચનાઓ તૈયાર થવી જોઈએ તેમ તો નથી જ થયું, પ્રત ઉપરથી છાપવાની વાચના તૈયાર થઈ હશે તે પણ પૂરી વફાદારીથી થઈ લાગતી નથી. એક સામાન્ય દાખલો સ. સ. આજ્ઞામાંથી લઈએ. 'સુજે દુઃખ તે સુખની વડે' (૧૨૧૬) એમ પંક્તિ છે. અખાની કોઈ અટપટી વિચારણાનું મનમાં આવાહન કરી આપણે 'સુખને લીધે દુઃખ સુઝે છે અથવા દુઃખ એવો વિરોધી પદાર્થ અનુભવગોચર થાય છે' એમ અર્થ કરવા પ્રેરાઈશું. પણ જો અખાનો થોડોક પણ આપણને અનુભવ હશે અને પ્રરુપત શ્લોક આખો આપણે બરાબર વાંચીશું તે નીચેની વાત બીડીને આંખે વળગશે:

સુજે દુઃખ તે સુખની વડે-

ને ઠેકાણે

સુજે દુઃખ તે સુખ નીવડે- ૧

એવો પાઠ હોવો જોઈએ. 'સુજે-સુઝ વડે દુઃખ તે પણ સુખ નીવડે છે' એટલી સાદી અમથી વાત જ અખાને કહેવી છે. હિંદુઓમાં લલિયાઓ શબ્દેશબ્દ છૂટા પાડતા નથી અને સળંગ લખે છે. પણ મુદ્દલ્ય માટે વાચના તૈયાર થાય ત્યારે સંભાળ લેવાની જોઈએ.

નિપર જેવા જ અથવા તેને મળતા વાચનાદોષોને^૧ કારણે અખો
'ફૂટ' લાગે તો ત્યાં આપણે અખાનો વાંકે ભાગે જ કાઢી દીધીએ.

૧ ખીલે એક દેખાઈ આવે એવો દાખવો શ્લોક પાલ-પરં માં મળે છે:—

વસ્તે અસ્ત પાશુ^૨ મન જદા, દરિદ્ર હો કે દો સંપદા ;

દરિદ્ર નવ યેન સુખનું માન, ન્યારે પાશુ^૩ મૂળ નિધાન.

આદ્યકર્મ^૪ દીધે જીવ યથા, કાસલ આદ્ય ચાના પર રથા, પાલ

અખા વિચારે બેકું ધાટ, આપે આપ ચેતનનો કાઠ;

પંડિતજણ કહો એ મર્મ, અણુલણે શું સાધન ધર્મ;

વ્યક્ત કરે તે વક્તા ખરો, અખા અણુલણે ભૂલા ફરો. પર

પરં માં 'અ' અને 'હ' માં એમ જે વાર અખાના નામનો હલ્લેખ આવે

છે એ જ શંકાસ્પદ છે. ખીલું 'અ'માં ધાટ બેકું એમ કહ્યા પછી 'હ'માં

પંડિતજણને પ્રશ્ન શી રીતે હોઈ શકે ? સહેજ ભેવાથી સમભય છે કે પરંમાં

જે વાર અખાનો નામોહલ્લેખ છે તો પાલમાં મુદ્દલ નથી. જનતાં સુધી છાંપમાં

અખો પોતાનું નામ કયાક ને કયાંક આપ્યા વગર રહેતો નથી. કોઈ જ

હલ્લેખ વગરના શ્લોક (દા. ત. ૩૫૨) હશે. પરં ની અખા પંક્તિઓની

માલિકી પાલ ની જ હોવી જોઈએ. બદલામાં પાલ ની લગ પંક્તિઓ

પરંમાં અખા તરીકે ગ્રાહ્યતાં 'પંડિતજણ' ને પૂછવાનો પ્રશ્ન પણ મળી રહે

છે. (ગ્ર. ૫. સો. હપ્ર ૫૮૨માં તપાસ કરતાં આ વ્યવસ્થાને ટેકો મળે છે.)

ખીલ ગમત વળી આ શ્લોકોમાં ૧૨૧૬ના જેવી જ ભેવા મળે છે,

પાલકનું કાંઈ મોંમાણું જ સમભલું નથી. હપ્રમાં 'યેન' ને ઠેકાણે 'યે ના'

અક્ષરો છે એટલું જ. પણ વિચાર કરતાં 'ધાટ' બેસે ■ કે

દરિદ્ર નવ યેન સુખનું માન

ને ઠેકાણે

દરિદ્ર ન વલે ન સુખનું માન

એવો પાલ હોવો જોઈએ. ન્યારે મૂળ પદની પ્રાપ્તિ યાચ ત્યારે દારિદ્ર વધે

નહિ અને સુખનું બહુમાન યાચ નહિ. પાલના સાથે આ અર્થ સંપૂર્ણ-

પણે સંગત પણ છે.

૨ અખાની સાપાના 'ફૂટ'પણામાં આપણી બેઠક બેઠકારીએ પણ

સારો એવો ઉમેરો કર્યો છે. દા. ત. જૂ. કા. દો. ૧માં છપ્પાની નીચે કહલ

શબ્દોના અર્થ આપતાં 'જનમ નાર નાનડી દંડુ' પ્રસૂત, વળતી વાંચે નહિ

અદ્યુત' (૧૨૬ છ)માં 'અદ્યુત'નો અર્થ ધરોતનો બાવો અને 'જે નાટી

માથે બેફરો' (૩૧૫ખા)માં 'બેફરો'નો અર્થ 'નિરાંતવાળું' આપેલ છે.

અને આ તો માત્ર નમૂના છે !

અહીં બધા ગ્રંથોમાંથી એક ઉપાની પણ શુદ્ધ વાચનાના પ્રશ્નમાં બિતરવાનો અવકાશ નથી. આ નિબંધની મર્યાદાની બહારનો એ પ્રશ્ન છે. અખાની પ્રત્યેક કૃતિની શુદ્ધ વાચના પહેલામાં વહેલી તકે થાય એ આશા વ્યક્ત કરી, ચાલુ વાચના સમજવામાં પડતી મુશ્કેલીઓનું સ્વરૂપ સમજવા અહીં પ્રયત્ન કરીશું. અખાના સમયની ભાષા (જેવી તે જૂની હોય) ઉપરથી સમજવા મળે છે) ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને જ એવો પ્રયત્ન કરવાનો કાંઈકે અર્થ છે, તેમ કરવાથી એકંદરે અખાની પોતાની અને એના સમયની ભાષા (શબ્દશરીર, ઉચ્ચાર, લેખન, વગેરે)નો પણ ખ્યાલ આવશે.

[આ ભાષાના પ્રશ્નને અંગે એક વિચાર એહો નોંધવાની જરૂર છે. તે એ કે કોઈ પણ લેખકનો આપણે અભ્યાસ કરીએ અને તેને અંગે કોઈ મુશ્કેલીઓ જણાય તો તેના કૂટ પ્રયોગોની આપણે શબ્દસૂચિ (concordance) તૈયાર કરવી જોઈએ. અને એક જ શબ્દ છુટેછુટે પ્રસંગે કવિએ કેવા સંદર્ભમાં વાપર્યો છે એ જોતાં તેનું હાઈ સ્પીડ થવા પૂરો સંભવ છે. આમ જોતાં, અખાની મદદથી જ આપણે અખાને સમજવો જોઈએ.] માંડણના ઉખાણામાં વાત કરીએ તો 'એ કાંટિ કાંદું કાઢિઈ'. આ ઇલાજથી પહેલા સ્લોકમાં જ ૧૪ પંક્તિ 'નેશ ટેક ને આડીગણી'માંના 'નેશ' શબ્દની મુશ્કેલી સહેજે દૂર કરી શકાય એવી છે. કોશો ફેંદવાથી સમજાય છે કે નેશ (કારસી) શબ્દનો અર્થ 'ડંખ' થાય છે. પણ ડંખને વળી ગણી કેવી ? પંક્તિ ૩૪૧ઉ 'પહેર્યો વેશ ને વાધી ટેક' જોતાં નેશને ઠેકાણે 'વેશ' શબ્દ જ હોવો જોઈએ એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

ચાલુ વાચનામાં મોટી એક મુશ્કેલી 'પ' ને લીધે થઈ છે. આપણી હોયેમાં 'ખ' ને ઠેકાણે 'પ' જ લખાય છે. દા. ત., 'અખો', 'પ' નો ઉચ્ચાર ઠેક વજુવેદના વખતથી 'ખ' કરવાની એક પ્રણાલિકા પણ છે. પણ આપણે પ્રત્યેક 'પ' નો 'ખ' ઉચ્ચાર કરતા નથી. 'પ' અને 'ખ' નો ઉચ્ચાર જુદે.જુદો જ

કરતા પણ લેખનમાં બનેલું પ્રતીક 'ય' રાખ્યું હતું. (પાછળથી નોખાનામાં પ્રતીક ઠરાવે ત્યારે પણ 'ય' ને જ સહેજ એ બાજુ એમીને 'ખ' નું પ્રતીક આપણે રચ્યું છે એ લિપિમાં રસ લેનારાઓની નજરબહાર ભાગ્યે જ હશે.) એટલે લખીએ 'લખો', પણ બોલતા 'અખો'. હવે હમ્મે ઉપરથી મુદ્દલ માટે વાચના તૈયાર કરતી વખતે આ-ય-ખ નો વિવેક પૂરો જળવાય નહિ તો ધણી મુશ્કેલી ઊભી થાય. અને ચર્ચ પણ છે. શ્લોક ૧ ની ઇ પંક્તિ છંદપાત્રી પ્રથમ શિલાગ્રેસની આવૃત્તિમાં 'વેખ' ટેક છે આડી ગલી ' એમ છપાઈ છે. 'સોખે સૌને એનું નર' (૫૬૮આ) માં 'સોખે' ને ડેકણે 'સોખે'—'શોખે' જ રહેવા દીધું હોત તો સારું હતું. તેવા જ 'ય' નો 'ખ' ' તો તેજ બળ પોખેર આખ્યને ' (૭૦ઈ) માં ન કરતાં 'પોખે' જ રાખ્યું હોત તો વધારે સારું. (ઉપરાંત સોરઠા ૧૬૯ માં પણ.)

આ 'ય' ની મુશ્કેલી અહીં જ પૂરી થતી નથી. 'ય' તે 'ખ' નો ઉચ્ચારનું પ્રતીક, અને 'ખ' વળી 'ક્ષ' નો ઉચ્ચારની અવેશમાં ઊભો રહે એવો ઉચ્ચાર છે. અત્યારે આપણે 'ક્ષ' નો બરોબર જુદો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ. પણ પહેલાં તેનો ઉચ્ચાર 'ખ' તરફ દબતો હતો, જે આપણા અક્ષય-અખે જેવા રાખ્દો પરથી સમગ્રય છે. બંગાળમાં અત્યારે પણ 'ક્ષ' નો 'ખ' (દા. ત., દક્ષિણનું-દોખિન) ઉચ્ચાર કરે છે. (આ ક્રિયા 'ક્ષ' નો 'ક્ષ' થવાની અંતરિમાળ ક્રિયાના પરિણામરૂપ છે.)

જેમ અરૂપ અગ્નિ રહે ચક્રમક વિરે, પ્રગટ થયા પછી તે સી લખે.

(૫૭૬ અઆ)

અણચવિયું આપોયું લખો, એટલા ઉપર યું કહે અખો ? (૪૧૭ કલ.)

હુતાસન તેમનો તેમ અખે, હાણ્ય જિંદ નહિ ચેતન વિષે. (૫૫૫ કલ.)

પણ એવાનું એવું અખા, વચે અણછાની કરે પક્ષે થખા. (૧૨૭ કલ.)

૧ 'લેખ' માં 'ખ' છે. તો વેશ-લેખ વચ્ચે 'વેખ' રૂપ હશે ?

૨ ઠેઠ ૧૯મી સદીના અંતસુધી આ રાખ્દ હયાત હતો. સરખાવો બ્રાહ્મણકરનું 'કલાન્ત કવિ' પંક્તિ ૧૦.

આમાં લખે-લખો તે લખાયાં હશે સ્થે-સ્થો. તેમના ઉચ્ચાર લખે-લખો છે એ સાચું. પણ આ પ્રસંગે 'લખે-લખો'નાં લેખનપ્રતીક સ્થે-સ્થો એમ હોવાં જોઈએ, પણ તે ઉપર પહેલાંના સમયમાં ધ્યાન અપાયું નથી. 'અખે' છે તે સ્વેષછાયાથી લેખકનું નામ સૂચવે છે, પણ એ 'પપખજી'માં હાપ્પવૃદ્ધિની વાત છે એટલે 'અક્ષય' એને વિશેષણ જ અભિપ્રેત છે. 'અક્ષય' માટે 'અખે' તદ્ભવ આપણને પરિચિત છે એટલે ત્યાં જેને ટેકાણે 'ક્ષે' લખાવું જોઈતું હતું તેમ નહિ કહી શકીએ, 'અખે'ની પેઠે લખે-લખો એ રૂપો પણ આપણાં અત્યારના લહે-લહોનાં પુરોગામી રૂપો તરીકે સત્તરમી સદીમાં પ્રચલિત હશે? 'પક્ષપખા' એ શબ્દ બતાવે છે કે 'પખા' (પકખા) ઉચ્ચાર થતો ને થાય છે, પણ એકલું 'પખ' અત્યારે બોલાવું નથી તેમ પહેલાં પણ ભાગ્યે જ બોલાવું હોય.^૨ ટૂંકામાં આવા લખવાઓમાં 'વ'એ 'ખ' ઉચ્ચારના પ્રતીક તરીકે બલે વપરાયો હોય, તે 'ખ' જ પ્રતીકનું ઉચ્ચારણ છે એ જણાવું જોઈએ નહિ.

ખીજી મુશ્કેલી 'હ'ને લીધે છે. જૂના વખતમાં 'હ'નું બાહુલ્ય હતું, શાવું-શાહાવું, કોને-કોહોને એમ સ્વરચુકા 'હ' મોટા પ્રમાણમાં હોય છે. પણ આપણી ભાષામાં ધીમેધીમે જેમ જેમ 'હ'ની સ્થિતિમાં ફેર થતો ગયો તેમ તેમ હપ્પોમાં મૂળ કવિના પાઠ મહારાતા ગયા હોવા સંભવ છે, જેને પરિણામે આપણને નીચેના જેવી પંક્તિઓ મળી શકે છે:

નાટક ચાલ્યું જય સદાય, કોકે કમ' ને કોકે માય (૧૨૭ ઇ-ઈ)

૧ સર૦ ચિત્રવિ. ૧૫૨અ.

૨ 'પણ વણપયાની લહો પપખા' (૨૬૭ઈ)માં 'પરીક્ષા'માંના 'ઈ'ને અંતે લાગી 'ય'માં ફેરવી 'ખ' ઉચ્ચાર ખરેખર સાધેલો જોવા મળે છે. ચિત્રવિ. ૪૮ઈમાં પણ 'ઈ'ને લીધે 'ખીણ' ઉચ્ચાર સરળ બ-યો છે. મને હર છે આ 'હ'ના ખ-ઉચ્ચારનું બાહુલ્ય આપણી ભાષાની ખાસિયત હોવા કરવાં વિરોધ તો અખાને સાધુચાત્ર પદ્ધતિ પાસેથી કે ક્યાંકથી અપનાવેલું હાગે છે.

અર્થ ગોઠવવો જ હોય તો કોકે=કોકમાં એમ કરીને ગોઠવી દેવાય, પણ નાટક ચાલ્યું ત્યાર સદાય. કો કહે કર્મ ને કો કહે માય.

એમ પાઠ સ્વીકારવાથી યથાર્થ સ્થિતિ પામી શકશે. આમ 'હ'ને કયાં દૂર કરવામાં આવ્યો છે તે વિચક્ષણ વાચકની અગ્નિ ચઢ્યા વગર ગહેશે નહિ, અને એ ત્રિટિ? એ પોતે જ સમારી લેશે.

[અખાના પ્રાસ એ એની ભાષાના 'ફટ'પણામાં એક બાજુથી શબ્દો આવે છે તો બીજી બાજુથી એ 'ફટ'પણું ઘટાડવામાં મદદ-રૂપ પણ થાય એમ છે. પ્રાસ મેળવવા માટે અખાએ એટલી બધી ફરકાર ગણી છે કે તેમ કરવા જતાં શબ્દોમાં ભારે ફરકમગ્ડ થઈ જવા પામી છે એ વાતની એણે પગલા કરી નથી.] 'એકને આવે એકનું ઝટે' (૫૬૩૪). ૫૬૩૫માં 'ઝોટી લે રાગનાં રાજ' પંક્તિ આવે છે એ ઉપરથી સમજાય છે કે કવિએ ૫૬૩૪ છેડેના 'ઝોવટે' જોડે પ્રાસ મેળવવા જ 'ઝોટે'નું 'ઝટે' કર્યું છે. વિભક્તિના પ્રત્યયોને પણ પ્રાસ માટે ઉડાવી દીધા છે. 'સૌને પીસે એકી ધાણુ' (૫૬૮૪)માં 'અગણુ'-'ધાણુ' પ્રાસ મેળવ્યા છે, પણ અભિપ્રેત છે 'ધાણીએ.' ધાણને બદલે 'ધાણુ' કરી તેને હ્રસ્વ-તૃતીયાન્ત શબ્દ ગણીએ તો અખાના સમયની ભાષાને અનુકૂળ થઈ શકાય ખરું. ઉપર પંચીકરણના ફકરા ઉતાર્યા છે તે ઉપરથી સમજાયું હશે કે તેના સમયમાં 'ય'નું પ્રાગલ્ભ્ય હતું. ઈ-એ નો 'ય' થઈ ત્યાર અને ન હોય ત્યાં પણ 'ય' પ્રવેશ મામતો. 'અંતરૂ ઉતર્થે'નું 'અંતર્થ ઉતર્થિ', 'પિંપિં' એવાં ૩૫ પંચીકરણના ઉત્તરગમાં છે જ. 'ગેય લહી કહ્યું મેતિનેત' (૫૦૬૪)માં નેત-હેત પ્રાસ છે. 'નેત'ને ઠેકાણે તેના સમયનું નિત્ય (નિતિ) ૩૫ હોયું એઈએ. 'દાય ખ'એર્થો એણે હેત' (૫૦૬૪)માં 'હેત' હ્રસ્વ-તૃતીયાન્ત શબ્દ છે. 'જેમ તાણી ન પડે એક દમી'

૧ 'જેમ બહુ મોર સોનું એક લે' (૨૮૪૪)માં 'મોર' તે 'કલાપા' નહિ, પણ 'મોર'ની હાલની વિધાપીઠ-એડણી છે એ જુડું, રહે એડું નથી. કવિતામાં 'હ'ની વિધાપીઠની વ્યવસ્થા કેવો દેર વર્તાવે એના આ નમૂના છે.

(૬૨૨આ), 'તાળી કેમ પડે એક હતી' (ચિત્રવિં ૩૮આ)માં નથી. હતીના પ્રાસ મેળવ્યા છે. 'હતી' શબ્દ એ રૂપમાં વ્યખાએ વાપર્યો હોય એ બનવાભેગ નથી. હસ્તનું 'હત્ય' થઈ 'હત્યિ' એ તૃતીયાનું રૂપ જોડાક્ષરથી 'હ'ને ચડકારો આપ્યા વગર બોલતાં 'હતી'¹ થાય એમ વિચારવું રહે છે. 'નહિ પગલાંને શરણે જ, ત્યારે વ્યખા બલની મટે અજ'માં જ-અજના પ્રાસ મેળવવા સાચા 'જમ' રૂપનું સંક્ષિપ્ત 'જ' કહ્યું છે (સિવાય કે હાલ કાઠિયાવાડમાં પ્રચલિત આ પ્રકારનો વિષ્ણુ² તે વખતે ઉ. ગુજરાતમાં પણ પ્રચારમાં હોય.) 'ફૂં જણી નથી તાગવા' (૫૦આ)માં 'તાગવા' 'રાખવા' સાથે પ્રાસ માટે જ મૂક્યો છે. 'ત્યાગવા'નું એ તદ્દભવ રૂપ છે, જે 'તળ્યાબળ્યા' (૫૦ઉ) ઉપરથી જણાય છે. પ્રાસને કારણે સબ્દો ઉપર અખાએ જે ત્રાસ ગુજાર્યો છે તે એટલો બધો ઉધાડો છે કે વધુ દાખલા ઉમેરવાની જરૂર નથી.

પ્રાસનો અભાવ જણાય ત્યાં તપાસ કરવાથી સાચો પાઠ અને એને લીધે તત્કાલીન લાપારવરૂપનો ખાલ મળવાનો સંભવ છે.

કીર્તન ગાઈને તોડે તોડ,

અખો કહે જુવાનીનું ભર. (૬૬૩૭જ)

'તોડ'ને ઠોકાણે 'તોર' હોય એ જ વાજખી છે.

સત ચેતન ને મિથ્યા માય,

અખા એમ લીકો પરવાદ. (૫૦૩૭જ)

આમાં 'પરવાદ' અખાના વખતમાં 'પરભાષ'²રે લખાતું એ ધ્યાનમાં લેતાં પ્રાસનો અભાવ ટળી જશે. ઉપર ઉતારેલા એક પદ ('ભટ્ટ પંડિત નૈવેદી બ્રાહ્મણ, ગર્ભ કરે તે ગેહેલા')માં ગર્ભને ઠોકાણે ગર્ભ³ એ દાખલો આની જોડે સરખાવવો. ૬૮ઉજમાં ભાષરે-ફરના પ્રાસ મેળવેલા છે પણ—

૧ ચિત્રવિં ૩૮ઈમાં 'હતીએ' રૂપ છે તે 'હત્યિ' કે 'હત્યિ' માંથી 'હતીય' થઈને થયું હશે.

૨ 'હરિપ્રભામાંહે ચે વહે' (૬આ) માં પ્રભાન્તેજ નથી પણ 'હરિપ્રવાદ' જ અભિપ્રેત છે. પ્રજ્ઞ આપતો 'વહે' શબ્દ પણ એને અનુમોદન આપે છે. વળી સરં ૨૬૮જ

એ તો વિચાર વિના બિધરે,

દીસે ફરવું ફરતાં ફરે.

એમાંથી કાંઈ અર્થ નીકળતો નથી. જોમાં 'ફરવું' ક્રિયાપદનો તથા વાર ઉપયોગ થોડાજો વધારે છે. યુ. વ. સો. હપ્ત ૫૮૨ જેતાં સાચો પાઠ મળે છે:

એ તો વિચાર વિના અધરે,

દીસે ફરવું ફરતાં ફરે.

આમ જ્યાં જ્યાં પ્રાસનો અભાવ હોય અથવા ધાત્વભેદિયા પ્રાસ હોય ત્યાં તપાસ કરતાં મૂળ પાઠ પર જરૂર કાંઈ ને કાંઈ પ્રકાશ પડે છે.

(આખાની ભાષા ફેટલાક અપરિચિત શબ્દો જે એની કૃતિઓમાં જ વપરાયેલા લાગે છે તેને લીધે પણ ફેટ લાગે છે) 'ખપે', 'વાવડે', 'વના', 'બફી', 'વીધરે', વગેરે શબ્દો વિશે ઉપર પ્રમંગોપાત્ત ચર્ચા થઈ છે. આહો 'ના' અર્થમાં એ 'હીડો' વાપરે છે:]

હાડિ: પરમપદને પામવા, તો સેનો હરિશ્ચંદ્ર સંવને. (અખેગીવા ૬. ૪)
'અદ્યુત' ને બદલે 'અદ્યુત' નો ઉપયોગ કરે છે.
'ધણી' થયામાં સંધળો 'ધંધ' (૬૧૮ ઈ) માં દેખાય છે તેમ 'ધંધ' તે 'ધમાલ' કે 'લપ' ના અર્થમાં વાપરે છે. 'મન' ઉપરથી 'અમન' રે શબ્દ એ રચે છે. અને એથી બિલકું 'અટળ' ને પડે 'ટળ' (વિશેષણ) શબ્દ થોળે છે. 'સુજ' ઉપરથી 'સુજળા' જેવા શબ્દ પણ એ પ્રયોજતો રહે છે. 'ઠહાર' - અંતવાળો શબ્દો એણે ઘણા પ્રમાણમાં વાપર્યા છે.

૧ ૧૪૬અ, ૧૫૪આ

૨ ૩૩૩ઈ. સુરુશિ ૨-૬૧ઈ માં 'મનઅમન' સાથે છે. 'બેમના'

શબ્દ પણ એણે પદ્યરસમાં વાપર્યા છે. તેમ જ 'એકમના' (શુઓ પૃ. ૧૮૦

૩ ૬૮૫ઈઈ.

૪ ૧૨૩અ.

૫ 'સમજણદાર વિના સમજવું (૧૭૩૩). 'બેના ચાપણદાર ટોળે'

(૩૪૭૪)

‘ભૂર’ શબ્દ એ વારંવાર વાપરે છે. ‘ભાપાને શું વળગે ભૂર’ (૨૦૬અ) માં ‘ભૂર’નો અર્થ કરવો કઠણ છે, પણ ‘દોષ ન જોઈશ કેના ભૂર’ (૪૫અ) જોવાથી ભૂર-મૂરિ (ગં.) ‘બહુ’ માટે વપરાયો છે એ જણાય છે. માંડણમાં (૬૧૭ઈ) ‘ભૂર’ શબ્દ વપરાયો છે. પાછળથી આ શબ્દનો વપરાશ ઘટી ગયો છે. ‘ધામધૂમ તે ધનનો ધગા’ (૨૦૬અ) માં ધિકું-ધિખું-ધખું-ધગું, વગેરે આપણા શબ્દો ઉપરથી ‘ધગા’ શબ્દ એણે યોજ્યો છે. (સં. દહ નું વૈદિક રૂપ ઘ્ન છે.) અત્યારે આપણે ‘ધખારો’ શબ્દ વાપરીએ છીએ. અખાએ જે અનેક શબ્દો પોતાની ટંકશાળમાંથી રમતા મૂક્યા છે તેમાં આ પંક્તિના અર્થને પુર કરતો ‘ધગા’ શબ્દ કદાચ સૌથી વિશેષ નોંધપાત્ર છે. બીજો એક શબ્દ ‘ચોજ’ અખાએ અનેકવાર વાપર્યો છે: ‘તુકચોજયાતુરી ઝડઝમકા અમો લલા વિના નથી આણુતા.’ ‘સંસાંઆંમાં નીચે ‘ધ્વનિ’ એવો અર્થ આપ્યો છે. અન્યત્ર ‘સાન’, ‘સુદ્ધ-સુમજ’ એવા અર્થ પણ આપ્યા છે. આ શબ્દ સામાન્યતઃ અપરિચિત છે. હિચાર ઉપરથી ફારસી હરી એમ માની તેના

૧ અખેમીતા: ૬૦ ૨, ઉપરાંત છપ્પા ‘ચિદ્ અચાનક પામી ચોજ.’ (૧૨૪ઈ) સમજે તો સમજ સે ચોજ (૬૦૩જી)માં તો મદવો ચોજ’ (શુકશિંખ-૮૦આ) ‘કવિતચોરાસીચોજ’ (સંતપ્રિયા-૧૦૭)

૨ શ્રી.રામનાસયલ્ વિ. પાઠકે નીચેના એક દુહા તરફ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું:

દુમ ન ભણે દેવજસ, સુમ ન ભણે મોજ;
મુગલ ન ભણે મહંદયા, મુગલ ન ભણે ચોજ.

(સંજયનના દુહા પૃ. ૫૦ પં.)

તેમાં નીચે ‘ચોજ=સુસાધિત’ એમ અર્થ આપ્યો છે. ‘સંતપ્રિયા’ અંતે ‘કવિત ચોરાસી ચોજ’માં આ અર્થ બેસી શકે એમ છે. પણ ઉપરના દુહામાં જ એ બરોબર બેસતો લાગતો નથી. ચારીચોર માણસ સામાને હરકેવા પૂરતાં અને પોતાના ચિત્તને તુકસાન પહેંચોડવા પૂરતાં સુસાધિત ભણતો પણ હોય.

કાશમાં બોધિએ છીએ તો આપણા કામનો અર્થ તેમાંથી મળતો નથી. ઉપરની પંક્તિઓનો અને 'ગંતપ્રિયા' અતેના વપરાશ પરથી પિંગળને લગતો શબ્દ હોવાનો ખ્યાલ આવે છે, પણ 'ચોજ' મૂઠી ચિહ્નનકી^૧માં અને અખાએ જ ખીજે ન્યાં ન્યાં 'ચોજ' શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં પિંગળને લગતો તે શબ્દ હોય એમ માનવાને કારણ નથી, સિવાય કે તે ત્યાં લક્ષ્યાર્થમાં વપરાયો હોય. બનવાભેગ છે કે 'ચોજચાતુરી' એ પર્યાયશબ્દ હોય, અને ચાતુર્યનુ ચાતુરજ ૩૫ પણ થઈ શકે છે, જેમાંથી ચોજ શબ્દ થયો હોય. ચોજ—ચોજ—ચોજ એમ પણ સંભવે.

ખીજા કેટલાક શબ્દો અન્ય કવિઓની કૃતિઓ ઉપરથી સમજી શકાય છે. 'ધાંખ'^૨ શબ્દ અત્યારે વપરાતો નથી, પણ 'ધખના' વાપરીએ છીએ. જૂની ગૂજરાતીમાં 'ધાંખ' વપરાતો હતો.^૩ 'ઉદાહ્ય'^૪ અને 'ઉલ્લાળ'^૫ એ એક જ શબ્દ લાગે છે. પ્રાચીનગુર્જરગદ્યમાં ઉદ્દાલચતિના ૩૫ મળશે

આવા તો અનેક, અખ્યાસીને મન આકર્ષક એવા, શબ્દો અખામાં પડ્યા છે, જેમાંના કેટલાકના અર્થ તમામ ગૂજગતી

૧ પદ ૧૦૨.

૨ 'મનની તજવા ધાંખ' ગુરુસિં ૪-૮૧; ૫૯૮૬.

૩ દા. ત. ભાલણ: કાદબરીમા—

પૂરી આવિ છિ નહિ ધાંખ, કદિ ઠાકવાનિ અતિ ધાંખ.

આની સાથે અખાની પંક્તિઓ સરખાવો:

પણ વતેવા પ્રજ્ઞતિમાં ધાંખ, જેમ ધોપટની કાઢી પાખ. (૫૬૩૬૪)

આમાં પણ ભાલણની જેઠે ધોપટ, પાખ અને ધાખ આવે છે. એ ઉપરથી માનવા મન લક્ષ્યાય છે કે ભાલણની કૃતિ અખાની નજીકમાં તો નહિ હોય.^૪ કદર અર્થા કરી જ છે કે અત્યંત છે, તેને અલણ તો અખા હતો જ નહિ.

૪ 'અખા તે સુવે' ઉદાહ્ય, કંઠ દોરડી પૂઠે કાળ' (૫૫૮૭૭)

૫ 'અકરમાલ ઉલ્લાલ, કાળ જોગે દેહકરણી' (અનુલક્ષ ૬૦ ૧૩)

કવિઓની કૃતિઓની શબ્દસૂચિવાળી આવૃત્તિઓ તૈયાર થયા વગર સમગ્રવા મુશ્કેલ^૧ રહે તો આશ્ચર્ય નહિ.]

અખાની ભાષાના 'ફૂટપણુ'માં અખાની એક ખાસ ખીખાના શબ્દો દાખવાની ટેવ પણ ઉમેરો કરે છે. એ ખાસ ખીખું જાણ્યાદિગણનાં ક્રિયાપદો બનાવવાનું લેખકનું પ્રલોભન. જાણ્ય નામ ઉપરથી ક્રિયાપદ 'જાણ્યું' બને છે, તેમ અખાએ અનેક નામો ઉપરથી ક્રિયાપદો બનાવ્યાં છે: પ્રતિબિંબ્યું^૨, ખટપટવું^૩, વટોળવું^૪, રાજ્યવું^૫, અટકળવું^૬, તાગવું^૭, ચળવળવું^૮ વગેરે. વિશેષણ ઉપરથી પણ એણે ક્રિયાપદ બનાવ્યાં છે. તદા, 'અદ્ય' ઉપરથી 'અદ્યાવુ.'^૯ અખાની આ પ્રવૃત્તિમાંથી એક વિચિત્ર-રસિક પરિણામ આવ્યું છે. 'મનવા કરતાં મનશું અખે, પ્રપંચ દોડો

૧ કેટલાક શબ્દ સહેલા છતાં 'ફૂટ' નીવડે છે, ત્યાં પાઠ બોટા હોવાનો પણ સંભવ છે:

કાલ ભરાયે ચાલે ચાંદ. (૪૧૪)

તો ફાંસી શિદ રાખે મામ. (૫૮૯૪)

અખા જાણી ભયથી કેમ કરે? (૬૩૪૩)

માં 'કાલ' ને ઠેકાણે 'કલ', 'ફાંસી' ને ઠેકાણે 'ફાંસુ' અને દેખીતી રીતે 'ભય' ને ઠેકાણે 'ભવ' એમ પાઠ હોવા નોંધ્યે એ અભ્યાસી પોતે જ નક્કી કરી શકે એમ છે.

૨ અખેગીતા, ક. ૨૨

૩ અખેગીતા ક. ૨૯, ૩૧; છાપા ૧૮૯૨, ચિત્રવિન ૧૨૫૬.

૪ ૨૨૯૩.

૫ ૧૨૨ બ. રાજ્યવું-રોજ્યવું એ ક્રિયાપદ આ નથી. 'રાજ્ય' ઉપરથી થોળેવું ક્રિયાપદ છે. 'રાજ્ય કરે કે બાંધે ચેરથી' (૧૨૨આ) પણ 'રાજ્યે બાંધે ન ટળે તાણ્ય' (૧૨૨ બ) આવે છે, એ ઉપરથી આ જણાવે છે તે સમજાયે; કદાચ બંને નામ પણ હોય, પૃત્તીયામાં.

૬ ૩૫૧આ.

૭ 'ત્યાજ' ઉપરથી જાણ્યાદિ ત્યાગવું અને તે પરથી 'તાગવું' રચ્યું છે.

૮ ૫૭૫૬.

૯ ૭૨૬૪.

ચેતન વિધે ' (૩૩૬અઆ)માં અખાએ 'મનવા' શબ્દ, 'મન' ઉપરથી શલ્યાદિ 'મનવું' નું ૩૫ હોય એમ, વાપર્યો લાગે છે. આ સાહસ એણે કદાચ હિંદી લખનારોમાં મનને સંબોધન કરતાં 'મનવા !' વપરાય છે એના ઉચ્ચારસામ્યથી કયું હોય તોપણ નવાઈ નહિ.

અખાએ બીજા પણ ઘણા શબ્દો અને વિશિષ્ટ પ્રયોગો ચાલતી કલમે રચી દીધા હોય એમ લાગે છે. 'ઘણું ખોલણો' ૧ 'અણહવો' ૨, 'નિરદાવાના' ૩, જેવા શબ્દો વપરાયમાંથી લીધા હોય તે કરતાં થોડા લીધા હોય એવા વિશેષ લાગે છે. ઉપરની ચર્ચાથી સમગ્રજુ હશે કે અખાનો શબ્દલડાળ કાઈ પણ કવિ કરતાં એછો નથી. ઉપરાંત અખાએ જે રીતે સંસ્કૃત, ૪ કારસી, ૫ પારિભાષિક ૬ અને નળપદા ૭ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે તે જોતાં તેના ભાષાચારને માટે ગાન ગાય એવું છે. એને વાણીની વરણાગી પસંદ નથી અને અર્થની પાછળ વાણીને ધસડતો ચાલે છે એટલા ઉપરથી એ અભણ હતો એમ માની બેસવાની ઉતાવળ કરવી જોઈએ નહિ. ગામડાંના શબ્દો એણે એક અઢાળા જાણકારની

૧ અખેમીતા ક.પ.

૨ ગુરુસિં. ૩-૨૫અ.

૩ 'નિરદાવાના જનને ખોળ' (૧૮૯૩) કારસી 'દાવો' શબ્દ આગળ સં. પૂર્વમ 'નિઃ' લગાડી છેડે મધીના પ્રત્યયથી વિરોધજ-શબ્દ બન્યો છે.

૪ 'દાહુ કેરી પૂતળી' (અખેમીતા. કં ૨) 'હસ્તે કંકણ હાટક વણું' (ગુરુસિં. ૪-૩૮ઈ) 'આગમાપામિ' (૨૯૨ઈ), સાકટ (૭૦૪ઈ) ઉપરાંત બીજા પણ ઘણા જડશે.

૫ 'દુમાયુ પંખી' (૫૮૭ઈ), 'કસાર' (૬૪૧ઈ) ઉપરાંત ઘણા અત્યારે તો સુપરિચિત ધર્ષ અર્થેલા શબ્દ.

૬ માલમ, વાવડો, વ૦ વહાણવટના અને વેદાન્તના તો બેશુભાર,

■ 'પુછડી' (૭૧૦ઈ), 'ધરડે જોમ ધારાં પડે' (સોરઠા ૫૦), 'કોરણ' (૫૬ ૨૭), 'ખદે' (૬૩૩આ), 'રોઝારોઝ' (૫૩૪ઈ), 'અમરએવે' (૧૯૬બ), 'મોરખા' (૧૦૨બ), વ૦ વ૦.

અદાથી વાપર્યા છે એથી પણ એ અલણ હોવાનો ભ્રમ પોપાતો લાગે છે, પરંતુ એની એ વિશિષ્ટતા ગણાવી નેઈએ. દ્વિખો ભાષાની ખાળતમાં સખસાચી છે, શિષ્ટ તેમજ આમજનતાની લાપા એ સરખી કુશળતાથી વાપરી શકે છે.) 'અહે નહિ અહ' (૨૦૧૪) અને 'વ્યક્ત કરે તે વક્તા ખરો' (૫૨૦૬) જેવા દાખલામાં એનું વ્યુત્પત્તિગત સમવડિયું અને બાલિશ દેખાય છે, પણ તે દ્વિખરથી આપણે એનો વિદ્વાન વર્ગમાંથી ઠાંકરો કાઢી નાખવો નેઈએ નહિ. પુરાણોમાં આવી (ન સૂતા ઉપરથી નર્મદા જેવી) બાલિશ વ્યુત્પત્તિઓ સારી કોટિના કવિ અને વિદ્વાનોએ આપી છે એ જોવાથી, અખા માટે આપણે વધારે ઉદાર મત આધી રાખીશું.

અખાની ભાષાને 'કૂટ' બનાવવામાં એના સમયની ગૂજરાતીની વિશિષ્ટતાઓએ પણ થોડો ભાગ લગવ્યો છે. કેટલાક અત્યારે પ્રચલિત નથી એવા પ્રયોગો એની ભાષામાં મળતાં આપણને ઠાંકિક વિચિત્રતા જેવું લાગે છે. દા. ત. પંચમીનો 'થી' પ્રત્યય, પછીના પ્રત્યયની પેઠે, વિકારી રૂપનો હતો (જેમ હજી કયાંક કયાંક છે) અને માંહેથો, માંહેથૂં, એવા પ્રયોગો વારંવાર આપણી હાડકે ચડે છે ને સહેજ અસુખ ઉપજાવે છે. 'થી' ૧નાં વિકારી રૂપ પણ ત્યારે પ્રચલિત હતાં. 'લીધે' ને માટે 'લણી' ૨ અને 'લાગે કરી' ૩ નામયોગી તરીકે જોવા મળે છે. સામાન્ય કૃદન્તને ટેકાણે ભૂતકૃદન્તનો ઉપયોગ વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. (દા. ત. 'ખીજ પેટ લપાંની બધા' (૬૪૯૭) 'જેને સ્વસ્વરૂપ પામ્યાનો અર્થ' (૫૫૬૬), 'સિરફેરે શિવ જાણ્યા માટય' (૧૮૩૨) વગેરે પ્રયોગોમાં કરવા-પામેવા-જાણવા જ અલિંગિત છે.) ૫છી સામાન્ય કૃદન્તનો અત્યારે આપણને વ્યાકરણદૃષ્ટ લાગે એવો પ્રયોગ આપણને જોવા મળે છે. દા. ત. 'અન્ય કિષાય નથી એ જવા' (૧૧૮૬) 'અખા શું છે

૧ ૫મી ૦ ૬૫૬.

૨ મુદ્રિત ૪-૮૫ ૫મી ૦ ૮૮૫.

૩ 'મધ્યે બસન લાગે કરી જીવ' (૨૩૫૬).

કીધે થવા ?' (૮૭૩), 'ચયું નો'તું હમણી નથી થવા ' (૧૪૪અ) જેવા પણ દાખલામાં જવાનું-થવાનું-થવાનું રૂપ અત્યાગના આપણા ખ્યાલ પ્રમાણે તો ભેદ છે. અત્યારે શિષ્ટ ન ગણાતાં એવાં ભૂત-કૃતનાં રૂપ 'રચાણું', 'ઓપાણું',^૧ અખામાં નિઃશકિત વપરાયાં છે.

વિકલ્પસૂચક ઉલયાન્વયી 'કે' નો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે ત્યારે બંને વિકલ્પોને આરંભે એમ બે વાર 'કે'નો ઉપયોગ એ કરે છે.

કે આજસે કે કેધે યથા (૬૬૫અ)

કે લેવું કે મૂકવું કહે (૩૪૨અ)

કે વહે કે અડે ન આડપ (૨૧૧૭)

આ જૂની ગૂજરાતીની આનુવાંશિક વિશિષ્ટતા છે. સંસ્કૃતમાં વિકલ્પસૂચક 'વા' વિકલ્પે બે વાર વપરાય છે. પણ પાછળથી 'કિમ્ આ ? કિમ્ પેહું ?' એમ વિચાર દર્શાવા માંડ્યો તેના પરિણામે આ 'કે...કે' એવું બેડકું આપણને મળ્યું છે. આના પ્રયોગો પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં જ્યાં તેમ જ પદ્યમાં મળી રહેશે, સરખાવો માંડણ: 'પ્રબોધખત્રીસી' ૧૬૨૬ઈ, ૧૬૩૩અઆ.

અખાના સમયની ભાષાના સ્વરૂપ વિશે ચોક્કસપણે બોલવાનો ઉચિત પ્રસંગ તો તેની, અને વધારે સાચું કહીએ તો તેના સંક્રાંતિ સૌ પ્રમુખ કવિઓની, કૃતિઓની શાસ્ત્રશુદ્ધ વાચનાઓ તૈયાર થાય ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય. છતાં અખાના અભ્યાસીઓને જાણવી

૧ 'સપમે રચાણું તારું મન' (૯૨૩) અહીં 'રચવું'નો અર્થ અત્યારે 'રચવુંપર્યું' પ્રયોગમાં 'રચવું' ને અર્થમાં વાપરીએ છીએ તે અભિપ્રેત લાગે છે. અત્યારે તે હુસપ્રાય છે. ઉંઠ ગૂજમાં 'રચવું' To Permeate હજી વપરાયામાં છે.

૨ પાડઆ.

૩ 'અથવા'ના અર્થમાં 'કે' નો ઉપયોગ તે સંસ્કૃત કિમ્માંથી, અને નહિ કે ફારસી 'કિ'માંથી, છે એ જાણવમાં આ બેડકા 'કે'નો વપરાસ—જેવા પછી સંસય રહેવા બેધએ નહિ.

૨૨૨]

આવશ્યક એવી કેટલીક વીગતો અહીં નોંધીને સંતોષ માનીશું.
 'પંચીકરણ'ની જૂની (અખાના સમયની બિલકુલ નજીકની)
 હપ્તની^૧ ભાષા એતાં કેટલીક વસ્તુઓ સ્પષ્ટ થાય છે:

પરા તે અવીક્ત છિં માઈ (૯૨ઈ)
 રેખરી રૂદ્ર સંધારણ બૂપ (૯૩આ)
 ચ્યારબેદ તે ચ્યાહારિં વાંચ્ય (૯૩ઈ)
 શબ્દિ બાધ્યો સધસો ઠાક (૯૪આ)
 એણી પિંચિં સોચિ આપ
 ત્યાહારિં ભઈ અઈતા ચાપ (૯૪ઈ)
 એહેવા પંડય અસંજ્ઞાતા મંડય (૯૫ઈ)
 વેદ તણાં વચન છિં એહ
 નીસાંધે થાઈ સોધિં તેહ (૯૬અઆ)

આ નમૂનાથી (૧) વિભક્તિના પ્રત્યય, (૨) ક્રિયાપદનું-
 ખાસ કરીને 'છે'નું સ્વરૂપ, (૩) 'ય' અને 'ઈ'ની સ્થિતિ
 અને (૪) 'હ'ની અને (૫) અનુનાસિકની સ્થિતિ એટલી
 વસ્તુઓ તરત ધ્યાન એવે છે. આપણી ભાષાનાં પરિવર્તનોમાં
 આ વસ્તુઓ પ્રાધાન્ય પણ ભોગવે છે.

તૃતીયાનો પ્રત્યય હજી 'ઈ' હોય એમ લેખન ઉપરથી લાગે
 છે. અસારનો 'એ' પ્રત્યય દેખાતો નથી. પણ ઉચ્ચારમાં ખુ
 અખાના સમયમાં પણ 'એ' હોવો જોઈએ એ 'શબ્દિ' પ્રયોગ
 જોવાથી સમજાય છે. અખાની પંક્તિ 'શબ્દે' ઉચ્ચાર કરવાથી
 હવમાં બોલી શકાય એમ છે. 'શબ્દે બાધ્યો સધસો ઠાક' (૯૪આ)
 એનો અર્થ એ કે અખાના જ સમયમાં તૃતીયાનો પ્રત્ય
 ઉચ્ચારથી 'એ' હોવા છતાં તેની પાછળ પણ થોડાક સમય સુ
 લેખનમાં 'ઈ' જ ચાલુ રહ્યો છે. લેખનમાં ભાષા હમેશાં જ
 સ્વરૂપ જ દાખવે છે, સમકાલીન ઉચ્ચારવ્યવસ્થાને વિપિ
 કરવા કરતાં પરંપરાથી આવતી પદ્ધતિ પ્રમાણે જ લલિયાએ
 લખ્યો જાય એ સ્વાભાવિક પણ છે. બીજું, આ 'ઈ' અને 'એ'.

ના ઉચ્ચારણ વચ્ચે મર્યાદારેખા પણ ધણી આછી છે. ‘ઇ’ માં અનુસ્વાર નાખતાં કરીને તો તે લગભગ હ્રસ્વપ્રાય થઈ શકે એવી છે. હજી આજે પણ ઉં ગૂજરાતમાં વલિક વર્ગમાં ‘તું સું એલિ શિ ?’ એવા ઉચ્ચાર સાંભળવા મળશે. પંક્તિ ૯૪૪માં ‘પિયિં’ તેનો જોડનુકૂલ ઉચ્ચાર ‘પેરે’ જે ગુરુનો જ છે. પણ સેખનમાં ‘ઇ’ રાખીને અંદર અનુસ્વાર નાખીને ગુરુત્વ સાધ્યું છે. સેખનમાં ‘ઇ’ કે ‘ઇ’ હોવા છતાં ઉચ્ચારણમાં તો ‘એ’ જ હોવો જોઈએ એ વાત આ ‘પિયિં’ શબ્દની પ્રથમ શ્રુતિથી દેખાઈ આવે છે. શબ્દ ■ ‘પેરે’ નહિ કે ‘પિરે’. અને તૃતીયાનો પ્રત્યય ઇ-ઇ હોય તો પણ ‘પેયિં-પેયિં’ રૂપ થાય, ‘પિયિં’ તો ન જ થાય. પણ સેખનની જે વ્યવસ્થા ‘યે’નું ‘યિં’ કરે છે તે ‘યે’નું ‘યિ’ કરી દે છે ને ‘યેયે’ ને ઠેકાણે ‘પિયિં’ રૂપ આપણને જોવા મળે છે. ૯૪૪માં ‘ત્યાહારિ’નો ઉચ્ચાર પણ ‘ત્યારે’ જ છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં પણ અત્ય ‘એ’ ‘ઇ-ઇ’ લખાય છે પણ તેનો ઉચ્ચાર ‘એ’ હોવાનું સમજાય છે. ‘વેદ તાણાં વચન ડિં એહ’ (૯૯૨)માં ‘ડિં’નો ‘ડે’ ઉચ્ચાર સંભવે છે.

‘ય’ અને ‘ઇ’ના ઉચ્ચારોને લગભગ અભિન્ન ગણીને સેખનવ્યવહાર ચાલતો હોય એમ લાગે છે. માય (માયા)નું ‘માઈ’ (૯૨૪) કહ્યું છે. ૯૪૪નું ‘જઈ’ પણ ‘જય’ હોવાનો સંભવ છે. અવ્યક્તનું ‘અવીક્ત’ કરી દીધું છે. (૯૨૪) ‘એ’નો ‘ઇ’ કરી દેવાનું વધણું પણ ‘પિયિં’માં જોયું..... ‘ય’નો ‘ઇ’ એક બાજુ થાય છે ત્યારે બીજી બાજુ જે શબ્દોમાં ‘ય’ છે જ નહિ તેમાં ‘ય’ નાખવામાં આવે છે. તાલ્લવ્ય સ્વરવ્યંજન હોય તો તો તેમાં સજોત ‘ય’ને નાખવાની સગવડ છે એમ પણ માનીએ; પરંતુ આ તો કશા જ નિયમ વગર ‘ય’ છૂટે દાણે શબ્દોમાં નાખવામાં આવતો હોય એમ દેખાય છે. ‘ચાર એદ તે આહારિ વાંવર’ (૯૪૪)માં ચાર શબ્દોમાં ‘ય’ ઉમેર્યો છે, એક જ શબ્દ તેમાંથી જટકી સકયો છે.

આ લઘુપ્રવલ્લ 'ય' જેમ સરત તરફ જિલકલ નથી, તેમ ઉ. ગૂજરાતમાં અને કાઠિયાવાડના ઘણા ભાગમાં તેનું બાહુલ્ય છે. 'પરડ' જેવો શબ્દ 'ધરયડય' રૂપે ઉચ્ચારાતો સાંભળવો મુશ્કેલ નથી. જોવાનું એ છે કે 'ય' ઉમેરવા છતાં તે લઘુપ્રવલ્લ હોઈ શબ્દના માત્રાબળમાં વધઘટ થતી નથી. લલિયાઓએ પરપરાને અને ચોતાના કાનને માન આપીને ય-યુક્ત શબ્દો લખ્યા હશે એમ માનીએ તો ખોટું નથી. અખાના સમયમાં—અલબત્ત તે સમયના ઉં ગૂજરાતમાં — લઘુપ્રવલ્લ 'ય'નું ચલણ સારા પ્રમાણમાં હશે.

'હ' (અલ્પપ્રાણ કે મહાપ્રાણ)ને લેખનમાં તે જે શબ્દમાં બોલાતો હોય તેના સ્વર સાથે નોખો લખવામાં આવે છે, પણ ઉચ્ચારમાં એનું એટલું બધું પ્રાધાન્ય નથી. ઉચ્ચાર છે 'ત્હારિ' ને લખામ છે 'ત્પહારિ', એ હૃદય પંક્તિ ઉચ્ચારવાથી સમજશે. હૃદય પણ 'એહેવા'ને બદલે 'એવા' કે 'હેવા' બોલવાથી જ લખમાં ઉચ્ચારશે. પણ અંદર 'હ' બોલાતો તો હતો જ એટલે લેખનમાં એને આગળ કરવામાં આવ્યો.....'હ' કેટલીક વાર ખીજ કોઈ શ્રુતિમાં જળી પણ જાય છે. દા. ત., 'નિ:સંદેહ'નું 'નીસીધે' (હલ્યા). સં. કુદ્, દહનાં પુરોગામી રૂપ ઘ્ન, ઘ્ન, માં હ્-ગ્ની જે સગ્રાઈ દેખાય છે તે સંહારણને બદલે સંધારણ (સંધારણ)માં જોવા મળે છે (હલ્યા).

અનુનાસિક તે લઘુપ્રવલ્લ 'ય' અને અલ્પપ્રાણ 'હ' કરતાં પણ વધારે જટકલો પદાર્થ છે. કાઠિયાવાડમાં તેનું આજે પણ બાહુલ્ય ॥ અને જેમજેમ ચરોતર તરફ આવતા જાયો તેમ તેમ એનું પ્રાંજલ્ય ઘટતું દેખાય છે, તે એટલા સુધી કે 'નવો ધરો' તે 'નવો ધરો' (અ. Allમાં આ ॥ તેવા ઉચ્ચારથી) ઉચ્ચારાતું સાંભળવા મળે તો નવાઈ નહિ. લલિયાઓએ અખાતી કૃતિઓમાં છૂટે હાથે વેરેલા અનુનાસિકને ગંભીરતાથી વળગી રહેવામાં ડહાપણ ખરું કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. ઉપર જોયું છે તેમ ધણીવાર તો 'એ'ના ઉચ્ચારને લેખનમાં જડે એક સ્વીકારવા બોડે

પરંપરા આવતી હોઈ તેને 'ઈ'માં અનુનાસિક નાખીને વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન થયો હાજે છે, પ્રામાણિકપણે પણ લેખનારાઓને 'એ'ને ઠેકાણે 'ઈ' જેવો વચગાળાનો ઉચ્ચાર સંભળાતો હોય એ પણ સંભવિત છે, છતાં એકંદરે કહેવું જોઈએ કે આજ દરતાં અનુનાસિક વધારે પ્રચારમાં હોવો જોઈએ, અથવા કહે! કે લેખનમાં વધારે પ્રામાણિકપણે તેને સ્વીકારવામાં આવતો હોવો જોઈએ.

ભાષ્યે જ કહેવાની જરૂર ■ કે અખાતી ભાષા વિશેની આ નોંધ અધૂરી છે અને અખાતી વાણી આપણે માનીએ છીએ તેટલી ખરેખર 'કૂટ' નથી તે કસાવવા ઉપરાંત તેના સમયની ભાષાનો અણસારો પણ એ આપી શકશે તો બસ છે. બાકી, આપણી ભાષાના વ્યાકરણ, ઢેરા અને પિંગળના મંથો, પૂર્ણતયા તો, બધા જ કવિઓની કૃતિઓની શાસ્ત્રીય વાચનાઓ સૂચીઓ સાથે બદાર પડશે તે પછી ધૃતનાત્મક અભ્યાસ શક્ય બનવાના પરિણામે જ, રચાવા સંભવ છે.

‘તત્ત્વનું દ્વંપણ’

તત્ત્વજ્ઞાન વિષુ બીજું અખા,
તે રમવું જેમ કાચકાચકા.

■

ચિત્ત ચમક્યું, હું છું તે દેખ્યું.

■

તે માટે તત્ત્વદર્શી ખરો,
અખા જેહ સર્વે ડાકશે.
અખોઃ

[અખાને ‘જ્ઞાની’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. એણે પોતે પોતાને કયાંય જ્ઞાની કહ્યો નથી, ‘ભગત’ કહ્યો છે.^૨ તેથી કોઈ તેને ‘અખો ભગત’ કહીને પણ ઓળખાવે છે.^૩ પણ ‘જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ’ એ અખાની ઉક્તિ ઉપરથી અખો પોતાને કવિ નહિ પણ જ્ઞાની તરીકે ઓળખાવવા માગતો હોય છે એમ ગાની હર્ષ, કદાચ એને માટે ‘જ્ઞાની કવિ અખો’ એવું વર્ણન પ્રચાર પામ્યું હોવાય છે. જ્ઞાન ઉપર એની કૃતિઓમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો. ■ એ હકીકતે પણ એવા પ્રચારમાં જરૂર મદદ કરી હશે. અખાની કૃતિઓમાં વેદાન્તવિષયક અર્થો સમાવિષ્ટ છે એ ઉપરથી કોઈ કોઈ એને ‘વેદાન્તી કવિ અખો’ પણ કહે છે.^૪ પણ ‘જ્ઞાની

૧ નરસિંહના લજ્જનમાથી આ શબ્દો છે. ‘દ્વંપણ’ શબ્દના પાંદ વિશે શંકા છે. એક અનુકૂળ વાક્યાંશ (phrase) તરીકે જ એનો અહીં સ્વીકાર કર્યો છે.

૨ પદ ૧૫૧, ‘સાંતીકાનું લજ્જન.’

૩ કાનજી પૂજારા અને શ્રી. અં. જી. બની. (બીજી જૂજ, સાહિ. પ્રતિ રિપોર્ટમાંના લેખનું મથાણું.)

૪ શ્રી. કે. હ. મુર્વે ‘વેદાન્તી કવિ અખાદેવ અનુભવખિન્દુ’ એમ તે કાવ્યની રૂપાદિત આશ્ચિનું સીર્ષક ધોળે છે.

કવિ એખો ' એ વર્ણન સૌથી વધુ લોકપ્રચાર પામ્યું છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી.]

કોઈ પણ કવિનું આમ સહેજ જુદી રીતનું કાંઈક વિશિષ્ટ વર્ણન કરવામાં આવે ત્યારે જાણવું કે દાળમાં કાંઈ કાળું છે. જે દિવસે સ્વ. કાન્તે ' કલાપી 'ને માટે ' સ્નેહી 'નું વિશેષણ યોગ્યું તે દિવસથી એમણે કાવ્યરસિકોના મનમાં કલાપીની કવિતાના કાવ્યત્વ વિશે સ્પષ્ટ શંકા ઉપસ્થિત કરી; કંઈ નહિ તો, પોતે તો કલાપીને કવિ કહેવા તૈયાર નથી અને પોતાના સદ્ગત મિત્રના અન્ય એક ગુણ-સ્નેહ-નું આવાહન કરી:તેનું ' સ્નેહી ' ઉદ્બોધનથી તર્પણ કરી એને ' કવિ ' ન કહી તેનો જાણે બદલો વાળતા ન હોય એવું એ વિશેષણથી વાચકોના મનમાં જરૂર વમી જાય છે. ' કલાપી 'ની મૃત્યુસમયની અસાધારણ લોકપ્રિયતાથી કે તેને માટેની પોતાની અદળક મિત્રતાથી સહેજ પણ ભુલાવામાં પડ્યા વગર તેના જીવનનું મૂલ્યાંકન, કરતી વખતે ખરેખર કાન્તને લેખક કલાપીના કવિ-ત્વ કરતાં માનવ કલાપીનું સ્નેહી-ત્વ તે જ સમય કલાપીજીવનનું મુખ્ય સારભૂત તત્ત્વ દેખાયું, અને તેથી જ જેને એમણે કવિ અને એક ઉમદા કવિ તરીકે ઓળખાવ્યો હોત તો એ સમયે તોભાએ જ કોઈ જાકારો સરખો પણ કરત તેના પોતાના મિત્રને પ્રમાણિકપણે એ ' કવિ ' બિરુદ ન આપી શક્યા અને એનો ' સ્નેહી ' તરીકે એમણે પુરસ્કાર કર્યો. કાન્તની સાદે રસદષ્ટિનો આ એક ઉત્તમ નમૂનો છે. અને કલાપીને એથી લેશ પણ અન્યાય થયો નથી. અવસાનસમય કુધીનો કલાપીનો શક્તિ-વિકાસ કાવ્ય કરતાંયે વિશેષ સ્નેહની દિશામાં થયો હતો, અથવા આપણને લાગેવળગે છે એ સંદર્ભમાં ઓછીએ તો જોડલો સ્નેહની દિશામાં થયો હતો તેટલો કાવ્યની દિશામાં થયો ન હતો. ઉત્તમ સ્નેહી હોવું એ સ્વતંત્ર રીતે એક ઉચ્ચ જીવનસિદ્ધિ છે. કવિતાને અંગે તેનો સંજ્ઞા વિચારીએ તો, કવિતાને એ એક વર્ણી અનુકૂળ વસ્તુ છે. પણ માણસ ઉચ્ચ કક્ષાનો સ્નેહી હોય છતાં નીચી કક્ષાનો કવિ હોઈ શકે, જો તે પોતાના સ્નેહાનુભવની ઉત્કટતા સખ્દરથ કરવામાં અસમર્થ નીવડે તો. સ્નેહ કે કોઈ

પણ ભાવને અનુભવવા ઉપરાંત જે એ અનુભવના સૌન્દર્યને બની શકે તેટલું નિઃશેષતઃ શબ્દમાં સંક્રાન્ત કરી શકે છે તેને જ આપણે કવિ કહીએ છીએ. રનેહનો 'નેરસો' તો કાનામાં નથી હોતો? છતાં તેની કવિતા માટે તો આપણે સૈફ, હાકિઝ અને અમર તરફ જ દષ્ટિ કરવી પડે છે.

તો, અખાને પણ આપણે 'જ્ઞાની' તરીકે ઓળખવા કે ઓળખાવવાનું ચાલુ રાખવું હોય તો એને કવિતાક્ષેત્રમાં એ વિશેષણ મુશ્કેલીમાં મુકશે એ વાત પણ આપણે યાદ રાખવી નેઈએ, કારણ કે ત્યાં, હમણા કલાપીની બાબતમાં જોયું તેમ, 'જ્ઞાની'પણાનો (કે કાઈ-પણુ-પણાનો) સીપિયો પછાડવાથી કામ મધિ એવું નથી.

આપણે અખાને બેઘડક કવિ તરીકે ઓળખાવી શકીએ? કલાપીની બાબતમાં કાન્તે તો મૂંગો ચુકાદો જ આપી દીધો હતો, પણ ધીરા-ભોજની બાબતમાં આચાર્યશ્રી આનન્દરા'કર દ્રુવે^૧ ચુકાદા સાથે દલીલ પણ સામેલ કરી છે: " આપને વિદિત છે કે આપણો પ્રાચીન સંપ્રદાય ધીગ ભોગ વગેરેને 'કવિ' ન કહેતાં 'ભગત'=ભક્ત કહેવાનો છે. આપણે હવે એમને 'કવિ' કહેવા લાગ્યા છીએ એ કેટલું યથાર્થ છે એ વિચારવા જેવું છે." એમ કહી એ કવિતાના સ્વરૂપનું અત્યંત મિતાહરી છતાં તલાવગાહી વર્ણન કરીને બતાવે છે કે " મૂળરાતના કવિઓનો આત્મા બિલકુલ વિશાળ નથી. એમનું વિશ્વ ધણુ જ અલ્પ છે. જે અર્થમાં આપણે બીજા કવિઓને કવિપદ લગાડીએ છીએ તે અર્થમાં એમને કવિ કહેતાં પણ આંચકા આવે છે. ધીરા અને ધીમની તરેહના ભોગ વગેરે કવિઓ કવિઓ ખગ, પણ તે કવિ શબ્દના બહુ નાના અર્થમાં જે વિશાળ અર્થમાં આપણે શેફરિપયર વ્યાસ અને વાલ્મીકિને કે ટેનિસન કોલિદાસ અને ભવભૂતિને—બધ્કે પ્રેમાનંદને અને છેવટ જતાં શામળને કવિ કહીએ તેટલા અર્થમાં પણ ધીરાને કવિ કહેવો કદાચ છે, કારણ કે

ધીરાનો આત્મા એ કવિઓના જેટલો વિશાળ ન હતો, એનું વિશ્વ નાનું હતું. " એમ એ કહે છે, અને ઉમેરે છે: " આપણા જૂનો સંપ્રદાય એને 'કવિ' ન કહેતાં 'ભક્ત' કહેવાનો હતો એમાં બહુ ચોગ્યતા રહેલી છે. " આ રાખે વાંચીને આપણાં 'ધરદીવડાં'ના ગમે તેવા પક્ષકારના પણ હાથ હેઠા પડી જાય એવું છે. શેક્સ્પિયર, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ ને ભવભૂતિ જેવા કવિઓ આપવા માટે તો આપણી ભાષાએ ફરી જન્મ લેવો પડશે કે શું એવો અંદેશો એની અત્યાર સુધીની જીવનચર્ચા જોઈને તો થાય છે. છતાં ટેનિસન, પ્રેમાનંદ અને 'હેવટ' રામજી સુધી કવિ રાખેલી લઘાણી થઈ શકે એમ હોય તો તો આપણો અજો પણ એનાથી વંચિત રહી જાય એવું લાગતું નથી, કેમકે અખાતો આત્મા વિશાળ ન હતો એમ તો માની શકાય એવું જ નથી. એનું વિશ્વ પણ સાંકડું લાગતું નથી. પણ આચાર્યશ્રીનો સચ્ચ પ્રયોગ વાપરું તો એનું 'રસાત્મક વિશ્વ' વ્યાસ વાલ્મીકિ અને કાલિદાસ શેક્સ્પિયર કરતાં બેશક સાંકડું છે. જીવનસમગ્રનો એ ગાયક નથી, તેના ધાર્મિક અંશનો એ કવિ છે. ધાર્મિક અંશને ગાવા જતાં એને ઇંદજીવન કરતાં આમુખિક જીવનનું જ ગાન કરવું પડે. પણ અખાતી ખૂબી એ છે કે એણે આમુખિક જીવન માટેનો તલસાદ ઇંદજીવનની ઉપમાવલિની નીકામાં વહાવ્યો છે. એ રીતે બીજો બારણોથી ઇંદજીવનનું વર્ણન એના કાવ્યમાં વર્ણવ્યો. પણ પ્રવેશી ગયું છે. ઉપરાંત ધર્મદંબો સામેની ઝૂંબેશના એના જમા સામાજિક જીવનને અનેક જિંદગી સ્પર્શ્યા વગર રહી શક્યા નથી. આમ અગરજોડે (અખાત! રસાત્મક વિશ્વમાં જીવન) એહિક તેમજ આમુખિક)નો કાર્ષિક સમગ્ર અને નિઃશૈય રીતે સમાવેશ થતો નથી, છતાં એની ઉપર એની અસાધારણ પકડ છે એ દેખાઈ આવ્યા વગર રહેતું નથી. જીવનસમગ્રનું ગાવાની એની ઇચ્છા પણ નથી. 'અર્થું ન આવે અજો અજળણ' એ એની નેમ છે. 'અર્થઓ રસ' એણે આસ્વાદ્યો છે અને કાર્ષિક એના બે જાંઠા કાવ્યમાં વેરવાની ભગાઈ એને વળી સૂઝી છે. આ 'અર્થઓ રસ'

તે 'સખદાતીત' છે, 'બાવન બાહેરા' છે એમ એ સારી રીતે જાણે છે અને વારંવાર એનો એકરાર પણ કરે છે. આ 'અચર્યાસ'ની કવિતાને ચાલુ કવિતાથી નોખી ગણાવવાનો એનો આમદ પણ છે. જ્ઞાનીને કવિ કહીને બિરદાવશે નહિ એમ એ કહે છે.^૧ કવિ તેમ જ બીજા સૌ સામાન્ય પુરુષો કરતાં જ્ઞાની એ જુદો જ છે. જેમ અમૃત તે પાણી નથી અને પ્રવાહી હોવાને કારણે જ એને આપણે પાણી ગણવું જોઈએ નહિ, એમ જ્ઞાનીને પણ એ માણસ છે માટે જ સામાન્ય માણસો જેવો ગણવાની ભૂલ કરવી ન જોઈએ,^૨ એમ એ કહે છે. આ દર્શાવતાં મુચન મેળવીને આપણે અખામાં સામાન્ય રીતે પ્રચલિત એવા કાવ્યરસની નહિ પણ કોઈ 'તાજ ન તાજ, નૌ બ નૌ' કાવ્યરસની અપેક્ષા ગાખવી જોઈએ. તરત જ અખો કહે પણ છે: 'સમજણહાર વિના સમજવું, કહે અખો હું એવું કવું.'^૩ 'એવું' એણે કેટલું અને કેટલી સચ્ચાઈથી અને કુશળતાથી કવું છે એની તપાસ ઉપર એ 'કવવું' કહી શકાય કે કેમ (અર્થાત્ અખાને કવિ કહી શકાય કે કેમ) તેના આધાર રહે. આ તો એના 'અભિમારી'લયાં એકરારને પકડી લઈને વાત કરી, તે સિવાય પણ એની રચનાઓમાં એને અભિપ્રેત કે અનભિપ્રેત રસ (હાસ્યઆદિ) આપણને નિર્વિવાદ રીતે મળતો હોય તો તેની પણ તેના કાવ્યરસની મુલવણી વખતે નોંધ લેવી જોઈએ. એ મૂલ્યાંકનનું કાર્ય જે આ નિમંધનું હવે એકમાત્ર લક્ષ્ય છે તે તરફ જ આપણે વધી રહ્યા છીએ. અહીં એટલું જાણી લઈએ તો બસ કે (અખાએ પોતે જ પોતાના 'રસામદ વિશ્વ'ને 'એવું' કવું' કહીને સંકેતિત કર્યું છે એ આપણે ખાસ જાણી લેવું જોઈએ. બીજું, પોતે જેનું કવન કરે છે તે સાધારણ નહિ પણ

‘અરબો’ રસ છે એમ કહી મુચ્ચનથી એ બીજો કાવ્યરસ તે પાણી અને પોતાનો તે અમૃત એવો દાવો લગાવે છે. છતાં આપણે કાવ્યરસના અદના ભોગીઓએ તો એને કહેવું જોઈએ કે ‘ભાઈ, તમે ક્યો રસ આપી આવ્યા છો એની અમને પડી નથી, અમને તમે શું આપો છો એ ઉપરથી જ અમારે તો અમારો નિર્ણય કરવો રહ્યો. તમે ખરેખર કોઈ ઉત્તમ પ્રકારના રસનો આસ્વાદ કર્યો હોય અને સારા પ્રમાણમાં કર્યો હોય એ માનવામાં અમને કશો જ વાંધો નથી. પણ તેમ છતાં તમે અમારા સુધી એની એક કશિકા પણ ન પહોંચાડી શકો એ વ અસંભવિત નથી.’ એટલે કે કોઈ એક કવિનો વર્ણ્ય પદાર્થ બીજા કવિઓના વર્ણ્ય પદાર્થ કરતાં જામી કોટિનો છે એટલા ઉપરથી જ પોતાની કવિતા જામી કોટિની થઈ શકતી નથી એ આપણે બૂલવું જોઈએ નહિ.

આમ, અમાને કવિ કહેતાં પહેલાં આપણે એને અંગેના બે પ્રશ્નો વિશે કાંઈક સમાધાન મેળવવું જોઈએ: એક તો એના રસાત્મક વિશ્વની સંકુચિતતાનું શું? અને બીજું, એના વર્ણ્ય પદાર્થની, એ કહે છે તેમ, પારાવાર રસમયતા તે વર્ણ્યનમાં જોતરી શકે એવી છે કે કેમ અથવા તો જોતરી છે કે કેમ? પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણે આમ આપીએ તો ખોટું નથી: અમાનું રસાત્મક વિશ્વ વિશાળ નથી એ ખરું. વિશ્વ પોતે જ એવું વિશાળ છે કે જમે તેવા પ્રતિભાવાન કવિની મનોભૂમિમાં પણ માંડ એનો નિરોપણ સમાવેશ થઈ શકે. વિશ્વના એકાદ અંશને પકડી લઈ એને વફાદાર રહીને પણ ધણા કવિઓ વિશ્વસ્યમત્રને સ્પર્શે એવા ઉદ્ગારો કાઢી ગયા છે. વિશાળતામાં જ આમી રહી હોય છે તે તેઓ ધણીવાર જોડાણ સાધીને પૂરી દે છે. અમાને જ એનું વિશ્વ છે તેમાં એ તોળ્યા સુધી જઈ આવ્યો છે કે નહિ—તળિયેથી તાજ લઈ આવ્યો છે કે નહિ, તે વિશ્વને એ વફાદાર રહ્યો છે કે નહિ, તેમાં જ રમ-માણ રહ્યો છે કે નહિ, તેના એકેએક ખૂણાને—એકેએક અંશને પોતાના અનુભવનો વિષય એણે બનાવ્યો છે કે નહિ, એ જોવાનું તો છે, કારણ કે કોઈ પણ વિશ્વ કવિના અનુભવનો વિષય અને

ત પાંછી જ એ એનું રસાત્મક વિશ્વ થઈ ગઈ—એ ચવાનું હોય તો. અખાનું રસાત્મક વિશ્વ એ એના આંગણમાં અનુભવનો વિષય છે એમાં શંકા રહેતી નથી. ‘અખે ઉરઅંતર લીધો બાણ, ત્યારપછી બિધડી મુજ વાણ’ એ એના શબ્દો જ નહિ પણ એની સમગ્ર કૃતિઓ એક જ છાપ આપણા મન ઉપર પાડે છે કે અખે અનુભવમાંથી જ ખોલી રહ્યો છે, ‘મર્મ’ સમજ્યા પખે’^૧ જે કવિઓ હામે છે, અનુભવ વગર જેઓ કવિતા કરે છે તેનાથી, એટલા માટે તો, એ પોતાને જુદો પાડે છે. એટલે કે એનું રસાત્મક વિશ્વ સંકુચિત હોવા છતાં જે કંઈ એ છે તેને એણે રવાનુભવથી એનું આત્મસાર કરેલું છે કે શબ્દમાં એ દીક રીતે પ્રતિબિંબિત થાય તો એને કવિ ગણવામાં કોઈ બાધ રહે નહિ. આ દેકણિ ઉપરનો બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે: અખાને એ અનુભવ શબ્દમાં કેટલે અંશે જિત્યો છે? અખાને ખરેખાર અનુભવ છે, અથવા તો એ અનુભવ એ ‘વર્ણ’ પદાર્થોમાં ઉત્તમ પદાર્થ છે એની સાથે કાવ્યગુણિકને ઝાઝી નિરુપત નથી. એ પદાર્થ રસવાદી શબ્દાવતાર પામી શક્યો કે નહિ એથી જ એને તો નિરુપત છે. એને ટપ્પટ્પટી કામ નથી, મર્મમર્મથી છે.

અખાને અનુભવ તે આત્માનુભવ અને અખાને વર્ણ
વિષય તે આત્મજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન છે. આ વસ્તુ અખાની કૃતિઓમાં રસવાદી શબ્દાવતારરૂપે જિતરી છે કે કેમ તે કરતાં બે મોરો પ્રશ્ન તો એ છે કે એ કાવ્યમાં જિતરી શકે એવી છે કે કેમ. અખે, અને એનો પુરોગામી માંડણ પણ, એને ‘શબ્દાતીત’, ‘ભાષાતીત’, અરે ‘મનાતીત’^૨ કહે છે. વારંવાર અખો ‘બાવનુગાહેશે’, ‘લુદ્ધિથી પર’ ભાષાના ‘ઘટથી ઠાકર પર’, એ રીતે એને જોબખાવે છે. બાવન અક્ષર હોડ્યા પછી, ‘અખા ત્રેપનમો પામે પર’ એમ

એ કહે છે. અને જુઓ એ ખુમારીપૂર્વક બોલે છે કે ‘કહે અખો
હું એવું કવું’ ત્યારે પેલા શબ્દાતીતનો-મનાતીતનો પોતે કાંઈક
ધસારો આપી રહ્યો છે એમ એ માનતો લાગે છે. આ મનાતીત
પદાર્થનો અણસારો આપવો એ પણ સામાન્ય વાત નથી, અરે એ
મનાતીત છે-શબ્દાતીત છે એ જાણવું અને જણાવવું એ પણ મોટી
વાત છે અને તે કાવ્યમય પણ હોઈ શકે. વેદાન્તના ઋષિઓએ
એ પદાર્થને આખરે માત્ર નેતિ નેતિ કહીને વર્ણવ્યો છે, કાણુ
કહેશે કે એ વર્ણનમાં કાવ્ય નથી ?

પણ અખો આત્મજ્ઞાનને મનાતીત કે શબ્દાતીત કહીને જ
બેસી રહ્યો નથી; એણે એને ‘બ્રહ્મમય વાચાંથી કાંઈક નિરૂપવા
પણ મથામણુ કરી છે. આમ માનવવાણીએ પ્રકટ થા પછી અત્યાર
સુધીમાં જે ગૂઢતમ રહસ્યને પામવા ને પ્રગટ કરવા મહત્ત્વાકાંક્ષા
સેવી છે તે નિહિતં ગુહ્યાયમ્ તત્ત્વને પકડવા અખાની કવિપ્રતિભાએ
ખીકું ઝડપ્યું છે. આપણાં સાહિત્યોમાં આ જાતનું દરથ વગેરે વર્ણની
હદ સુધી ભજવાયું છે; પણ એટલા ઉપરથી બધા જ કવિઓના
એવા પ્રયત્નોની ઉપેક્ષા આપણે કરી ન બેસીએ એની સંભાળ
રાખવી જોઈએ. અખાના પ્રયત્નમાં અરે જ ભારે પુરુષાર્થ દેખાય
છે. એ ગમે તે વસ્તુ કહેતો હોય છે પણ એની દૃષ્ટિ આત્મ-
જ્ઞાનના દોર ઉપર સતત લાગેલી રહે છે.]

કાંઈને યશ કે આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન એ વિષય તો કવિનો
નહિ પણ તત્ત્વજ્ઞાનીનો ઈલાકો ગણાય. કવિ જો એમાં ચંચુપાત
કરવા જાય તો બાવાનાં બને બગડે એવી દશા તો એની ન થાય ?

આ કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઝઘડો ઘણો પુરાણો છે.
જોડે સાચું કહીએ તો આ દેશમાં તો એ બંને વચ્ચે તકરાર
થવા જ પામી નથી.] પણ પશ્ચિમના વિચારકોએ કવિતા અને
તત્ત્વજ્ઞાનને સામસાગાં ટકરાવવામાં ઠીકઠીક રસ લીધો છે. ગ્રીસ
દેશના મહાન તત્ત્વચિંતક પ્લેટોને કવિતા-તત્ત્વજ્ઞાનનું દ્વંદ્વ અશમ્ય
લાગતાં એણે કવિતાને પોતાની આદર્શ સમાજરચનામાંથી
દેશવટા દઈને તોડ દાલવાનું પસંદ કર્યું. તેની ચે પહેલાં એનોફેનિસ

અને રીરેક્લેઈડસનાં લખાણો જોતાં જણાય છે કે કવિતાને ને તત્ત્વજ્ઞાનને બગડી બેઠી છે. પ્લેટોએ કવિતાને સત્યથી બે કક્ષા દૂર દેડવીને તેનો કાંકરો કાઢી નાખ્યો છે, તેની વિસ્તૃત ચર્ચાનું આ સ્થાન નથી. એટલું જ નોંધવું પર્થોમ યશ કે પ્લેટોએ કવિતાને સામે બારણેથી દુખસદ આપી તો પાછલે બારણેથી કવિતા દાખલ થઈ જઈને એના 'સત્ય'નિરૂપણની-તત્ત્વજ્ઞાનના વિવરણની ક્રિયામાં જ ડોકાવા લાગી. અને પ્રો. સોગ કહે છે તેમ ખુદ 'પ્લેટો વિચારેમા રસ ધરાવતા તત્ત્વજ્ઞો તેમજ કવિઓ એ ઉભયનો પિતા છે.'^૧ આપણા ઉપનિષદભાદિચના ઋષિઓમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કાવ્યનો મુખ્ય મુયોગ જોવા મળે છે. ઉપનિષદના ફાલ્ગુનકંડ ગીતા, શ્રી. અરવિંદ ઘોષ કહે છે^૨ તેમ સુષ્ક વ્યાખ્યા અને વર્ગીકરણવાળા છેલ્લા બેત્રણ અધ્યાયો જાદ કરતાં, કાવ્ય તરીકે પણ આપણા ચિત્તને ગરકાવ કરી દે છે.

આપણા કાવ્યશાસ્ત્રીઓએ તત્ત્વોપદેશને (કે કેઈ પણ ઉપદેશને) કવિતાથી અસંગત લેખ્યો નથી. મુખ્યતઃ કવિતાને નિયતિદૃઢનિયમરહિતા કહી વિશ્વના સત્યથી કવિસૃષ્ટિની સત્ત્વની અલગ સ્થાપના કરી ન(લખે પછી પ્લેટોની પરિભાષામાં તમારે એમ કહેવું હોય તો કહો કે વિશ્વના સત્યથી કવિતાની દૂરતા સ્વીકારી.)^૩ પણ કાન્તાસમિતતયોપદેશબુજે એ વર્ણુનથી કવિતા કાન્તાની પેઠે ઉપદેશ આપનારી પણ હોય છે એ વાત આગળ કરી છે. જ્યાં સુધી કાવ્યના વાદમાં માનનારાઓ કહેવાતા કે હા, મુખ્યતઃ અભિપ્રાય ઉપદેશને કાવ્યમાંથી અબહિષ્કૃત રાખવાનો છે, પણ તેણે બાર તો ઉપદેશ ઉપર નહિ પણ કવિતાના કાન્તા હોવાપણા ઉપર ચૂક્યો છે. જહાંગીર નૂરજહાં તરફ નજર કરે તો તે રાજકાજમાં સારી સલાહ માટે નહિ, નૂરજહાં સજ્જકાજનિપુણ

૧ Plato is the father of both of philosophers and of poets that are interested in ideas.—Denis Savrat (Literature & Occult Tradition, P. 158).

૨ The Future Poetry: 'Poetic Vision and the Mantra.'

છે એ ખાતર નહિ, પણ દૂરજહાં કાન્તા છે માટે. સલાહ તો એને સચિવો પાસેથી પણ મળી શકે. દૂરજહાં એને મન દૂરજહાં છે તે એવી સલાહોને કાગળે નહિ, પણ અસંખ્ય સચિવો પણ એને જે આપી શકે એમ નથી તે એ એક નમણા નેત્રપાતથી આપી શકે એમ છે એ કારણે. —આ વાતની ના પાડી શકાય એમ નથી. એમાં આપણે આટલું ઉમેરીશું: દૂરજહાંનું દૂરજહાંપણું એ કાન્તા છે એમાં જ છે એ સાચું છે. પણ ધારે કે અમયાઅમયા સુધારી હવટાર્ધ જતા એના મુખમાંથી કોઈવાર 'મોખાને પ્રસંગે સારી સલાહ પણ સરી પડે તો ?—તો જહાંગીરે ધન્યતા જ અનુભવવી રહી ને ? કવિતાને દૂરજહાં ગણીને જેઓએ જહાંગીરી ધારણ કરી છે તેમને આવી ધન્યતાના પ્રસંગ જગતસાહિત્યે અનેક આપ્યા છે.]

[શુદ્ધ કાવ્યવાદની દૃષ્ટિએ પણ કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનને બાપમાયો વેર હોય એવું દેખાતું નથી. 'શુદ્ધ કાવ્યવાદી કહેશે, 'કાવ્યમાં હું કાવ્યની જ અંપેક્ષા રાખું છું, તત્ત્વજ્ઞાનની કે બીજા કશાની નહિ.' કવિતાની સામગ્રી જેમ બીજા હજારે ચીજો થઈ શકે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન પણ એની સામગ્રી હોઈ શકે એ સામે મારે કશો વાંધો નથી. પણ એટલું યાદ રાખજો કે કવિતા સ્વરૂપે જ એવી છે કે એમાંના સામગ્રીભૂત તત્ત્વબોધને તમે જુદો તારવવા પ્રયત્ન કરશો તો તમે કવિતાને તો નુકસાન જ પહોંચાડશો. કવિતાનો જે અર્થ છે તે તો તેનામાં પોતામાં જ છે, ગદ્યમાં એ બતાવવા જશે તો તે કવિતાનો નહિ રહે. કવિતાના શબ્દાર્થ અવિચ્છેદ્ય રૂપમાં, રસાયણ રૂપમાં, હોવાને કારણે તો તે કવિતા છે. શુદ્ધ કાવ્યના પોતાના શબ્દોની બહાર કાવ્યને કોઈ અર્થ સંભવી શકતો નથી.' પણ આપણે પૂછીશું કે અવિચ્છેદ્ય એવા શબ્દ અને અર્થ, આકૃતિ અને કથયિતવ્ય, તેમના રસાયણરૂપ જે કવિતા તેમાંથી અર્થને—કથયિતવ્યને અમે પણ અલગ કિતરડી કાઢવા માગતા નથી, પરંતુ શબ્દાર્થની એ એકતામાં—શબ્દાર્થના એ રસાયણમાં અર્થ પણ સમાવિષ્ટ ખરો ને ? કાવ્યે જે શબ્દોમાં વહેવાનું પસંદ

કર્તુ છે તેનાથી વ્યતિરિક્ત અમને કોઈ અર્થ જોઈતો નથી, પણ કાવ્યનો છેલ્લો શબ્દ ઉચ્ચારી રહીએ તે વખતે તો કાવ્યસમગ્ર-માંથી કોઈક અર્થગંધ સ્પુરી રહે ખરો કે ? 'કાવ્ય ખાતર કાવ્ય'ની સમર્થ ચર્ચાને અંતે કોઠા એકલી જરી શ્વાસ આઈને ઢહે છે: "અને હવે, બધું કહી રહ્યા પછી, હજીય પ્રશ્ન તો થવાનો જ, જોકે તદ્દન ખીમળ મતલબમાં: 'કવિતાનો અર્થ શા ?' "¹ અને પછી એ ઉમેરે છે કે ઉત્તમ, અને માત્ર ઉત્તમ જ નહિ, કવિતાની આસપાસ અનંત સૂચનનું વાતાવરણ તર્યા કરતું હોય છે. કવિ વાત કરતો હોય છે એક વસ્તુની, પણ આ એક વસ્તુમાં વસ્તુસમગ્રનું રહસ્ય તરવરતું હોય છે...કેઈક જે, આપણને લાગે છે કે, માત્ર આપણી કલ્પનાને જ નહિ પણ સમગ્ર આપણને સંતોષે છે...વિશ્વને આલિંગી રહેતી આ સંપૂર્ણતા કાવ્યના કે કોઈ પણ શબ્દોથી અથવા તો સંગીત કે ચિત્રથી વ્યક્ત થઈ શકે એવી નથી, પણ તેનું સૂચન બધી નહિ તો ઘણી કવિતામાં તો હોય છે; અને આ સૂચનમાં, આ 'અર્થ'માં, જ કવિતાના મૂલ્યનો મહદંશ છે.²]

¹ And now, when all is said, the question will still recur, though now in quite another sense—What does poetry mean?—A. C. Bradley (Oxford Lectures on Poetry, P. 26).

² About the best poetry, and not only the best, there floats an atmosphere of infinite suggestion. The poet speaks to us of one thing, but in this one thing there seems 'to lurk the secret of all...something also which, we feel, would satisfy, not only the imagination, but the whole of us...This all-embracing perfection cannot be expressed in poetic words or words of any kind, not yet in music or in colour, but the suggestion of it is in much poetry, if not all, and poetry has in this suggestion, this 'meaning' a great part of its value. (P. 26-27)

આમ, કવિતા-ઉચ્ચ કવિતા કંઈ ને કંઈ અર્થ, તત્ત્વજ્ઞાન, તત્ત્વ અનુભવિનિદેશ કરવા પ્રેરાય છે. આ કાર્ય તત્ત્વજ્ઞાન સ્વતંત્ર રીતે પોતાની દબે કરતું જ હોય છે. તત્ત્વજ્ઞાન શુદ્ધ તર્કબાજીથી એ કાર્ય કરે છે. કવિતા સમય કલ્પનાથી કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાન વિશ્લેષણની પદ્ધતિ સ્વીકારે છે, કવિતા સંશ્લેષની. તત્ત્વજ્ઞાન હકીકતોની નક્કર કંઈ ભૂમિ ઉપર એક પગનો ઠાર કરીને ખીન્ને પગ મૂકીએછ' એ રીતે જીવિની લાકડીને ટેકે ટેકે ટંગુમથુ પથુ દઢ અને સાવચેતીભર્યા પગલાં ભરે છે. કવિતા કલ્પના અને સર્જકતાની પાંખે ચડીને અતલ આકાશમાં ફૂંકી લંગાવીને વિશ્વને તાલુકામાં ટુંકડામાં જોવાને બદલે અખિલાઈમાં જોઈ લે છે. એક ભૂતલવિસ્તાર છે, ખીજી ગગનઆરિણી છે. બનેના માર્ગ ભિન્ન છે પણ બનેનું લક્ષ્ય એક જ છે: સત્યસાધના. એટલે એ લક્ષ્યને સર કરવા સમર્થ નીવડે ત્યારે તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ કવિતા ઉભય સત્યસિદ્ધિના એક જ અમોઘ આનંદથી ધબકતાં દેખાવાનાં. કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉભય દ્વારા એક સત્યનો જ પ્રકાશ વહી લેવા હશે. આ દશ્યથી આપણે આશ્ચર્ય પામવાનું નથી, કેમકે મનેના માર્ગોની ભિન્નતા ઉપરથી બનેના લક્ષ્યની ભિન્નતા આપણે માની હોય તો તે આપણી જ ખૂલ હતી.^૧ કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન જ નહિ પણ વિજ્ઞાન અને ગણિત એમ મનુષ્યના મનોજીવનના ચારે મુખ્ય ધોરી માર્ગો જીદીજીદી દિશામાં જતા દેખાય છે છતાં અંતે તો એકમેવાદિતીયમ જે સત્ય, જેન જ્ઞાતેન સર્વમિદં વિજ્ઞાતં મથતિ, તેને શિખરે પહોંચવાની જ પ્રત્યેક્ષતા નેમ

૧ ટોલ ટોલ, પોતાને એકસરફ તરફથી મનોમથ જીવનની કોઈ હતમ બક્ષિસ મળી હોય તો તે, કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન એક જ વાત કહેવાના બે પ્રકારો છે એ માન્યતા છે એમ, કહે છે. '.....her best intellectual gift was the conviction that what imagination loved as poetry, reason might love as philosophy, and that in the end these are two ways of saying the same thing. (P. 394)

હોય છે, એમ બતાવીને આધુનિક તત્ત્વજ્ઞ કોએ^૧ મથાઈ રીતે ઉમેરે છે કે એ માર્ગો પણ આપણે કદીએ છીએ એટલા બધા લિંગ નથી, કિંવિને કોઈ ને કોઈ વખત તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને ગણિત વગર ચાલવાનું નથી તેમ જ તત્ત્વજ્ઞને પણ કવિતા, વિજ્ઞાન અને ગણિતની ઐકાન્તિક સંપત્તિઓનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ આવે જ છે.] શ્રી અગવિંદ ઘોષ^૨ કહે છે તેમ વિચારમય તત્ત્વજ્ઞને કે ગાંધક વિજ્ઞાનીને વધારે મહાન એવી અત્યંત સૂક્તિની- 'સૂક્ત'ની શક્તિની મદદ વગર ખરેખર, ન જ ચાલી શકે.

આ સૂક્તને તેઓ કવિની લાક્ષણિક સંપત્તિ તરીકે ઓળખાવે છે, ધણીઓ એમ કહે છે,^૩ સબવિત છે કે કવિ, તત્ત્વજ્ઞ, વિજ્ઞાની

૧ Corresponding to the four forms of knowledge which we have enumerated (Art of Poetry-representing Art in general, Philosophy, Natural Science and Mathematics) are four elementary forms: perception, the philosophical concept or the Idea, the scientific or classificatory concept and the mathematical or abstract concept, or according to the names of the corresponding activities, creative imagination or intuition, thought, classification and abstraction. They all denote one and the same thing, looked at from different standpoints and therefore differently designated no one can live without at every moment poetizing, thinking, classifying and abstracting-Benedetto Croce 'The Task of Logic' . The Encyclopaedia of Philosophy P. 207-8

૨ The brooding philosopher or the discovering scientist cannot indeed do without the aid of a greater power, intuition .. The mind of the poet sees by intuition and perception. ..૧૦ ૧૦' (The Future Poetry The Sun of Poetic Truth)

૩ મિડલ્ટન મરી એને 'intuitive comprehension' કહે છે. (Aspect of Lit P. 179)

તેમજ ગણિતી સૌને સત્યનો ઝગકારો આ સૂત્રથી જ દેખાતો હોય. ન્યૂટનને ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમનો કે પાઈથાગોરસને એના પ્રમેયનો આ 'સૂત્ર'ની શક્તિથી જ અણુસારો મળ્યો હશે. સૂત્રથી થયેલા દર્શનનો તાજો સૌ પોતપોતાની રીતે મેળવે છે. ગણિતી આંકડા અને માપણીયો, વિજ્ઞાની પ્રત્યક્ષ અખતરાથી અને તત્ત્વજ્ઞ બૌદ્ધિક પ્રમાણોથી એ કરે છે. કવિ શબ્દની ચિત્રો ઉઠાવવાની શક્તિ યોજીને, એ ચિત્રોને શબ્દના અવાજના લય વડે ઉઠાવ આપી અને પોતાની સર્જકતા વડે એકતાથી રસીને પોતાના આ નવા કલ્પનિક જગતમાં પેલી સૂત્રથી મળેલી વસ્તુનો સંનિવેશ બરોબર થઈ શકે કે નહિ એ જોઈ તેની તાજો મેળવે છે. આ પદ્ધતિમાં કદાચ પેલી 'સૂત્ર' શક્તિનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ થતો હશે તેથી 'સૂત્ર'ને કવિ-ઓની આગવી શક્તિ તરીકે ગણાવવામાં આવતી હશે.

તો કિંચિને બ્યારે કોઈ લોકોત્તર તત્ત્વ સમગ્રઈ જાય અથવા કહો કે 'સૂત્ર' ત્યારે આ તો તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય છે એમ કહી એ એને તરછોડતો નથી, પણ તત્ત્વજ્ઞ કરતાં જુદી એવી જે પોતાની સત્યઘોષનાની રીત છે, તે રીતથી એનો એ પુરસ્કાર કરે છે. તરછોડવાની વાત તો દૂર ગઈ પણ તેનું એ મોકળે મને સ્વાગત કરે છે, કેમકે શ્રી. અરવિંદે કાવ્યચર્ચામાં પ્રચલિત કરેલો શબ્દ વાપરીએ તો આવા 'મંત્ર'નો એની ચિત્રાત્મક લયબદ્ધ કલ્પનાસૃષ્ટિમાં પ્રક્ષેપ થાય નહિ ત્યાંસુધી એ સત્યગર્ભા બની જ ન શકે. અલગત એણે તત્ત્વજ્ઞાની પેડે એની બ્યાખ્યાબંધી કે તર્કસિદ્ધ અપોચપ ગોઠવણ કરવા મંડી પડવાનું નથી, પણ શબ્દો વડે લયવાદી ચિત્રો ઉઠાવી એ કલ્પનાસૃષ્ટિને સજીવ કરી દેતા અને-એમાં સંવાદ સ્થાપતા તત્ત્વરૂપે 'મંત્ર'ની એણે સ્થાપના કરવાની છે.

આમ, 'રનેહી કવિ'ની પેડે 'તત્ત્વજ્ઞ કવિ' (કે 'જ્ઞાની કવિ') એકમેકનો સામસામો છેદ ઉઝાડી દેતા શબ્દો નથી, પણ તેથી 'લટું' જ, [માનવવાણીને ઉચ્ચોચ્ચ ઉપયોગમાં યોગ્યતા કવિની કે કોઈ મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય તો તે આવા તત્ત્વજ્ઞ કે જ્ઞાની કવિ

યવાંની જ છે એ સિદ્ધ નથી થઈ શકતી તેનો વ્યથામય ઉદ્ગાર^૧
કીટસમાં જુઓ:

.....but my flag is not unfurled.
On the admiral staff,—and so philosophize,
I dare not yet ! Oh, never will the prize,
High reason, and the lore of good and ill
Be my reward !

પણ અદ્ય આયુષ્કાળમાં પણ કીટસ, આપણા પ્રસ્તુત નિયમે
સમજવામાં મદદ કરે એવું, એક તત્ત્વ Truth is Beauty,
Beauty 'Truth'—‘સત્ય તે જ સૌન્દર્ય, સૌન્દર્ય જ સત્ય,’
સ્થાપતો ગયો છે. જિર્મિમથી કલ્પના દ્વારા સત્યની ઝાંખી થાય
ત્યારે તે સુંદર રૂપે જ લાગે છે. અને કવિનો આગ્રહ સત્ય-સૌન્દર્યની
એકતા સમજવાનો હોવા છતાં સત્યને સૌન્દર્ય રૂપે જ જોવાનો છે.
(મજબૂત પોતાને મળવા માગનાર પ્રજાને કહે કે લયલાં બનીને આવો
તો તમને મળું, તેમ આ કવિ પણ સત્યને કહે છે: ‘સુંદર બનીને
આવો, બારણાં ખુલ્લાં છે.’

આપણી ભાષામાં કેઈ તત્ત્વજ્ઞ કે શાંતી કવિ અખા-સિવાય
હજી બીજો પાઠ્યો નથી, જેણે કીટસના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘તત્ત્વ-
જ્ઞાન આપવાની હિંમત’ કરી હોય. પણ અખાએ એ કાવ્ય કેવી
રીતે, કેટલી સફળતાથી કર્યું છે એ જોવું જોઈએ. એણે તત્ત્વજ્ઞાન
આપવાને બદલે ઉપર કહ્યું તેમ વ્યાખ્યાબંધી ને વર્ગીકરણો તો નર્થ
આપ્યાં ? જદાંજદાં દર્શનના સાર આપવાનું કામ તો નથી કર્યું :

(અખાની પ્રથમ કૃતિ ‘પંચીકરણ’ તરફ નજર પડે છે તે
ઉપરના ભયો સંપૂર્ણતઃ સાચા પડતા લાગે છે. એમાં તો તત્ત્વજ્ઞાન
જ નહિ, ગણિતનું કામ, એણે કવિતા પાસેથી લીધું છે.) ઉપવટન
ભાગમાંની એકમે ઉપમાઓથી આખી કૃતિની સુષ્કતા શીટી શકત
નથી અને આખું કાવ્ય એક પદ્ધતિબંધ જેવું જ લાગે છે. (શુરુ

૧ સર ૦ અખો: તત્ત્વજ્ઞાન વિષુ બીજું અખા. તે રમતું ને
કાવ્યકાંચકા (૩૦૦૬૭).

શિષ્યસંવાદ', દત્તગીતા, શાંકરભાષ્ય, ભાગવત અને ભગવદ્ગીતા આદિ મથોને સ્પર્શે છે ને પદ્યમાં રચાયો છે તે સિવાય એને કવિતા કહેવાનું કોઈ કારણ નથી. 'ચિત્તવિચારસંવાદ'માં ચિત્ત અને વિચાર વચ્ચે સંવાદ ચોજવાની મૂળ કલ્પના જ મનોહર છે અને જોકે આખી કૃતિ માહિતી અને તાત્ત્વિક ઝીણવટોથી લચી પડે છે છતાં વચ્ચે વચ્ચે પર્વત અંદરનાં જળ, ચામખેડાના દીવા, કાચ અને મીસુ મેઘનિશાની વીજળી, વગેરેની ઉપમાઓ આવે છે ત્યારે એ જ્ઞાનભર્યાં પદ્યોમાં કાવ્યની વીજળી ઝગડી જતી દેખવા મળે છે. 'અનુભવનિર્દુ' ભાષાની છટા, આતરપ્રાસ, શ્લોકેશ્લોકે નવીન ઉપમા કે દૃષ્ટાંત ગૂંથવાની ઇચ્છા, એ બધું જોતાં કાવ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન વચ્ચે મેળ ખેસાડવા મથવું લાગે છે, પણ હજી મનમાં એમ થયાં કરે છે કે તત્ત્વજ્ઞાન વર્ણ્ય વિષય છે, કવિતાની સામગ્રી છે, તત્ત્વજ્ઞાન પોતે જ કાવ્ય, કે હેલ્લી પંકિતનું વાચન પૂરું થતાં કાવ્ય પોતે જ તત્ત્વજ્ઞાન બનવું નથી.]

[તે તો બને છે 'અખેગીતા'માં આખી નિર્દુગી જેણે તત્ત્વજ્ઞાન વાટચાં કડ્યું છે અને આખી નિર્દુગી જેણે પોતાના વર્ણ્ય વિષયને 'રાખ્દાનીત,' 'આવનગાહેરો,' 'ઠાગળમમે ન જતથે લખ્યો' એવા કલાં કર્યો છે છતાં જેને વિશે ગાવામાં કે લખવામાં પોતે કદી આજસ સમજ્યો નથી, એવા કવિના અનુભવસભર આત્મામાંથી તત્ત્વજ્ઞાન જડ માનસિક વ્યાપાર નહિ પણ શ્વામેશ્વાસે અનુભવાતો એવો એના લોહીમાં ભળી ગયેલો પદ્ય્ય જુનેલો હોઈ એના હૃદયના કાવ્ય સાથે અમગસ જનીને પ્રવાગરૂપે ધમી આવતો 'અખેગીતા'માં પ્રતીત થાય છે.] 'અખેગીતા'માં પદ્ધત્તનના કે તેના કોઈ મુખ્ય મથોના ઉદ્દેશો નથી એમ નથી. પણ અગઉનાં કાવ્યોની પેઠે એનો મુખ્ય આશય માહિતી આપવાનો નથી, પણ પોતે જે આત્મસાત્ કર્યું છે, પોતાની ગેરગમા જે નાચી રહ્યું છે, પોતાને જે સત્યરૂપે સમજાયું છે તેનો પ્રકાશ આપણા મનોમય જીવનમાં પહોંચાડવાની એની પ્રવૃત્તિ છે.]

આ કાર્ય એણે સૌન્દર્યનાં કોઈ દેવદેવીનું આવાહન કરીને કે સૌન્દર્યવાદી રચના દ્વારા જ એ જાગવવાનું છે એવી પ્રતિજ્ઞા-

પૂર્વક પાર પાડ્યું નથી. એ રીતે ભાગ્યે જ એ પાર પણ પડે. કવિસદ્ગજ 'સૂત્ર'થી એણે રચના કરી છે. એનું આત્મતંત્ર જગત્ક્રુકતાની પરકોટિએ પહોંચીને મોતાની સમગ્ર શક્તિ શબ્દદ્વાર એક પછી એક સજીવ અને સુસંવાદી ચિત્રો ઉઠાવવામાં ખરેખર છે અને એ રીતે એવી એક સૃષ્ટિ રચે છે જેના કેન્દ્રસ્થાને કવિના આત્માનુભવની ભઠ્ઠીમાં તવાઈને રસાયણ બની ચૂકેલું તત્ત્વચિંતન રસરૂપે ધિરાજે છે.

['અખેગીતા'ના 'વિષય' જોવા જઈએ તો રક્ષ છે, પણ અનુભવની સમ્યાઈ, જામેલી હથોટી અને ભાષાસ્વામિત્વને લીધે, એ પોતાનું કામ પાર ઉતારી શક્યો છે. જેમાં કાવ્યરસને માટે અવકાશ આપનાર કથાનક કે પ્રકૃતિવર્ણનને માટે પણ કોઈ તાક નથી તેવા સંગઠ વિચારકાવ્યમાં એણે આપણું ધ્યાન કેવી કાવ્યશક્તિથી રોકી રાખ્યું છે] તેના નીચેનાં દૃષ્ટાંતો પરથી કાંઈક ખ્યાલ આવશે.

શરૂઆતમાં પોતે કવિપદ માટે લાયક નથી તેના રસિક વર્ણન (કડવું ૨) નો અને માયા જીવને કેમ ફસાવે છે તેના દુર્બલ વર્ણન (કડવું ૫) નો માત્ર નિર્દેશ કરીશું. પછી જીવની આરત (ક. ૯) એણે વર્ણવી છે એ જોઈએ:

આતુરતા મગ અતિ ઘણી, જેમ મીન વિછડ્યું તીરથી,
અજ્ઞાન શિંચાણો લેઈ ચઢ્યો, તેણે દૂર નાખ્યું તીરથી. ૧
તડકડે તલપે અતિ પહોં, વિરહસૂરજ સિર તપે,
સંસારરૂપી ભૂમિ તાલી, નીર નીર અહોનિશ જપે. ૨
નયજો તે નીર દેખે નહિ, કળકળે કળજ બળે,
પેઠ પૂઠે પાસુ વાળે, જેમ પડે તેમ દાઝે જળે. ૪
કામવેનુના પય વિષે જો કોઈ મૂકે તેડને,
તોયે આપદા ન ટળે મકરને, વારિ વાહાણું જેડને. ૫

આમાં જે રૂપકો જોડ્યાં છે તે નવાં નથી, નવું છે માત્ર વર્ણનમાંની તરી આવણું આરતનું વાતાવરણ. અને છેલ્લી કડીમાં બેશયમત્કૃતિ છે. ભક્તિનું એનું વર્ણન પણ કેવું ચમત્કૃતિયુક્ત છે !

વાઈ, ભક્તિ જેવની પાંખણી જેવને જ્ઞાનવૈરાગ્ય બેડ પાંખ છે.

તે ૯ કડવા(૧૦)મા અને પછીના (૧૧)માં લક્ષ્મીનું વર્ણન છે એ કદાચ ગૂંચરાતી ભાષામાં અગ્રેક છે:

વિરલપેશમે નેહનું મન તપેછ,
તે રૂ માંહે હરિ હરિ જપેછ.
સદ્યુર ચરણે આપોપું અરપેછ,
પરમલ રહે ને પોતે ખપેછ.

તે હરિ હરિ દેખે સકલમાં, નેહને છવ છવ કરી દેખતા,
હરિ ભણી હેત કરે સકલમાં, મહેલા ને ધરેખતા. ૩
જાણે પરમલ રૂપે પરમલ, સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાલ,
નિરિમલવર વનવાટિકા પરમલ ભલ ને માલ. ૮
પરમલ વિના નહિ કામ કાલું એમ દેખે ભરપૂર,
નિદાતિકા દેખે હરિ, બાઈ, જેનાં પડળ થયાં ॥ ૬૨. ૯

હવેખ ન કરે કોમનો આતમા વિલસી રહો
નેહને શીભામવન માયે, મીઠા ઉપનિષદે ને કહો.
બાઈ, લક્ષ્મી તે ને એમ ભણે ભણીને હૃદયે ધરે,
સ્વામી માદરશ રૂપે સપળે અદર્શિય ચિંતન એમ કરે.
બુવન પ્રવચના રહો પૂરી પૂરણ સ્વે પરમાતમા,
પોતે તો પિયુષ નિરંતર પલ્લુ ભેદે દેખે ભાવમાં.
માદરશ રામ રમે છે સર્વ વિષે એમ હેતે હીસે મન,
હરિ કહે સાબળે હરિ, હરિને સોપે વન
નિત્ય રાસ નારાયણનો દેખે તે અનંત અપાર,
નિદા જેવો તિહા તેહવે નારાયણ નરનાર.
મહાનંદ કંઠ ખાતે યકે રામાચિત હોયે ચાત્ર,
હર્ષ આસુ બદ્ધ હેત હૃદય પ્રેમકેરું તે પાત્ર.
ખાતો ખીનો ભાલતો દેખતો તે સપળે રામ,
વેધ્ય મન રહે તેહનું રીયલ સસારી કામ.
નવનીત સરણું હૃદે કોમલ, કપુ ન ભયે હેત,
આખ માટે અમલ બરિયુ હરિભક્તિ કેરું હેત.
એમ નરે છુપથી ધુવળી તેનું મન રહે પ્રીતમ પાસ,
અદર્શિય રહે આલોચી, બાઈ, એકવું મન હરિદાસ.

આ વર્ણન તે અખાને મન આદર્શ માનવનું પણ વર્ણન લાગે છે.] આમાં ખુદ અખાની ઝાંખી પણ, જે ગદ્યગદ કહે આ વર્ણન

એણે કયું છે એ જોતા, કરવા પ્રેરાઈએ તો એમા લાગ્યે જ બહુ અત્યુક્તિ થાય. આપણને જેની પાસેથી ખસવું ન ગમે એવા એક માણસનું ચિત્ર એણે ઉપરની પકિતઓથી ખડું કર્યું છે એટલું તો નિસંશય.

[પરબ્રહ્મ અને જીવ વચ્ચે માયાને લીધે ઈશ્વર ઉપરિચિત થયો એ વાત એણે અલૌકિક ઉપમાવાણીથી સ્પષ્ટ કરી છે (ક. ૧૯):

જેમ કાચનું મહિરચ્ચુનીલ પીત શુભ્ર સ્યામતુ,
તે ઉપર તપો સૂર ન્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ યયું ધામતુ.
કેવલ્ય સૂરજ તપે સદા માયા તે મહિર કાચ,
ઈશ્વર નામ તે તેહતુ, બાહ્ય, જીવ થઈ માન્ય સાચ ૧]

ખખાએ પોતાના વિષયને આવી અલકમલકથી ઉપાડી આણેલી ઉપમાઓ વડે સ્પર્શક્ષમ બનાવ્યો છે. એના વિષય સાથે જેને સેવાદેવો ન હોય, તેવાઓને પણ એની નિરપણશક્તિ આકર્ષે એવી છે.]

આવા દૃષ્ટાંતો વાગવાર અને કશી જ કૃત્રિમતા વગર અને મદારી એના કરડિમામાંથી એક પછી એક કંઈ ને કંઈ અદ્ભુતો કાઢતો જાય તે આસાનીથી એ આપ્યે ગયો છે. શી રીતે અહંતા થાય અનંત રૂપે અને 'પ્રોત્તી ચક્રને પાગરે' તે એક દૃષ્ટાંતથી એ બતાવે છે (ક. ૨૨)

જેમ દુર્બલ મૂઢિયે સામસામા તે પ્રતિબિંબે એકએકમા
તે અન્યોઅન્ય અનંત થાયે, દષ્ટ પડોય છેકમા.

૧ સ્વ. શ્રી નરસિંહરાવે અંગ્રેજ કવિ રોલીના 'Adonais' કાવ્યની ૭ પ્રસિદ્ધ પકિતઓમાંની ઉપમા જોડેના આના સામ્ય તરફ પ્રથમ ધ્યાન વેચ્યું હતું તે આમ છે

The one remains, the many change and pass
Heaven's light for ever shines, Earth's shadows fly,
Life, like a dome of many-coloured glass,
Stains the white radiance of Eternity
Until Death tramples it to fragments.

તે દર્શણદર્શણ માંહે રચના દીસે પ્રગટ પ્રમાણ,
એકએકમાં અલગા અલગા ચંદ તારા બહુ બાણ.

સાચી આરતનો પ્રતિશબ્દ મળેજ છે એમ એ શ્રદ્ધાના
બળથી ભરેલી એ પંક્તિઓમાં સુરેખચિત્ર ઉપભવીને સમજાવે
છે (ક.૩૪):

જેમ જીપને રત ખરી લપજે તો હપર આવેજળ. માંહેથી,
સૂરતનો તાણો તે પરજન્ય આવી પરસે ક્યાંહેથી.

[ભક્તનું પણ એણે એની મૌલિક શ્રદ્ધાથી ગૌરવ કર્યું છે (ક.૩૫):

જેમ ભક્તને ભગવાન વાહવા, તેમ ભક્ત વાહવા ભગવાનને.

જેવા ભક્તને ભગવાન દુર્લભ, એવા ભક્ત દુર્લભ તમને.]

આવા હૃદયના પ્રબળ આવેશવાળા ઉદ્દગારો ઠેરઠેર
'અખેગીતા'માં હોવાને કારણે આજનો કે ભવિષ્યનો ગૂંજરાતી
વાચક જેને અખાની નિચારણા જોડે બહુ મેળ ખાતો નહિ હોય
તેને પણ કવિએ જે અસાધારણ બૌદ્ધિક સંયમથી છતાં હૃદયના
ભારે ધસારાથી કાવ્ય પાર ઉતાર્યું છે તે જોઈ એને માટે માનની
લાગણી થવાની અને કવિને મળેલી સફળતા જોઈ એ પણ તેની
જોડે 'અભિનવો આનંદ આજ' એ અંતના શબ્દોમાં સૂર
પુરાવવાનો.

ભગવદ્ગીતાને, મહાભારતની વસ્તુસંકલ્પનામાં એના ઉદ્દભવ-
સ્થાનના પ્રસંગને લીધે જે વિશ્વ નાટ્યતત્ત્વમુક્ત કાવ્યત્વ મળ્યું
છે તે લાભ તો વિશ્વસાહિત્યમાં ભાગ્યે જ કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનકવિતાને
મળ્યો હશે. સવ્યસાચી ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાનું રસાપણ યા્ય
એ માટે નિમિત્ત માત્ર નથી, પણ કથનને અંતે જે કોઈ સૂચન
મળે તે અનુસાર પગલું ભરવા માટે ટાંપી રહેલો મૂંઝાયેલો
માણસ છે. ગીતાના એકેએક ઉદ્દગારમાં અર્જુનનું ભાગ્ય સડો-
વાયેલું છે એ હકીકત ગીતાના કાવ્યત્વને બહુ જ પોષક છે.
અલખત, એની પાછળ પાછળ આપણું પણ ભાગ્ય સડોવાયેલું છે
એવી આપણી પ્રતીતિ એ જ કાવ્યના ધ્વનિને માટે તો મહત્ત્વની

એણે કર્યું છે એ જોતા, કરવા પ્રેરાઈએ તો એમા લાગ્યે જ બહુ અસુકિત થાય. આપણને જેની પાસેથી ખસતુ ન ગમે એવા એક માણસનુ ચિત્ર એણે ઉપરની પકિતઓથી બહુ કર્યું છે એટલું તો નિ સશય

પરમુદ્ધ અને જીવ વચ્ચે માયાને લીધે ઈશ્વર ઉપરિચિત થયો એ વાત એણે અલૌકિક ઉપમાવાણીથી રૂઝટ કરી છે (ક ૧૯).

જેમ કાચનુ મદિર રચ્યુ-નીલ પીત શુભ સ્વામતુ
તે ઉપાતાયો વ્યર ન્યારે, ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયું ધામતુ
કેવલ સુરજ તપે સદા માયા તે મદિર કાચ,
ઈશ્વર નામ તે તેહન, ભાઈ, જીવ થઈ માન્યુ સાચ ૧]

બખાએ પોતાના વિષમને આવી અલકમલકથી ઉપાડી આણેથી ઉપમાઓ વડે સ્પર્શક્ષમ બનાવ્યો છે એના વિષય સાથે જેને લેવાદેવા ન હોય, તેવાઓને પણ એની નિરૂપણશક્તિ આકર્ષે મેલી છે.]

આવા દૃષ્ટાંતો વારંવાર અને કશી જ કૃત્રિમતા વગર અને મદારી એના કરડિયામાથી એક પછી એક કંઈ ને કંઈ અદ્ભુતો ઝાઢતો નમ તે આસાનીથી એ આપ્યે ગયો છે શી રીતે અલકતા થાય અનત રૂપે અને પ્રોઢી થઈને પાગરે તે એક દૃષ્ટાંતથી એ બતાવે છે (ક ૨૨)

જેમ ર્પણ મૂડિયે સામસામા તે પ્રતિબિબે એકએકમા
તે અન્યેઅન્ય અનત થાયે, દષ્ટ પડોય છેકમા

૧ ૨૧ શ્રી નરસિંહશવે અંગેજ કવિ રો-લીના 'Adonais' કાવ્યની જે પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓમાની ઉપમા જોડેના આના સામ્ય તરફ પ્રથમ ધ્યાન ખેચ્યુ હતુ તે આમ છે

The one remains, the many change and pass
Heaven's light for ever shines, Earth's shadows fly,
Life, like a dome of many-coloured glass,
Stains the white radiance of Eternity
Until Death tramples it to fragments.

તે દર્શણદર્શણ માંડે રચના દીસે પ્રગટ પ્રમાણ,
એકએકમાં અલગા અલગા ચદ વારા બહુ બાણ.

સાચી આરતનો પ્રતિશબ્દ મળેજ છે એમ એ પ્રદાના
બળથી ભરેલી એ પંક્તિઓમાં મુરખચિત્ર ઉપજાવીને સમજાવે
છે (ક.૩૮):

એમ છીપને રવ ખરી વપને તો હપર આવેજળ. માંહેથી,
સૂર્યનો તાવયો તે પરજન્ય આવી વંસે ક્યાંહેથી.

[ભક્તનું પણ એણે એની મૌલિક શ્રદ્ધાથી ગૌરવ કર્યું છે (ક.૩૫);

એમ ભક્તને ભગવાન વાહલા, તેમ ભક્ત વાહલા ભગવાનને.

એવા ભક્તને ભગવાન દુર્લભ, એવા ભક્ત દુર્લભ રામને.]

આવા હૃદયના પ્રજ્વળ આવેશવાળા ઉદ્દગારો ટેરટેર
'અખેગીતા'માં હોવાને કારણે આજનો કે ભવિષ્યનો ગૂંજરાતી
વાચક તેને અખાની વિચારણા ભેડે બહુ મેળ ખાતો નહિ હોય
તેને પણ કવિએ જે અસાધારણ બૌદ્ધિક સંયમથી છતાં હૃદયના
ભારે ધસારાથી કાવ્ય પાર ઉનાર્યું છે તે ભેઈ એને માટે માનની
લાગણી થવાની અને કવિને મળેલી સફળતા ભેઈ એ પણ તેની
ખેડે 'અભિનવો આનંદ આજ' એ અંતના શબ્દોમાં સૂર
પુરાવવાનો.

ભગવદ્ગીતાને, મહાભારતની વસ્તુસંકલનામાં એના ઉદ્દભવ-
સ્થાનના પ્રસંગને લીધે જે વિરલ નાટ્યતત્ત્વયુક્ત કાવ્યત્વ મળ્યું
છે તે ક્ષણ તો વિશ્વસાહિત્યમાં ભાગ્યે જ કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનકવિતાને
મળ્યો હશે. સવ્યસાચી ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાનું રસાયણ થાય
એ માટે નિમિત્ત માત્ર નથી, પણ કથનને અંતે જે કોઈ સૂચન
મળે તે અનુસાર પગલું ભરવા માટે ટાંપી રહેલો મૂંઝાયેલો
માણસ છે. ગીતાના એકેએક ઉદ્દગારમાં અર્જુનનું ભાગ્ય સડો-
વાયેલું છે એ હકીકત ગીતાના કાવ્યત્વને બહુ જ પોષક છે.
અલગતા, એની પાછળ પાછળ આપણું પણ ભાગ્ય સડોવાયેલું છે
એવી આપણી પ્રતીતિ એ જ કાવ્યના ધ્વનિને માટે તો મહરવની

છે. છતાં અર્જુનની હાજરી કાવ્યને સતત સ્પર્શક્ષમ બનાવવામાં મદદ કરે છે અને ગમે તેવી ગદ્ય તાત્વિક ચર્ચા વચ્ચે પણ એનું વિષાદયુક્ત મુખ તત્ત્વગાનની શુદ્ધતાને કંઈ દૂર કરી દે છે. 'અખેગીતા'ના લેખકને આ લાભ નથી જ. પોતાના સમકાલીન નરહરિએ ગીતાનું સ્વર્ણ લયવાહી ભાષાંતર કર્યું હતું તે એની નજર સમક્ષ હતું. અનુવાદથી એનું મન ગાને એમ ન હતું. ભગવદ્ગીતા પછી પણ સેંકડો વરસ વહી ગયાં હતાં. દ્વિંકામાં, એને તો આત્માનુભૂતિને અવાજ આપવો હતો. એણે 'અખેગીતા' લખી. સંભવિત છે કે કંઈક એને દ્વંકાવી ચકાઈ હોત. છેલ્લાં કડવામાં એ રાક્યતા ઉઘાડી પણ દેખાય છે. છતાં એકંદરે આવા વિપુલ સાથે એકવાર બાથ લીધા પછી એને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવામાં અખાએ શુદ્ધિશક્તિની પરિપક્વતા, અટપટા મનોગતને સુદર શબ્દમાં મૂર્ત કરવાની અસાધારણ આવડત અને શિષ્ટ તેમ જ તળપદી બને પ્રકારની ભાષા ઉપરનું અપૂર્વ પ્રભુત્વ દાખવ્યાં છે. આપણી ભાષામાં આવાં વિચારપ્રધાન જ નહિ, પણ માત્ર વિચારનાં સળંગ કાવ્યો (અંગ્રેજીમાં રોબટ્ બ્રીગીસનું 'ધી ટેસ્ટમેન્ટ ઓફ બ્યૂટી' છે તે પ્રકારનાં) લખાય ત્યારે ખરાં ત્યાં સુધી તો અખાનો આ પ્રયત્ન અદ્વિતીય છે.

છેલ્લા શબ્દો લખતી વખતે મારા મનમાં આપણા રસસિદ્ધ કવિ દયારામનો 'રસિકવલ્લભ' ગ્રંથ ખ્યાલમાં હતો, જેમ અખાના સમકાલીન ગોપાલનો 'અખેગીતા' પછી થોડા દિવસમાં જ બહાર પડેલો 'ગોપાલગીતા' ગ્રંથ પણ સારી પેઠે ખ્યાલમાં હતો. પણ એ બંને 'અખેગીતા'ની પડછે મુકવાથી 'અખેગીતા'ની અદ્વિતીયતા જ પુરવાર થશે. સંભવ છે કે બંને 'અખેગીતા'ના પ્રતિધ્વનિ-પ્રતીકાર-રૂપે રચાયા હોય. 'ગોપાલગીતા'ની રચના 'અખેગીતા' પછી તરતમાં જ પૂરી થઈ છે. ઉપર (૫૦-૬૦) બેઈ જયા તેમ અખા અને ગોપાલનો એક જ શુરુ હોવાનું સમજાવું નથી. બંનેની ગીતાઓ પણ એની સાક્ષી પૂરે છે. બંનેની દિશા, ધારી અને ભાષા એકમેકથી બિલકુલ જુદાં છે. 'ગોપાલગીતા' વિશે અહીં

વિસ્તારમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. એ મંથન મોજો છે. નવાઈની વાત છે કે ‘મસ્ત ભયા ગોપાલિયા’ કરીને એ જે મળનાં ભજન ગાય છે તેમાંનું અહો ચોકું જ મળે છે. ભજનકાર તરીકે અખા દરતાં એ સહેજ પણ ઊતરતો નથી. પણ સળંગ રચનામાં એ ઘણો પાછળ પડી ગયો છે. અખાની હરીકાર્ધમાં શતઉજ્જ્વલા કરીને તો એણે આ ‘ગોપાલગીતા’ લખી દાદી નહિ હોય? પણ આ માત્ર તક જ છે અને તેને માટે બંનેનાં નામમાં લેખકનાં નામ ગૂંથવામાં આવ્યાં છે અને એક કૃતિ બીજી પછી તરત જ રચાઈને બહાર પડે છે એ બે હકીકત સિવાય વધારે સંધર કારણ અસારે આપણા હાથમાં નથી.

દયાગમ ગૂજરાતી ભાષાની સરળતા, કુમાર અને કમનીયતા, સમજનાર કવિઓમાં અપ્રતિમ છે. દૂકા ઊર્મિગીતામાં એ શક્તિનો સુભગ પરિચય પણ આપણને એ દર્શાવે છે. પણ એ કવિ સળંગ પ્રબંધરચનામાં ઊર્મિગીતના જેવી સફળતા મેળવી શક્યા નથી. એમનું ‘અગ્નિમિલાખ્યાન’ જ જુઓ. એમની સમક્ષ આપણી ભાષાનાં ઉત્તમોત્તમ આખ્યાનો હોવા છતાં અને પોતે નિઃશંકપણે પ્રથમ શક્તિના કવિ હોવા છતાં અસંત સામાન્ય કોટિનું આખ્યાન એ આપણને આપે છે. ‘રસિકવલ્લભ’નું પણ તેવું જ છે. સંપ્રદાય બહાર તે વધારે લોકપ્રિય થઈ શક્યું નથી તેથી દાંઈ જ આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. ‘અખેગીના’ના અનુકરણમાં અથવા વધારે સાચું દલીલો તો પ્રતીકારમાં આ કાવ્ય રચાયું છે એમ ૨૫૪ દેખાય છે. અખાએ કેવલાદૈતના પ્રતિપાદન માટે ગીતા લખી એમ એ માનતા લાગે છે અને તેની સામે પોતે જેમાં ‘ખંડન માયાવાદ, શુદ્ધાદૈત પ્રતિપાદન ભરી,’ એ ધરાદાયી ‘રસિકવલ્લભ’ રચે છે. દયારામને અખાની બીજી કૃતિઓનો પણ

૧ અખાને જેઓ જીવનભરનો વૈષ્ણવ માને છે તેમનું દયારામના આ સૂચિત અભિપ્રાય તરફ ધ્યાન દોરવા જેવું છે.

પરિચય રીકરીક દેખાય છે ? ' મનમતિસવાદ 'મારે એ અખાના
'ચિત્તવિચારસવાદ'ને જ અનુસરે છે ' રસિકવલ્લભ 'ને એમણે ગુરુ-
શિષ્યસવાદરૂપે યોજ્યો છે તે અખાના બે ગ્રંથોની ખૂબી એકમા-
સમાવવાની તેજની ત્રેવડનો નમૂનો છે અખાના સવાદ ઉપગ્રંથો જ
દ્વારામે ' રસિકવલ્લભ 'નું સવાદ સ્વરૂપ યોજ્યું એ બાબત મને
રાહ નથી. અખાનો ગુરુ શરૂઆતમા શિષ્યને ' (અશુદ્ધિ) ' કહે છે
એ જ, પણ દયાગમે તો રસિકતા જમાવવા શિષ્યને વામે
રીકરીક ગાળાનો કોગડો સબેડ્યો છે ! ભક્તિને અખાએ જ્ઞાનવૈરાગ્ય-
પ્રખ્યાણી 'પ્રખ્યાણી' કહી વર્ણવી તેને મળતું દયાનામે પોતાની
પ્રતિભામાર્થી બીજું એક સુદૃઢ વર્ણન ઉપજાવ્યું છે

૧ સરં અખાનુ 'બ્રહ્મરસ તે પીએ રે, જે કોઈ બ્રહ્મચરી હોય'
(૫: ૨૬) અને દયાભામતું 'જે કોઈ પ્રેમચરી અવતરેં', તેમાની
'જ્યમ ગજ કોડું ગરે' ઉપમા સાથે સરખાવે 'જેમ ગજ કોઠાની પર ધાય'
(અખે-ચિત્તવિં ૪૦૩૪)

૨ 'દયારામ કાવ્યમણિમાળા' ભાગ-૧. દયાનામે બીજો એક
'બ્રહ્મલુભકિતસવાદ' (દયારામ કાવ્યમણિમાળા ભાગ-૨) પણ રચ્યો
છે. કવિ બનેને 'નાટક' કહે છે એ નોંધવા લેવું છે.

'ગુરુશિષ્યસવાદ' પણ અખા પછી છપન(છ)નાસે લખ્યો છે !
અખા પહેલાં વિખજનાસે એ નામની એક રચના કરેલી મળે છે, પણ
'તેના કર્તૃત્વ માટે શકા છે' (ગુજરાતી હિતેશી સંસ્કૃતિયાદી પૃ. ૨૦૦)

૩ આપણી ભાષામા આ ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ કંઠક લાગે છે. પણ શિષ્યને ઉતારી
પાડવાનો અખાનો ઇરાદો લાગતો નથી, કેમકે તે એને તરતજ
'મહાઆરાધ્ય પુ વીર' કહે છે. મને ડર છે કે શા તો આપણા
અખાભાઈએ પોતે અથવા પાછળના લલિયાઓએ અપ્રવૃદ્ધિને ઠેકાણે ઉપવૃદ્ધિ
કરી દીધું હોય. આ વિરો, આત્મા 'અચ્ય' અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડેજ
પામી શકાય એવો ■ એમ ઉપનિષદમા કહ્યું છે તો સરં

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

દસ્યતે ત્વમ્વયા વુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિમિ ॥ કટ. ૧૧૨/૧૨

૪ સરં પદ્યપુરાણ ઉત્તર ખંડમા શ્રીમદ્ભાગવતમાહાત્મ્ય અ. ૧-૪૫

अह भक्तिरिति रयाता इमो मे तनयो मतो ।

જ્ઞાનવૈરાગ્યનામાનો કાચ્યોગેન જર્જરો ॥

એ ભક્તિના જે પુત્ર છે, જ્ઞાનવૈરાગ્ય કલાને, જીવનના
ન્યાં માય પરમાં આવી, સહેજે વસ્યા આવા. (૨. વ. ૫૭-૭)

બીજું, માયા ભક્તિને નડી ચક્રે નહિ, કેમકે બને સ્ત્રીઓ છે એવી
દયારામે જે રસિક (૧) બધે બાલિકા દલીલ ઉપજાવી છે:

નદિ મોહ સ્ત્રીને સ્ત્રી યકી, છે માયા પણ સોદેહ;

ભક્તને ન દમે આત્મ તે સમજવું કારણ એહ. (૨. વ. ૫૬-૪)

તે અખાના 'ચિત્તવિચારસંવાદ' માં

અરે પિતા સુખ વડે જઈ, પણ મુજ વિના નપુંસકું. (૩૧૪૪)

એમ વિચાર ચિત્તને કહે છે અને આગળ

જે મન્યા કહું તો સ્ત્રી યાય. (૨૧૬૪)

એવા વચનો આવે છે એ ઉપરથી ઉત્તેજાયેલી તકષુદિને સ્ત્રી
હોય તો નવાઈ નહિ. બીજી બેત્રણ સ્ત્રીને પ્રતીકાર અને નકારાત્મક
કપની હોઈ અખાની અસર પુરવાર કરે છે. અખો એકાત્મભાવમાં—
અદ્વૈતમાં પરિણમતી એવી સર્વાત્મભાવરૂપ પ્રેમલક્ષણાભક્તિનું
મહુમાન કરી એકપાશી પ્રકારની ભક્તિ ગણાવી આ ખ્યાસીમા
પ્રકારનું જ મહત્ત્વ તો કરે છે. દયારામ પોતાના સંપ્રદાય
અનુસાર બીજા પ્રકારને મુકાગલે પ્રેમલક્ષણાનું જ ગૌરવ કરે છે.^૧
અખો તીર્થ અને આચાર્યનો વિરોધી છે, તો દયારામ હૃદયપૂર્વક

૧ એ પંક્તિઓ દયારામની સૌહૃદયગુણ ઉપમા યોજવાની અને મધુર
સુરાવટવાળી વર્ણનકલા રચવાની સક્તિના ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે:

લયમ પુષ્પ નાનામતિ પર ભમી મધુષ ફાણે લે ગંધ,

પણ કમલ વિષ્ટુ બંધન નુ ક્યું, ત્યમ સમજ ઉભય સંબંધ.

દયારામને સર્વાત્મભાવનો બાધ હોઈ ન શકે, કેમકે ભાગવતવચન
(૧૧-૧૨-૧૫) છે:

મામેકમેવ દારણમારમાનં સર્વદેહિનામ્ ।

યાદિ સર્વાત્મમાવેન યાત્યસિ હાકુતેમયઃ ॥

પણ અતિ અખો કહે છે તેમ 'પરમહા વહે ને પોતે ખગે' (અખેગીતા,
૬. ૧૦) એ ઉપલ્લેખાવ સુધી દયારામ ખેંચાય નહિ, કેમકે એમને મતે
એવું અદ્વૈત હવે નથી:

૧ કદી પ્રહ્લ્લ બળ્યા તોયે સુખ કહું, જળરનાદ ચો જળરૂપ. (૨. વ. ૪૬-૭)

તેમાં માનનારા અને રસ લેનારા છે. પરિણામે 'રસિકવધલ'નો કદાચ સૌથી અરસિક ભાગ આરંભની તીર્થોની ટીપ અને અંતે આચારની ઝીણી ઝીણી વીગતોનું વિસ્તારથી કરેલું જ્ઞાન આપણને મળે છે. [અખાએ કયાંય કેવલાદૈતનું પ્રતિપાદન કરવાની કે એવી પ્રતિમા કરી નથી.] દયારામ શુદ્ધાદૈતનું પ્રતિપાદન કરવાની સ્પષ્ટ પ્રતિમા કરે છે, એટલું જ નહિ, માયાવાદનું ખંડન પણ થયું જ એઈએ એવી તકેદારી રાખવીય ચૂક્યા નથી.

એકંદરે દયારામની કૃતિ અનુકૃતિ કે પ્રતિકૃતિ લેખે પણ નબળી ઠરે છે. દયારામ લલિતકોમલકાન્તપદાવલિના ભિન્નકવિ છે; દલીલ કરવાનો એમનો વ્યવસાય નથી. [અખાની તો સારી જિંદગી ખોપરીની ખરલમાં વિચાર ઘૂંટઘૂંટ કરવામાં ગઈ છે. દલીલોની એ આતશબાજી ઉડાવી રાકે એમ છે.] ભલકું, એને એ બાબત અસાધારણ સંયમ રાખવો પડે છે. દયારામ જે દલીલ કરતાં થાકી જાય છે અને સહેજમાં કાં તો ઉધાડા પડી જાય છે કાં તો 'માયા-ભક્તિ' સંબંધ જેવા દાખલામાં બાલિશ બની જાય છે. દૃષ્ટાંત અને ઉપમાઓ અખાને આસોઅશ્વરસ જેટલી સહજ છે, દયારામને એ શોધતાં મુશ્કેલી પાતી લાગે છે. જે વાર તો એરે માટે એ પોતાના એક અનુભવક્ષેત્ર રસોડામાં દોડી જાય છે, અને 'ઢોઢળાં સરખી મુક્તિ', 'ભક્તિધેખર ભોગિયા', 'પ્રતિપોળાએ શું મોંણું' જેવી ખરે જ સુંદર અને કાર્યસાધક સામગ્રી લઈ આવે છે વિરોધીઓના મત અથવા પરમત પ્રત્યે અક્ષતાએ જરીકે રહેમ નજર રાખી છે એવું કાંઈ નથી. પણ દયારામની પેઠે એના લખાણમાં અઠારણ અસહિષ્ણુતા કે ચીડ જેવું જોવા મળતું નથી. મને લાગે કે આ વસ્તુ તે તે લેખકની શ્રદ્ધાનું પોત બતાવવા માટે પૂરતી ગણી રાકાય. એક શ્રદ્ધા એવી છે ત્રી ના ખંડન કરે ત્યારે અને તેમાં જ પોતાને માટે બળ મેળવે. બીજી એવી છે કે પોતાનામાં જ નિર્જર દોઈ બીજાઓની નોંધ લે ન ખરી, પણ 'એમ ખટદર્શન ખટપટે' અથવા 'એ તો માયાને માયા પુરી છે'

એટલું કહીને વાત નેવે ચડાવે છે. કદાચ આ તે તે લેખકની સ્વભાવની ખાસિયત પણ હોય. (આડવાતમાં અહીં કહેવું, કદાચ, જરૂરી થઈ પડશે કે આ મૂલ્યાંકન કેવલ સાહિત્યદષ્ટિએ જ હાય પરવામાં આવેલું છે. તેમાં ક્ષતિ હોવાનો પૂરો મેલવ છે પણ કોઈ જાતના સાંપ્રદાયિક એકને તેમાં અવકાશ નથી, કેમકે લખનારનો મંપ્રદાય વિશે લખવાનો અહીં ઉદ્દેશ નથી.) આ પુસ્તકની બંને કવિઓએ કરેલી ચર્ચા વિશે ઉમેરવું જોઈએ કે અખ્યાએ આર્યોની વિચારણાના મુખ્ય મુખ્ય મહાન અને વધારે વિશાળ અંશોને વ્યાપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દ્વંકામાં એનો બૌદ્ધિક વ્યાસ ધણો ધણો મોટો છે.]

છેલ્લે સૌથી એક વધુ અગત્યની વીગત અખ્યાને અંગે કહેવાની રહે છે; અને તે દયારામના પ્રયત્નથી એના પ્રયત્નની અધિકતા સ્થાપવા માટે જ નહિ, પણ અખ્યા કવિના વ્યક્તિત્વનું એ મહત્ત્વનું પાત્રું એમાં જોવા મળે એમ છે એ ખાતર. ઉપર કહ્યું કે અખ્યાએ કેવલાદૈતના પ્રતિપાદનની પ્રતિષ્ઠા કરીને આ ગ્રંથ રચ્યો નથી. એમ હોત તો અગાઉની 'કેવલ્યગીતા' ગદ્ય કરીને આને જ 'કેવલ્યગીતા' નામ આપત, અથવા 'કેવલગીતા' કહેત. પણ 'કેવલ્યગીતા' પછીના એના અનુભવ ઉપર તો તો ખાણી જ કરી વળત ગ્રંથને આંતે એને 'નિરંજનગીતા' તરીકે ઓળખાવવાનો એણે એ પ્રયત્ન કર્યો પણ છે; પરંતુ 'અહ'નું જોખમ વેડીને પણ સુચોચરીતે એણે એને 'અખેગીતા' કહેવાનું જ છેવટે નક્કી રાખ્યું છે. એમાં જે કંઈ છે તે કોઈ એક વાદનું નિરૂપણ નથી, પણ આત્મદર્શન માટે વલખતા એક જોગ્યત માનવના અનુભવનો નિર્ણય છે. અખ્યાએ સતત જે વસ્તુનો રોમેરોમ પરિચય કર્યો છે તેનો 'અખેગીતા' એ ઉદ્દગાર છે. એમાં કેવલાદૈત નથી એમ પણ નથી. એના અનુભવનો માર્ગ કેવલાદૈતમાં ચર્ચાને પસાર થયો તો તેમાંથી જે જડ્યું તેનો એણે અગીકાર જરૂર કર્યો છે.] અને 'અખેગીતા'ની આશય પણ એણે જણાવ્યો છે:

પણ ખાસ લક્ષ્યમાં લેવાનું તો એ છે કે પોતાની કૃતિમાં એનો માત્ર 'ભેદ' છે, સૂચન છે, ધ્વનિ છે, રસોટ નથી. અર્થાત્ પોતાનો ગ્રંથ તે નિબંધ નહિ પણ કાવ્ય છે એમ એણે જાણે કે સૂચ્યું છે. 'અખેગીતા' કશાનાય 'પ્રતિપાદન'નો ગ્રંથ નથી, કશાકનો 'ભેદ' એમાં ખેશકે તમને મળશે. !

[આ વસ્તુ અખાના કવિત્વને ઉદાત્ત આપે છે એટલી જ એક મૌલિક વિચારક તરીકેની એની પ્રતિષ્ઠા પણ સ્થાપે છે. પોતે શુદ્ધ-દ્વૈતના રંગથી પૂરો રંગાયો હતો, પણ કાંઈ પણ એક દર્શનમાં બંધાય એવું એનું ચિત્તતંત્ર ન હતું;] ત્યાંથી એ ખસી ગયો; પછી કેવલાદ્વૈતનો પરિચય કર્યો, પણ કેવલાદ્વૈતને ય બાપનો કવો ગણીને એમાં એ પુરાઈ રહ્યો નથી. એને તો કામથી કામ છે. કેવલાદ્વૈતને પણ એક અનુભવલક્ષી આત્માની અદાથી એ વટાવી જાય છે. અને તેથી 'અખેગીતા'માં તેનું પ્રતિપાદન નહિ પણ માત્ર 'ભેદ' આપે છે. કેવલાદ્વૈતને પણ જડતાથી એ વળગી રહ્યો હોત તો ઉપર જોયું એવું ભક્તનું વર્ણન એ ન કરી શકત. 'જેમ મારે હુબધી જીવતી'ની ઉપમા અખે ગોપીભાવે—રાધિકાભાવે ભક્તિ કરવાની દ્વિમાયત કરનો હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાડી આપે છે. શુદ્ધાદ્વૈતપુરસ્કૃત પ્રેમલક્ષણા ભક્તિની એ સંબંધોમાં દ્વિમાયત છે. અખાના વ્યક્તિત્વની આ જ ખૂબી છે. એ જો આ કે તે વાદને સાચો ઠેરવવા નીકળ્યો શુદ્ધિખેર હોત તો કેવલાદ્વૈતમાં પ્રવેશ્ય પછી શુદ્ધાદ્વૈતનો છાંટો સરખો પોતામાં રહેવા દેત નહિ. પણ એ તો હતો નમ્ર આત્માર્થો. [જ્યાંથી જે કાંઈ સારું જડે તે અપનાવવામાં એ જરીકે આજર્યો નથી. શુદ્ધાદ્વૈતના સંસ્કારો પોતાની ઉપર એણે પડવા દીધેલા તેમાંથી આ મહામૂલી વસ્તુ—પ્રેમલક્ષણા એણે જીવનપર્યંત રંકના રતનની પેઠે હૃદયમાં સાચવી રાખી લાગે છે;] જતાં ભક્તિત્રી એની પોતાની ચર્ચાએ એને જરૂર કાંઈક વિશેષ શીખવ્યું છે, એ એણે ભક્તિને જ્ઞાનવૈરાગ્યરૂપી પાંખવાળી 'પંખણી' સાથે સરખાવી કે એટલા ઉપરથી પણ પ્રતીત થાય છે. ભક્તિને અગત્ય એણે નિઃસંશય આપી છે, કેમકે સચેત ધમકતા

હૃદય સિવાય જ્ઞાનવૈરાગ્ય એ તો શુદ્ધ અને સંકલ્પશક્તિના જડ આવિષ્કારો જ બની રહે. હૃદયરસથી વ્યંચિત રહેલા જ્ઞાનની અખાએ ‘સૂક્ત’ જ્ઞાન ને વ્યંંગ્યમૂંછ’ એમ પાડોશ નિર્દેશીને ભારે બિરંદી પણ ઉડાવી છે, છતાં ભક્તિનું એ એકાન્તિક મહત્ત્વ સ્થાપતો નથી. જ્ઞાનવૈરાગ્યને એ ગોણ ગણાવે છે, છતાં ભક્તિની શક્તિ પણ એમને જ પ્રતાપે છે એ બતાવતું એ સૂચ્યો નથી. જણીને જુદાં મૂકેલાં અને ધાવવાની લાલચે પાછળપાછળ કરતાં વાછરડાં જેવાં જ જ્ઞાનવૈરાગ્ય નથી. (તો તો મોટાં ઘાય એટલે રેલાં કરતાં પણ થઈ જાય.) જ્ઞાનવૈરાગ્યને ભક્તિનો સંબંધ તો અવયવઅવયવી સંબંધ છે. જ્ઞાનવૈરાગ્ય વગર ભક્તિ પાંગળી છે. અને જ્ઞાનવૈરાગ્ય માત્ર સાધનો પણ નથી. ભક્તિની સાર્થકતા જ એમને લીધે છે. જ્ઞાનવૈરાગ્યની પાંખો વગર ભક્તિ અનુભવગગનમાં અવગાહન જ શી રીતે કરી શકે, સત્યસૂચનું ઉપરજ્ઞાન કરવા જાયેજાયે જીડી જ શી રીતે શકે? આ એક ઉપમા? જ અખાની જીડી અને ચોખ્ખી સમજણ બતાવવા તેમ જ એવા મુક્ત અનુભવને કવિતાની વાણી અપવાની એની શક્તિ સૂચવવા માટે પૂરતી ગણાવી શકાય. જ્ઞાનવૈરાગ્યને આમ ભક્તિ જોડે જીવંત સંબંધમાં જોડી દેવાને પરિણામે અખાની પ્રેમલક્ષણભક્તિ આપોઆપ સર્વાત્મભાવનું રૂપ ધારણ કરે છે. આપણો આત્મા તે ગધિષ્ઠ ને પરમાત્મા તે કૃષ્ણ એ વાત તો એણે પકડી રાખી જ, પણ પોતે જે કાંઈ દેખે સાંભળે તેને કૃષ્ણરૂપ ગણી પોતે રાધિષ્ઠભાવે તેની તરફ જોવાનું એ સ્વીકારે છે અને એમ કરતાં ઠરઠર એ હરિ હરિ જીએ છે ને પરિણામે ‘નિત્ય રાસ નાગયણનો’ દેખે છે.

૧ આ ઉપમા અખાની મોલિક ન હોવાનો અને પૈરંપરાથી મળેલી હોવાનો પૂરો સંભવ છે. મીમાંસક કુમારિલ ભટ્ટે આવી ઉપમા થોડેટલી છે: ‘As Kumarilabhatta said, a bird could not fly in the heaven merely by one wing but only by means of both wings together... etc.’—R. D. Ranada: ‘Constructive Survey of Upanishadic Philosophy,’ P. 193.

શુદ્ધાદિતના સંસ્કાર આપણે અભારે જાણીએ છીએ તે કરતાં વધારે દૃઢપણે સદા માટે અખાના હૃદયમાં અંકિત થયા હતા. હમણાં ગુજરીમાંથી હાથ આવેલી સં. ૧૭૭૪ની એક પ્રતમાંથી^૧ નીચેનું ઉતારું છું:

રાગ: ખસંત:

આલી અબકોં કાગ મેરા મન સહસત

નાં તો જોળન મેરા ઈંછી જાત.

સકલ રત્નમેં ધ્યન ખસંત,

સખો સાર પાપોં એકાંત,

આલી०

સમજ્ય કેસર કુમકુમ ગલાલ,

હમમ બિરત નર્ય લયો હે લાલ.

સખીઅનીમેં સખી કરત કલોલ,

અપને પીઆ સંગ ભકમજોલ.

આલી०

અખિલ મંડલ ભઈ રંગબુગ્ય,

દીપક દેવા કર ધરત સોમ;

અનંત કોટ્ય એસે ખીસાવ,

હોત નહીં જ્યાંહાં સંન્યા પ્રાપ્ત,

આલી०

મેં આહું પીયકારી લેન,

પીઆ આહેં ન નીકસન દેન.

આલી०

સખ સખીઅની મીલી ગાત ગાંન,

અંતર્ધ આપ મેલાવેં તાંન;

કહોત અખા પહોંચી જમમઝોર,

પીઆણારી હેં નવ કીસોર.

આલી०

અખિલ સૃષ્ટિમંડળ તે રંગબુગ્ય, અંદ્ર તે દીપક, દીવે પકડનાર તે દેવ, અને જ્યાં સંધ્યા કે પ્રભાત નથી, એવો જ નારાયણનો નિત્ય રાસ છે. આ રાસમાં લાગ લેવા માટે કે પ્રત્યેક જ્વાતમાને લાજ છોડીને આગળ આવવા વીનવે છે, કમો આવો લાગ પછી ફરીથી મળે મળે ને નમે મળે:

રાગ: અડાણો:

લાભ લાજ ન રહીએ સહી એ

એસી લાગ જ્યા નાં આવેં કે.

કવને' પડ્યું મેં હી ધાર્ઠી
 સખનમે' હરી રહો લુકાર્ઠ. આલી૦
 અપિઅની મેરી બરી મુલાલ
 બધે સહું નાંહી કવન લાલ;
 ખપરીત ગત્ય ખીપરીત ખેલ,
 નરનારી રસખસ અલેખ. આલી૦
 રસખસ પેલત નીત્ય ફાગ,
 સુરત સાગર કે નાંહી તાગ.
 કહેંત અપા બયો રંગરોલ,
 સદા નીરંતર હે જકોલ. આલી૦

ત્યારે, ' નિત્ય રાસ નારાયણનો ' તે એણે ગાપીલાવે આદરેલ
 પ્રેમલક્ષણને પ્રતાપે જ એને જોવા મળેલો છે. રંગરોળ થઈને-
 રસખસ થઈને સદા નિરંતર ખેલાતા ફાગનો એણે અનુભવ કયે
 છે અને જો કે પોતે એમ કહે છે કે

સુરતસાગરકો નાંહી તાગ,

છતાં અખે

સખનમે' હરી રહો લુકાર્ઠ,

—સૌમાં હરિ ડોકિયાં કરી રહો છે—એવું દર્શનનું વિરલ મોતી એમ
 દૂબકી મારીને તાગરૂપે લઈ આવ્યો છે એમ જરૂર કહેવું જોઈએ.
 અને આ જ દર્શન ' અખેગીતા ' ના વધારે બૌદ્ધિક વાતાવરણમાં
 એણે ' જિહાં તિહાં દેખે હરિ, બાર્ઠ, જેનાં પડળ થયાં છે દૂર
 એ સખદોથી વણી લીધું છે. પ્રેમલક્ષણના સુરતસાગરમાંથી તાગ
 રૂપે આ ' સખનમે' હરી રહો લુકાર્ઠ ' અને ' પરમ્મલ રહે ને
 પોતે ખપેશ ' એ સર્વાત્મભાવ અખે લઈ આવ્યો છે. અને
 એ જ એની એક વિચારક તરીકે તેમ જ કવિ તરીકેની મોટાઈ
 છે. એનું અનુભવઆધાર હૃદય કાર્ઠ એક દર્શનપ્રણાલિકાની
 સીમાઓ કરતાં ઘણું દૂર ચાલ્યું જાય છે. નિર્ગુણ તેમ જ સગુણ
 ઉપાસના જોને એને મન અવકારપાત્ર છે, કેમકે

, ' ૧ ' સખ ' માં પોતે પણ આવી ગયો.

૨ અખેગીતા ક. ૧૦

નીચળ કમર્તા કનિરને પ્રભાચો સચળ ગાર્તા નરસે રે મહેતેલ^૧
એની ઉદારતા સચળ નિર્ગુણના જઘડાનું સમન પણ કરે છે:

[નિર્ગુણ થઈને સચળમાં બળે,
તો અંખા દ્વધમાં સાકર બળે. (૭૩૨૭૭)]

એ મેળ એણે પોતે જરૂર મેળવ્યો છે. 'સજ સમીઅનમે' કવન
શ્યામ' એવી મીઠી મૂંઝવણ હળવેકથી રળૂ કરીને એણે સૂચિત
તો એ કંઈ છે કે 'સજનમે' હરિ રહ્યો છુકાર્ધ' અને એ હરિએ
રહેવાનું છે ને પોતે ખપી જવાનું છે.

['નિર્ગુણ' થઈને તે 'સચળ'માં શી રીતે મળાય ?] ઉત્તર-દક્ષિણ
ધ્રુવનો તે મેળ કેવો ?—એમ કોઈને પ્રશ્ન થશે. પણ વાત એવી
વિકટ નથી. ['નિર્ગુણ' બ્રહ્મનો વિચાર પ્રેરનાર શંકરાચાર્યને નામે
છંદા છંદા દેવોને ઉદ્દેશીને ગવાયેલાં સ્તોત્રો મળે છે, 'જેની
હૃદયપ્રાવકતાને બાળ્યે જ ટપી શકાય છે.'^૨ કહેવાય છે કે
જીવનના અન્તકાલે એમણે મંદિરોમાં જવા બદલ ક્ષમાની પ્રાર્થના
કરી હતી, કેમકે એમ કરવાથી પોતે પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતાને
ધનિકાર કર્યો હોવામ.^૩ સાથે સાથે બીજું એમ પણ કહેવાય છે કે
'બાધ્યકારે ઉવટે પોતાના શિષ્યોને બોલાવીને પૂછ્યું' કે તમને
અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત મળે જાતર્યો છે કે કેમ ? ત્યારે તેઓએ જવાબ દીધો
કે હજી અમારું મન રિષ્ણુ શિવ આદિ સચળ રૂપમાં લાગેલું છે.
ત્યારે શંકરાચાર્યે^૪ દરેકને પોતપોતાના છદ્દેવની ભક્તિ કરવાની ને
તે તે પન્થ^૫ પ્રવર્તાવવાની છૂટ આપી.^૬ આચાર્યશ્રી ધ્રુવ ઉમેરે
છે: 'ઉપરની વાતમાં આટલું ઐતિહાસિક સત્ય જાણે છે કે
શંકરાચાર્યને પોતાને ઉવટના સમયમાં જણાયું કે નિર્ગુણ બ્રહ્મ
લોકની ભુદિમાં આશ્વ થઈ ચકતું નથી અને તેથી તેમણે તે તે

૧ અપ્રસિદ્ધ: જુઓ કાં. ગ્રં. સં. ૬૩ ૧૪૮.

૨ શ્રી રાધાકૃષ્ણન. *Inv. Philosophy*, P. ૬૫૪.

૩ એજ, P. ૬૫૨.

૪ શ્રી શંકર વ્યસતસ્થાપનાચાર્ય પણ કહેવાય છે. I. P. II 'P. ૬૫૩.

૫ કાવ્યતત્ત્વવિચાર, પૃ. ૨૬૭.

દેવરૂપે સમુદ્ધુ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાની છૂટ આપી અથવા તે એમના દેહપાત પછી ! એની મેળે તે તે પન્થ જન્મ્યાઃ પણ એ સર્વ પન્થના મૂળમાં શુદ્ધ શંકરવેદાન્તના સિદ્ધાન્તો કાયમ રહ્યા.^૧ આમ હોઈ આચાર્યશ્રી ધ્રુવે એવું વિધાન કર્યું છે કે ' શંકરાચાર્યનું તત્ત્વજ્ઞાન ભક્તિ રસની સાથે ભળી રહેતું એ બાબતમાં ઇતિહાસનો પણ પુરાવો છે.'^૨ અર્થાત્ ઇતિહાસદષ્ટિએ અખાતા સાકર બનીને દૂધમાં ભળવાના અથવા નિર્મુલ્ય થઈને સમુદ્ધુમાં મળવાના ખ્યાલને ખુદ શંકરાચાર્યનો જ આધાર મળી રહે છે. ઇતિહાસની વીગતમાં ભલે કાંઈ આધુપાધુ હોય, ઐતિહાસિક હકીકત તો એ છે કે શુદ્ધ શંકરવેદાન્તના સિદ્ધાન્તો કાયમ રહે અને છતાં સાથોસાથ બિન્નબિન્ન પંથનો આશ્રય લઈ ચકાય એ સ્થિતિમાં આંતરવિરોધ કોઈને લાગ્યો ન હતો. શંકર જેવા અદ્વિતીય તત્ત્વચિંતકે પોતે થઈને આવી સ્થિતિનો નિર્વાહ કર્યો હોય તો ભારે આશ્ચર્ય કહેવાય એમ કોઈને સહેજે લાગશે. પણ શ્રી. રાધાકૃષ્ણન ઝીણવટપૂર્વક ધ્યાન દોરે છે તેમ બીજા ધણા વેદાન્તવ્યાખ્યાતાઓ કરતાં શંકરની વિશેષતા એ છે કે એ મોક્ષ સાધનાની બાબત પરત્વે તત્ત્વવિદ્યા અને ઈશ્વરવિદ્યાને મેળમેળ ન કરતાં તત્ત્વવિદ્યાનું આગવું એવું વલણ અખત્યાર કરે છે.^૩ પોતાનાં તાત્ત્વિક દષ્ટિબિંદુ અનુસાર એ જાહેર કરે છે કે અગરજો કે બ્રહ્મની ઝાંખી અનેક રીતે થઈ શકે છે છતાં તે બધી પાછળનું તત્ત્વ તો એક જ છે. તે એવા નિર્મુલ્ય પર રૂઢી પડ્યા નહિ કે ઈશ્વર છે જ નહિ, કેમકે જો હોય તો માણસોના એને વિશેના ખ્યાલો ભિન્નભિન્ન હોત નહિ. આ મતભેદ તે માણસોની મર્યાદાઓને લીધે છે. આમ

૧ કાળ્યતત્ત્વવિચાર, પૃ. ૨૬૭-૮.

૨ એ જ, પૃ. ૨૬૭

૩ Unlike many other interpreters of the Vedānta, Sankar adopts the philosophical, as distinct from the theological attitude in matter of religion. I. P. II P. 652.

એ આચાર્ય અગ્રેયવાદ તેમ જ આગ્રહિતા બનેથી મુક્ત રહ્યા.^૧ શ્રી રાધાકૃષ્ણન એમાં એક ધર્મશુરુને જાગે એવી હિદાગ વ્યવહારુ શુદ્ધિ પાણુ શુએ છે પોતાના મુગને ધર્મતત્ત્વનો નવેસરથી બોધ કરવાની શકતી 'મોટી ધારણામા દેશના લોકોને એકમન કરવાનો એમનો વિચાર બેવાની શક્યતા છે . આ વસ્તુ વિરાળ સમજાણુ વડે સિદ્ધ કરવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો.^૨

કદાચ આપણા સૌ અગ્રણી ધર્મવીરોનુ આ લક્ષણ લાગે છે કે તત્ત્વશુદ્ધિના ચીપિયામા પકડાય તેટલુ જ ગ્રહણુ કરી તેઓ બેસી રહેતા નહિ અનુભવ સમગ્રને તેઓ પ્રાધાન્ય આપતા આપણા પ્રસ્તુત-નિશુલ્લસશુણોપાસનાની સહવૃત્તિના-પ્રશ્ન પરત્વે શ્રીમધુસૂદન સગરવતીની આધ્યાત્મિક ચર્ચા સારો પ્રકાશ પાડે છે એમનુ ચિત્ત શાંકરમતને અનુકૂળ અદ્વૈતસિદ્ધિનુ પક્ષપાતી હતુ અને હૃદય ભક્તિરસાધનધેલુ મુક્તકંઠે એમણે એકરાર કર્યો છે કે કૃષ્ણાત્મક કિમપિ તત્ત્વમહ ન જામે . શાંકરમતને સ્વીકારવા છતા ભક્તિના આનંદને જતો કરવા એ તૈયાગ ન હતા અનુભવીઓ આમા કશો બાધ જોતા નથી શ્રીમધુસૂદન સગરવતી જ નીચેનો ભાગવતમત

૧ From his philosophical point of view he declares that, though the Absolute is visualised in many ways, the underlying reality is the same. He did not jump to the conclusion that there is no God at all, for if there were men would not differ in their ideas of him. The differences are due to men's limitations. Thus he was singularly free from both scepticism and Fanaticism. એજ, પૃ. ૬૫૩-૫૪

૨ Within this larger intention we may possibly discern the idea of unifying the people of the country. He tried to bring it about by a wider comprehension. I. P. II P 654

આત્મારામાય મુનયો નિર્ગન્યા અપ્યુદ્ગમે ।

કુર્વન્નયદૈતુર્કી મક્તિમિત્વંભૂતગુણો હરિઃ ॥^૧

નાંધીને ઉમેરે ॥ કે 'દૃત્યાદિના જીવન્મુક્તાનામપિ મગવદ્ભક્તિપ્રતિપાદનાત્' ।^૨
અર્થાત્ જીવન્મુક્તદશામાં પણ ભગવદ્ભક્તિ સંભવે. શ્રીમધુસૂદન
સરસ્વતી શ્રીવિકૃતેશના અધ્યાપક હતા, એટલે કે શ્રીવિકૃતેશના
કુમાર^૩ શ્રીગોકુલનાથજીનો સમકાલીન અખે તેમની પછીની જ
પેઢીમાં આવ્યો. દરમ્યાન શુદ્ધાદૈતનો સારો પ્રચાર થયો હતો,
એટલે કેવલ્લભત તરફ વળેલો અખે પૂર્વાવરચાના ભક્તિસંસ્કાર
ભૂંસી ન નાખે એમાં જ ડહાપણુ છે. આમ આપણાં તત્ત્વવિચાર
અને ભક્તિનો ઇતિહાસ તપાસતાં, અખાની 'સૂઝ' માટે આપણને
માન જ થશે. અખે સમન્વયનો પક્ષપાતી છે: 'ભક્તિ જ્ઞાન
અને વૈરાગ્ય, ૪૬૨^૪ એક જણ નામ વિભાગ' (૪૫૨અઅ). એ

૧ માગવત ૧-૭-૧૦.

૨ મક્તિરસાયન-પ્રથમોલ્લાસ-૧

૩ અખાને શુદ્ધાદૈત કે શ્રીગોકુલનાથજી પ્રત્યે અલ્પરાગ અભિપ્રેત નથી,
પણ હોય તો વાક્ય-પ્રપંચ 'પાયરનાર કવિઓ (સવિરોધ વેળુવ કવિઓ)
પ્રત્યે છે એવા મત ઉપર આવવાનાં કારણો વગર ઉપર ચર્ચુ છે જ.
શ્રીવિકૃતેશના 'કુવર' ગૂજરાતમાં ૧૨૦૫ા હતા તેવું વર્ણન વેળુવ કવિ
મહાવદાસે 'ગોકુલનાથજીનો વિવાહ'માં કર્યું છે, તેમાં એ લગ્નથી ગૂજરાતી-
ઓનો કાંડો વળી ગયો, ગૂજરાતીઓ ધન્ય થઈ ગયા, —એવું વર્ણન છે
તે ભતની કાવ્યકૃતિઓ અખા જેવા ખૂબેલી જુદિવાળા માણસોમાં પ્રતિકાર
જન્માવવા સફળ નીવડે તો નવાઈ પણ શી?—

વિકૃતજીનો કુવર મો(સિ)હામણો સોહો શ્રીગોકુલનાથ ર,
કૃપા કરીને સરણ રાખો દીન ભણી ગૂજરાતી સાથ ર.
દાદો વલો ગૂજરાતિનો વર પામ્યા શ્રી ગોકુલનાથ ર,
ધન્ય શ્રી ગોકુલ આમ ર ધન્ય ગૂજરાતિય લોક ર.
જિય વર સારિ રમતાં રે સંસાર કીધો ફોક ર,
(કા. ગ્ર. સ. હપ ૧૧૫૩).

અત્યારના કોઈ નેતાઓ વિરોનાં અહોમાન તેમને આદનારા જ એવા
બોલિકામાં પ્રતિકાર નથી જન્માવતાં?

જોવાનું છે કે એના કથનના સખ્દાર્ય પ્રમાણે એને ઇષ્ટ સ્થિતિ તે 'નિર્ગુણ ચક્રને' પછી સગુણોપાસનામાં લખવું એ છે, તે વગર નહિ.

આમ, ઉપલાદેવી જનીને એણે ગ્રેમલક્ષણના મંસ્કારે પોતાના હૃદયમાંથી ઘોઈ નાખવાને બદલે આત્માનુભૂતિના નવીન રંગોથી વણી એર બદલાવ્યા છે. અલબત્ત એનો એક 'જીવ પ્રકારમાં બખ્ખાનો' ભેદ ઉકેલવા તરફ જ છે. એ 'ભેદ' પોતે જ્યારે ખરેખર ઉકેલી શક્યો ત્યારે એની વાણી સાત સાત પાતાળ ભેદોને સૂર્યપ્રકાશમાં નહાતા કિલકિલતા ઝરણાની પેઠે રણુકી રહે છે.

આજ આનંદ મારા અંગમાં બપોરો, પરિબલની મુને ભાજ લાગી, મૂંઝાની સાનમાં સામે સમજે નહિ, અદબદ મૂકી રહી રે બાંધી. કોઈ તીરથ અડસક કરે દેવદહેરાં ફરે ખટ મારગમાં રે જોગ સાધી, તે રે વહાણો મુજ પાસથી પ્રગટિયો સદ્ગુરુ સખ્દની ચોટ લાગી. કોઈ કહે જીવ છે, કોઈ કહે શિવ છે, ચાપકયાપમાં કોઈ ન સીધો, આપ તે આપનો અમીરસ પૂંઠવા શિવ તે જીવનો વેશ લીધો. હાથથી નાખીને દૂર લેવા ગયો, બહુ મુ વસ્તુ નવ હોય આધી ! આથી 'અજ્ઞાનની આડ બોલો રહ્યો. તારે માટે છ તો જોને ભગી. હું રહ્યો, હું કપોઈ, કરતાર કરુણા કરી, સુખ દુઃખ વક્ષની મૂળ દાગી. સુપન સમાઈ ગયું, જ્યમ હતું ત્યમ થયું, અખે નિજપદ લલ્લુ મુખની ગારી.

અખાનું કદાચ આ ઉત્તમોત્તમ પદ છે. પોતાના અનુભવ સમગ્રનો સાર એણે અહીં રસિકસુદર ચિત્રો ઉઠાવીને કાવ્યવાણીમાં સૂચિત કર્યો છે. આંની સાથે નરસિંહ મહેતાની પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ સરખાવવા જોવી છે:

ભગીને ભેડ' તો જગત હીસે નહીં, જાંબમાં અઠમકા ભોગ ભાસે,
ચિત્ત ચેતન્ય વિલાસ તદ્દરૂપ છે, બહા લટકાં કરે બહા પાસે. ૧

૧ આ પદ અખાને મુગરિચિત છે, એમ લાગે છે. બંનેમાં 'જીવ-શિવ' આવે છે તે અને નરસિંહનું આરંભનું 'ભગીને ભેડ' તો' અખાના અંતના 'સુપન સમાઈ ગયું' સાથે મળતું આવે છે એ માત્ર આકસ્મિક સામ્ય મધી સામ્ય. અખાને પોતાનું 'પદ મસ્તિંદના પદમાં' અનુસંધાનમાં ગાયું હોય તોયે નરસિંહના અદ્ભુત પદની સાથે હરીફાઈમાં નહિ તોપણ માનભેર પડખે વળું રહી શકે એવું પદ એણે આપ્યું છે એમાં શક નથી.

એ પછીના 'કનકકૃડલ વિષે લેદ નોયે,' 'અતે તો હેમનુ હેમ હોયે,' 'જીવ ને શિવ તો આપમ્મ્યાએ યયા' એવા વિધાનોથી નગસિંહ શુદ્ધાદૈતને તો " જગીને જોઈ તો 'થી માયાવાદને પુષ્ટિ આપતો જણાય છે પણ એમા માન માયાવાદ છે ? 'અહિ લટકા કરે અહિ પામે' એ અદ્ભુત વર્ણનમાની આત્મરમણની ક્રિયાનુ શુ ? આખા અઘાડને અહિનુ કીડાણાવડ વર્ણવતા શુદ્ધાદૈતી ખ્યાલની એ અસર હોય ? પણ અહીં તો મ એકાકી ન રમતે । જી દ્વિતીયમૈચ્છ્ય । એ વર્ણન પ્રમાણેનુ 'દ્વિતીય' કાર્મ છે જ નહિ અહિ જ અહિ જોડે ગમણા કરે છે અથવા અખો કહે છે તેમ

‘આપ તે આપનો અખીરસ ધૂટયા જીવ તે શિવનો વેધ લીયો’
અને આ પકિનમા શુદ્ધાદૈતને માન્ય એવુ આત્મગમણ અખાને અભિપ્રેત હોય તોપણ અતની પકિત-‘ સુપન સમાર્ધ ગયુ, જ્યમ હતું ત્યમ થયુ ’-મા દૈવદ્યમતને અનુકૂળ વિચારગદરે તેની કાવ્યનૌકા નાગરે છે તેનુ શુ ?

જી વસ્તુસ્થિતિને દોષમુક્ત ગણવાને મદને અખાના અનુભવમરત ચિત્તની સર્વઆહિતાની હોતક ગણવી એમા જ કદાચ વધારે ઔચિત્ય છે એટલે સાહિત્યગસિકોને એટલી જ સૂચના કગવાની કે આપણા કોઈ મધ્યમાનીન કવિની ગચનાનો આગવાદ કગવાને પ્રસંગે એના સખદોમાથી આ કે તે સપ્રદાયની વિચારગસણી ધરાવવાની લાલચ જતી કગવી જોઈએ ન તો તે તે સપ્રદાયને એ રીતે લાલ છે, ન એને સમજવામા જિજ્ઞાસુને મોની મદદ થશે અખ્યાસીએ મૂળ સપ્રદાયોનુ સાહિત્ય જ વાચી એવી જિજ્ઞાસા સતોપવી જોઈએ કોઈને આજે સમાજવાદ કે સામ્યવાદનાં સિદ્ધાન્તો સમજવા હોય તો તે વિલિખમ મોનિસ કે કોઈ અધુનાતન કવિની કૃતિઓમાથી ‘ જુઓ આ લીટીમા આ સિદ્ધાન્ત નિરૂપાયો છે, ’ એમ કરી તે સમજવા એસે તે કરતા કાર્લ માર્ક્સ આદિ લેખકોના મૂળ ગ્રંથો જુઓ એ જ વધારે મોઝે છે આપણા કોઈ મધ્યકાલીન કવિની કાવ્યકૃતિને લઈને તેની મદદથી આ કે તે દર્શનના સિદ્ધાન્તોની ટીપ તારવી આપવા પ્રયત્ન કરવો એ અખ્યાસકશકિતનો દુર્વ્ય છે કોઈ પણ સિદ્ધાન્તોને કવિ કેટલી

સમ્યાધી અને ગહનતાથી અનુભવવિષય બનાવે ॥ અને એ અનુભવને કેવા કૌશલથી શબ્દસ્થ કરે ॥ એ જ કૃતિના કૌશલ્યને લાગતો વળગતો પ્રશ્ન છે. કવિના અનુભવનો પિંડ કેફલીકવાર પરસ્પર વિરુદ્ધ બે વાતોને ભેગી વાળી લઈને પણ બંધાયો હોય. કવિની કાવ્યરચનાને કોઈ પણ એક ચોક્કસ વિચારસરણીથી માપવા પ્રયત્ન કરવો એ દડાને ફૂટપટ્ટીથી માપવા જેવું બેહુદું છે.

અખો અને કાવ્યરચનામાં આ કે તે ચોક્કસ દર્શનને સાચું કેરવવા બેઠો નથી. છ એ દર્શન—‘ખટદરશન’—સામે એની ખફગી છાની નથી: ‘ખટદરશન મહોમાંહે ખટપટે’ ‘ખટદરશનના જૂજવા મતા,’ વગ. અને તેથી કાંઈ કંટાળીને કહે પણ છે કે એ ‘ખટપટને ખટપટવા દે.’ અખો કોઈ એક દર્શનને વરેલો નથી, અખો અનુભવી છે.)

અખાને તો વસ્તુનો સ્પર્શ જોઈએ છે, ખટપટ જોઈતી નથી; એને ટપ્ટપ્થી અપ નથી, અને તેથી એ વડ્ડર્શનથી છૂટો ફરે છે. અખાની પાછળથી ગાદી રચપાછ અને એને પોતાને જે વસ્તુ ન ગમત તે બની: એનો પંથ નીકળ્યો. પણ આ ઘટનામાં એક પ્રકારનું ઔચિત્ય જોઈ શકાશે. અખાના કવનમાં મૂત્ત યથેલા અનુભવની જે નવીનતા, જે અપૂર્વતા, જે અન્ય પ્રચલિત સરણીઓ કરતાં અસદૃશતા તેની ઉપર જ આ ગાદીસ્થાપનાની હકીકતે પરોક્ષ રીતે ભાર મૂક્યો છે.

ત્યારે ખરી વાત તો એ છે, જેની ઉપર વારંવાર આ નિબંધમાં ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે, કે કવિ—તત્ત્વજ્ઞ કવિ પણ—કોઈ એક વાદ્યથી પોતાની કૃતિના જ્વનિને મર્યાદિત કરી દેવાને બદલે પોતાની જેવી હોય તેવી અનુભૂતિની સમ્યાધી અને પ્રાણિત કરે છે. (અખો કેવલાદ્વિતની પણ મર્યાદામાં રહ્યો નથી એ ઉપર કહ્યું છે. ધણી-વાર એનું કંઈ સાક્ષત્વ નથી ત્યારે એ અવળગણી કે એવા કથાકર્તા આશરો લે છે. જે દા. ત. ‘પ્રવાહ ન દીસે, દીસે તરંગ’,^૧ ‘વેલ ન દીસે, દીસે પાન’,^૨ ‘સમજણહાર વિના સમજવું,’^૩ ઇ.) અથવા

કાંઈક ચમત્કાર વર્ણવતો હોય એમ ‘આવી અચાનક દરિ પ્રગટ થયો,’ ‘તે રે વહાલો મુજ પાસથી પ્રગટયો’ જેવા શબ્દોથી વર્ણન કરે છે. ‘મુક્તિ વાંછવી તે બંધન નામ’ દલી મુક્તિનો અભખરો પણ એ શમાવી દે છે. એને આપણે ‘વેદાન્તી કવિ’ દલીએ છીએ, પણ વેદાન્તથી બંધાવાની એ પોતે જ ના પાડે છે:

એ અર્થને એ સમજે તે રહે પાર વેદાન્તને
અને પોતાને ‘અનુભવ’ મળ્યો એટલે
વેદની વેદના ફક્ત વામી^૧

એમ કહેતાં અચકાતો નથી. એટલે [આપણે આ અનુભવાર્થી કવિ-અનુક્રમે શુદ્ધાદિત અને કેવલાદિતમાં પસાર થયાં છે અને એમાંની ઉત્તમોત્તમ સમજખૂને સ્વીકારે છે છતાં તે કે બીજા કાંઈ પણ એક દર્શનની મર્યાદામાં બંધાઈ રહે એવો નથી. દરેકમાંથી એ સાર મદલ્ય કરે છે, પણ બધાં દર્શન વટાવીને અખે બધાથી, એનો શબ્દ વાપરું તો, ‘જિજ્ઞેસુ’ આપ્યો ગયો છે.]

‘અખા તે જ નર ચેત્યો, ખરો, એ આપ્યો માથે વફા’ (૩૧૫અખા) અને

‘તે માટે તરવર્યો ખરો, અખા જેઠ સોયો વફા’ (૩૩૪કવ)

[આ જ એની વિચારક તેમ જ કવિ દાખલ મહત્તા છે. આથી એ તરવર કવિ, શાની કવિ કે મૂઢવાદી કવિના પદ માટે અધિકારી કરે છે.]

ગ્રી. સૌરા કહે છે તેમ કાંઈ પણ પ્રશ્નનો આત્મા વ્યક્ત થતો હોય તો તે ખરેખર એની તરવચાનકવિતામાં જ.^૨ અને ઉમેરે છે કે પ્રાચીન આત્માનાં જ્ઞાન અને એળાઓ, શુદ્ધિ અને સ્વમો એ બધાનું એકીકરણ કરી એને સંશ્લિષ્ટ આકૃતિ આપે એવા તરવર કવિઓ વારંવાર પાકતા જ રહે છે. તેઓ જ્ઞાનની વિશિષ્ટ શાખા-

૧ અખેગીતા ક. ૨૮. ૨ અપ્રસિદ્ધ અક્ષયવાણી, પૃ. ૭૧.

૩ It is certainly in the philosophical poetry of a race that its very soul can be seen.—Occult Tradition in Poetry, P. 2.

એના એકવિત પરિણામેના ગંજને શિખરે ચઢીને દૂરદૂરતા લક્ષ્યની ઝાંખી કરી લે છે અને પોતાના મનુષ્યબાધિવોની એપણાએને એ પોતાના જમાના માટે નવેસરથી વ્યક્ત કરે છે, આપાર સુધી મનુષ્યજાતિએ જે મજલ વટાવી છે તેની રેખા આંકે છે અથવા તે લવિષ્યનું માર્ગસૂચન કરે છે.^૧

મધ્યકાલમાં ભારતવર્ષના આત્માને સચેત રાખવામાં આવા તત્ત્વરૂપે ગૃહવાદી કવિઓનો ફાળો ઘણો મોટો છે. કબીર આપણા મધ્યકાલીન તત્ત્વરૂપે કવિઓના શિરોમણિ છે. આપણી ભાષાદ્વારા એ કામ જળવનારાઓમાં અજો સહેજે આગળ તરી આવે છે.

આપણી ભાષામાં આ કામ ભક્તિપ્રિય કવિઓએ પણ સારી રીતે ખમ્યું છે. પણ આત્મા ગધિકાભાવે પરમાત્મા- (કૃષ્ણ)ને ભજે એ પદ્ધતિ પોતે જ કાવ્યની શક્યતાઓથી એવી સભર ભરી છે કે એમનું કામ એ સિવાયની બીજી પદ્ધતિ અજમાવનાર અખાના કરતાં ઘણું સરળ છે એમ કહેવું જોઈએ. બીજું સાહિત્યદષ્ટિએ એ ભક્તિસાહિત્યને અવલોકનાર વર્ગ આજે એની પાછળના આધ્યાત્મિક મર્મોની ઉપેક્ષા કરી એનો સપાટી ઉપરનો સાંસારિક^૨ ગ્લ અડખીને ધતિથી માનવામાં કૃતાર્થતા સમજે છે. એટલું એ પદ્ધતિને મૂલ્યભી નુકસાન પણ

૧ From time to time, there arises some superior genius, who, from the summit of the assembled results of the specialised branches of knowledge, obtains a vision of the far-off goals, expresses anew for his own time the desires of his fellowmen, marks out the distance already covered or tries to divine the future ways. એજ, પૃ. ૩.

૨ અખાને આ વાતનો અણસારો છે એમ લાગે છે. સચણ દરિયાલા તે જુદી અને સાંસારિક લીલા તે જુદી એમ કહી તે બંનેને ભેજસેજ કરવાં એ વિષ અમૃત ભેગાં કરવા જેવું છે એમ કહે છે. વિષથી સાંસારિક રસથી

છે. આજને સાહિત્યરસના મધ્યકાલીન ભક્તિસાહિત્યમાંની આધ્યાત્મિક સાહસોની કીકાને રસનિષ્પત્તિનું કારણ ગણવા કરતાં તેમાંનાં ચૌરંગત, રાસકીકા અને સુરતનાં વર્ણનને જ રસનિષ્પત્તિ માટે પૂરતાં ગણવા લઘુચાય છે, એટલું જ નહિ, પણ આધુનિક મનોવિશ્લેષણશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રની મદદથી એ એમ પણ હસાવવા માગે છે કે કવિ આત્માપગ્માત્માની વાત ગદ્યાકૃષ્ણને બદલે ગાતો નથી, એ તો માનવપ્રણયની જ ગાથા ગાય છે. અને પોતે કાંઈક આધ્યાત્મિક ગાઈ ગયો છે એમ કવિ ખરખર માનતો હોય તો તે, સંભવ છે કે, એની આત્મવચના કે ભ્રમણા હોય, એટલે કે પોતાને અભિપ્રેત હોય માનવી વર્ણન અને તોયે આધ્યાત્મિક વર્ણન અભિપ્રેત છે એમ જ પોતે માન્યા કરતો હોય. દયારામ જેવા કવિના દાખલામાં એમ પણ સૂચવવામાં આવે છે કે એણે રાધાકૃષ્ણનું ઓઠું લીધું તે, સમાજમાં રહીને પ્રતિષ્ઠાભેગ એને માનવપ્રણય ગાવો હોય, તો તેને માટે એ જ એક ગરતો સમાજે ગળેલો હોઈ, સમાજની જોડકામી તળે એવું ઓઠું એને સ્વીકારવું પડ્યું છે.

ભક્તિમાર્ગની અસર તળેના સાહિત્યને એની વિશિષ્ટ પદ્ધતિના મહાન લાભો છે તેમ એને આવાં વિધ્નો પણ છે.

અખાની રચનાઓને પેલા લાભો મળ્યા નથી તો આ વિધ્નોનો પણ ભય એને નથી. એને [આધ્યાત્મિક જીવનચર્યા, આધ્યાત્મિક વિકાસ, પોતાની સમગ્ર રચનાઓમાં અભિપ્રેત છે એ બાબત કોઈ મીનમેષ કરી શકે એવું એણે રાખ્યું જ નથી.] દા, એક વાત તમે કરી શકો. આત્મવિકાસનો એનો નકશો દ્રષ્ટિત છે

દર રહી સગુણ હરિકીલાના પ્રેમકલોલમાં ભળવું એ કિયાને એ ધીમા ગોળ ભળવાની આવકારપાત્ર કિયા સાથે સરખાવે છે :

વિષય સગુણ તે વિષનું રૂપ હરિકીલા સગુણ તે અમૃત રૂપ,
વિષ અમૃત ને ભેગાં યાય તો વળતુ સર્વે વિષ થઈ જાય,

નિર્વિષપણે કરે પ્રેમકલોલ, અખા સર્વે મીઠું જેમ ધીમે ગોળ; (૭૩૩)

સર૦ રસિકા: કામવર્જિતા: એ પ્રસિદ્ધ શુદ્ધાદેવકથન સાથે.

અથવા નકામો છે એમ કહી એને ફગાવી દઈ શકે. પણ તો યે એની રેખામાં ઝલક હશે તો તમારી નજરને ધડીભર જરૂર એ ખાંધી ગળશે. ઉપમા બદલીને બોલીએ તો કોઈ નારિતકને પણ જેમ કોઈ ધર્મમંદિરની સ્થાપત્યકલાનું જરૂર આકર્ષણ ગહેવાનું.^૧ તેમ બદલાયેલા જમાનામાં જુદી વિચારસરણીવાળાઓને પણ અખાનું વક્તવ્ય જે રીતે વ્યક્ત થયું છે તે રીતનું જરૂર આકર્ષણ રહેવાનું. તત્ત્વજ્ઞ કવિને આ મુશ્કેલીત—પોતે સ્થાપેલી વિચારસૃષ્ટિ અંશતઃ કે સંપૂર્ણતયા આમાને અગ્રાણ નીવડવાની તે—રહેવાની જ. પણ કવિતાબોગીઓને વિશે ભાગ્યે જ એ કહેવાની જરૂર હોય કે તેઓ માત્ર વિચારસૃષ્ટિ અસ્વીકાર્ય લેઈ ને જ લાગી જતા નથી. પણ અહીં મુખ્ય વસ્તુ તો એટલી કહેવાની છે કે મધ્યકાલમાં ભારતના આત્માને જગત રાખવા માટે થયેલા પ્રયત્નોમાંથી ભક્તિમાર્ગીય પ્રયત્નોને નસીબે જેમ ગંભીર ગેર-સમજણ^૨ બહુકે વિપરીત સમજણનો પ્રસંગ અત્યારે આવ્યો છે તેની સરખામણીમાં અખા જેવાની કૃતિઓ હજી પોતાના અસંધ વર્ચસ્વથી મુત થઈ નથી.

હિન્દુસ્તાની ભાષામાં, સત્તરમા સૈકા પૂર્વે અનેક શતકોમાં આર્યોએ દરેલી તત્ત્વસાધનાના રહસ્યભાગનું સરળ, સચોટ અને સુંદર વાણીમાં વર્ણન કરવાનો જેવો પ્રયત્ન અખાએ કર્યો છે તેવો તે અગાઉ કે પાછળથી કવચિત જ થયો છે. અખો આ ભાષાનો એક અને અન્યેક તત્ત્વજ્ઞ કવિ છે અને ભાષાના ઉત્તમ કવિઓની શ્રેણીમાં આસનનો અધિકારી છે. ભૃગુકવિતાનાં રૂંગો જેમ નરસિંહ, મીર્ગ, દયારામે સર કર્યા છે, જનસ્વભાવનિરૂપણની ટાય જેમ પ્રેમાનંદે પોતાની કરી છે, તેમ અખાએ તત્ત્વવિચારકવિતાને શિખરે પહોંચી લગાવી છે.

પ્રેમાનંદથી અખો બિતરતો કે ચઢતો તે જાતની ચર્ચામાં બિતરવામાં ભાગ્યે જ ઔચિત્ય હોય. બંને કવિઓનાં ક્ષેત્ર અને

૧ જુઓ મારું—“કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન” (પ્રસ્થાન, પોષ, ૧૯૯૨)

૨ જુઓ, આના જવાબ માટે “અદ્યતનકવિતાનાં લક્ષણો.”

શૈલી એટલાં બધાં લિન્નલિન્ન છે કે સરખામણી કરવાનું ગ્રામ્ય કૌતુક જતું કરવું બેઠ્ઠિ. પણ એક વાત જરૂર નોંધપાત્ર છે: જનસ્વભાવવર્ણનનું હમણાં હમણાં પાશ્ચાત્ય કથા અને નાટ્ય-સાહિત્યના પરિચય પછી આપણે બહુમાન કરીએ છીએ. એ વધણું ખોટું નથી, પણ જનસ્વભાવવર્ણનનું સાહિત્ય તે જ ઉત્તમ એ માનવાના ભ્રમમાં પડતું એ ઠીક નથી. આ વસ્તુ સમજવામાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકર દ્રવના સબ્દો મદદરૂપ થઈ પડશે. તેઓ જીવનને તત્કાલીન, ચિરંતન અને સનાતન એમ ત્રિવિધ ગણાવીને છે. આ પ્રકારના જીવનને આલોચનું સાહિત્ય કેવું કેવું હોય તે દર્શાવે છે:

‘ખીજું’ જીવન—તે ચિરંતન—લાંબા કાળ સુધી ટકે એવું જીવન અર્થાત્ સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવના વિશાળ જ્ઞાનથી ભરેલું સાહિત્ય એ બહુ લાંબા કાળ સુધી ટકે છે...ચોસર, ગેફરિપયર, ડીકન્સ, વગેરે આ કાટિમાં પડે છે.

ત્રીજું જીવન—તે જીવનનાં જોડાં જોડાં પડે ઉડેલીને જોયેલું જીવન, જેને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પારમાર્થિક જીવન કહે છે. આ જીવનને લગતું સાહિત્ય એ સનાતન સાહિત્ય. સામાન્ય મનુષ્યસ્વભાવના સાહિત્ય કરતાં એ વધારે જોડું, અને મનુષ્યજીવનના પગમ પુરુષાર્થને સ્પર્શતું હોઈ એ વધારે કીમતી છે....આસવાદમીટિનાં મહાભારત અને રામાયણ આ ત્રીજું—ઉચ્ચતમ કાટિના મનો છે.^૧

એમણે આ ક્રમને જડતાથી વળગી ન ગહેવાની ચેતવણી પણ આપી જ છે: ‘મનુષ્યના સનાતન તત્ત્વને સ્પર્શે તેવા કાવ્ય કરતાં સામાન્ય મનુષ્યતાને બહુ સૂક્ષ્મ અને ઉદાર દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ કરી આપે એવાં કાવ્ય ધણીવાર અધ્યાત્મ હોય છે...પણ સામાન્ય નિયમરૂપે કહી શકાય કે લૌકિક મનુષ્યસ્વભાવ કરતાં બ્રહ્માંડનાં પારમાર્થિક સત્યો જેટલાં મોટાં છે તેટલો ત્રીજો (સનાતન) વર્ગ ખીજા (ચિરંતન) વર્ગ કરતાં ઉચ્ચતર છે. મહાભારત રામાયણ આનાં સ્પષ્ટ ઉદાહરણો છે. પેરેડાઈઝ લોસ્ટ, કાકરટ અને

આઉનિંગનાં કેટલાંક કાવ્યો આનાં કાંઈક સંદિગ્ધ ઉદાહરણો છે. ૧
સનાતન સાહિત્યના પ્રકાર માટે બીજી પણ એક વાત એમણે કહી
છે: 'એ સનાતન જીવનનું સાહિત્ય તે સાહિત્ય હોઈ જોઈએ, શુદ્ધ
વિચાર નહિ. એટલે કે વાચકને પરમાર્થની વ્યંજના કરવાની સાથે
એની રસવૃત્તિને પણ સંતોષ, આહવાદ આપે એવું હોતું જોઈએ.' ૨

આ વિચારણાના પ્રકારમાં બીજી ચિરન્તન પ્રકારના કવિ
પ્રેમાનંદ અને ત્રીજી સનાતન પ્રકારના કવિ અંખાની કૃતિઓ
અભ્યાસી તપાસશે તો એ રસિક થઈ પડશે. અહીં દ્રષ્ટામાં એટલું
કહેવું બસ થશે કે અંખાની આરંભની કેટલીક સળંગ રચનાઓ
ત્રીજી પ્રકારની હોવા છતાં સાહિત્ય ન હોઈને પ્રેમાનંદની બીજી
પ્રકારની-પણી આખ્યાનરચનાઓ કરતાં ઊતરતી છે. બીજી એક
વસ્તુ બંનેને અંગે એ જોવાની છે કે અંખાએ પુટકળ અને અન્ય
સામાજિક પાર્શ્વિક દંભો ઉઘાડા પાડતા, છપ્પાદાર બીજી
પ્રકારની જનસ્વભાવવસ્તુનની કવિતા કાંઈક આપી છે, જ્યારે
પ્રેમાનંદે ત્રીજી પ્રકારની ભાગ્યે જ આપી છે. દેવો અને દેવીઓ
તેમ જ દેવકલ્પ પૌરાણિક પાત્રો પ્રેમાનંદના હાથમાં સંપૂર્ણતઃ
માનવ જ બની જાય છે, એટલું જ નહિ પણ ગૂંજગતી બની જાય
છે; પણ પોતાના પરિચયના ગૂંજરાતીઓનું માનવસામાન્યપણું
બહલાવવાનો કે એથી આગળ વધીને તેમનું દેવત્વ બહાર
લાવવાનો કમ પ્રેમાનંદે કમભાગ્યે જ વહેલે જ સ્વીકાર્યો છે. એકંદરે
બંને વિશે કહી શકાય કે પ્રેમાનંદની ઉત્તમ કૃતિઓ જેમ
બીજી ચિરન્તન વર્ગનાં સંદિગ્ધ ઉદાહરણો છે, તેમ અંખાની
'અષ્ટગીતા' અને છપ્પા જેવી કૃતિઓ ત્રીજી સનાતન વર્ગનાં
સંદિગ્ધ ઉદાહરણો છે. (છપ્પાના કેટલાક ભાગને બીજી ભાગના
ઉદાહરણ તરીકે પણ ગણાવી શકાય.) સમગ્ર કાવ્યપ્રવૃત્તિ
જોતાં, રસવૃત્તિને સંતોષવાની દૃષ્ટિએ પ્રેમાનંદનાં નજાખ્યાન,
સુદામાચરિત, આદિ આખ્યાનો અંખાની જ નહિ પણ બીજી
કવિ પણ ગૂંજરાતી કવિની રચનાઓ કરતાં ચઢિયાતાં છે, પણ-

તરવિચારું તેજ અને માનવજીવનની જાડામાં જાડી એવણાએનું મૂલ્યન જેવું અખામાં મળે છે તેવું જીવન કાર્ય કવિમાં તો ક્રીડા પણ પ્રેમાનંદમાં પણ નથી મળતું, એમ કહેવું ભાગ્યે જ અયોગ્ય ગણાય.

[અખે, એના જ શબ્દો અને માટે વાપરીએ તો, 'ગંગો જ્ઞાનનો વડો' છે, 'ભલભેદ ભગવંતનો' છે. જીવનના પરમ રહસ્યને પામવા સતત એ ઉદ્યમશીલ ગ્રંથો છે. અને આત્મપ્રતીતિ થતાં વેંત એ 'મંત્ર'દ્રશ્યની પેઠે સગળ, સ્પષ્ટ અને લયમધુર વાણીમાં ઉદ્દગાર કાઢે છે:

ચિત્ત ચમક્યું, હું જ તે રહ્યું.]

બહુ જ સાદા ગૂંજગતી શબ્દોમાં અને એક નાનકડી અર્ધાંક પંક્તિમાં એણે કેટકેટલો અર્થ સમાવ્યો છે. અને એ અર્થનો સાગભાગ તો પંક્તિના લયદ્વારા સ્વરવ્યંજનસંકલના દ્વારા જ સૂચવાયો છે. ચમકવાની ક્રિયા લયમાત્રથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ એક પંક્તિમાં એણે છટાદાર ચિત્ર દોરવામાં અને લય પાસેથી કામ કઢાવવામાં કાબવેલી કુશળતા તેમ જ ગંભીર તરવિચારને નિરૂપવામાં કાર્પિ મોટી વાત ન હોય એમ બતાવેલી આસાનીની લાગણી નોંધપાત્ર છે. આ પંક્તિ તેમ જ 'મૃત્યુ નામ પગપોટો મરે,' 'હરિના છો ને હરિના ચાઓ,' 'પિંડ ન 'જોઈશ જોજે વરત, તો હરિ મળશે હરતે હરત,' 'પથકે પથકે પથકે ઢંગ', 'ઉપરજોયો મારગ લે અખા, નહિ કે સાધી નહિ કે સખા,' 'કહે અખે મૂકી નિઃશ્વાસ, હું તો છું તારો આલામ,' 'પરમપીયૂષ જને પાન કરવું, ક્ષણક્ષણે જન્મ દળે એવું મરવું' જેવી અનેક સરળ, વ્યંજનાયુક્ત અને જીભને ટેરવે રમી ગદે એવી પંક્તિઓ અખામાં મળી ગદે જો તેથી જ એ આ ભાષાનો એક અગ્રગણ્ય અને અમગ દરિ છે.] જીવનનો પરમ પુરુષાર્થ

પોતે એકલો જ ખેડી રહ્યો છે અને સ્વાનુભવના ઉદ્દગાર કાઢી રહ્યો છે, એમ નથી—એ બીજાઓને પણ પ્રેરતો રહે છે:

આવી અજ્ઞાનની આડ વેશો રહ્યો,
તારે માટે તો હું જોને નહીં. (૫૬ ૭૦)
અમત ગુફાના જોખમાં બાળે અનદદ ડંકા,
મુરતા ના પહોંચે કો વણી એસા હે અઢ વંકા.
ઠહે અજો જમ એમ છે, સંતો, જુઓ વિચારી,
તમે તમારાં ધર જોળણ, શું બેઠા છો હારી ? (૫૬ ૪૫)

પ્રિતાના હૃદયમાં જે આરત છે, પયગંબરી આવેશ છે તે સામાના હૃદયને સ્પર્શે એ રીતે વાણીદારા રેડવાની અખાની આવડત તરત આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એના શબ્દોમાં કહીએ તો તેની વાણી એ ‘બ્રહ્મમય વાચા’ છે,^૧ જે પ્રાણીમાત્રને ક્ષણિક ઉલ્લાસનાં ખાખોચિયાંમાં નહિ, પણ અખલાઈભર્યા આત્મસિદ્ધિમાં ઝીલવા આમંત્રી રહે છે:

તે બ્રહ્મ, તે જ્ઞાનવાન, તે પંક્તિ છે સાચા,
તે છે દેવ, ઋષિ, મુનિ, જેની બ્રહ્મમય વાચા.
ધ્યેયધ્યાતા એક ધામમાં, કરે બ્રહ્મકલ્યાણ,
આત્મસિદ્ધિમાં હે અખા ! કરે બ્રહ્મભોજન. (૫૬ ૩૮)

છેલ્લે, અખાના જીવનસંદેશ વિશે શ્રી. મુનશીએ એમના ‘મુન-શત એન્ડ ઇટ્સ ઇન્ટરેસ્ટિંગ’માં ઠેરઠેર ઉચ્ચારેલા અભિપ્રાય વિશે બે શબ્દ એહી પ્રસ્તુત થઈ પડશે. એમણે વારંવાર અને પુરતકમાં આંતરે આંતરે દર્શાવેલા અભિપ્રાયનો સારભાગ આમ છે:

‘[અખાને આ દુનિયાનો થાક લાગેલો છે,^૨ પરલોકની એ વાતો કરે છે,^૨ એનો જીવનસંદેશ તે પારલૌકિકતાનો છે, બધે મૃત્યુસંદેશ જ છે. અખાની રચનાઓમાં બારતવર્ષને આવરી લેતા

૧Akho's weary gospel. Gaj. & its Lit., P. 212.

૨Akho's note of otherworldliness. P. 220.

નૈતિક, બૌદ્ધિક અને સાહિત્યિક અધ પતનનું પ્રતિબિંબ પાડ્યું છે.^૧ અર્વાચીન સમયના આરબ સુધી ધણાખરા કવિઓએ અખાના સૂરનો—ગૂજરાતની સામાજિક અને રાજકીય બધિયાર સ્થિતિથી ચાકેલા એવા કટુ હૃદયમાથી બહાર આવેલા સૂનો પડેલા પાડ્યો છે.^૨ સસારને નિર્સીમ દુષ્પ્રતિષ્ઠિ ગણાવતા કવિ દલપતને થી મુનસી અખાનો પડેલા પાડવામા છેલ્લો કહે છે^૩ અને કવિ નાનાલાલના 'જયાજયત'મા સાસારિક રીતનો લગ્નસબધ જતો કરનાર જયા અને જયતના આદર્શમા અખાના પારલૌકિકતાના સંદેશની લહરી જુએ છે.^૪ છતાં એક દરે અર્વાચીન સમયમા અખાના મૃત્યુસંદેશને હટાવીને જીવનના ઉલ્લાસમા ગયતી નવી શ્રદ્ધા પ્રતિષ્ઠા પામી છે એમ એમનું માનવું છે.^૫

આપણી સાહિત્યચર્ચામા તાજે જ જોને પ્રવેશ છે એવા 'પ્રગતિવાદી'ઓએ જો ઉપરના વિચારો ગૂઝુ કર્યા હોત તો હજીએ

૧ Alho's works reflected the moral, intellectual and literary decline which was overtaking India P. 375

૨ Upto the beginning of the modern period, most of the poets echoed the note of Akha, a note which came out of a bitter heart, weary of the stagnant social and political conditions in Gujarat P. 165

૩ Dalpat was the last to echo Akha's world weariness 'The world is a boundless ocean, full of misery etc' P. 24

૪ And there was the ideal of Jaya and Jayanta, the young lovers, who for no earthly reason refuse to unite in wedlock, a breeze from the other-worldly gospel of Akha blowing gently through sweet-souled modern verbiage P. 299

૫ Akha's gospel of death gave place to a new faith which exulted in the joy of life Otherworldliness no longer exercised the weird fascination over men which once it did P. 245-6.

કાંઈક સમજી શકાત, જે કે હું 'અમણ' છું' ત્યાંસુધી પ્રગતિ-
વાદ પ્રાચીન સાહિત્યને અત્યારના ગજથી માપવાનો કાલ્પનિકમ
(anachronism) કરતાં ખંચકાય છે. આ દેશના આર્યોની
સિદ્ધિઓ માટે ખુદથી રીતે અનહદ પ્રેમ ધરાવનાર શ્રી. મુનશીને
આર્યોએ અપાતો ધર્મજિજ્ઞાસાથી મંગલાચરણ કરીને માનસિક અને
આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં જે મજલો વટાવી છે-તત્ત્વજ્ઞાનનાં જે ઉચ્ચોચ
શિખરો સર કર્યાં છે તે પ્રત્યે પરાક્રમુખ દંડપવા એ જ ન સમજી
શકાય એવું તો છે. ખીજી ન સમજી શકાય એવી વસ્તુ તે ખુદ
અખા પ્રત્યેની એમની પરાક્રમુખતા છે, સિવાય કે 'સમાન તત્ત્વોના
વિકર્ષણ અને અસમાનના આકર્ષણ'નો નિયમ આપણે સાહિત્યમાં
પણ લાગુ પાડીએ, કેમકે સામાજિક, ધાર્મિક, સાંસ્કારિક કે કોઈ
પણ પ્રકારના ઠંભો અને સડાઓ પ્રત્યે આજી ઉપહાસથી માંડીને
મર્મ, નર્મ, ઠટાક્ષ અને અદ્વૈતસ્ય સુધીનું જે થોડુંક આપણું
સાહિત્ય છે તેના રચનારાઓમાં અજો અને શ્રી. મુનશી એકપંગતે
વિરાજે છે. અને એ પોતપોતાના સમયનાં અનિદ્યોતે ઉપાદાન બનાવી
આપણને હાસ્યગમ આપ્યો છે.

સમકાલીન ગૂચ્છગતની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિના યાદને લીધે
અખાનું મન ખાદું ઘર્ષ ગયું હતું અને તેથી તેની કવિતા પરબોલ
તરફ વળી હતી એ વર્ણનની મથાર્થતા આપણે વીગતે તપાસી છે,^૧
અને જોયું છે કે પરબોલિસમુખતા પ્રેરવાની શક્તિ એ સત્તરમી
સદીનો જ ઇજરો ન હતો, પરંતુ આ દેશમાં સેંકડો વરસથી એ
વસ્તુ અભણ ડાશીઓની વાતચીતમાં પણ સાંભળવા મળે એટલી
સસ્તી હતી અને અત્યારે પણ નથી એમ નહિ કહી શકાય.
આપણે ઉપર જોયું છે તેમ અખાની પરબોલિસમુખતાના વિષયમાં
સામાજિક સ્થિતિએ ખાસ ભાગ ભજવ્યો નથી,^૨ પણ અજો,
પ્રેમાનંદ અને સામળ પૂર્ણપણે પાંખો વિસ્તારીને કાબ્યોદયન કરી
શક્યા નથી એનો ખુલાસો તે વખતના જીવનને તેજોવધનો ડંખ
હતો એ હકીકતમાંથી કાંઈક મળી રહે છે. ભારતવર્ષના સામાજિક

૧ છંદો ૫૦ ૧૧૦-૧૩૭: 'સમકાલીન જીવનનું પ્રતિબિંબ.'

અધઃપતનનું પ્રતિબિંબ અખાની કાવ્યકૃતિઓમાં જોવું તે પણ બરાબર નથી. બેલકું, ઉપર સૂચવવામાં આવ્યું છે તેમ ભક્તિ અને જ્ઞાનથી પ્રેરાયેલા સાહિત્યપ્રવાહો તે ભારતવર્ષના આધ્યાત્મિક, માનસિક અને સાંસ્કારિક જીવનને પુનરુત્થાન આપનાર, તેને દૃઢાવી રાખનાર અને અધઃપતનથી બચાવી લેનાર બહો દનાં. મધ્યકાલમાં ભક્તિ અને જ્ઞાનના સાહિત્યે જ ભારતીય સંસ્કૃતિના માંડાધેડા આત્માને સાચવી રાખ્યો છે એમ કહેવું કદાચ વધારે સાચું છે, એને દેશના અધઃપતનના પુરાવારૂપ ગણવામાં એને અન્યાય થશે.

બીજું અખાના કાવ્યસંદેશનો પાછળના—દશપતંગમ મુધીના ગૂજરાતી કવિઓએ પડ્યો પાડ્યા કયો છે એમ કહેવું એ ઇતિહાસનો વિષયોસ છે. જેમ અખામાં માંડાળનો પઠ્યો સ્પષ્ટ સાંજગવા મળે છે તેમ અખા પછીના કાંઈ કવિઓમાં અખાની શૈલી કે વિચારપ્રણાલીનું સાતત્ય જોવા મળતું નથી. માત્ર કાવ્યમાં પારલૌકિક જીવનનો ધસારો આવતાં જ આપણે ત્રિયાગ અખાને ગરદન મારવા કરીએ એ ઠીક નથી. અને એ જો ગુનો હોય તોપણ તેની ઉરકેરણી માટે અખો નહિ પણ એના પાંચ દશર વરસ પહેલાંના પૂર્વજો જવાબદાર છે. અખાના કાવ્યસંદેશને ‘મૃત્યુસંદેશ’ તરીકે ઓળખાવવામાં પણ એ પૂર્વજોની વિચારબુદ્ધિને જ મોટો અન્યાય તો થઈ બેસશે એવું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

અહીં ઉમેરવું જોઈએ કે અખાનું કાવ્ય પરલોકને ઉદ્દેશીને પ્રવર્ત્યું છે એ ખરું, પણ આ લોકને એ સ્પર્શતું જ નથી એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. કાવ્ય પરલોકની વાત કરતું હોઈને પણ આ લોકને વ્યક્ત કરતું રહે એ અસંભવિત નથી. અખાના ઇચ્છાને કેટલોક ભાગ આ લોકના જીવનની જ ચિત્તિસા કરે છે. અને બાકીના ઇચ્છા જોતાં પણ એક વાત બીડીને આંખે વળગશે કે પરલોકને ઉદ્દેશીને એ રચાયા હોવા છતાં એમાં વણાયેલાં ઉપમા અને દર્શનોમાં આ લોકનું જીવન પણ ધમકે છે. પ્રેરાધાકૃષ્ણવિષયક કક્તિકવિતામાં ઉઘાડી રીતે આ લોકના જીવનને લગતો અર્થ અને વનિરૂપે પારલૌકિક જીવનને લગતો અર્થ એમ અર્થના બે થશે.

હોય છે. ખિટલે જે સાહિત્યરસિકો પરલોકાભિમુખતામાં રસ લેતા નથી-તેઓ તેમાંના ખીજા ચરની ઉપેક્ષા કરે તોયે પ્રથમ ચરથી એમનું કામ સરી જાય. અખાની તત્ત્વપ્રધાન કવિતામાં આટલી બધી સમવડ નથી, છતાં કોઈ પણ જમાનાના અને પરલોકાભિમુખ નહિ એવા પણ ઉદાર સાહિત્યરુચિનાળા વાચકને અખાના છાંપામાં હિપમાદશાંતાવત્તિરે મૂંઝાએકું આ લોકનું વર્ણન આકર્ષક નીવડ્યા વગર ન રહે એવું છે. ઉપરાંત કોઈ પણ લેખક પોતાનું મનોગત કેવી રીતે શબ્દોમાં મૂર્ત કરે છે એ સાહિત્યરસરાને માટે હમેશાં આકર્ષક વિષય હોઈ, અખાના મનોમતમાં એને રસ નહિ હોય તોપણ તેના આવિષ્કારની ક્રિયા એના ચિત્તને જરૂર રોકી ગાંધશે.

અખાના કાવ્યસંદેશથી સુક્ત એવું અર્વાચીન સાહિત્ય જીવનના ઉદ્ધાસવાળું છે એ શબ્દોથી શ્રી. મુનશી અખાની કવિતા જીવનના ઉદ્ધાસને (‘joy of life’ને) જોગખતી જ નથી એમ મૂલ્યે છે. ક્રી. મુનશી ‘જીવનનો ઉદ્ધાસ’ કહીને જે તત્ત્વનું ગર્ભિત રીતે બહુમાન કરે છે તેની ચિકિત્સા કરવા અહીં રોકાવાની જરૂર નથી. અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે [માણસેમાણસે ‘જીવન’નો તેમ જ ‘ઉદ્ધાસ’ અથવા ‘આનંદ’નો ખ્યાલ જુદો રહેવાનો. જે શ્રી. મુનશીને મન જીવન હોય તે ખીજને મન કોઈ બીજું જ હોય. જે એમને આનંદ કે ઉદ્ધાસ લાગે તે ખીજને આંસુની સામગ્રી પણ લાગે.] એટલે એ જોળમેળ શબ્દો (‘જીવનનો ઉદ્ધાસ’) ઉપર કાઠી ચર્ચાની લાગ્યે જ જરૂર હોય. કાવ્યચર્ચાને લાગેવળગે છે ત્યાંસુધી તો, આ ‘જીવનના ઉદ્ધાસ’નો સિદ્ધાન્ત અકિંચિત્કર છે. કોઈ પણ કૃતિમાં જીવનનો ઉદ્ધાસ બ્યક્ત થયો છે એમ કહેવા માત્રથી એ કૃતિ કાવ્ય બની જશે નહિ. એ ઉદ્ધાસ રસનિષ્પત્તિ અર્થે સમુચિત રીતે ઉપાદાન તરીકે યોજવામાં આવ્યો છે કે નહિ એની ઉપર એના કાવ્ય હોવાપણાનો નિર્ણય તો થશે. તેમ જ તેથી બહુ, કોઈ કૃતિમાં વિષાદનું નિરૂપણ છે એટલા માત્રથી એ સાહિત્ય લેખે હલકી કે ઉપેક્ષાપાત્ર બની જતી નથી. અખાની કૃતિઓના

મૂલ્યાંકન વખતે જે મુખ્ય વસ્તુ વિચારવાની છે તે તો ઉપર જોયું તેમ એટલી જ છે કે એણે જે વર્ણવવા હામ ભીડી છે તેને એ રસભરી રીતે વર્ણવી શકે છે કે નહિ આપણે જોઈએ કે એમાં એની કાવટ સારી છે .

[અખાતે અન્યાય ન થાય એ ખાતર અહીં નોંધવું જોઈએ કે આનંદથી બિભર્ષા જતા હૃદયે જો કોઈ પણ દિવસે આપણી ભાષામાં ઉદ્દગાર કાઢ્યા હોય તો તેમાં અખો પણ એક છે] અને નીચેના ઉદ્દગારો જોયા પછી ગસરાતે ભાગ્યે જ દહેવાની જરૂર ગહેશે કે આખા ગૂંજગતી દિવિતાસાહિત્યમાં પણ એ બરતી પકિતઓ બહુ નહિ મળે.

[હાંકુ ખોળતા લાધી પોત,

હવે અખા કર શકમજોળ. (૨૪૧૭૭)

આતે આપણે આનંદ નહિ કહીએ તો શું કહીશું ?]

હું હસતો રમતો હરિમા બળ્યો. (૨૪૩૩)

મૃત્યુ નામ પરપોટા મરે. (૨૫૫૬)

પરમપીયૂષ જને પાન કરવું

ફણ ફણે જન્મ ટળે એવું મરવું. (૫૬ ૧૦૪)

શાં શા ૨૫ વખાણું, સંતો, શા શા ૨૫ વખાણું ?

ચંદા ને સૂરજ વિના મારે વાયુ છે વદાણું. (૫૬ ૫૩)

હું એ હું કાઢ્યો ખોળી, ભાઈ રે, હું એ હું કાઢ્યો ખોળી, (૫૬ ૪૩)

આ ઉદ્દગારો અખાએ ખરેખર અનુભવેલા આનંદના એકરાર-રૂપ છે. આનંદની મસ્તી સત્યવતા વચનો પણ જોવા મળે છે.

વારું કહું ને હું છે નાય,

એમ બણી અખે ગાટક્યા હાય. (૧૩૨૬૭)

મુજ વાયક જે માને, અખા,

તેને રકઘ લઈ ઉતારું સખા. (૨૪૪૭૭)

પુનરપિની કચકચ ગે ટળી. (૨૨૨૮)

અગમ પયમા મોટો ભણ,

ચાવી શકે કોઈ એકલમણ;

બાકી અખા હોકારા કરે,

ભૂમિ વિના પગ કોઈક ધરે. (૩૫અખાકાંડ)

આ મરતી અથવા એનો જ પ્રયોગ વાપરીએ તો ‘જ્ઞાપુમોરી’ જેનામાં છે તેણે જીવનનો આનંદ માણ્યો નથી એમ કહેવું હાગ્યે જ ન્યાયયુક્ત હોય. જે માણસ ‘આજ આનંદ મારા અંગમાં હોય-ઓ’, ‘અહિનવો આનંદ આજ’, ‘આજ આનંદના ઓઘ ઊલટયા ધણા’ એમ પહેા ગાયે જાય છે તે આનંદથી વંચિત રહ્યો છે અને અમે એ ચાખ્યો છે એમ કોઈ કહે તો તેઓ અખાના ‘બાકી અખા હોંકારા કરે’ એ શબ્દોના જ લાગના છે, એમ કહેવું વધારે મનનું નથી.

• દંચન અને કામિની વિશે અખાએ ‘ઉક્લાસ’ બતાવ્યો નથી એ સાચું છે. ‘ધામધૂમ તે ધનનો ધમા’ એ ઉપહાસથી ઊછળતા શબ્દોમાં એણે દંચનની લીલાનો હેવાસ દ્વંકમાં રજૂ કરી દીધો છે. અને સ્ત્રી વિશે પણ પોતાનો અભિપ્રાય એણે છુપાવ્યો નથી: (૫૬ ૫૭).

અવિદ્યાનું મૂળ તે તંન ત્રિપાતણું, જેના ત્રણ પ્રપંચનો પાર નાવે,
એની સંગતે વિદ્યા સદૃ નિસરે, શુદ્ધ વિચાર ચિત્તમાં જ આવે.
સોઠણી સાકપણી વેદવળી વાધળી, ધ્રુંધટમાં કામનાં યેત નાળે,
મધુરીશી વાણી તો મુખ બોલે ધણી, બડમેમલતણું જૂથ ભાળે,
સગુણની ચારિણી, કલ્પનાકારિણી, મક્ષિકામારિણી માન મઢાણે;
આપણું પારકું અમિ ના બોળજે, બળ વચે ત્યાદરે સઘ બાળે.
નફટ નિર્લજ નિજ લાભે કરી ધ્રુંધટ માહે ત્રિયોગ ધાણું,
એ અબગા પણ બળ બહુ જાનણ, નરતણું એર ત્યાં નવ ચાલ્યું.

જેણે ‘ધ્રુંધટમાંહે ત્રિયોગ ધામ્યું’ તે સ્ત્રીનું ‘તંન’ છે એમ અખો કહે છે એ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે, અને જેમ તે ‘તંન’ના પ્રપંચનો પાર નથી તેમ શુણનો પણ પાર નથી એ સ્વીકારતાં એ અવકાયા નથી. પણ આ ‘તંન ત્રિપાતણું’ તે ‘અવિદ્યાનું મૂળ’ છે એમ એને ચોક્કસ વસી ગયું છે અને ક્યાંય એ સ્ત્રી સંબંધે ‘ઉક્લામ’ પૂરંદ બોલતો નથી. ઊલટો એ તમ્મરે એ ‘ગુચ્છ તન તણો ગાગ મુંચતાં ચેતે નહિ’ (મે. ૩૮૬) ‘મુજ પિગા સો ચાંપ્યાં મામ’ (૧૨૧ આ) ‘ગળો ચોપડી સઘળી વાન,’ ‘બાકી સઘળો મોહ નોડાય,’ એવી સ્પષ્ટ અણમગાની નજરે જુએ છે. અખાની સદેજ પૂર્વે યદ્ય ગયેલા અને ધણી રીતે અખાને

મળતાં આવતા અંગેજ કવિ કનના? હિદ્ગારો અખાના આ વલણ સાથે સરખાવવા જેવા છે. તે કહે છે:

I sing not Syrenlike to tempt ye
For I am harsh.

આકર્ષક સંગીતથી લલચાવીને પાસે બોલાવી પછીથી નાશ કરતી દરિયાપરીઓની પેઠે હું ગાતો નથી, કેમકે હું કઠોર છું.

આને 'ઉદ્ધાસ'હીનતા કહેવી હોય તો તેમ કહો. રસહીનતા કહેવી હોય તો કહો. ગીતાના રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય પર દૃષ્ટ્વા નિવર્તેતે ને અનુસરીને 'અખા રામ ભૂખો સાક્ષાત' એમ અખો નિઃસંકોચપણે કહે છે. પણ આ અનુભવ પોતે જ માનવઆત્મા માનું સદા-સજીવન અને અખૂટ એવું રસનું પાતાળઝરણું ફેાડવા સમર્થ છે એ વાત આ કવિઓના પોતાની કઠોરતાના—રસહીનતાના ઉદ્દગારોનું બળ જેવા માનથી પણ સમજાઈ જાય છે. (દા. ત., અખાના જ તે શબ્દો 'ધુંધટ માંહે ત્રિસોઠ ધાટું' કેવું અનુપમ સુંદર ચિત્ર અંકિત કરે છે!) બીજા બધા રસો મુકાવા સંભવ છે, ક્ષય પામવાનો જાય છે, જ્યારે આ કવિઓના હૃદય-તલ્લમાંથી જીભરાઈ આવતો આ રસ 'અક્ષય' છે, અને તેથી જ તેઓ તેની તરફ પક્ષપાત દાખવે છે અને નવાઈની વાત તો એ છે કે આ 'અક્ષયરસ'ના વર્ણનમાં 'ત્રિયા' (તેનું માત્ર 'તંન' નહિ, પણ આત્માસોતી સમગ્ર સી) પ્રવેશ પામે છે. 'મેઠ જોડવા' જે તૈયાર નથી એવો આપણો કવિ અખો પણ

૧ આ કવિની રચનામાં સ્ફુરાયમાણ થતી બુદ્ધિની જલકે અત્યારના કવિવિવેચકોનું સારી પેઠે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. આધુનિક અંગ્રેજ કવિતાના એક ધડવૈયા એવા અગ્રજી કવિવિવેચક ડી. એસ. ઇલિયટે ઇલિઝાબેથના યુગના કવિઓમાંથી એને પણ પોતાનો અભ્યાસવિષય બનાવ્યો છે એ ઘટના સૂચક છે. કન પાદરી હતો. પૂર્વાશ્રમમાં એણે શૃંગારનાં લેક્ષમ વર્ણનો ગાયાં છે. એ વાતમાં એ અખાથી જુદો પડે છે. જોકે આપણે જોઈએ તેમ અખાની પૂર્વાશ્રમની કૃતિઓ વિશે આપણી પાસે કરી જ માહિતી રહી. (જુઓ પૃ. ૬૭).

હરિકું હેરાતાં રે સખિ મેં રે હેરાણી. (પદ ૧૫૦)

આનંદ વાદ્યો ને રંગ ઊલટ્યો રે,
ખિચરખનોતી ભેની હું ચઢ રે. (પદ ૧૪૪)

એવું અખંડ એવાતણુ લે અખા,
રંગ લાગ્યો જી હરિઆકાર. (પદ ૧૩૬)

એવાં વણુન બેધડક કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ઉપર અપ્રકટ પદો ઉતાર્યાં છે તેમાં ભેવા મળે છે એમ 'તંન'નાં વણુન પણ છોડ્યોક કરે છે. 'જન્મજન્મના સખાને કંઠે લાગવાની વાતનું' મંદરન એ સમજાવે છે:

નમણુ તેરા નીંદ સરીખા

ને હુ સાથીકંક ન લાગી રે.^૧

અને રસબસ બેલાતા ફાગનો અને સદાનિરંતર અનુભવાતા સુરત-સુખનો છેડો જ નથી એવું આનંદથી છલકાતું ચિત્ર આલેખે છે:

રસબસ -ખેલત નિત્ય ફાગ,

સુરતસાગરકો નાહી તાગ.

૧૫ કહત અખા, ભયો રંગરાલ.

સદા નિરંતર હે જહાલ.^૨

આ રસને ગાવાનો અધિકાર કેમ મળે છે તે અખાએ એક અદ્ભુત સુરેખ ચિત્ર ખડું કરીને સૂચવ્યું છે:

પાયે ઇન્દ્રિયને વરા ફરીવે

પછી છોગાં મેલીને ફરીએ રે. (પદ ૧૩૨)

અર્થાત્, પાંચ ઇન્દ્રિયનાં સુખ જતાં કરવાથી બધું જ ચાલ્યું જતું નથી, ઊલટું આ છોગાં મેલીને ફરવાનું નવું ક્ષેત્રપણું પામી

૧ 'લાણુ લાજ ન રહીએ સહીએ' -એ અપ્રસિદ્ધ પદ.

૨ 'આલી સળ સધિયનમે' કવન સામ ૧ -એ અપ્રસિદ્ધ પદ.

૩ આપણો આ અનુભવી કવિ આ બાબત પણ કોઈ જમમાં નથી. ઇન્દ્રિયસંયમ પણ દંભ માટે હોઈ શકે એમ એ કહે છે: 'મન રીઝાવન દોષ બદ્ધચારી' (સંતપ્રિયા ૧૨) શ્રદ્ધાસોતાં જ બદ્ધચર, તપ, વગેરે શોભે. સરં તાન્હ સ ઋષિષ્વાજ મૂવ એવ તપસા જ્ઞાનયેણ શ્રદ્ધયા સંવત્સરં સંવત્સય । પ્રશ્નોપનિષત્ ૧-૨.

શકાય છે, 'નવનવ નેહ નવપક્ષવ નારી'ની? જેમ સતત પ્રેમપુલકિત રહી શકાય છે. જો આગલી વસ્તુને જીવનનો ઉદ્ધાસ કહેતા હો તો તે જતો કરીને આ નવો ઉદ્ધાસ મેળવવાનું અખાએ પસંદ કર્યું છે. આ દુનિયામાં કયું એવું સુખ છે જે મેળવવામાં તેથી કિતરતા ખીળ કોઈ ને કોઈ સુખનો ભોગ આપવો પડતો ન હોય? અખાનો મનનો મધુપ કેવો તો આનંદમાં તગ-ખ-તર રહે છે!—
 'હિંચુ જુજીસી અંગના અતિ આળી મનમધૂપ યાચે બિરામા.' (સંતપ્રિયા ૧૫)

આમ, અખો શુષ્ક જ્ઞાની નથી, પણ 'હોમા મેલીને' ફગનારો મરત વિહારી' છે

જ્ઞાની વિહારી ગોપી જાંઘા, તે જ જ્ઞાની જેને ગોપીની દયા.

ગોપી ભૂલી ઘર ને બાર, ગોપી ભૂલી કદબખરિવાર,

પોતાની દેહ પણ ભૂલી ગઈ, અખા કામની કુળવંત યમ. (૬૯૭)

એ રીતે અખો 'જ્ઞાની વિહારી'ની ગોપીદયાનું આગતના ધસમસતા પ્રવાહ જેવી વાણીમાં વર્ણન કરે છે. પોતે પ્રેમ અને આનંદના અદ્યક્ષરનો ગસિયો છે. એનું ઉદ્ધાસભર્યું જે વર્ણન એણે કર્યું છે એ જ એની ગસપિપાસા અને રસરવાંનો ખ્યાલ આપવા બસ છે.

પ્રમદખો ઉરમાં પ્રેમાનંદ, પિયે સુધારસ પ્રમદાદ,

સખી સમાગમ સદા નિજભામ, અખા અસખરસ તેનું નામ. (૬૦૮૪-૬)

[દર્શન અને વર્ણનની શક્તિથી કવિ બને છે.] પોતાને જે દર્શન-અનુભવ-સાક્ષાત્કાર-‘જ્ઞાન’ થયું છે તે વર્ણનક્ષમ નથી એટલું જ અખાને સત્યવત્તુ હોય એમ લાગે છે. એ કહે છે:
 ‘જ્ઞાનીની કવિતા ન ગણીશ, કિરણ સૂર્યના કેમ વરણીશ ?’ (૨૨અઆ)
 અખાને જેનું દર્શન-જ્ઞાન થયું છે તે તો સત્યસૂર્ય છે. એ સૂર્યનાં અસંખ્ય કિરણોને શી રીતે વર્ણવવાં ? આ એની મૂંઝવણ છે, એ વર્ણવી શકાય એમ નથી એટલું કહી શકાય તો ચે બસ. પણ તો પછી આવું જેનું દર્શન (-જ્ઞાન) છે તેવા જ્ઞાનીએ પોતાને કવિ ગણાવવાનો અભખરો પણ શા માટે ગમવો ? [અખે એ બાબત પોતે ઘર્ષને જ આપણને કહી દે છે કે અમ જ્ઞાનીઓથી અમારાં દર્શનનું વર્ણન ઘર્ષ શકવું મુશ્કેલ હોઈ અમારી લવરીને ‘કવિતા’નું મોહું નામ જ ન આપશો. પણ પોતાનું દર્શન વર્ણનમાં જીતરી શકે એમ નથી એ કહેવું-એવું વર્ણન કરવું એ પણ કાવ્યમય હોઈ શકે, જેમ વેદનું નેતિ-એ વર્ણન નિઃશંક છે.] એ વરતુ અખાએ વારંવાર જે સખ્દોમાં કહી છે તે જ એને કવિ ઠેરવવા પૂરતી છે:

અખે રામ એવો જોગખ્યા, કાગળખરો ન જાયે લખ્યા. (૫૧૮ધર્ષ)

ખાવન બાહરી રે હરિ નાવે વાણીમાંય.

તે કાઠથી કાઠર પરી પણ વાળે જંત્રી માટ. (૫૬ ૧૯.)

હરિમા રહે તે ગુણ શું ગાય ?

કુંવારી લે વરતુ નામ, સદાસોહાગણુ જી રવામ.

પોતે પોતાને કર્નો સાહ, એ તો અખા પેલાનો વાહ. (૨૮૮)

અખા કયણીથી અનુભવ તે અલમ. (૨૭૭૩)

હું છું ઘર્ષ જોડ્યા એ ખરું, તે હું જ નહીં તો શું ઉચરું ?

(૩૦૨અઆ)

કેવલ્યને કહો કેમ કરી કવે ? પોતે પોતાને શું સત્યવે ? (૩૪૬અઆ)

અખે જે જે કરવા ગયો, ત્યાં એમ અણખોડ્યો રહ્યો. (૨૦૭૩બી)

અખે શું કવિતાપણુ કરે, જે વાત કરી ન પહોંચે સરે ? (૩૪૨અઆ)

સાચું સાધન જે કો કરો, વાગવિલાસ સકળ પરિદરો,

ચખ્દાવીતને નહો જોઈ, અખા સાચું સાધન એઈ. (૨૬૩ધર્ષ)

બાકી ચખ્દ સધળા મોંરખા. (૧૦૨૬)

ખીજી અખા રસાળી વાત. (૧૦૬૬)

ગરબડ છે ધણી અંધની જેવાં ડહોળાં પાણી. (૫૬ ૪૪)

શુંએ અંધ વાંચે સાંભળે, તે ત્યાં કાળે સંપન્ના ટળે;

અખો શો રાખે નિરધાર, જે બોલું તે ચાય સંસાર. (૩૩૮૬-૭)

[અખાએ પોતાની મૂંઝવણ ખરે જ હૃદયંગમ પદાવલિમાં રજૂ કરી છે. કહું, ન કહું? એ વિચારને ચમકાવે એનું ચિત્ત ચડેલું છે. જરીક બે શબ્દ પોતે બોલવા જાય તો એ ‘સંસાર’ જ થાય છે એમ છુદ્ધિ એને કાન પકડીને સમજાવે છે.]

એવું કવતાં આવે સાજ, સમજ્યા સરખો છે મદારાજ. (૩૪૨૬૭)

અખો મનમાં ગાંઠ વાળે છે કે જે છે તે તો સમજનો વિષય છે. સમજમાં ઊતરે તે પછી વળી કવવાનો પ્રસંગ આવે તો જોયું જશે. સદૃશાએ એની સમજણ ખૂલી પણ ગઈ. અને સાથે એની વાણી પણ.

અખે ઘર અંતર લીધો જાય, ત્યાર પછી ઠપકી મુજ વાણ. (૧૬૮૭૮)

એને સમજણ મળી છે એની કાંઈ ખાતરી? અખો કહે છે - કે, અવાઈ ગયેલું પોતે ચાવતો નથી એ જ એની ખાતરી.

અચ્યુત આબ્યાનું એ એંધણ, ચળું ન આવે અખા અજણ. (૧૬૮૭૯)

અસખત પોતે શી રીતે સમજ્યો તે સમજાવવા તો એને - અવળગણીનો જ આશ્રય લેવો પડે છે.

સમજણદાર વિના સમજણું, કહે અખો હું એકું કહું. (૧૭૩૭૩)

[મુક્ત વસ્ત્રની સમજણ જેને પ્રાપ્ત થઈ છે તે માણસ પોતાની વાણી માટે પણ કર્તવ્યનો મમલાવ શી રીતે રાખી શકે? ક્રિતી વારે ઘડીએ કહે છે:

વાણું હું, તમો વળવણદાર. (૧૯૪૪)

જેમ મીઠામાં વાળે સાદ, એકલો ગારડી પૂરે નાદ. (૩૦૨૪૬)

હું એટલું જ કહીને રતાવું, જો કવિ બહો મુજને,

હું તો જેમ દારુ કેરી પૂતળી, ચાળા કરે અપાર,

પણ કાંઈ માંહે કાંઈ નથી, એ તો કળ ચાપે સૂત્રધાર. (અખેજોતા ક. ૨)

નાય નિરંજન અંધ કરતા, અખો તે નિમિત્ત માત્ર,

જેમ વાણું દિસે વાજવું, પણ વળડે શુભપાત્ર.

જે પૂરણ બ્રહ્મ પૂરી રહ્યો છે ઘટઘટ 'બોલણહાર,
તેણે આપે આપનું વર્ણન કીધું, સ્વસ્વરૂપ નિરધાર. (ક. ૪૦)
આમ અખે ઝસમય વાણીમાં પોતાના કાવ્યનું કલ્પત્ત 'ઘટઘટ
બોલણહાર' ઉપર જ ઝોઢાડી દે છે છતાં વ્યવહારુ માણસ હોઈ
પોતે જાણે છે કે લોકો એને કવિ કહેવાના જ છે. તો ખરેખર
જેમને માટે કવિ શબ્દ યોગ્ય શકાય એવાઓ આગળ પોતે કાઈ જ
વિસાતમાં નથી એમ ઉપમાવધિથી કહે છે—જે એનું કવિપદ જ
સિદ્ધ કરે છે.

ભર્જીની આગળ જેમ વોહોકળો, સુરતક ખરી થયા,
પારિભતક પાસે અરણી, મહાકવિ આગળ હું તથા.
નરક નાગળ થયા કુરરી, સાગર આગળ કપ,
મેઘ આગળ થયા ઝાકળ, કપા તેલ ને કપા વડા
ખાવના અદન જેહેક આગળ કરો શોભે કરીર
કશુ નીર નવાણનું, કિહાં રસપિકાનું નીર
પારસના પરતાપ આગળ અન્ય વિદ્યા ટોણુ માત્ર
કિહાં હુદ્દ દેવ હપાસના જેને કરે અક્ષયપાત્ર ? (અખેગીતા ૬ ૨)

અખે ધડાયેલો માણસ હોઈ સારી પેઠે સમજે છે કે કવિઓ
વળી આવી નમ્રતાભરી વાણી આત્મગૌરવ સ્થાપવા 'ગદિતપણે
ગર્યા થવા' જ વાપરે છે, એટલે પોતે 'અખેગીતા'ને આતે

અખાને શિર નિમિત્ત ફેરૂ ધચ્છા હુંવી અનતને
એમ હાથ ખખેરીને ખસી જાય છે.)

આમ, પોતે કવિ નથી કહેવડાવવા માગતો એ વાત અખાએ
કવિતાવાણીમાં અનેક ચિત્રો ઉઠાવીને કહી છે. અને એ હકીકત
પોતે એના શબ્દોને ગળીપણે સ્વીકારી લઈ એની કવિ તરીકે
ઉપેક્ષા કરવા નહિ, પણ એની નિરપૃહતા, નમ્રતા અને નિર્મમતાને
લીધે જીલદુ એની કવિતા પ્રત્યે વધારે આદરથી જોવા પ્રેરે એવી છે.

પોતે 'અયવ્યો ઝસ' અનુભવ્યો છે, 'અક્ષયઝસ'નો આસ્વાદ
કર્યો છે એમ અખે વાગવાગ કહે છે. પણ 'જીવનનો ઉલ્લાસ'
અમુક કૃતિમાં છે એમ કહેવાથી જેમ તે સાહિત્યકૃતિ થઈ શકે
નહિ, સ્તિમ આ કાવ્યમાં 'અક્ષયઝસ'નું ગાન છે એમ કહેવાથી

પણ તે સાહિત્ય બની જાય નહિ. આપણે અલ્પ કાવ્યભોગીઓ તો એટલું જ માગવાના કે ગમે તેનું ગાન હો, તે કાવ્યની કાટિએ—રસનિષ્પત્તિની શક્યતાને સતોમે એ કાટિએ—પહેંચ્યું હોય તો બસ. એટલું થયું હશે તો ય બસ છે. એનો આનંદ, એનો રસ, પણ પ્રદાસ્વાદસદોદર છે, એ પોતે પણ અક્ષયરસ છે.

આવા રસનાં કૂંડાં નહિ તો ય ચટકાં તો અખાએ અવસ્ય આપ્યાં છે, અને વાચક કાવ્યભોગી હોવા ઉપરાંત મનુષ્ય હોઈ એને ખુદ પ્રદાસ્વાદનાં સચનમાં રસ હશે તો તેની તો એના કાવ્યમાં કમીના જ ક્યાંથી હોય ?

(અખો ઉપમાકવિ છે.) ✓

હિખાની રસ ઉપજાવવાની મુખ્ય પદ્ધતિ તે ચિત્રો ઉઠાવવાની છે. ગમે તેવા સૂક્ષ્મ મનોગતને એ જાદૂઈ સરળતાથી પ્રત્યક્ષ કરી દે છે એમાં એની આ ચિત્ર રચવાની શક્તિનો જ મોટો ફાળો તો છે. ચિત્ર પણ આપણા અનુભવની સાદી વસ્તુઓની મદદથી ઉપમા, દર્શાવ, રૂપક, કે એવો કોઈ અલંકાર યોજીને ઉઠાવે છે. માયાને લીધે બ્રહ્મ અને શુદ્ધ એ બેની વચ્ચે ઈશ્વરની આકાશ થઈ એ સમજાવવા કાચના મંદિરની, અને માયાની સંસૃતિનો ખ્યાલ આપવા, સામસામાં દર્પણોની, એણે આપેલી ઉપમાઓ આપણે જોઈ ગયા છીએ. એક કાચમંદિરની ઉપમા જ અખાની હિત્ત કાવ્યશક્તિનો ખ્યાલ આપવા પૂરતી ગણાય.

હિસમાન દેખાતી વસ્તુઓમાંથી સાચા સોધી કાઢવું અને નિરૂપવું એને કવિની મુખ્ય શક્તિ તરીકે એરિસ્ટોટલે^૧ ગણાવી છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કવિના ભાષામાં ઉપમા એ પ્રમુખ અસ્ત્ર છે. ૧ આ જ વાત આપણા એરિસ્ટોટલ, આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રે

૧ But the greatest thing by far is to be a master of metaphor. It is the one thing that cannot be learnt from others; and it is also a sign of genius,

‘કા-યાનુશાસન’માં હવ સાધર્મ્યમુપમા સખ્દો દ્વાન કહી કે સાધર્મ્ય
ખતાવવુ એટલું જ નહિ, તે ‘લઘ’ પણ હોવુ જોઈએ એ એમના
કથનની વિશેષતા લક્ષ્યમાં લેવા જેની છે

ઉન્મત્ત મનને રેકાણે લાવવા સાધક મોગ કરવા એમ છે,
ત્યા ખકડુ કાઢતાં હાંટ પેસી જવા જેવું થાય છે ત્યા અખાએ
મનને ‘છટી ઘેતુ’ સાથે સગખાવ્યું છે

જેમ છટી ઘેતુ મારતી ફરે, અધારે ખાવે રેવ વિસરે.

અખા તે ભણી કર્ષે ઉપાય, ત્યા સિદ્ધિથી લાગી બગાય (૧૪૦૬-૮)
પેલી ગખડુ ગાયનું જોઈ કાર્ષક નગમ તો પડ્યું, પણ બધનમાં
હતી એવામાં એને બગાઈની નવી પીડા વળગી એટલે કે સાધકનું
ઉન્મત્ત મન એકાન્ત મોગસાધનાથી કાર્ષક શાત તો થયું, પણ ત્યા
એને ‘સિદ્ધિ’ ચટકો ભગવા લાગી સાદી ઉપમા અને સાદું રૂપક
મોહને ઠવિએ પોતાની વાત વીલવા ચિત્રાકિત કરી ખતાવી છે

‘મૂખ’ અને પડિત બને સગખા છે એ વાત એ ઉપમાથી કહે છે

જેમ શિલા એક ટાંકી નીતરી, અણપડી બીજી મેડે ભરી

બે નાખી હાંડા જળ વિષે, પણ સરખી બેડ તરવા વિષે

પડિત મૂરખ સરખા નીવડે. (૩૯૮અ-૭)

મોટાઓના વચનોની એ ઉપમાથી રેવડી હાંડે છે

જેમ તલમાં કોદરા સળ્યા, ૭

પેસ ન થાય ન થાય ધાણી, કહે અખે એ વાતો ભણી. (૬૩૫ઇ)

બ્યાસ અને વેશ્યાને એ જોડાનેડ મૂકી દે છે

બ્યાસવેશ્યાની? એક જ પેર, વિદાબેટી ઉછરી ઘેર

બ્યાસ કયા કરે ને રડે, ભણે દ્રવ્ય અદેક જડે (૬૩૭અ-ઈ)

since a good metaphor implies an intuitive perception
of the similarity in dissimilars Ingram Bywater
નો અનુવાદ, ૫ ૭૮.

૧ બ્યાસવેશ્યાને એકખાટલે બેસાડવાની પ્રયા જૂની લાગે છે. સરખાવો
કેતકીકરપત્રાણા વેશ્યા વ્યાસો ।હ વેશરી ।

મૂલ તત્ત્વ ન શ્લોકીયાત્ ગુણસ્તત્રૈવ શ્લોકે ।

(૩૫ વ સો માના એક હપ્તના છટક પાનામાંથી)

વ્યાસે વિદ્યા અને વેશ્યાએ બેટી, અથવા વ્યાસે વિદ્યારૂપી બેટી, ઉછેરી એમ અર્થ. ગોહવી શકાય એ રીતે લાઘવથી અખાએ ઉપમા યોજી છે.

[ઉપમા યોજવામાં અખાની એક વિલક્ષણતા છે. એ 'જેવું'ને બદલે 'ને' અને 'મૂકીને' દર્શાવતી માળા રચતે. હોય એવો કાંક કરે છે. દા. ત. 'વેશ, ટેક ને આડી ગલી, પેટો તે ન શકે નીકળી' (૧૪૪) એમ એ કહે છે. વેશ અને ટેક તે આડી ગલી 'જેવું' છે એમ એને કહેવું છે. આ પ્રકાર એને ચારે દાવતો લાગે છે.]
અણુસમન્વિતો છવ ને ખીજું અંખકું, જ્યાં દેખે ત્યાં વળગે ખરું. (૧૬૬અખા)
કુબુદ્ધિ છવ અને કપાસ, તે પીલ્યા વોણા નાવે રાસ. (૨૧૨અખા)
અક્ષાની ને જાડખચકું, આટલું મૂકે નહિ મુખચકું. (૨૬૬અખા)

[એક આ અને 'ખીજું' પેલું એમ કહીને ઉપમા યોજવાની પદ્ય એને ટેવ છે:

એક અફીણ, બીજે સંસારી રસ, અધિક કરે તેમ આપે હસ. (૧૧૧અખા)]

અખાએ ઉપમાઓ વાપરવામાં છૂટો હાથ રાખ્યો છે. જોકે એમને હાથમાં 'સાહિત્યદર્પણ' રાખીને તપાસવા એસવામાં અન્યાય થશે. અખાને અલંકારની પડી જ ન હતી, દારણ કે એ કહે છે તેમ અખા વસ્તુ ગૂંથાનો ગોળ, ત્યાં ઉપમા તે માયાની ટોળ. (૫૫૩બ)
છતાં માત્ર છપ્પામાંની કેટલીક જોઈએ:—

જ્યમ નાર નાનડી હવું પ્રસૂત, વળતી વાથે નહિ અફસુત. (૧૨૬૪)
કુબુદ્ધિ જ્યમ માંહેકું મરે, જે લે પેસે તે સૌ વરે. (૧૩૫૪)
પારો મુવો તે રાગ નિગમે, પછે બોજન બોલું તે જમે.
ત્યમ નિરાસે મથે નારાણ. (૧૫૪—ક)

અખા ખસ જેમ સંસારી થાય, ધસી ફેંદી તો સમજી જાય. ? (૧૧૭૩બ)

૧ આ ઉપમા કદાચ 'હુલ' ન પણ મળે પડે. પણ એ અખાને પોતાના વિષયનિરૂપણમાં એવી સહાયક છે કે વારંવાર એ ઉપમાને એ 'સંસારી' છે:

જેમ મૂળ ખસ ખણી નિગમે, તેમ તેમ તે ઘણું ઘણું દમે.

ઔપચીય કંઠુ થાયે શાવ, તેમ સદ્વિચારે અખા છવ શાવ. (૪૧૬બ)

જેમ વાયાની વળણે લાગે લાય, પણ ડાણું જમૂલું ન ગણે વાય.
ત્યમ લાય નીચ ન ગણે નારાય. (૧૨૦૪-૩)

વચે લલરી તરંગ શુદ્ધતા, બિંદુવિકાર ઇંદુને નહિ કદા,

જેમ પરમાત્મા ભણે પિંડ. (૧૬૧૪૩)

જેમ નિભાડે ભાજન કાચું રકુ, ન સર્વુકામ માટીયું ગુપું. (૨૧૪૪૬)

જેમ ઘડો ફૂલો ને ફાટી બોખ. (૨૬૦૭)

જેમ આખતુ કાજળ ગાડે ધસ્યું. (૨૬૫૭)

જ્ઞાન વિના કક્ષિત તે અરી, લસતે શ્વાને જેમ ડોકે નરી. (૩૧૬અખા)

જેમ છુલુ આવી આઘલુમા વકળે, તેા ચાણુંવ તેથી નવ બળે;

તેમ સુખ દુઃખ સપળા છવને, તેમાથી કાંઈ નથી સિપને. (૩૩૮અ-ઈ)

પાને પોથે લખિયા દરિ, જેમ વેળુમા ખાંડ વિખરી;

સંતે ખાધી કીડી યધ. (૧૬૦અ-ઈ).

છેલ્લી ઉપમા કેટલી આકર્ષક અને સચોટ છે !

હુખરા મોઠી જેમ, પરડે જેમ ધારાં પડે. (સોરઠા ૫૦)

અછડતા આતરિક પુરાવાઓ ઉપરથી દંતકથાઓ રચનારાઓએ અખાને ખસતી પીડા હોી એમ ગ્રાહ્ય, છાન્દોગ્યઉપનિષદવાળા માણ નીચે ખસ ખંજવાળતા (અષ્ટાન્તરવ્રતસ્ય વામાને કર્મમાણઃ) એવા પ્રાચીન તત્ત્વશ્રેષ્ઠસુગ્રામો જેડે એને સરખાઓ નથી એ નવાઈની વાત છે.

અખામાં ખીલ' પણ એકળે ચિત્ર 'હુધ' ન નીવડે એવાં છે, ભેં, ગામડાંમાં એવી વાત કહેવી અસિદ્ધ લાગતી નથી. 'કુલે રોકે કેમ દેખ નિર્વાણ' (૩૩૬), 'મુખે બોલ બોલે છે બહુ, અને ગુરે બોલે તો નિંદે સર્વ' (૨૧૮૪૬), જેવા પ્રયોગો આમડાંમાં નવાઈના નથી. અખો બોલચાલની ભાષાને પક્ષપાતી હતો અને ગામડાંની ભાષાને (આમડાંમાં હાલમાં કારણે) સારો ભણકાર હતો, એટલું જ નહિ પણ તેના કેટલાક અસિદ્ધ લાગે એવા અંશો પણ એની રચનામાં ધૂસી જતા એનું એને જ્ઞાન ન રહેતું (અથવા કહો કે એની પરવા એ ન કરતો) એટલી બધી એ ભાષાની લઢણ એની ઉપર સવાર યઈ ગઈ હતી. એને પરિણામે કેકવાર સાવ 'તળપદા' ચિત્રો રજૂ કરતાં પણ એ અચકાયો નથી. 'શ્વાન લસાવે દીડે છકચો, અખા હચો નહિ ને ધર નવ રખો' (૬૫૫૭૭) ગામડાના માણસને જ આ ચિત્ર સમજશે અને એને એમાં કાંઈ શુચિપ્રસા પણ નહિ લાગે. આ તળપદાપદું અખાનું ચોતાનું જ છે ૧ સર ૦ માંડણ:

શ્વાન લસાવઈ હીડઈ ચકચુ, બાહરિ ન ચુ ધર ન રાખી ચકચુ. (૧૦૩૩૭)

અખા પાસે એવલોકનશક્તિનું બાથું અખૂટ છે, તેમાંથી રૂપક અને દૃષ્ટાંતની મેદૃદ્ધી અખાએ ધણું સુંદર અને ચમત્કૃતિયુક્ત ચિત્રો ઉઠાવ્યાં છે. આ ચિત્રો માત્ર આમજીવનની સહિનાં જ છે એવું નથી. 'ધેન હિજળની ને ડહેરો ગજે' (હિજળતી-શબ્દથી ચિત્ર કેવું ભીં યાવે છે એ જુઓ.) થી માંડીને અનળપંખી કે હુમાયુ પંખી (૫૮૮) સુધી એની કલ્પના ફરી વળે છે. એની કવિતાના અલંકારો પરથી દેખાય છે કે હિંદુ જીવનના અખાના અનુભવને ફલક બીજા કોઈ પણ કવિ કરતાં સંપ્રચિત નથી. બહુ જ સરળતાથી સામાના મનમાં ઠસી જાય એ રીતે એ દાખલો ગોઠવી દે છે: મરતાં પહેલાં બને મરી, અણહાકયું જળ રહે નીવરી. (૧૩૯૪૪) અખા ઈશ્વરને ને ઉતરે, લાંબો દાંતો વહેયો ખરે. (૨૨૬૪૭) તેા અખા તે હરિશું રાી હોડ, હવેળીથી લજ્જો તે કોડ. (૨૨૭૭૭) અળગું નથી અખા શું કજો, આકાશને કેમ લાગે સજો ? (૨૪૫૩૭) બે બે રેલાઈ વાતનું મૂળ, પેઠ ચોળી ઉપભવ્યું રાગ. (૬૪૮૫૫)

૧ અખાની ઉપમાઓની સામગ્રી ઉપર એક રસિક નોંધ તૈયાર કરી શકાય. તે એની અવલોકનશક્તિની સાક્ષી પૂરતી ઉપરાંત એને કાવ્યસર્જનમાં વિનિયોગ કરવાના કવિના કૌશલ ઉપર પણ પ્રકારા પાડશે. જીવસના આડને લયકે ને લગ્ને જે રીતે ફળ વળગે ■ તે : એની આંખ બૂંટી શકી નથી; 'જેમ ભદ્રુંબર વૃક્ષ યડયો ફળે, મૂળ ટોચ સુધી ફળ નીકળે; જેમ વૈરાટ ફળે છે તંત.' (પંચી ૯૫૪૬૬૬આ). આ ઉપમાવાણી પણ 'વિરાટ' છે. આત્માવગ્રાહનમાં રાચતા અર્વાચીન જર્મન કવિ રાઇનર મારીઆ રિલ્કેની *Daino Elegies*માં છઠ્ઠીના આરંભની પંક્તિઓનું J. R. Leishman અને Stephen Spender નું ભાષાંતર સરખાવો: Fig tree, how long it's been full meaning for me, the way you almost entirely omit to flower and into the seasonably resolute fruit uncelebratedly thrust your purest secret.

રિલ્કેએ જીવરો ફલવા કરતાં ફળવા પર લક્ષ્ય રાખે છે તેની ઉપર સાર મૂક્યો છે. જીવસની ફલનવિધિની અલૌકિકતા બંને જમ્યા નિદેશો છે. આત્મદર્શનને વ્યક્ત કરતાં રિલ્કે વૃક્ષફલનનું ભાવપ્રતીક વારંવાર પ્રયોગે છે. અખો પણ. જુઓ ચિત્રવિં ૧૮૬-૭, ૩૯૧અ.

નાનાં ઠાટલે સપળા પિંડ, મણુ કદિયે વેરાટ બદલાંડ. (૧૯૮૪૭)
 પોતે પોતાને કરવો સાદ, એ તો અખા પેલાંનો વાદ. (૨૨૮૭૭)
 અખા બાળકની પેરે ચથું, જોરાં સારે ધરાણું અથું. (૩૮૨૭૭)
 અખા માખા કરે ફનેવ, ખાતાં ખાંડ ને ચાવવાં રેવ. (૫૫૯૭૭)

આવાં પાણીદાર વણુનો અખામાં ઠેરઠેર મળે છે. પૈસાથી જ પૈસો
 આવે છે તેમ આત્માથી આત્મા મળે;^૧ બાળ જેમ છૂટા વગર
 ચૂકવી ચકાચ નહિ તેમ જીવંતશ્ચી મૂઢીની સાથે પ્રાકૃતનું છૂંકું
 પણ જોઈએ;^૨ 'ભક્ત તો તે જે પ્રીછી લજે, ફાતરાં ભાંગે ન તાંદુલ
 તજે;'^૩ મહિનતાથી ફાવવા ઇચ્છનારા જૂઠી જાય છે કે 'મેલું વહેલું
 ફાટી જાય';^૪ 'આંધળીને પાથરતાં વાણું વાય;'^૫ આંધળો સસરો
 ને સણુધટ વહુ કયા સાંભળવા ગયા, ત્યાં પેલાએ કણું કાંઈ ને એ
 સમજ્યાં કાંઈ ને આંખનું કાજળ ખાસે ધણવા જેવું કરી આભ્યાં;^૬
 —વગેરે ધરમથુ વસ્તુઓની મદદથી અને ધરમથુ વાણીમાં અખો
 કેમ દાખલા પ્રયોજતો તે જતાવે છે. પ્રજાથી પણ એ ધણીવાર
 કામ કાઢી લે છે: વૃદ્ધપણે ધર્મ સાધવા જાઓ છો, પણ 'કાણું
 કાપડ સોદો ધાય ?'^૭ 'પ્રતિનિંજ કેમ જિંજને લહે ?'^૮ 'હું તીરથ
 કાં સામું જાએ, કાં પોતાને પ્રતિનિંજે રુવે ?'^૯ 'પુતળીને કેમ
 જાએ ચક્ષ ?'^{૧૦} 'સાગર આગળ શું ફેટે ફૂપ ?'^{૧૧}

આ રીતે એણે ઉપજાવેલાં ચિત્રોમાં અખાની લાક્ષણિક
 યક્તિ જેમાં પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલી જોવા મળે છે એવું ઉદાહરણ તે,
 જીવે પડછાયો જાળમાં ભલે પડે પણ પંખી તો ઉપર મુક્તાપણે
 જીવ્યું જામ છે એની સાથે યાત્રીની કળાની કવિએ કરેલી,
 સરખામણીમાં મળે છે:

પંખી આછાયો પરિધો જાળ, પણ પોતે જીટે અલગ નિરાળ;

અખા જાત્રીની એવી કળા, વત્યાં જાય તે ઉપાછલાં (૧૪૭૭-૭)
 અને એવું બીજું ઉદાહરણ મોતીના વેહમાં વીજળી પરાવવાની એવે
 કરેલી પ્રગલ્ભ રૂપનામાં મળે છે:

૧ ૩૩૫૭૭.	૪ ૧૩૬અખા.	૭ ૧૦૬૪.	૧૦ ૫૩૮૭.
૨ ૨૪૭૭૭.	૫ ૧૧૭.	૮ ૨૬૬૪.	૧૧ ૬૩૭૭.
૩ ૧૮૮અખા.	૬ ૬૩૬.	૯ ૪૦૩અખા.	

ક્યાંથી અવસર પાગથો વળી, મોતીવેદે પરીવા વીજળી ? (૨૬૨અઆ)
 ટેવું મનોરમ ચિત્ર છે ! આપણને એ જાણે કે પ્રતીત કરાવે છે કે
 મહાન કવિઓ ઉપમાઆદિ અલંકારને તેજસ્વિની કલ્પના વડે ગૂંથે
 છે ત્યારે મોતીમાં સૂરચાને વીજળી પરીવી દેવા જેવું આશ્ચર્ય જ
 કરી રહ્યા હોય છે. આ એક જ કલ્પના અખાને નિર્વિવાદ કવિપદનો
 અધિકારી કરાવવા બક્ષ નથી ?

ખખો આપણો હસતો કવિ છે.

અખાનું ખડખડાટ હાસ્ય એ આપણા સાહિત્યનું મહામુલ્ય
 ધન છે. સરળ અને સચોટ વાણીમાં અને ધણુંખડું તો હાસ્યજનક
 ચિત્રો દોરીને જેવો એણે હાસ્યરસ જમાવ્યો છે તેવો આપણા
 સાહિત્યમાં બહુ ઓછા લેખકોએ સિદ્ધ કર્યો છે.^૧ આ નિબંધમાં
 વારંવાર સ્મર્યું છે તેમ જિખાની પૂર્વજીવનની રચનાઓ એકલા
 ધાર્મિક જ નહિ પણ સમગ્ર સામાજિક સંસ્થાઓના દંભો સામે

૧ આ શુદ્ધદર્શનમાં કદાચ મારા વરુદ્ધી કલ્પનાજન્ય અત્યુક્તિ
 પણ થતી હોય, કેમકે ભજનિક પરંપરામાં કહેતી એ પ્રકારની છે કે
 વીજળીનો ઝમકારો થાય એટલી થોડી વારમાં એ પ્રકારની મદદથી
 મોતીના વેદમાં દોરો પરીવી લેવાનો છે. સરખ અખાની 'સંતપ્રિયા'ની
 પંક્તિઓ '.....જુધું ધનમે' બીજાની મુસકાળી; તાલીમે' મોતી ઘ પોઈ લે
 ખારે...' (૧૬) ઉપરાંત સરખાવો: (મોડલનાં પદો: ફા. શુ. સ. હમ ૮૯)

એક વીજળીના અમકારામાં મોતી પોવી લેવો પલવારમાં.

જો પરીવે તો પોરનાએરે, કરે આજસ તો રહી જાએ ૨.

ફરી દાવ ન આવે એવોરે, વીજળીના જલુકા જેવો ૩.

૨ અખાના 'હાખા'ની લઠણને વફાદાર રહી કવિશ્રી ખખરદારે
 સાહિત્યક્ષેત્રની હસતો મુખ ચિહ્નિત્સા કરતી 'લખેગીતા' નામક રચના કરી
 છે. બે વરસ પહેલાં આ નિબંધ માટે તેમાંની થોડીક વાનગી કવિશ્રીને
 બિમારીમાં વડકીડુ આપીને પણ મેળવી હતી. પણ હવે 'લખેગીતા'
 પ્રસિદ્ધ યવામાં હોય અને સ્ત્રોકો ઉતારતો નથી. અખાની યાદ આપતા
 'લખેગીતા'ના અંશ માટે જુઓ 'માધુરી' વર્ષ ૩-૨.

પ્રહારાત્મક દીકારપે ચોળાઈ હતી. એટલે આરંભતી કૃતિઓમાં ઉપ-
હાસ અને કટાક્ષના રૂપે જ હાસ્ય આપણને મળે છે. આત્માનુભવની
સભરતા અનુભવ્યા પછી એના હાસ્યનું રૂપ પણ કુદરતી રીતે બદલાઈ
જાય છે. અખો લોકપ્રિય છે તે પ્રથમ પ્રકારના હાસ્યને લીધે, પણ
એની મોટાઈ તો ખીજા પ્રકારને લઈને જ છે એમ કહેવું જોઈએ.

પ્રિદેશાં આપણે પ્રથમ પ્રકાર જોઈએ, આ કટાક્ષનો,
મર્મપ્રહારનો અને અટહાસ્યપૂર્વકના ઉપહાસનો પ્રકાર ખેડવામાં
અખો અખોડ છે એમ કહીએ તોય ચાલે. એના નમૂના કયા
શૂનરાતી બાળકને કંઈ નથી ?

તિલક કરતાં ત્રેપન વહાં, જપમાળાના નાકા બધા.

કયા સુણી સુણી કૂટયા કાન. (૧૨૭અ-ધ)

એક મૂરખને ઓવી ડેન, પપ્પર એટલા પૂજે દેવ;

પાણી દેખી કરે સ્નાન, દલસી દેખી તોડે પાન. (૧૨૮અ-ઈ)]

વૈષ્ણવભેષ ધારીને ફરે, પરસાદટાણે પત્રાવળાં બરે.

સાંધ્યાં ધાન વખાણતા જાય, જેમ ખીરસે તેમ ગાઝાં ખાય.

કીર્તન ગાઇને તોડે તોર, અખો કહે જુવાનીનું જોર. (૧૨૯)

નંદાયા ધોધા ફરે કુટડા, ખાઈ પીને યથા ખુટડા. (૭૨૧અઆ)

મરડી મૂછ મુખ વાંકા બોલ, કાલ વાગશે દીલા દોલ,

અખા વરણાગી વણરી જરો, ભૂંડાં ભગજ ઉધાડા યરો. (૨૨૫ધ-જી)

ખાટા યેને ને ખી વળો, કાં ખાટા ચે ગોવિંદયા ટળો ? (૨૨૬અઆ)

ખટપટને ખટપટવા દે, હ અજગે આવી પ્રીતી લે;

જંગી દોલ ધણા ગડમડે, ત્યાં જીણી વાવ કાને નવ પડે. (૧૮૬અ-ઈ)

સાંસળીને સામા ચક યથા. (૩૫૯જી)

આ પંક્તિઓમાં મજાખનો કટાક્ષ છે. હોંત કચકચાવીને જાણે કવિ
બોલતો ન હોય એવું લાગે છે. આ કૂર હાસ્યમાં કાંઈક જુગુપ્સાનો
અંશ પણ લગેલો લાગે છે.) 'કાલ વાગશે દીલા દોલ', 'ભૂંડાં ભગજ
ઉધાડાં યરો', એ વાણી માત્ર હાસ્યની નથી, શાપની પણ છે. આ
દાખલાઓ પરથી આપણી ભાષાના સામાન્ય શબ્દોનો પૂરેપૂરો કસ
ઠાડવાની અખાની અપ્રતિમ શક્તિનો ખ્યાલ પણ આવશે. ખાટા,
ખાટા, ખુટડા, ખુટડા, ખટવું, ખટપટવું, વગેરે તિરસ્કારથી લક્ષ્ય
શબ્દો એણે ચોખ્ખ સમયે ચોખ્ખ સ્થાને ચોખ દીધા છે.

મોટાઓ સામે એનો પુણ્યપ્રકોપ ભારે છે. એવા 'જંગી દોહ ધણા ગડગડે' છે પણ એમને એ 'ઢીલા' કરી દે છેઃ

જે જે રે મોટાના જોલ, ઉજ્જડ'એડે વાળ્યા દોહ. (૧૩૫અઆ)
'ધામધૂમ'ે તે ધનનો ધગા' (૨૦૯અ), 'ધણી ચયામાં સધજો ધંધ' (૧૧૮ઈ), 'જેમ હિંદ આગળ પાજો ખરે' (૧૩૩અ) જેવા દાખલાઓમાં પણ ધગા, ધંધ, ખલ્લુ, એ શબ્દોમાં જ કીમિયો છે.

ત્યાં જોઇએ ત્યાં ફડેફડ, સામે સામાં બેઠાં ધડ;
કોઇ આવી જાન સૂરજની કરે, તે આગળ જઇ ચાલ જ ધરે.
અમારે દાનર વરસ અમારે ગયાં, તમે આવા દાદા ક્યાંથી થયા ? (૧૪૩અ-બ)

દિલાસિમાન હવં પાશેર, વિધા ભણતાં વાધુ' શેર;
ચરયા વહતાં તોણ' થયો, ગુરુ થયો ત્યાં મહુમાં ગયો. (૧૫૧અ-ઈ)
આવા 'કાલા આબ્યા ને બૂલા જાય' (૨૧૪બ) એવા મહાપુરુષોની એવો ઠીક ઠીક ખખડ લીધી છે.

જ્ઞાત એક પ કિતથી રસિક રીતે અર્થનો ઉત્પાદ કરી દેવાની અખાની શક્તિ 'જિયમાં રામ જમવો નથી ભયો' (૩૭૦ઈ) જેવા દાખલાઓમાં દેખાય છે.

રાખરી સંસ્કૃત શુ ભણી હતી ભાઈ, કયા વેદ વાંચ્યા કરમાબાઈ ?
બાધ તે શું ભણ્યો'તો વેદ, મહુકા શું સમજવી હતી ભેદ ? (૭૧૬-અઈ)
એવા મીઠા પ્રશ્નોમાં પણ એ જ સક્તિ છે. કયા કરનાર વ્યાસો વિશે એ પૂછે છે તે કેવું સચોટ છે ?

જે નાણે વાંચ્યાની રેર, અખા, કાં ન વાંચે પોતાને ધેર ? (૧૩૭૩બ)
અખા વેદો કેમ ટાળે વચા, જે નિત્ય વાંચે મહાંની કયા ? (૧૪૫૩બ)

કોઈ વાર એકાદા ઉદ્દગારથી સદીઓથી ચાલ્યા આવના કોઈ વહેમનું હારવારપદ, રૂપ ઉધાડું કરી દેખાડે છે:

પથ મૂલો કો પૂત ન ચાલ, અખા માણસ અવગત કહેવાય ! (૫૬૦૩બ)

અને ભૂતિપૂજકોને સંભળાવવામાં તો એણે બાકી જ મૂકી નથી: સજવાએ નજવાને ઘડપો ને સજવો કહે છે કે 'મને કાંક દો !'
આ અખો ભગત એમ પૂછે છે કે તારી તે એક રૂગ કે બે ?

કોઈ વાર નમીનિથી પણ એ અર્થબોધ કગવે છે:

મૂડી વણ કંઈ મહીપતિ વણા, મૂડી વણ કંઈ લોક જ રહ્યા;
મૂડી વણ કંઈ કહાવે મહંત, મૂડી વણ કંઈ લેખ અનંત.
મૂડી વણ કંઈ ધનવંત ધણા, હીરા માલેકની નહીં કંઈ મણા,
અખા રહેણી આઠ લખી નહિ એક, એમ એકડા વહોણાં મીઠાં અનેક. (૭૨૩)

[અખાએ સામાન્ય જનસ્વભાવ ઉપર પણ હાસ્યરસની છંપા દ્વારા સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. આસ કરીને જૂથસ્વભાવ (group psychology) નું એણે કરાવેલું દર્શન કેટલું યથાર્થ છે?—

હારે હાર જેમ આવ્યે સોર, ત્યાં કોણે દીઠો તો ચોર. (૩૧૯૬૬)]

એનાં દષ્ટાંતો પણ હાસ્યજનક ચિત્રોથી લખી પડે છે. ‘સાગર આગળ થું ફેટે ફૂપ’ (૬૩૩૭) જેવાં ચિત્રો કદંગાપણા (The Ludicrous) ના એના ખ્યાલના નિદર્શનરૂપ છે. ઉપરાંત

‘કરશે ભરપ નખ તાહારે ન કરિયે ઘસતી’

અને

‘કહે અખો એ બે ન બને સેચો કે વાલ’ (પૂ. ૧૮૮)

એ પંક્તિઓમાંનાં દષ્ટાંત અખાની અર્થ આગવી શક્તિના ઉત્તમ પુરાવારૂપ છે.

એ સામાની દયા કરતો કરતો પણ હસ્યા વગર રહી શકતો નથી એના કેટલાક નમૂના મળે છે. ‘અખા બાળકની પેરે થયું, બોરાં સાટે ધરાણું ગયું’ એ તો આપણે જોયું છે; પણ સોરઠામાં (૬૪) એક એવું બીજું ચિત્ર છે જે સંભારી સંભારીને છ મહિના સુધી હસી શકાય. ધીરેકથી એ કહે છે, અલ્યા ‘તારે ગોશ્વ સહિત ગોળા ગયો.’

[આમ કાંઈ વાર અખો અદહાસ્ય કરે છે, તો કોઈ વાર ટાંકો દમકો મૂકીને ખસી જાય છે. હમણાં એને દાંત કચકચાવીને બોલતો આપણે સાંભળીએ છીએ, તો ઘડી વાર પછી મૂંઝમાં આણુંઆણું હસતો ફેરડી કરતો એને જોઈએ છીએ એક વખતે હાયમાં ચણાના ખારમાં પાયેલો કરેલો કોરડો લઈને બિભેલી એની રુદ્રમૂર્તિ નજરે પડે છે, બીજી વખતે જીવનની બે ‘પરસ્પર કથા સંબંધ વગરની ચીજોને જોડાજોડ મૂકીને અણધારી રીતે આપણને હસવાની, ફરજ પાડતા દીખળી જેવો એ લાગે છે. જાદુગરની

પેટે આસાનીથી ગમે તેમાંથી એ હાસ્ય બહાર લાવે છે.]

[હાસ્યનો આ પ્રકાર એણે એટલી બધી કુશળતાથી ખેડ્યો છે કે ગ્રી. ઠાકોર એને 'ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી' તરીકે ઓળખાવે છે. ક્રિમી ભાષ્યે જ આપણને બહુ અત્યુક્તિ લાગે: "નરસિંહ મહેતા અને મોરારાં કાઈ કાઈ જીર્ણિકાવ્યો વિષે આપણે ગૂજરાતીમાં એકબીજાને સ્વીકારીશું કે એ 'ધ-સ્પાયડ' 'ત્રીજા નેત્રની પ્રસાદી' છે. અખાની દીકાની ધગધગતી શિખાઓ વિષે પણ આપણે કેટલેક ઠેકાણે મંમત ચર્પિશું કે એ અગ્નિ અલૌકિક. (આવો 'પ્રૌદેટિક સેટાપર' બાઈબલમાં છે, કુરાનમાં છે, ભાગવતમાં પણ આરંભે કલિયુગનાં લક્ષણોનાં વર્ણનમાં છે.)"

અખાની, આપણી ભાષામાં અંકિત થયેલી, આ એક ખરે જ મહાન મંસિદ્ધિ છે. 'કેટલેક ઠેકાણે' એનો કટાક્ષ પ્રૌદેટિક સેટાપર-પયગંબરી કટાક્ષની કાટિનો છે. પણ તે કેટલેક ઠેકાણે જ, જેમ કે 'ધાર્મધૂમ તે ધનનો ધગા', 'જિયમાં રામ બમણો નથી ભયો' જેવી પંક્તિઓમાં, પણ કાઈ વાર તે પયગંબરી પુણ્યપ્રકાપ મટી જઈ અનભિજાત સાપોક્તિનું રૂપ ધારણ કરે છે. 'ખાઈ પીને થમા ખુંટકા', 'ઠાણ વાગશે હીલા ઢોણ', એ કટાક્ષનાં ઉત્તમ ઉદાહરણુ બેસક છે, 'પયગંબરી' પ્રકાપનાં ભાષ્યે જ હોય.

આ કટાક્ષ એ સહેજ સાચવીને વાપરવા જેવું શસ્ત્ર છે. ક્યારે માણસ એના વડે પોતાની સુજનતાને જ જખમી કરવા મંડશે એ કહી શકાતું નથી. એકવાર એ શસ્ત્ર ચલાવવાની ફાવટ આવી ગઈ એટલે પછી એનો ઉપયોગ ક્યાં કરવાનું પ્રલોભન જન્મ કરી શકાતું નથી. અનેક વસ્તુઓ, અનેક વ્યક્તિઓ એના શિકાર બને છે, પણ ક્યારેક પણ વાપરનારના પોતાના વ્યક્તિત્વનો જ એમાં વારો આવ્યા વગર રહેતો નથી. અર્થાત્ પોતાની ફાવટથી પ્રેરાઈને જે ફાણે માણસ ખીજા માણસોની પોતાનામાં પણ છે એવી ખોડખાંપણ માટે કટાક્ષનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે એની ધારની તીક્ષ્ણતા સામાવાળા કરતાં એને પોતાને જ વધારે તો કાપે

છે. આથી જ કદાચ રસમીમસિકો કટાક્ષને સાહિત્યમાં મોટું સ્થાન આપતા નથી. સમકાલીન સમાજને કટાક્ષસાહિત્ય તમતમતું હોઈ બહુ રુચે છે, પણ સમકાલીન સમાજને એ એ હમેશ લાભકારી નીવડે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. ફરસાખુથી તે કદી કાઢીની તબિયત બંધાઈ છે ? લાંબે પદ્યે તો કટાક્ષ પણ કદાચ ને રોગની શસ્ત્રક્રિયારૂપે પોતે પ્રેરાયો હોય છે તેના જેટલું નહિ તો જેવું જ નુકસાન કરનારો થઈ પડે છે. એ મોટું નુકસાન તો એ કરે છે કે રોગના લાગથી આપણા ચિત્તને એ એટલું બધું ભરી દે છે કે તન્દુરસ્તીનો (હકારાત્મક આદર્શનો) ખ્યાલ આપણા મનમાં ઊગવાનો અવકાશ પણ રહેતો નથી. અલબત્ત, એ પોતે પ્રેરાય છે તન્દુરસ્તી આપવાના શુભ હેતુથી જ, અથવા સાચું કહીએ તો નિરુન્નયગીપણું (નકારાત્મક આદર્શ) સ્થાપવાના હેતુથી જ. આ રીતે જે વસ્તુ અસ્તિવાચક આદર્શના રૂપમાં આપણને સમજાવવી જોઈએ તેનું, કટાક્ષસાહિત્ય નાસ્તિવાચક આદર્શના રૂપમાં સૂચન કે નિરૂપણ કરે છે. એ, એકલીના સમર્થ શબ્દોમાં કહું તો જે ' પથમંબરી સમુદ્ધાસ 'થી કહેવાતું છે તેને એ ' અવળ-અંકા આદર્શ 'થી પ્રેરાયેલી નાસ્તિવાચક વાણીમાં રજૂ કરે છે.^૧

‘ઉંટલેક ઠેકાણે’ જ કટાક્ષ, જ્યાં એ માનવોની વિકૃતિઓથી અકળાઈને તાંબી વાણીમાં છતાં પરેમ સદ્ધાનુકંપથી પ્રેરાઈને રજુરેસો હોય ત્યાં, પથમંબરી પ્રકોપની કાટિએ પહોંચે છે. અખાએ એ બરનો કટાક્ષ ઠીક ઠીક ખેડ્યો છે એમ કહેવામાં લાગે જ આપણે એને અત્યુક્તિથી અપમાનતા હોઈએ. તેનાથી બિતરતી પંક્તિનો, નાસ્તિવાચક આદર્શના સેવન અને પ્રતિષ્ઠાનમાં રાચતો, કટાક્ષ, તે પણ અખાએ સારા પ્રમાણમાં ખેડ્યો છે. આ વનતનો કટાક્ષ

૧ All melancholy, despair or rage, that has greatness in it is an inverted idealism; and Byron or Shopenhauer only express negatively that sense of man's possibilities which is positively expressed by Shelley's prophetic rapture.

માનવસામાન્ય કરતાં વણીવાર માનવવિશેષને ઘક્ષ્ય કરીને યોગ્યેસો હોઈ 'પયગંબરી' પ્રકાપની ઉચ્ચ કોટિ સુધી જતો અટકી જાય છે. છતાં એમાં ન્યાંસુધી નારિતવાચક રૂપે પણ કોઈ ને કોઈ આદર્શની વ્યંજના સમાઈ હોય ત્યાંસુધી એ નાખી દેવા જેવો હોતો નથી, બલકે આવકારપાત્ર હોય છે. તેથી બિતરતો અધમ કોટિનો કટાક્ષ પણ હોય છે, જેના નમૂના આપણા કટાક્ષલંકાર અખામાંથી જ સહેજે મળી રહેશે. (જેના શિષ્ય ગર્દભ અને ગુરુ કુંભાર' (૬૫૪જી) 'ખીન ગુરુ તે ધાગ્યાં વડુ' (૨૬૯આ)-એને સાહિત્યિક પરિભાષાની સગવડનો ઉપયોગ કરવાની ધાણ્યે જ કટાક્ષ કહી શકાય, બાર્કે ક શુદ્ધ ગાળાગાળી.)

'પયગંબરી' કોટિએ પહોંચતો કટાક્ષ તો ઉપર અવતરણમાં નોંધું ■ તેમ, જગતસાહિત્યમાં પણ જૂજ છે. સામાન્ય રીતે જે કટાક્ષની સાહિત્યમાં આપણે અપેક્ષા રાખીએ છીએ તે વચલી કોટિના કટાક્ષની. (ત્રીજી કોટિની પાછળ વખત જુગાડવો તે તો પોતે જ એક કટાક્ષ થઈ રહે.) આ કટાક્ષ ભલે અભિજ્ઞાત ન રહે, એની મારફત માનવજાતે પોતાનું ઘણું કામ કગવી લીધું' છે. પ્રમજ્જવનમાં સાદસૂરીનો યુગ આવે છે ત્યારે આ કટાક્ષ એક અગત્યનું સાધન થઈ પડે છે. તેથી માનવમાત્ર પ્રત્યે પરમ સહાનુકંપાવાળા એવા મહાન દવિ યીટ્સે સ્વીફ્ટના-સ્વીફ્ટ જે હડેચોઈ કહેતો કે 'પેલા માણસ તરીકે ઓળખાતા પ્રાણીને હું સાચા હૃદયથી ધિક્કારું છું' તેના-મૃત્યુલેખરૂપે 'Swift's Epitaph'માં જે ઉદ્ગાર દાદયો છે કે 'એણે માનવસ્વાતંત્ર્યની સેવા કરી છે' એ સર્વેથી ન્યાયમુક્ત છે:

Swift has sailed into his rest,
Savage indignation there
Cannot lacerate his breast.
Imitate him if you dare,
World-besotted traveler; he
Served human liberty.

અને 'પરલોકાભિમુખ' દેખાતા એવા આપણા કવિ અખાના કટાક્ષો

જોઈને પણ આપણા મનમાં વસી નથી જતું કે એ

‘સેની ગયો માનવની સ્વતંત્રતા’ ?

આ કટાક્ષ સિવાયનો પણ હાસ્યનો પ્રકાર છે, અને એ જ જાઓ પ્રકાર છે, જેને લીધે હાસ્યને નવમાંના એક રસ ‘તરીકેનું’ સ્થાન મળ્યું છે. એ હાસ્ય કટાક્ષની પેઠે કોઈ વ્યક્તિ, વ્યક્તિ-સમૂહ કે સંસ્થાની ત્રુટિ ઉપર જ નબળાનો હોતો નથી. એમ હોય તોપણ એમને કંઈ દેવાનો એનો લક્ષણ પણ ધરાવે હોતો નથી. આ હાસ્ય માણુની આગવી સંસિદ્ધિ છે અને માણુસની માણુ-સાધના તાજ એમાંથી મળી રહે છે. માણુસ જ એક એવું પ્રાણી છે જે હસી શકે છે. અને એ વિશિષ્ટ અધિકારની સ્થાપના માણુ-સાધનૂર્વક આ જિયા હાસ્યદ્વારા જ થાય છે. આ હાસ્ય સર્વ-ભૂતાનુકંપાનો અનુભવ જે હૃદયોએ કર્યો છે તેમાંથી જ ઉભગર્ભ શકે છે. એ કોઈને ભોગે સિદ્ધ કરવામાં આવતો નથી. ખોશનારને પોતાને ભોગે પણ નહિ. માણુસનું સંવિતંત્ર એ રીતનું રચાયું છે કે સત્ય હાસ્યના રૂપમાં પણ પ્રત્યક્ષ થાય એવી સુંદર સગવડ છે. ધારો કે સર્જનદારે અણુએ (રમ) પાક્યો હશે; તે થાક વિસારવા મોકળા મને એણે જે રૂપ ધારણ કર્યું હશે તે આ હાસ્યનું. એ રૂપે એ સુર-અસુરના બેદના ત્રાસથી ધડીક છૂટ્યો હશે. એ રૂપે એ આડે દિવસે જેને દબાવવા એ પ્રયત્ન કરે છે તે માર અથવા કલિ (કે સેતાન)ની જોડે પણ બે દાવ ખેલદિલીપૂર્વક રમ્યો હશે. પરમાત્માની રાસલીલાની આપણા કવિઓએ કલ્પના કરી છે, એની ‘હાસલીલા’ની પણ કલ્પના કરવા જેવી છે. શેક્સ્પિયર, સરવેન્ડીસ, ડિકન્સ, ગોગોલ અને આપણા ચક્કે આ હાસ્યલીલાનું બધાન કર્યું પણ છે.

આવો હાસ્ય આપવાની એક મુખ્ય રીત અખાની એ છે કે, જેમ ડિટેક્ટીવ વારતાઓમાં સામાન્ય રીતે જાણ લેખકો ગુનાની બારીકાઈથી કહેલી તપાસો પર રસજગાવતો આધાર રાખે છે તેને બદલે જ. કે. એસ્ટરટને શંકર આક્રિનના પાત્ર દ્વારા દેખીતી ઉધાડી વસ્તુઓની મદદથી રહસ્યના દ્વાર ખોલીને રસ જમાવવાની પદ્ધતિ અજમાવી છે, તેમ આપણો અખો પણ જીડીને અખે

વળગે એવી છતાં ઉપેક્ષા પામતી વસ્તુને સામાના ખ્યાન પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ને એ ક્રિયામાં ઉપદેશ કરતાં વિશેષ તો હાસ્યનું તત્ત્વ પ્રવેશ પામે છે. એનું 'વડે લોક ને કટારી કેડે' (૨૯૬૧) ચિત્ર જ જુઓ. માથુસ મેદિથી વડે છે, હાથથી મુઠ્ઠા મારે છે, પણ મૂરખો કમરે કટારી ખોસેલી છે તેના ઉપયોગ કરતો નથી. તે એને સૂઝતું જ નથી. આમ પ્રત્યક્ષ વસ્તુની પણ માથુસ કેવી રીતે ઉપેક્ષા કરે છે ને નાહક દુખી યાચ એ જતાવીને અખો 'સૂઝ'નું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે. અખો એટલે જ સૂઝ. આ સૂઝનો અભાવ નિરૂપતાં એ યાકતો નથી:

પડખે નર માન્યો નરે, જેમ જોયે તેમ ઉત્તર કરે.

મૂળ તપાસી જોયું અખે, મારો જમ પૂર્યો મુજ વિવે. (૧૬૪-૭)
હાથથી નાખીને દૂર લેવા અખો, બહુ શું વસ્તુ નવ હોય આધી.
આધી અજ્ઞાનની આડ ડાહ્યા રહ્યો. (૫૬ ૭૦)

• ૭ તીરથ ઠાં સામે જુએ, ચોતાને પ્રતિજિએ રૂવે ૧ (૪૦૩ અખા)
આ ચિત્રો ઉપદેશનાં છે પણ તે ચિત્રોમાં હાસ્યની આછી મઠક છે જ. અને અહીં આપણે અખાની મુખ્ય સિદ્ધિના મંપકમાં આવીએ છીએ.

અખે શાન્તરસનો કવિ છે.

— અખાના હાસ્યપ્રવાસ ખરા, પણ આખાની સભરભરી મુદિતાનો ઉદ્વેગ (ecstasy) તે તો એના શાન્તમાં અનુભવાય છે. પદોમાં, છંદોમાં 'અનુભવગિદ્'માં અને 'અખેગીતા'ના ભક્તના વલ્લુન જેવા દોષલક્ષ્યોમાં એ શાન્ત અચૂક વસ્તાય એવો છે. શાન્ત તે 'નિરાળમધી નીસરી' જેવાં સરનાં બોધવ્યનોનો નહિ, પણ બધા રસો જેના વિવર્ત છે એવો સ્થાયી રસ. નર્મદ ભલે કહે કે, 'એની કવિતામાં હાસ્ય સિવાય બીજો રસ જ નથી.'^૧ અખાને હાસ્ય અભિપ્રેત નથી. અખાની મનઃસૃષ્ટિમાં શાન્તના એક વિવર્તરૂપે જ હાસ્યનું પણ સ્થાન છે. પણ કેવોક શાન્ત ?—

જોઈને પણ આપણા મનમાં વસી નથી જતું કે એવ

‘સેવી તથા માનવની સ્વતંત્રતા’ ?

આ કટાક્ષ સિવાયનો પણ હાસ્યનો પ્રકાર છે, અને એ જ જાણે પ્રકાર છે, જેને લીધે હાસ્યને નવમાંના એક રસ ‘તરીકેનું’ સ્થાન મળ્યું છે. એ હાસ્ય કટાક્ષની પેઠે કોઈ વ્યક્તિ, વ્યક્તિ-સમૂહ કે સંસ્થાની ત્રુટિ ઉપર જ નભનારો હોતો નથી. એમ હોય તોપણ એમને કંઈ દેવાનો એનો લક્ષણ પણ ધરાવે હોતો નથી. આ હાસ્ય માણુગની આગવી સંસિદ્ધિ છે અને માણુસની માણુ-સાધના તાગ એમાંથી મળી રહે છે. માણુસ જ એક એવું પ્રાણી જે હસી શકે છે, અને એ વિશિષ્ટ અધિકારની સ્થાપના માણુ-સાધનૂર્વક આ જાણ હાસ્યદ્વારા જ થાય છે. આ હાસ્ય સર્વ-જૂતાનુકંપાનો અનુભવ જે હૃદયોએ કર્યો છે તેમાંથી જ ઉભરી શકે છે. એ કોઈને ભોગે સિદ્ધ કરવામાં આવતો નથી. ખેલનારને પોતાને ભોગે પણ નહિ. માણુસનું સંવિત્તંત્ર એ રીતનું રચાયું છે કે સત્ય હાસ્યના રૂપમાં પણ પ્રત્યક્ષ થાય એવી સુંદર સગવડ છે. ધારો કે સર્જનદારે અણુને (રંગ) પાક્યો હશે; તો થાક વિસારવા મોકળા મને એણે જે રૂપ ધારણ કર્યું હશે તે આ હાસ્યનું-એ રૂપે એ સુર-અસુરના ભેદના ત્રાસથી ધડીક છૂટ્યો હશે. એ રૂપે એ આડે દિવસે જેને દબાવવા એ પ્રયત્ન કરે છે તે માર અથવા કહિ (કે સેતાન)ની જોડે પણ જે દાવ ખેલદિલીનૂર્વક રમ્યો હશે. પરમાત્માની રાસલીલાની આપણા ઠવિઓએ કલ્પના કરી છે, એની ‘હાસલીલા’ની પણ કલ્પના કરવા જેવી છે. શેક્સ્પિયર, સરવેન્ડીસ, ડિકેન્સ, ગોગોલ અને આપણા શરૂકે આ હાસ્યલીલાનું બધાન કર્યું પણ છે.

આવો હાસ્ય આપવાની એક મુખ્ય રીત અખાની એ છે કે, જેમ ડિટેકટીવ વારતાઓમાં સામાન્ય રીતે બધા લેખકો ગુનાની બારીકાઈથી કરેલી તપાસો પર રસજમાવટનો આધાર રાખે છે તેને બદલે જ. કે. ચેસ્ટરટને કાંધર આઉનના પાત્ર દ્વારા દેખીતી ઉધાડી વસ્તુઓની મદદથી રહસ્યનાં દ્વાર ખોલ્યાં રસ જમાવવાની પદ્ધતિ અજમાવી છે, તેમ આપણો અખો પણ જીડીને આંત્ર

વળગે એવી છતાં ઉપેક્ષા પામતી વસ્તુને સામાના ધ્યાન પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે ને એ ક્રિયામાં ઉપદેશ કરતાં વિશેષ તો હાસ્યનું તત્ત્વ પ્રવેશ પામે છે. જિનું 'વટે દીક્રે ને કટારી ઠેડું' (૨૯૬૭) ચિત્ર જ હજો. માણસ મેટિથી વટે છે, હાથથી મુઠ્ઠા મારે છે, પણ મૂરખો કમરે કટારી ખોસેલી છે તેનો ઉપયોગ કરતો નથી, તે એને સૂઝતું જ નથી. આમ પ્રત્યક્ષ વસ્તુની પણ માણસ કેવી રીતે ઉપેક્ષા કરે છે ને નાહક દુઃખી થાય છે એ બતાવીને અખો 'સૂઝ'નું માહાત્મ્ય દર્શાવે છે. અખો એટલે જ સૂઝ. આ સૂઝનો અભાવ નિરૂપતા એ થાકતો નથી.

પાછાં નર માન્યો નરે, જેમ જાયે તેમ ઉત્તર કરે

મૂળ તપાસી એયું અખે, મારો ભ્રમ પૂર્ણ મુજ વિષે. (૧૯૪-૭)

હાથથી નાખીને ફર લેવા ગયો, નહોતું વસ્તુ નવ હોય આપી.

આપી અજ્ઞાનની આડ ભૂલો રહ્યો. (૫૬ ૭૦)

• તુ તીરથ કાં સામે જુએ, પોતાને પ્રતિબિંબે રુવે ? (૪૦૩ અખા)

આ ચિત્રો ઉપદેશનાં છે પણ તે ચિત્રોમાં હાસ્યની આછી પ્રલક છે જ. અને અહીં આપણે અખાની મુખ્ય સિદ્ધિના મંપકમાં આવીએ છીએ.

અખે શાન્તરસનો ઠવિ છે.

અખાના હાસ્યપુવારા ખરા, પણ આત્માની સભરભરી મુદિતાનો ઉદ્રેક (ecstasy) તે તો એના શાન્તમાં અનુભવાય છે. પદોમાં, છંદમાં 'અનુભવબિંદુ'માં અને 'અખેગીતા'ના લક્ષણના વર્ણન જેવા દાખલાઓમાં એ શાન્ત અચૂક વરતાય એવો છે. શાન્ત તે 'નિશાળમાંથી નીસરી' જેવાં સરના બોધવચનોનો નહિ, પણ બધા રસો જેના વિવર્ત છે એવો રચાયો રસ. નર્મદ લલે કહે કે, 'એની કવિતામાં હાસ્ય સિવાય ખીજો રસ જ નથી,'^૧ અખાને હાસ્ય અલિપ્ત નથી. અખાની મનઃસૃષ્ટિમાં શાન્તના એક વિવર્તરૂપે જ હાસ્યનું પણ સ્થાન છે. પણ કેવોક શાન્ત ?—

ન યજ્ઞ દુઃસ્વે ન સુસ્વે ન દ્વેષો નાપિ મત્સરઃ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ સ શાન્તઃ પ્રપિતો રસઃ ।

માયા વિકારા રત્યાયાઃ શાન્તસ્તુ પ્રકૃતિર્મતઃ ॥^૧

[કવિ, ખાસ કરીને તત્ત્વજ્ઞ કવિ, અન્ય ગ્સોનો આસ્વાદ કરાવતી વખતે પણ આ શાન્તનો અનુભવ કરવાની આપણી શક્તિને જ સંસ્કાર આપતો હોય છે. રસનું સ્વરૂપ જ એવું હોવા સંભવ છે કે જ્યાં ભાવકની સ્વીકાર-પરિહાસ-ઉપેક્ષા-મુદ્દિનું સમન થયું છે એવા શાન્તની ડાયા હેઠળ જ એનો ઉદય થાય છે.]^૨ કદાચ તેથી સર્વરસાના શાન્તપ્રાય એવાસ્વાદઃ^૩ એમ આચાર્ય અભિનવગુપ્ત કહે છે. એ શાન્ત એટલે સૌ લૌકિક કે અલૌકિક ચિત્તવૃત્તિઓનું ઉન્નમન નહિ. બિહતું એ રથાધી શાન્તના અભિચારી ભાવરૂપે તે વૃત્તિઓની લીલા પ્રકટી રહે છે એમ એ નોધે છેઃ તત્ત્વજ્ઞાનલક્ષણસ્ય સ્થાયિનઃ સમસ્તોદ્યં લૌકિકાલૌકિકચિત્તવૃત્તિકલાપો વ્યભિચારિતામભ્યેતિ ।^૪ કાવ્યરસ માત્રના આ શાન્ત-ત્વને અનુલક્ષીને જ કાવ્યરસાસ્વાદ તે બ્રહ્માસ્વાદ-સહોદર જ એવો દાવો લડાવવામાં આવ્યો હશે. શ્રી અભિનવ-ગુપ્ત જ એક બાજુ તત્ત્વજ્ઞાનને અથવા તત્ત્વજ્ઞાનલક્ષણ શાન્તને સર્વ રથાધી ભાવોમાં પણ રથાયિતમ કહે છે અને ખીજી બાજુ, શ્રી. પાઠક બતાવે છે તેમ,^૫ આત્મેવ...સ્થાયી એમ કહે છે. ભક્તિ-યોગમાં પણ એવી જ કોઈ સમજણથી પરમાનન્દ આત્મેવ રસ इत्याहु-રાગમાઃ^૬ એમ રસાનુભૂતિ અને આત્મદર્શનની એકતા નિર્દેશવામાં આવે છે. અને ઉપનિષદનો નિર્ણય પણ એ જ છે. રસો વૈ સઃ ।^૭ એ જ અક્ષયરસ.

૧ મરતનાટપશાસ્ત્ર જી ૬, ૧૦૬-૭ ગાયકવાડ સંસ્કૃત, પૃ. ૩૩૫.
જુઓ આ અવતરણ અને તે ઉપર શ્રી. રામનારાયણ પાઠકનું ૧૫૧અ,
'કાવ્યની શક્તિ' પૃ. ૩૮.

૨ એ જ, પૃ. ૩૪૦.

૩ એ જ, પૃ. ૩૩૮.

૪ 'કાવ્યની શક્તિ,' પૃ. ૩૮.

૫ 'મક્ષિરસાયન' ૩-૨૮ શ્રી. મધુસૂદન સરસ્વતી.

૬ 'તૈત્તિરીયોપનિષદ' ૨-૭.

સુચિ

અકબર-૧૧૦, ૧૨૮
 'અખાકૃત કાગ્યો' સાચ ૧-૧૧, ૧૬,
 ૨૭, ૪૭, ૫૭, ૫૯, ૬૫, ૬૮,
 ૧૨૨, ૧૭૨
 'અખાલના છાપા' ૩૭, ૪૪, ૪૬.
 •એકસરમણી-૧૭૭
 •કકોટી-૧૭૭
 •કુંડલિયા-૧૭૭
 •જકી-૧૭૭
 •જૂલજૂલી-૧૭૭
 •નૌર-૧૭૭
 'અખાલના છાપાની ચોખી' ૧૮૭,
 ૧૮૫, ૧૮૬
 'અખાની વાણી' ૬૪
 અખા મંડળી-૫૯
 અખેગીતા-૧૩૯-૪૮ ૨૧૫-૧૯, ૨૪૧
 -૫૨, ૨૫૬, ૨૮૧-૮૪
 અખેશમ-૧૧
 અખેશ અને
 •અવલોકન ચક્રિ-૨૮૯
 •આમકાંઠે-૧૦૧
 •અપગા-૩, ૧૫૨, ૨૨૬, ૨૫૩,
 ૨૮૬-૯૦
 •બીચનીય ભેં-૧૦૦, ૨૯૩
 •કટાક્ષ-૧૯૪, ૨૯૨-૯૮
 •કવિઓ, કવિતા-૩૨, ૧૦૩,
 ૧૩૧, ૧૩૪, ૨૮૧-૪
 •કહેવતો-૭૨-૮૧, ૧૦૬-૮
 •કેવલાદેવ-૪૧, ૧૩૯, ૨૫૧-૨,
 ૨૫૪-૬૪

•કુરુ-૨૯, ૩૦, ૩૩-૪, ૫૪-૫,
 ૯૪-૫, ૧૫૪
 •ગોકુલનાથ-૨૧-૪૦, ૬૭, ૧૨૩,
 ૧૮૭, ૨૬૦
 •ગોપાલ-૫૭, ૬૦-૧, ૨૪૬-૭
 •ગદપીડા-૯૯
 •હંદ-૧૬૭-૨૦૮
 •જપતપ-૯૯
 •જ્ઞાન-૩૦-૧, ૨૪૨, ૨૪૬, ૨૫૩,
 ૨૬૪, ૨૮૦
 •તીર્થાટન-૯૨
 •દયાશમ-૩૬, ૧૦૭, ૨૪૬-૫૨,
 ૨૬૭
 •નારિંદ-૩૫, ૮૭, ૨૬૧-૨,
 ૨૬૭
 •નરહરિ-૫૭, ૬૦, ૮૨-૮, ૧૬૭
 •નાટક-૨૧, ૧૩૨
 •પુનઃજિત-૧૪૫, ૧૮૧
 •પૂર્વાશ્રમની કૃતિઓ-૧૭, ૧૪૮,
 ૧૯૪, ૨૭૮, ૨૯૧
 •પ્રેમાનંદ-૩-૬, ૬૮-૭૦, ૧૨૭,
 ૨૬૭-૭૦
 •અશાનંદ-૪૧-૬૩
 •ભાક્ષિ-૪૧-૩, ૨૪૨-૫, ૨૪૬,
 ૨૫૨-૬૨
 •ભાષા-૧૪, ૧૦૨, ૨૦૮-૨૫,
 ૨૯૨-૩
 •ભૂતપ્રેત-૯૯
 •મંડલ-૩૯, ૬૭, ૭૨-૧૦૬,
 ૨૦૩, ૨૨૧
 •મૂર્તિપૂજા-૯૩, ૨૯૩

૦વેપધારી-૬૭, ૨૬૨
 ૦વેરામ-૬, ૧૬-૨૦, ૧૧૪-૧૨૫,
 ૨૪૨, ૨૪૬, ૨૫૩, ૨૭૧-૮૦
 ૦વેપમુખમત-૬, ૪૦-૫, ૧૨૩,
 ૧૫૪, ૧૬૫
 ૦વેપુવો-૩૧, ૬૬
 ૦૦પાસકયામવપુ-૬૩-૪, ૨૮૬
 ૦શાન્તરસ-૨૬૬, ૩૦૦
 ૦શામળ-૩-૫, ૮૦-૧, ૧૦૭,
 ૧૨૭, ૧૬૬
 ૦શુદ્ધાદેવ-૧૩૬, ૨૫૨, ૨૫૪-૨૬૩
 ૦ધર્મદર્શન-૧૦૧, ૨૬૩
 ૦સમુદ્ર-૨૧, ૧૩૨-૪
 ૦દ્વારય-૨૩૦, ૨૬૧-૬૨, ૨૬૮-૬૯
 'અનમિલાખ્યાન'-૨૪૭
 અણુદિલવાડ પાટણ-૧૯
 'અથર્વવેદ'-૫૬
 'અનંતપદ્મસંમદ'-૧૬૨
 ૧અનુભવભિંદુ-૩૦, ૪૧, ૪૩, ૫૪,
 ૫૬, ૫૭, ૮૫, ૧૨૬, ૧૩૬,
 ૧૪૬, ૧૪૭
 અનોપચંદ-૧૧
 'અમૃતસિદ્ધ અક્ષયવાણી'-૨૬, ૧૭૭,
 ૧૬૦, ૨૬૪.
 અણુલક્ષ્મણ-૧૧૦
 અમિતવગ્ધ-૩૦૦
 અમદાવાદ પુસ્તક વધક મંડળી-૬૬
 અમર-૨૨૮
 અરવિંદ ધોધ-૨૩૮, ૨૩૬
 અણુન લગત-૬૦, ૧૨૬
 અદલાઉદ્દીન ખીલજી-૧૧૨
 'અવરયાનિરૂપણ'-૧૭૭
 અસાધ્ય-૧૬૭

અશ્વધોધ-૧૦૫
 અદ્ભુતનગર-૧૬
 'આત્મકથા'-૩૦
 'આત્મપુરાણ'-૫૭
 'આધ્યાત્મશામાયણ'-૫૭
 આનંદદર્શક મુવ-૧૪૬, ૨
 ૨૫૭-૫૮, ૨૬૮
 આપ્ટે-૭૭
 આર. ડી. રાનડે-૨૧૩
 'આર્યેકદ્વય ઓફ લિટરેચર'-
 'ઇનગ્રામ બાયબોટર'-૨૮૬
 'ઇન્ડિયન ફિલોસોફી'-૨૫૭-૫૮
 ઇરકીલસ-૧૬
 'ઉપનિષદ'-૧૨, ૫૬, ૧૧૪
 'એકાદશી મદ્દામ'-૧૭૬
 'એડોનીસ'-૨૪૪
 એરીસ્ટોટલ-૨૮૫
 'આખાદસપુ'-૧૩
 'આકસકંડ' લેકચર આન પોર્સ
 ૨૩૬-૨૩૭
 ઓર ગ્રેબ-૧૧૧
 'અ ગદવિહિ'-૧૬૦, ૨૦૧
 અ બાલાલ બુ. બની-૪૮, ૬૪, ૧
 'કટોપનિષદ'-૨૪૮
 કનૈયાલાલ મુનરની-૧૧૪, ૧
 ૨૭૧, ૨૭૩, ૨૭૫
 'કન્નડકદીવ સર્વે ઓફ ઉપનિષદ'
 ફિલોસોફી'-૨૫૭
 કળીર-૮૭, ૧૩૬, ૧૩૭, ૧
 ૨૫૭, ૨૬૫
 'કમળયોચની'-૬૭
 કરાચી-૨૧
 કર્ણસુત-૧૨૦

ક્રાપી-૭, ૮, ૧૮, ૨૨૭, ૨૨૮
 'કલિયુગનો મહિમા'-૧૩૫
 કલ્યાણદાસ-૫૭
 'કવિચરિત'-૫૨, ૫૯, ૬૮
 'કવિ પ્રેમાનંદના નાટકો'-૧૩૨
 'કવિશ્વર દલપતરામ' ભાગ ૧-૧૧૬
 કોકા કાલેલકર-૨૩૨
 'કાદંબરી'-૧૧૩, ૨૧૭
 'કામસૂત્ર'-૧૨૦
 કાલે માર્કસ-૧૧૭, ૨૬૨
 કાલિદાસ-૬, ૭, ૧૩, ૧૬, ૮૭,
 ૧૦૫, ૨૨૮, ૨૨૯
 'કાલ્પતરુવિચાર'-૧૪૬, ૨૨૮,
 ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૮, ૨૬૯
 'કાલ્પની શક્તિ'-૩૦૦
 કાલ્યાણશાસ્ત્ર-૨૮૬
 કાચી-૨૨, ૨૩, ૪૭
 કાદાન-૧૭૬
 કિયોર-૨૦૬
 કૃદ્ધસ-૨૪૦
 કુદ્ધિનીમત'-૧૨૦
 મારિય ભદ્ર-૨૫૩
 કુસાન-૨૬૫
 કૃષ્ણ ઉપન સંવાદ-૮૩, ૧૭૮
 મજુજી-૧૯૮
 મજુલાલ મોદનલાલ જવેરી-૨૪, ૧૮૦
 કૃષ્ણ-રીલાકાવ્ય-૮૬
 કૃષ્ણવિદિ-૬
 ચવરામ કવિ-૮૬
 ચવરામ કાંચાશાસ્ત્રી-૫૨, ૫૯, ૬૧,
 ૬૮, ૭૮, ૧૩૫, ૧૬૨, ૧૬૨
 યવલાલ ધ. મુવ-૨૨૬
 'વલ્લભીલા'-૪૩, ૪૪, ૧૭૭, ૨૫૧

કૌકલ્યપદ્મી-૨૧
 કૌટિલ્ય-૧૨૦
 કૌચે-૨૩૮
 'લ્હાન્ત કવિ'-૫૧, ૨૧૧
 'લ્હાસિકલ પોએટ્સ ઓફ ગુજરાત'
 -૨૪, ૭૨
 ખબરદાર, અ. ૬-૨૬૧
 ખાડિયા-૧૧
 ગંગારામ-૧૧
 ગાધીજી-૬, ૩૦
 'ગુજરાત એન્ડ ઇન્ડિયન લિટરેચર-૧૦,
 ૧૧૪, ૧૧૭, ૨૭૧, ૨૭૨
 'ગુજરાતનું પાટનગર'-૨૦, ૧૧૦
 ગુજરાત વર્ના યુલર સોસાયટી-
 ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૭, ૨૮૬
 ૦ હપ્ર નં. ૧૧૬ : ૨૬, ૪૪,
 ૧૦, ૧૫૬, ૧૯૦, ૧૬૪,
 ૧૯૬
 ૦ હપ્ર નં. ૩૨૮ : ૪૩, ૬૮,
 ૮૪, ૧૭૬, ૧૯૩, ૨૨૨
 ૦ હપ્ર નં. ૩૩૯ : ૧૩૫
 ૦ હપ્ર નં. ૩૪૨ : ૮૨
 ૦ હપ્ર નં. ૪૩ : ૮૮
 ૦ હપ્ર નં. ૫૫૨ : ૮૦
 ૦ હપ્ર નં. ૫૮૧ : ૧૮૯
 ૦ હપ્ર નં. ૫૮૨ : ૩૩, ૩૭,
 ૧૬૮, ૧૮૩, ૨૦૬, ૨૧૫
 ૦ હપ્ર નં. ૫૮૫ : ૧૯૦
 ૦ હપ્ર નં. ૧૨૧૮ : ૨૫૪
 ૦ હસ્તલિખિતપ્રતોની સંકલિત
 યાદી-૧૬૨
 'ગુજરાતી લેન્ગ્વેજ એન્ડ લિટરેચર'-
 ૧૧૪, ૨૮૧
 'ગુજરાતી સાદિત્યના આર્મસુચક-
 સ્વર્ણો' ભાગ-૧-૨૪, ૧૮૦

‘દયારામકાવ્યમણિમાળા’ ભાગ ૩

૨૪૮

‘સપતરામ-૬, ૫૧, ૬૭, ૮૦, ૧૧૬,

૨૭૨, ૨૭૪

‘દશમસ્કંધ’-૧૯૨, ૧૯૭

‘દશસ્તોત્રી’-૫૬

‘દેહનાગ-૬

‘દેહી-૧૮૯-૯૦

‘દેશાઈની યોગ-૧૧, ૧૬

‘દેશાઈસ-૧૪

‘દુઆમય’-૭૪

‘દાસી-૧૧

‘ધી દેરદમેન બોધ બચ્ચી’-૨૪૬

‘દિવો-૨૨૮

‘વી. સામકથાપીડિયા બોધ દિવો-

‘સોશી’-૨૩૮

‘દાવરાસાલ હાથારામ દેસાઈ-૨૪

‘દાસરામ-૧૩

‘દાસિંહ મહેતા-૧૩, ૮૭, ૯૧,

૧૧૩, ૧૧૮, ૧૯૨, ૧૯૪, ૨૨૬,

૨૫૭, ૨૬૧, ૨૬૨, ૨૬૭, ૨૯૫

‘દાસિંહરાવ-૧૧૫, ૧૩૨, ૧૮૪,

૧૪૪, ૨૮૧

‘દારિ-૪૪, ૫૭, ૫૯-૬૧, ૭૭, ૭૯,

૮૨-૮૮, ૧૧૨, ૧૯૩, ૧૯૭,

૧૯૮, ૨૦૪, ૨૪૬

‘દાદ-૬, ૯, ૧૬-૮, ૨૩, ૨૫,

૩૩, ૮૭, ૪૮, ૫૧, ૧૮૮, ૨૯૯

‘દાદાસંકર દે. મહેતા-૨૭, ૩૫,

૪૮, ૫૬, ૫૯-૬૦, ૬૪-૫,

૬૮-૯, ૧૨૯, ૧૭૨, ૧૮૩-૫

‘દાદાપ્રધાન’-૫, ૧, ૮૬, ૧૯૭,

૨૬૯

‘દાદાત્રીસી’-૯

‘દાદાજી-૧૧૩, ૧૨૭

‘દાકર-૧૦૫, ૧૧૩, ૧૨૬

‘દાકર-૨૧, ૨૨, ૧૩૨, ૧૩૩

‘દાનાલાલ-૪૮, ૨૭૨

‘નિચુવ-૬

‘નિરંજન-૪૯, ૫૦

‘નિરંજનગીતા’-૫૦

‘નરજીર્ણ-૧૧૧

‘નૃસિંહ મેહિતાન’ મહામેઝ’-૧૭૬

‘નૃદન-૨૩૯

‘૫૬-૧૧, ૧૪૯, ૧૮૧, ૧૯૨-૪,

૧૮૭

‘૫૬સંમહો’-૧૦૨

‘૫૬પુરાણ’-૨૪૮

‘૫૬મૃદાપ્રાપ્તિ’-૧૮૦

‘૫૬ચત્ર’-૧૯૧

‘૫૬ચરિત્ર’-૫૭

‘૫૬ચરિત્રાલપ્ય’-૧૮૦

‘૫૬ચરિત્ર-૪૩, ૫૭, ૬૮, ૧૧૧,

૧૭૨-૭૮, ૧૮૮, ૨૦૪-૨૧૩,

૨૨૦, ૨૨૨, ૨૪૦, ૨૮૯

‘૫૬ચિત્ર સુખલાલ-૫૬

‘પામયોગોરસ-૨૩૯

‘પિવાઈ-૧૬૩

‘પુરાણ’-૬, ૨૨૦

‘પુરુષસૂક્ત’-૫૭

‘પૂજારા કાનથ લીમથ-૩૭, ૪૩, ૪૬

૧૮૮, ૨૨૬

‘વેરેકામથ લોરક’-૨૬૮

‘વ્રજોધ-ચંદ્રિકા’-૮૦

○ ચંદ્રોદય’-૭૮

○ ચંદ્રોદયસંશ્લેષ’-૭૯

○ ચંદ્રોદયામલક’-૭૯

लोअ-७

लोले-२२८

मगनलाव-११

मल्लिकार्जुनो घाट-४७

मल्लिकार्जुन (नान्त)-५१, २२७

मधुसूदन सरस्वती-४१, ४३, ५६
३००

'मगनसिंघाट'-२४८

ममठ-२३४

मल्लिकार्जुन-११०

मल्लिकार्जुन-६

मल्लिकार्जुन-१२६

मल्लिकार्जुन देसाय-६०

'मल्लिकार्जुन'-६, ५, १, २४५, २६८

'मल्लिकार्जुन'-२६

'मल्लिकार्जुन'-२८१

मल्लिकार्जुन-१०५, १२६

मल्लिकार्जुन-१४, ३६, ४४, ६७,
७२, १०६, ११३, १२३,
१२८, १३१, १३६, १७४, १८१,
१८३, १८३, २१०, २१६, २२१,
२३२, २७४, २८८

मल्लिकार्जुन मगी-२३८

'मल्लिकार्जुन मगी'-११०

मल्लिकार्जुन-५१, ११३, ११८, २१७, २६५

मुकुन्दभान-११२

मेगस्थनीस-११६

'मेगस्थनीस'-६

मेगस्थनीस-११२

मेगस्थनीस २. पोडा-८६, १६१, ६३

मेगस्थनीस विद्यमान-७६

'मेगस्थनीस'-५६

'मेगस्थनीस'-२१

मेगस्थनीस श्रीमहा-११०

मेगस्थनीस-१३३

'मेगस्थनीस'-२४६-४८, २५०

मेगस्थनीस-११

'मेगस्थनीस'-२१६

मेगस्थनीस-२५७-५८

मेगस्थनीस-१६

मेगस्थनीस वि. पाडा-६३, १४६,
२०६, २१६, ३००

'मेगस्थनीस'-२८१, २६८

'मेगस्थनीस'-८०, ८१,
८७, १८६, २००

'मेगस्थनीस'-१६२

मेगस्थनीस, मेगस्थनीस-२८६

मेगस्थनीस-२४६

मेगस्थनीस-१२५

'मेगस्थनीस'-१६८, १६९, ७०

मेगस्थनीस-१८०

'मेगस्थनीस'-२६१

मेगस्थनीस-११

मेगस्थनीस-५७

'मेगस्थनीस'-२०६, २०८, २०९

मेगस्थनीस-२३४, २६४, २६५

मेगस्थनीस-२६५

मेगस्थनीस, मे. मे. २८६

मेगस्थनीस-८१, १०६, १०८, १०९

मेगस्थनीस-८७

मेगस्थनीस-६

मेगस्थनीस-१६, १३५

मेगस्थनीस-२४

'मेगस्थनीस'-८२

मेगस्थनीस-३४

मेगस्थनीस-२२८, २६८

मेगस्थनीस-१२५,

मेगस्थनीस-२७, २६०